

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРАВА
ІМЕНІ КОРОЛЯ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО**

Кафедра Історії та теорії держави і права

**Опорний конспект лекцій з курсу
«Історії держави і права зарубіжних
країн»**

**Івано-Франківськ
2008 р.**

**Затверджено на засіданні кафедри
Історії та теорії держави і права
„___” _____ 2008 р.
Протокол № _____**

Укладач: к.і.н. Скоморовський В. Б.

ЗМІСТ

I Сесемтр

Лекція 1. Стародавній Єгипет і Вавілон.....	4
Лекція 2. Стародавня Індія і Китай.....	13
Лекція 3. Афіни і Спарта.....	21
Лекція 4. Стародавній Рим.....	30
Лекція 5. Держава і право Франків.	38
Лекція 6. Феодальна держава і право Франції.....	48
Лекція 7. Феодальна держава і право Англії.....	56
Лекція 8. Феодальна держава і право Німеччини.....	65
Лекція 9. Виникнення і розвиток Арабського Халіфату.....	74
Лекція 10. Держава і право Візантії.....	85
Лекція 11. Феодальна держава і право західних слов'ян.....	94

II Семестр

Лекція 1. Буржуазна Англія.....	103
Лекція 2. Сполучені Штати Америки.....	115
Лекція 3. Буржуазна Франція.....	126
Лекція 4. Буржуазна Німеччина.....	139
Лекція 5. Буржуазна Японія.....	149
Лекція 6. Сполучені Штати Америки.....	154
Лекція 7. Великобританія.....	164
Лекція 8. Франція.....	171
Лекція 9. ФРН.....	179
Лекція 10. Держава і право СРСР.....	184
Лекція 11. Держава і право Південно-західних держав.....	189
Рекомендована література до курсу.....	193

ЛЕКЦІЯ 1.

ТЕМА: Стародавній Єгипет і Вавілон

Навчальна мета: розкрити особливості зародження і розвитку держави і права у Єгипті і Вавілоні.

Час: 80 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 30 хв.
2. 30 хв.
3. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 12
2. 22
3. 49
4. 71

ПЛАН

1. Держава і право Стародавнього Єгипту

2. Вавілон і Ассирія. Закони Хаммурапі

1. Держава і право Стародавнього Єгипту

Єгипет розташований в Північно-Східній Африці. Прийнято вважати, що назва країни походить від давньогрецького слова «Айгюп-тос». Воно виникло, вірогідно, від Хе-ка-Птах - міста, яке греки пізніше іменували *Мемфісом*. Самі ж єгиптяни називали свою країну «Та Кемет» - Чорна земля - за кольором місцевого ґрунту. Стародавній Єгипет територіально був вузькою долиною (від 4 до 30 км ширини) в нижній течії Нілу. Завдяки періодичним розливам цієї ріки (з липня до листопада) ґрунти тут родючі і добре зрошені. Поливне землеробство вимагало будівництва зрошувальних споруд. Для цієї роботи створюються об'єднання родових общин, які називалися номами. На рубежі IV–III тисячоліть до н. е. у Єгипті існувало 40 номів, кожен з яких мав свого правителя-номарха, своїх богів, а іноді й особливу, відмінну від інших, говірку. Поступово проходить об'єднання номів і в Єгипті виникають два царства - Південне і Північне. В боротьбі двох царств перемагає Південне. Близько 3200 р. до н. е. фараон Менес (Міна) об'єднує під своєю владою увесь Єгипет. Згідно з Геродотом, Менес заснував столицю об'єднаного царства на перетині Верхнього та Нижнього Єгипту, звівши греблю, щоб захистити місто від паводку. Звідси було зручно правити обома частинами країни.

Історію Стародавнього Єгипту прийнято поділяти на чотири великих періоди: *Раннє* (XXX-XXVIII ст. до н. е.), *Давнє* (XXVIII-XXIII ст. до н. е.), *Середнє* (XXII-XVIII ст. до н. е.) і *Нове* (1580-1085 рр. до н. е.) царства. Іноді цю періодизацію доповнюють п'ятим, т. зв. *Пізнім* царством (до I ст. до н. е.).

За доби Раннього царства в Єгипті правили дві династії, які походили з верхньоєгипетського м. Тіна (біля Абідоса). Вже за царів першої династії єгиптяни почали просуватися за межі своєї країни: на південь - в Нубію, на захід - в Лівію, на схід - на Синайський півострів. Однією з найважливіших функцій царської влади уже в цей період стала організація зрошувальної системи в Нільській долині та підтримання її в робочому стані. В наступний період - Давнього царства - Єгипет виступав як велика централізована держава, що поширювала свій завойовницький вплив на території Синайського півострова, південну Палестину та Нубію.

Головною господарською і суспільною ланкою тривалий час залишалася громада. Існували громадські ради, які виконували адміністративну, господарську і судову функції. На чолі держави стояв фараон, чия влада була безмежною, а він сам вважався особою божественного походження. Фараони навіть одружувалися з міркувань влади на рідних сестрах, щоб не втрачати чистоту крові. Вони мали титул царів Верхнього (Південного) і Нижнього (Північного) Єгипту і носили дві корони - білу і червону. Найближчим помічником фараона був візир «джаті», якому

підпорядковувалися начальники окремих «домів», тобто управлінь. В країні існувало декілька таких «домів»: хлібний, золотий, виноградників, рахунку биків, військовий, жертвоприношень. Візир, крім того, був головним скарбником, верховним суддею та керівником усіх суспільних «царських» робіт. Розподілом працівників на ці «царські роботи» відали вже згадані ради місцевих громад. Збором і внесенням податків у скарбницю теж відали громадські ради, але процес цей суворо контролювався численним чиновницьким апаратом. У штабі кожного з «домів» налічувалися сотні чиновників-писців.

Рабство в Єгипті звично трималося на військовополонених. Фараони здійснювали завоювальницькі походи на Синайський півострів, у Нубію.

Відомо, наприклад, що під час походу до Нубії засновника IV династії Снофру (XXVIII ст. до н. е.) було захоплено 7 тис. полонених та 200 тис. голів худоби, а під час походу на лівійців - 1100 чоловік.

Полонених в Єгипті називали «живими убитими» і використовували для громадських робіт. В епоху Древнього царства існував звичай будівництва пірамід, пов'язаний з релігійними віруваннями. Вважалося, що за умови збереження тіла можливе загробне життя його колишнього власника. Збереглося 70 таких пірамід. Найбільша з них - піраміда Хеопса (Хуфу) висотою 146,5 м, кожна сторона якої має основу довжиною 230 м. Піраміду будували 20 років, використовуючи працю не тільки рабів, а й усього сільського населення країни, по 100 тис. чоловік кожних три місяці.

Важливе місце в системі державного механізму займали жерці, чиї функції не обмежувалися власне релігією. Жрецтво проповідувало святість особи фараона, божественне походження і незмінність його влади на землі. Будь-які спроби сумніву суворо переслідувалися жерцями, тобто по суті це була своєрідна політична поліція. З іншого боку, жерці прагнули при нагоді відтіснити фараона від влади, не допускаючи, щоб на престолі перебувала людина, нездатна виконувати свої державницькі функції. Так, після 30-ти років правління фараон на знак придатності мусив зі зброєю пробігти певну дистанцію, яка символізувала Верхній і Нижній Єгипет.

Місцеве управління очолювали царські чиновники (*номархи*). В їхніх руках перебувала місцева адміністрація і судова влада, власні загони воїнів та поліція. Ослаблення влади фараона приводило до зміцнення їх позицій, залежність від центру ставала лише номінальною. Вже в добу Давнього царства армія була самостійною, управління нею здійснював «дім зброї». На привілейованому становищі перебувала особиста охорона фараона. За свою службу військові отримували земельні наділи, які оброблялися рабами. Військові жили в окремих поселеннях, своєрідних гарнізонних містечках.

Під час занепаду Давнього царства (V династія) центральна влада фараонів слабне. Виснажений будівництвом пірамід та соціальними протиріччями, Єгипет наприкінці правління VI династії почав розпадатися на напівнезалежні номи. 70 мемфіських царів наступної VII династії, за переказами, що збереглися у Манефона (єгипетський жрець та історик III ст. до н. е., писав грецькою мовою), правили усього 70 днів. Нове об'єднання відбувається в кінці III тисячоліття до н. е. На єгипетський престол претендували два об'єднувчих центри. Одним з них був Гераклеополь, розташований на півночі країни неподалік від Файюмської оази. Його номарх Хеті I (Ахой) підкорив своїй владі правителів сусідніх областей. Суперниками Ахоя в боротьбі за гегемонію над усім Єгиптом виступали номархи Фів. Вони і вийшли переможцями. За Ментухотепа I країна була об'єднана. Цей новий період єгипетської історії називається Середнім царством.

Дещо змінюється основна спрямованість суспільних робіт. Замість пірамід починають будувати більш утилітарні речі. При Аменемхеті I була зведена фортеця на західному кордоні Єгипту. За царювання Сенусерта III споруджується низка фортець у Верхній та Нижній Нубії. Розширюється й удосконалюється іригаційна система (зокрема Файюмська оаза). В окреме відомство виділяється поліція. Поліцейських зазвичай вербували з полонених нубійських негрів, що дозволяло не допускати зрощування каральних органів з місцевим населенням, використовувати поліцейських разом з армією для придушення повстань. Поліція вела нагляд за суспільними роботами, переслідувала карних злочинців, охороняла поховання фараонів, ловила рабів-втікачів тощо. Функції її були набагато ширшими, ніж проста охорона громадського порядку. Надалі залишаються сильними позиції номової знаті, але усе більшого соціального значення набувають люди незначного походження. Найважливішу опору царської влади починають становити гвардійські військові частини.

Набуває подальшого розвитку інститут рабства. Царські раби - *хемуу нісут* - використовуються в царському, храмовому та приватному господарстві (зокрема, фараон надає їх у користування воїнам, чиновникам тощо). Приватні раби - *баку* - становлять частину особистого майна власника і можуть бути куплені та продані.

Тоді ж, у період Середнього царства, відбувається розвиток ремесел і торгівлі. Це, в свою чергу, призводить до майнового розшарування в сільських общинах. Значна частина сільських общинників біднішає і розорюється. У XVIII ст. до н. е. в історії країни відбувається найбільше повстання селян, ремісників і рабів. Фараон був позбавлений трону, його чиновники - вигнані з палаців. З пірамід і гробниць викидалися мумії. Царські і храмові запаси і скарби були розділені між повсталими, всі списки податків знищені, а колишніх панів примусили працювати на переможців.

Ослаблений соціальними потрясіннями Єгипет стає здобутком азійського кочового племені гіксосів. Від їхнього 150-річного панування країна звільнилася в результаті широкого визвольного руху, очоленого фіванським царем Яхмосом I, родоначальником XVIII династії. Починається доба Нового царства (1580-1085 рр. до н. е.). Справжнім творцем єгипетської воєнної держави став фараон Тутмос III (1525-1473 р. до н. е.), який здійснив 17 завойовницьких походів у Азію, підкоривши своїй владі Сирію, Палестину, Лівію і Нубію. За його правління командування армією централізувалося, з'явилися підрозділи кінноти та піхоти зі спеціалізацією - лучники, списоносці тощо. Армія підпорядковувалася тільки фараону чи візиру, тобто номархи позбавлялися власних збройних сил. Влада намагається ізолювати армію від решти населення, створивши своєрідну військову касту, яка з презирством ставиться до цивільних.

Водночас у руках жерців зосереджуються величезні багатства. Наприклад, храм бога Амона у столиці Єгипту Фівах після одного з походів отримав у повне володіння цілу область Лівану з трьома містами. В цей період жерці намагалися обмежувати владу самих фараонів. Фараон Аменхотеп IV (Ехнатон), який правив у 1419-1400 рр. до н. е., вирішив здійснити релігійну реформу. Вводилося єдинобожжя: поклоніння богу Сонця, якого називали Атон. Храми усіх інших богів закривалися. Повстання, спровоковане жерцями, фараон зумів придушити, але після його підозріло раптової смерті ця реформа була зведена нанівець. Наступники Аменхотепа IV розпочали відхід від його політики. Семнех-Кере відновив культ Амона, а за наступного фараона - Тутанхамона - затверджений царем-реформатором культ Атона повністю позбавився державної підтримки. За фараона Рамзеса II (1317-1251 рр. до н. е.) кількість храмових земель подвоїлася, жерці почали відчувати себе незалежними від царської влади, а посада верховного жерця стала спадковою. Жерці і родова номова аристократія знову розпочинають боротьбу проти верховної влади фараона. На Сході, в Сирії єгиптяни зіткнулися з новим сильним ворогом - хетами. В знаменитій битві Рамзеса II з хетами під стінами сирійського міста Кадеша з обох сторін брало участь по 20 тис. чоловік. У своєму описанні битви Рамзес приписує собі перемогу, але відомо, що фараонові війська Кадеш не взяли і хети під проводом царя Муваталліса переслідували єгиптян при відступі. Незважаючи на силу єгипетської зброї, Рамзес II так і не спромігся відновити кордони імперії фараонів XVIII династії.

Фараонам Нового царства вдається узяти гору над номархами і частково над жерцями, але це призвело до зміцнення позицій чиновницького апарату. Була здійснена адміністративна реформа, країну поділено на два великих адміністративних округи на чолі з намісниками фараона. Округи ділилися на області, які теж очолювалися призначеними зверху чиновниками. Кожен такий намісник чи управитель мав власний апарат писців. Існували спеціальні школи, де готували чиновників.

Кар'єра чиновника стає більш привабливою, ніж кар'єра воїна. З'являються літературні пародії на військових («Взяття кошачої фортеці»), і, навпаки, в «Повчанні Ахтоя, сина Дуауфа, своєму сину Пепі» стверджується, що: «Місце писця - в столиці, і не буде він там знати нужди», «Нема посади, непідвладної начальнику, крім (посади) писця, він (сам собі) начальник». Такі зміни в народній психології давніх єгиптян мали далекі наслідки.

Армія починає виконувати не властиві їй раніше функції нагляду за будівництвом іригаційних споруд та громадських будівель тощо. Поступово відбувається ослаблення військової могутності Єгипту, від першої «світової імперії» відпадають деякі раніше підкорені країни. Проходить часта зміна правителів на престолі, звичним явищем стають заколоти і змови, знову посилюються позиції номової знаті (особливо у Фіваїді, на півдні Єгипту).

Період Нового царства позначений широким застосуванням праці рабів, передусім в царському і храмовому господарствах. Так, протягом свого 30-річного правління Рамзес III

подарував храмам понад 100 тис. полонених з Сирії, Палестини та понад 1 млн *сенат* (грецьке «арур»; 1 *арура* = 0,2 га) орної землі. Тим самим азіатський спосіб виробництва поступово змінюється рабовласницьким ладом.

На поч. XI ст. до н. е. в Єгипті утворилося два царства: Нижньо-єгипетське з центром в Танісі, на північному сході Дельти, та Верхньо-єгипетське зі столицею у Фівах. На той час Сирія, Фінікія та Палестина уже вийшли з-під єгипетського впливу, північна половина Єгипту була перенасичена лівійськими військовими поселеннями. Один з лівійських воєначальників Шешонк I (950-929 рр. до н. е.) заснував XXII династію. Але його влада не була міцною. При лівійських фараонах (IX–VIII ст. до н. е.) Нижній Єгипет розпався на окремі області. Наприкінці VIII ст. до н. е. нубійський цар Піанхі захопив значну частину Верхнього Єгипту, зокрема й Фіви. Місцеве жрецтво надало підтримку завойовникам. Але правитель Саїса в Нижньому Єгипті Теф-нахт, що спирався на лівійців, зумів очолити боротьбу з загарбниками. Проти нубійців виступив і Мемфіс.

З метою збереження своєї влади фараони Пізнього царства прагнуть здійснювати реформи, які б послаблювали напругу у суспільстві. Так, за фараона Бокхоріса (732-726 рр. до н. е.) було заборонено боргове рабство (до речі, сам Бокхоріс був захоплений у полон нубійським царем Шабакією і заживо спалений, нубійці знову заволоділи Єгиптом). За Ямоса II здійснювалося своєрідне декларування доходів вищих чиновників. Окремі з них, незважаючи на свою назву, - «не-джеси» - «малі люди» (чим не «слуги народу»?) мали статки, які дорівнювали багатствам фараона. Той чиновник, який не міг довести законного походження своїх маєтностей, карався смертю.

У 671 р. до н. е. асирійський цар Асархаддон розгромив військо нубійського фараона Тахаркі і захопив Мемфіс. Звільнення Єгипту і його об'єднання здійснив засновник XXVI (т. зв. саїської) династії Псамметіх I. У 525 р. до н. е. перський цар Камбіз розбив єгипетські війська в битві під Пелузієм і завоював Пізнє царство. Камбіз був проголошений царем Єгипту (XXVII династія). Щоб надати захопленню Єгипту законного характеру, створювалися легенди про матримоніальні зв'язки персидських царів з єгипетськими царівнами та про народження Камбіза від шлюбу його батька Кіра з Нітетіс, дочкою фараона Априя.

Єгипет кілька разів добивався незалежності від персидських володарів (XXVIII-XXX династії), поки не був завойований у 332 р. до н. е. Олександром Македонським, в котрому єгиптяни первісно бачили визволителя з-під гніту персів. Час Єгипту фараонів минув. Розпочалася епоха еллінізму.

Право Стародавнього Єгипту загалом було елементом у надбудові до базису - азіатського способу виробництва. Уся земля формально належала фараону, який передавав її у тимчасове або постійне володіння сільським громадам, храмам, воїнам, чиновникам. У будь-який момент фараон міг позбавити землі особу або громаду. Фараон міг змушувати володільців виконувати будь-які повинності, як, наприклад, будівництво пірамід тощо.

Вже в епоху Раннього царства формуються характерні риси сакральної єгипетської монархії, де фараон, божественний «володар Обох Земель», носій подвійної корони Єгипту, виступає як втілення бога Гора. Тоді ж уперше складається царська титулатура з чотирьох імен: ім'я Гора, пов'язане з уявленнями про Ка - божественний образ царя; ім'я Обох Володарок - богині Півдня Нехбет та Півночі - Уаджит, уособлених у подвійній червоно-білій єгипетській короні; «золоте ім'я», яке символізує божественну плоть царя; титул царя Верхнього і Нижнього Єгипту, що передує його особистому імені. А сам Гор стає великим богом - покровителем єдиного Єгипетського царства. Спорудження гігантських пірамід - яскраве свідчення того, наскільки великою була в Єгипті віра в особливу божественну силу фараона, що поширювалася на підданих і після його смерті. Бог Благий (або Добрий) за життя, бог Великий по смерті, фараон виступав зосередженням релігійного життя, від його земного благополуччя та загробного блаженства, за уявленнями єгиптян, залежала доля країни.

Своєрідним апофеозом влади фараона в Єгипті виступає релігійна реформа Аменхотепа IV. На дванадцятому році свого правління цар-реформатор остаточно пориває з традиційним єгипетським багатобожжям та засновує культ сонячного диска - Атона. За наказом фараона в єгипетських написах робляться спроби не лише знищити імена богів, але й саме поняття «бог». Слово це намагаються замінити словом «володар», а знак бога - знаком, що означував фараона. Саме сонце на завершальному етапі реформи мислиться не як бог, а як цар. Віднині у світі правлять лише два царі: Сонце-Атон та його син Ехна-тон - «догідний Атону».

Деспотична влада фараона не була владою волонтаристською, фараон по-своєму турбувався про власний народ. У цьому плані дуже цікавою пам'яткою держави і права Стародавнього Єгипту видається «Повчання гераклеопольського царя своєму сину Мерікара», яке

датується часом переходу від Давнього царства до Середнього (або першими десятиріччями Середнього царства). В «Повчанні» особливий акцент робиться на моральній основі влади. Закликаючи Мерікара нещадно ставитися до заколотників та остерігатися черні, гераклеопольський цар одночасно радить наблизити до себе людей за їх заслуги, не карати несправедливо, турбуватися не лише про вельмож, а й про усіх підданих, бо всі люди - «стадо бога», всі вони «вийшли з його плоті». Закликаючи сина дотримуватися мудрих приписів предків, він говорить про особливу відповідальність, яку накладає на царя його сан, та вказує йому, що саме добродійні дії правителя - краща пам'ять про нього серед людей та заповість виправдання на суді богів у загробному царстві, де добродійність цінується вище, ніж пожертвований богам «бик зловмисника».

У I тис. до н. е. земля стає предметом купівлі-продажу та здачі в оренду, що було ознакою ослаблення влади фараона і кризи азійського способу виробництва.

Рухомі речі були предметом приватної власності і могли вільно відчужуватися. Існували договори позики (до 100 відсотків річних), найму, оренди землі. В останньому випадку орендна плата становила від 1/3 до 5/6 врожаю (якщо надавалося ще й зерно для посіву).

Сім'я характеризується пережитками матріархату, становище жінки в сім'ї високе. Шлюб укладався через договір, причому жінка зберігала своє майно. Розлучення відбувалося вільно. Усі діти, незалежно від статі, були спадкоємцями.

Головою судової влади вважався фараон, фактично суд над вищими чиновниками здійснював візир-джаті. Вищою судовою установою були т. зв. *шість палат* (в період Давнього царства), які саме і очолювалися візиром. У період Нового царства судова влада здійснювалася особливими судовими колегіями-кенбетами: центральною (30 членів), окружними, міськими. Незважаючи на те, що суддя вважався жерцем богині істини Ісіди, хабарництво було досить поширеним явищем. За хабар відпускали злочинця, за хабар же призначали на посади.

Серед видів злочину виділяються злочини проти держави, проти особи і майнові злочини. Мірами покарань призначалися: смертна кара, членушкодження, ув'язнення, примусові роботи, штраф, виставлення біля ганебного стовпа. Судочинство велося у письмовій формі, суддя своє рішення не мотивував. Виконання покарань (смертна кара, членушкодження) покладалося на поліцію. Однозначно смертною карою каралися усякий непослух фараону і його чиновникам, не кажучи уже про повстання. Смерть наставала і за злочини проти релігії, наприклад, за убивство звичайної кішки, яка вважалася священною твариною. Згвалтування, фальшивомонетництво, крадіжка, розголошення державної таємниці каралися членушкодженням, причому відрубувannya підлягав той орган, що «провинився».

Прийнято вважати, що «єгипетські норми права і державного управління тою чи іншою мірою були засвоєні ... державою Ахеменідів та елліністичними монархіями, Аршакідами та Сасанідами, римлянами і Візантією, народами християнського Сходу, Руссю».

2. Вавилон і Ассирія. Закони Хаммурапі

У Передній Азії найдавніші держави виникли в долині річок Тигру і Євфрату, тобто в долині Межиріччя, або Месопотамії. В південній її частині жили племена шумерів. Основним їх заняттям було землеробство. Десята частина врожаю у вигляді податку вилучалася в царські комори. На кінець IV ст. до н. е. в Південній Месопотамії існували понад 20 дрібних держав. їх правителі називалися патесі, а самі держави в свою чергу - патесіати. Між найкрупнішими патесіатами - Ла-гашем та Уммою в кінці IV тис. до н. е. починається боротьба за об'єднання під своєю владою Південного Межиріччя.

У центральній і північно-західній частині Межиріччя проживали семітські племена, що називалися за своїм головним містом аккадійцями. Приблизно в середині III тис. до н. е. на чолі Аккаду опинився талановитий воєначальник і адміністратор Саргон I. У його війську налічувалося 5400 воїнів. Вважається, що це перше в історії постійне військо. За службу його воїни отримували від царя земельні наділи.

Близько 2320 р. до н. е. в Лагаші вибухнуло народне повстання, кероване Урукагіною (Урунімгіною), що стало переможним. Урукагіна за період шестирічного правління (2318-2312 рр. до н. е.) здійснив важливі соціальні реформи, які вважаються *найдавнішими відомими правовими актами в галузі соціально-економічних відносин*. Були скасовані податки зі жрецького персоналу, збільшено натуральне утримання підневільних храмових робітників, відновлено незалежність храмового господарства від царської адміністрації. Певні поступки були зроблені і рядовим прошаркам населення: зменшено плату за здійснення релігійних обрядів, скасовано деякі

податки з ремісників, полегшено повинність на зрошувальних спорудах. Окрім цього, Урукагіна відновив судову організацію в сільських общинах та гарантував права громадян Лагашу, захистивши їх від лихварської кабали. Нарешті була ліквідована поліандрія (багатомужжя). Усі ці реформи Урукагіна видав за договір з головним богом Лагашу Нінгірсу, а себе оголосив виконавцем його волі. Реформи не зачепили землеволодіння знаті, не ліквідували повністю боргової кабали. Через шість років після переможного повстання Урукагіни землі Лагашу були захоплені армією Умми, а реформи Урукагіни - скасовані.

В усобну боротьбу південно-месопотамських міст втрутився *Саргон* (правив Аккадом з 2334 р. до н. е.). Цей цар підкорив собі усе Межиріччя, Елам (гірська країна на схід від Межиріччя) і здійснив походи в Сирію і Малу Азію. В кінці свого царювання прийняв титул «царя чотирьох сторін світу». Саргон та його наступники Саргоніди (п'ять царів, син, змінюючи батька, правили країною протягом 150 років) прискорили розвиток державності в Древньому Шумері. Сильного удару було завдано родовій аристократії шумерських міст. Однак державний лад цих міст ще нагадує попередню, додержавну епоху. Це невеликі адміністративні утворення типу міст-держав. Центром їх, оточеним сільською периферією, були поселення міського типу.

Серцевиною і символом такого поселення був храм - *зікурат*, збудований на честь місцевого божества-покровителя. Нерідко храм був місцем проживання вождя і перебування його адміністративного апарату з числа жерців - чиновників. Таким вождем був обраний усіма вільними чоловіками (або призначений радою старійшин) *енсі* («той, що очолює рід») чи *лугаль* (велика людина). У храмі знаходилися комори для зберігання зерна, отриманого з храмових земель, обробка яких була обов'язком усіх землеробів, склади готової продукції ремісників, арсенали і т. п. Зрозуміло, що таке місто мало автономний устрій з власною армією, чиновниками, податками тощо. Рада або общинні збори управляють загальним земельним фондом, чинять суд, можливо, мають право зміщення енсі та лугалів. Влада центру тримається на військовій силі царя та тих вигодах, які забезпечує єдина держава: припинення міжусобних війн, вільний розвиток торгівлі і ремесел, надходження рабів із завойованих територій, безпека кордонів тощо. Однак ця влада первісно не має такого абсолютного характеру, як влада фараона в сусідньому Єгипті. За одного з наступників Саргонідів - Урнамму (засновник Третньої династії Ура 2112-2003 рр. до н. е.) царська влада зрештою набула деспотичного характеру. Цар став верховним суддею, главою усього державного апарату, він же вирішував питання війни і миру. Було створене сильне центральне управління. В царських та храмових землях чисельний штат писців та чиновників реєстрував найдрібніші аспекти господарського життя.

В країні діяла налагоджена транспортна система, гінці з документами розсилалися в усі кінці держави. Син Урнамму Шульгі (2093-2046 рр. до н. е.) добився свого обожнення. В храмах ставилися його зображення, яким слід було приносити жертви. *Шульгі видав закони*, які свідчать про наявність розвинутої судової системи. В них, зокрема, встановлювалася винагорода за привід раба-втікача його власникові. Передбачалися також покарання за різні види членоушкоджень. На відміну від більш пізніх законів Хаммурапі, Шульгі не керувався принципом «око за око, зуб за зуб», а визначив порядок матеріального відшкодування постраждалому. *Закони Шульгі вважаються найдавнішими з відомих нам правових актів*.

У кінці III тисячоліття до н. е. в область Аккаду вторгаються амо-рейські племена з Аравії, а в область Шумера - еламіти. Між цими двома завойовниками точиться боротьба за повне панування над Межиріччям, в якій перемагають аморейські царі, чиєю столицею був Вавилон. Близько 1894 р. до н. е. амореї створили самостійну державу з центром у Вавилоні. Розквіт давньовавилонського царства і остаточне об'єднання під його зверхністю усього Межиріччя відбувається за знаменитого царя Хаммурапі (1792-1750 р. до н. е.). Хаммурапі переміг еламітів, підкоривши північне від Вавилонії царство Марі, та завоював місто Ашшур, центр могутньої в майбутньому держави. Його імперія протрималася близько двох віків. У 1595 р. до н. е. Вавилон був захоплений хетами, а в 1518 р. до н. е. - касітами, панування яких тривало 362 роки.

За Хаммурапі велися не лише успішні війни, але й будувалися канали, споруджувалися храми, установився єдиний для усієї країни культ бога Мардука, бога-покровителя Вавилону. Зі звеличенням Мардука пов'язувалась і сакралізація (тобто обожествлення) правителя - спільна риса для усіх азіатських деспотій. Зусиллями жерців було багато зроблено в сфері астрономії і календаря, математики і писемності.

Хаммурапі розробив знаменитий звід законів. Висічений на базальтовому стовпі, кодекс зберігся до нашого часу. Складається він з 282 статей.

Було б не зовсім вірним вважати Хаммурапі першим чи найбільшим законодавцем Вавилонського царства. *Закони держави Ешнунни* (держава захоплена Хаммурапі в 1763 р. до н. е.) уже на поч. XX ст. до н. е. містили тарифи цін та оплати найманої праці, статті сімейного, шлюбного та карного права. Так, за подружню зраду з боку дружини, згвалтування заміжньої жінки та викрадення дитини вільної людини встановлювалася смертна кара. Як впливає з цих законів, раби носили спеціальні тавра і не могли вийти за межі міста без дозволу свого володаря. До другої половини XX ст. до н. е. віднесено *закони царя Ліним-Іштара*, в котрих, зокрема, регулюється статус рабів. Були встановлені покарання за втечу раба від господаря та за переховування раба-утікача. Обумовлювалося: якщо рабиня вступала у шлюб з вільним, її діти від такого шлюбу ставали вільними, і т. д. і т. п. Тобто, закони Хаммурапі з'явилися не на пустому місці, їх поява була лише одним з виявів фіксації місцевих правових норм, доповнених законодавчою практикою правителя.

Показово, що норми права кодексу Хаммурапі були практично вільні від релігійного впливу. Вчені вважають це свідченням того, що релігійна система Межиріччя не була тотальною, тобто не монополізувала сферу духовного життя. На відміну від іншої найдавнішої правової системи світу, давньоєгипетської, норми правової поведінки у Вавилонській державі залишалися відносно вільними від авторитету релігії і втручання жерців. Ці закони як за своїм змістом, так і за рівнем розвитку тогочасної юридичної думки були великим кроком уперед порівняно з давнішими шумерськими та аккадськими правовими пам'ятками. Зокрема, був прийнятий, хоча й не завжди послідовно відстоювався, принцип провини та злої волі. Так, було встановлено різні покарання за зумисне і незумисне убивства.

Закони викладалися за певною системою: порядок судочинства, майнові відносини, шлюб і сім'я, знаряддя праці, захист особи. Древній Вавилон був різновидом східної деспотії. Цар (патесі-лугаль) має необмежену владу, управління побудоване на засадах бюрократичного централізму. В країні діє відрегульована податкова система, населення задіяне у суспільних роботах. Патесі-лугаль здійснює управління через міністра-нубанду, подібно до того, як у Єгипті був візир-джаті. Цей збіг не випадковий. Влада фараона і патесі-лугаля була спадковою, вона могла опинитися у руках недосвідченого юнака чи немічного старця. Міністрів, як й інших чиновників, можна було змінювати, покладати на них відповідальність за невдачі тощо. Місцеві адміністрації очолювали призначувані (а не спадкові) царські чиновники - *ша-кканак* та *рабіанум*. В армії владу здійснювали *декум* і *нубутту*. Воїни (*реддум* та *баірум*) отримували від царя землю і худобу вжиттє-ве користування, але без права відчуження (ст. 35,36). Майнова відповідальність такого воїна поширювалася лише на майно, захоплене ним на війні, але не на майно, надане державою у користування.

Вільне населення ділилося на два розряди - *авілум* (мужі) та *муш-кенум* (покірні). Вважається, що мушкенум - це колишні вільні общинники, змушені стати орендарями державних або храмових земель. У питаннях приватної власності чи приватного володіння рабами *авілум* і *мушкенум* абсолютно рівноправні. Але в питаннях про образу, завдання шкоди чи тілесного ушкодження покарання для мушкенум суворіші. Те ж стосується випадків, коли обидві категорії виступають в якості потерпілих. За крадіжку худоби у *авілум* штраф втричі вищий. Якщо хтось украв майно мушкенум, то збиток було необхідно компенсувати в десятикратному розмірі, тоді як за крадіжку царського чи храмового майна передбачалося заміщення у тридцятикратному розмірі. Якщо *авілум* завдасть тілесного ушкодження мушке-нуму, він може відплатитися штрафом, а мушкенум - компенсувати тілесне ушкодження, завдане ним *авілуму*, сріблом не може. У випадку, коли тілесні ушкодження завдаються між рівними, відповідальність настає за принципом таліону - «око за око, зуб за зуб».

Суворо охороняється приватна власність. Будь-яке посягання на рухоме чи нерухоме майно, на рабів чи худобу карається штрафом у 10-30-кратному розмірі або ж, що частіше, - смертю. За крадіжку майна палацу і храму (ст. 6), за купівлю без свідків у неповнолітнього чи раба (ст. 7), за грабунок (ст. 22) і навіть за мародерство під час пожежі (ст. 25) погрожувала смертна кара. Спроби присвоєння зданого на зберігання хліба чи срібла караються набагато м'якше - подвійним штрафом (ст. 12, 24). Земля, вода, зрошувальна система вважалися державною власністю. Користування земельною ділянкою, включаючи оренду, обмін, передачу в спадщину, пов'язувалося з добросовісним виконанням своїх обов'язків. У разі небажання виконувати їх чи неможливості (воїн потрапив у полон), земельний наділ передавався іншому. За неявку на військову службу без причини власник такого наділу карався смертю.

Одним із об'єктів власності були раби. Крадіжка раба, його переховування чи навіть сприяння втечі раба (див. ст. 13) однозначно каралося смертю. Існувало і боргове рабство, однак термін боргової кабали обмежувався трьома роками (ст. 117). Цікаво, що закон передбачає віддання в боргову кабалу дружини, сина або дочки боржника, але не його самого. Подібні паралелі - діти власність батька, який може продати їх у рабство, мають місце і в інших рабовласницьких суспільствах. Ці обмеження ставили на меті запобігти розоренню селян і остаточному перетворенню їх у рабів, оскільки селяни були основою ополчення, а також платниками державних податків.

Раби, як правило, експлуатувалися на царських землях, в маєтках чиновників і знаті, для ведення храмового господарства тощо. Однак зустрічаємо у законах Хаммурапі і згадку про тих рабів, які є власністю мушкенум. Основними джерелами рабства (окрім трирічної боргової кабали) були військовополонені та діти рабів. За убивство раба компенсацію отримував господар, а не члени його (раба) сім'ї. Те ж стосується тілесних ушкоджень. Закон захищає тих рабів, які опинилися у рабстві у разі неповернення боргу. Убивство такого раба тягне за собою убивство сина господаря. Штрафні санкції передбачені і щодо того господаря, який убив чужого раба, взятого під заклад. Діти раба і вільної вважаються вільними. Для порівняння, в Давньому Єгипті раб формально був власністю фараона, який передавав його у володіння храму, чиновнику чи воїну. В державі Хаммурапі раб був уже об'єктом власності, а не володіння, - його можна було продати, передати у спадщину, закласти тощо. Рабів (крім боргових) часто використовували для жертвоприношень.

У давньовавилонській сім'ї теж, на відміну від Єгипту, становище чоловіка і жінки різняться. В Єгипті вони рівноправні, у Вавилоні - ні. Чоловік сплачує тестеві викуп чи приносить шлюбний дарунок (ст. 160, 159), після чого жінка стає залежною від нього. Подружню зраду чоловік на свій розсуд може покарати смертю (утопленням дружини), якщо є достатньо доказів (ст. 129). Перелюб з боку чоловіка не вважався злочином, якщо він тільки не спокусив дружину вільної людини. Жінка може піти на чужі хліби, якщо чоловік потрапить до полону, однак після його повернення вона мусить повернутися до нього, навіть якщо у неї є нові діти (ст. 135). Безплідній дружині після розлучення слід повернути її майно, а ледачій, марнотратній можна не давати нічого (ст. 138, 141). Щодо дітей, батько не може без підстав позбавити сина спадщини (ст. 168), якщо тільки той не вчинив злочину, але може продати його під виглядом усиновлення. Батько також зобов'язаний навчити дітей своєму ремеслу.

Панівне становище у родині батька є помітним, але не абсолютним. Дружина може домогтися розлучення у випадках чоловікового адюльтеру, безпідставного звинувачення у подружній зраді та зникнення чоловіка без залишення своїй родині засобів до існування.

Успадкування відбувається двома шляхами: за законом і за заповітом. Вважається, що успадкування за заповітом є ознакою вищого ступеня розвитку суспільних відносин. Діти успадковують свою частку порівну. Діти рабині беруть участь у розподілі спадщини, якщо батько-господар визнав їх своїми. Але у цьому випадку діти від законного шлюбу мають право узяти свою частку першими (ст. 170).

Карне право у законнику відзначається своєю жорстокістю, але загалом - це риса усіх ранніх кодифікацій (закони Драконта в Афінах, XII таблиць у Римі тощо). Законодавець намагається дещо наївно викоринити зло з допомогою правового терору.

У законах Хаммурапі ми бачимо відхід від первісного принципу таліону, що також є вже ознакою класового суспільства. Правило «око за око, зуб за зуб» може спрацьовувати лише у відносинах між рівними. Авілум і мушкенум, як уже вказувалося, по-різному розплачуються за свої правопорушення.

Застосування принципу таліону виключає потребу встановлення суб'єктивної сторони дії. Вбивство з необережності, в певних випадках, тягне за собою майже ту ж відплату, що й убивство свідоме. Статті 228-232 перелічують компенсацію замовнику, який зазнав тих чи інших збитків від руйнації збудованого на замовлення будинку. Смерть господаря карається смертю будівничого, раб замінюється рабом, майно - майном тощо. У деяких випадках ця рівність сторін і адекватна відповідальність за вчинене призводить до юридичних курйозів. Шкода (смерть) завдана «сину чоловіка», наприклад, у борговому рабстві, «компенсується» аналогічною шкодою (смертю) сину винуватця (ст. 116). Закон, таким чином, допускає застосування смертної кари до особи, яка не має практично жодного відношення до злочину, причому не обов'язково навіть мужчини. За побої вагітної, які спричинили її смерть, життям розплачується дочка убивці (ст. 210). У випадку, коли «повна» компенсація неможлива (лікар зробив невдалу операцію, раб образив свого господаря,

усиновлений відмовився від усиновителя чи син від батька) застосовується т. зв. символічний таліон- відрізаються пальці хірургу (ст. 218), вухо рабові (ст. 282), язик усиновленому (ст. 192) тощо.

Таліон не слід плутати з кровною помстою. Роль відплатника бере на себе держава, а не рід скривдженого, тому сам звичай таліону - це ознака швидше класового суспільства, а кровна помста - родового. У законнику Хаммурапі кровна помста відсутня. Для порівняння: т. зв. варварські правди в Західній Європі допускали (при її обмеженні) кровну помсту аж до IX ст. н. е., тобто більш ніж через 2500 років після Хаммурапі.

Смертна кара згадується у законнику (підрховано) у 30 випадках. Як правило, це кваліфікована смертна кара. Так, за співучасть в убивстві свого чоловіка заради коханця невірна дружина каралася насадженням на кіл (ст. 153). Якщо кілок гладкий, страта займає 2-3 години нестерпних мук, якщо ж на ньому зробити зарубки,- іноді й 2-3 доби.

Поблажливіше ставиться законодавець до цивільної відповідальності. Щоб не зменшувалася кількість воїнів та платників податків, Хаммурапі намагався полегшити участь тих прошарків вільного населення, які перебували у тяжкому матеріальному стані. Зокрема, одна із статей законів обмежувала боргове рабство трьома роками роботи на кредитора, після чого позика, незалежно від суми, вважалася повністю погашеною. Якщо з причини стихійного лиха врожай боржника був знищений, то термін погашення позики та відсотків автоматично переносився на наступний рік. Деякі статті законів присвячені орендному праву. Плата за орендоване поле звичайно дорівнювала третині врожаю, а саду - двом третинам (для порівняння, в Афінах до реформи Солона безземельні фети працювали за шосту частку врожаю).

Тенденція до пом'якшення покарання спостерігається у двох випадках: вищий здійснив злочин щодо нижчого або раба, і у випадку, коли ушкодження заподіяне ненавмисно у бійці (ст. 206). У першому випадку доводиться говорити про класовий характер вавилонського права, у другому - про зачатки поняття суб'єктивної сторони злочину.

Судді забороняється скасовувати своє рішення під загрозою штрафу у 12-кратному розмірі від суми позову та зміщення зі своєї посади (ст. 5). Очевидно, це застереження мало запобігати хабарництву, а також безкінечному поновленню судового процесу і сутяжництву.

І останнє. Суддя не завжди міг виявити істину. В такому випадку вдавалися до ордалій - суду Божого. Так, ст. 2 передбачала, що звинувачення у сумнівному випадку «перевірялося» водою. Звинуваченого кидали у ріку. На відміну від варварської Європи, де невинний «мусив» іти на дно (вода - чиста субстанція і грішника не приймає), тут смерть звинуваченого підтверджувала його провину. Показово інше - юриспруденція, якщо це можна так назвати, народів, які перебувають на однаковому ступені розвитку, незалежно від того, що їх розділяють тисячі кілометрів і тисячі років, знаходить прийоми, в основі яких нерідко лежить один і той же принцип.

У другій половині XIII ст. до н. е. за царя Тукульти-Нінтурті I (1244-1208 pp. до н. е.) наймогутнішою державою Близького Сходу стала Ассирія. Ассирійський правитель захопив Вавилонію і призначив туди своїх намісників. Правові пам'ятки цього періоду (він називається середньоассирійським) свідчать про те, що рабство й далі не набуває широких масштабів, основою виробництва залишається община. Рабів мало, коштують вони дуже дорого. Проте тепер боргове рабство стає довічним і спадковим, кредитор може робити з боржником при несплаті боргу все, що завгодно: «бити, вищипувати волосся, бити по вухах і продірявлювати їх» та навіть продати кабального раба за межі Ассирії.

ЛЕКЦІЯ 2.

ТЕМА: Стародавня Індія і Китай

Навчальна мета: розкрити особливості зародження і розвитку держави і права в Індії та Китаї.

Час: 160 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 35 хв.
2. 35 хв.
3. 35 хв.
4. 35 хв.
5. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. – 12.
2. – 22.
3. – 49.
4. – 71.

ПЛАН

1. Держава і право Стародавньої Індії.

2. Закони Ману.

3. Стародавній Китай.

4. Державність і право у стародавньому Китаї за династії Цін.

Китай та Індія на сьогодні - найгустіше заселені країни світу. Уже цей фактор робить їх загальним об'єктом уваги, зумовлює інтерес до них - як професійних політиків, юристів, філософів, так і пересічних людей.

Варнова (кастова) система, створена у Індії ще у I тис. до н. е., виявилася надзвичайно живучою. Індійське суспільство протягом тисячоліть не знало класової боротьби у звичному для нас розумінні, а отже, не зазнавало втрат, пов'язаних з революційними змінами.

Заслуговує на увагу і та обставина, що привілеї пануючої варни тісно пов'язані з її обов'язками. Так, брахман не повинен вживати алкогольні напої, що не заборонено шудрі чи вайшья. Ідея самообмеження панівних класів - не таке вже й рідкісне явище: греки-рабовласники вважали, що нерозбавлене вино можуть пити лише варвари, дворяни середньовічної Європи вважали принизливим для себе займатися лихварством і т. ін.

Не може також не впадати у вічі, що ця система має багато спільного із самоорганізацією в'язнів у радянських та пострадянських місцях позбавлення волі: раджа в якості «пахана», брахмани - «авторитети», кшатрії - «бики», вайшья - «мужики», шудри - «шніри» та парії - «опущені». Між варнами і групами існують майже неподолані перегородки. Брахмани контролюють владу раджі, подібно до того, як злочинна «сходка» може позбавляти найзаслуженіших авторитетів злочинського «вінця».

Китайське суспільство також становить неабиякий інтерес, зокрема, з огляду на його традиційні цінності, у першу чергу - конфуціанство, яке лежало в основі державного і суспільного ладу країни протягом кількох тисячоліть, і ще й тепер має вплив на сучасну політичну думку Китаю. Звернемо увагу і на ту обставину, що китайські правителі, на відміну від інших східних деспотів, не намагалися видавати свою владу за «волю неба», вдаючись до більш «приземлених» важелів управління.

1. Держава і право Стародавньої Індії.

Природні умови Індії дозволяють говорити про її поділ на дві частини - північну (басейн річок Інду і Гангу) та південну. Кліматичні умови Північної Індії нагадують Єгипет чи Месопотамію, родючість ґрунтів залежить від розливу річок та уміння затримати паводкову воду. Південна Індія на воду бідніша, зате багатша на корисні копалини, в першу чергу метали.

Племена, що становили корінне населення Індії, звичайно об'єднують загальним іменем *дравідів*, а найдавніший період індійської історії називають дравідійським. Культура дравідів у цілому відповідала шумеро-аккадському суспільству: іригаційне землеробство, скотарство (вівці, свині, буйволи, а також слони і верблюди). Існували і великі міста: Мохенджо-Даро (площа 150 га) та Хараппа. Хараппсь-ка цивілізація (датується 2500 (2300) - 1800 (1700) рр. до н. е.) займала територію понад 1100 км з півночі на південь та понад 1600 км із заходу на схід. Цегляне будівництво, широкі вулиці і триповерхові будівлі та навіть водопровід і каналізація - і усе це за 2 тис. років до н. е. У найбільших містах, які були адміністративними та ремісничими центрами, проживало до 100 тис. чол., що свідчить про налагоджену систему торгівлі й обміну товарами.

На рубежі II тис. до н. е. в Північну Індію із середньоазіатських степів вторгаються племена *аріїв*, чий економічний і культурний розвиток був незрівнянно нижчим. Це був союз 9 племен, серед яких провідну роль займало плем'я *бхаратів*. Вождь племені звався *раджа*, вождь союзу племен - *магараджа*. Дравідійське населення було частково знищене, частково обернене на рабів і слуг. У I тис. н. е. арії також вторгалися в Південну Індію, де підкорили місцеве населення. У ведійських творах та епосі згадується велике число древніх династій та назв найдавніших держав у долині Гангу. Поступово з більшого числа держав у долині Гангу першорядне значення набула *Магадха*. Її столицею було м. Раджагріха. За магадського царя Удаїна (461-445 рр. до н. е.) столицею держави стала *Паталіпутра* (суч. Патна). Потім на магадхському престолі утвердилася династія *Нандів*. Створена ними держава підготувала умови для виникнення великої імперії Маур'їв. Вважається, що саме внаслідок арійських завоювань склалися відносини між завойовниками і підкореними, які, в свою чергу, призвели до поділу суспільства на касты (чи, точніше кажучи, *варни*). Вищою варною були жерці - *брахмани*, далі йшли *кшатрії* - воїни; селяни і ремісники та торговці об'єднувалися під загальним іменем *вайшья*, наймані слуги, раби - *шудра*. Між ними існували нездоланні «перегородки» - заборонялися (чи не визнавалися законними) шлюби між представниками різних, навіть привілейованих каст, діти від таких шлюбів вважалися «нечистими» і зачислялися до нижчих варн.

Брахмани, нібито народжені з уст бога Брахми, займали провідні позиції: приносили жертви богам, здійснювали обряди, служили радниками у царів, тримали у своїх руках монополію на писемність і знання. Їх майно не міг зачепити навіть цар, у всіх судових тяжбах з представниками інших варн рішення виносилося автоматично на користь брахмана, їм не можна було не довіряти чи суперечити. Вони були звільнені від усіх податків, повинностей і тілесних покарань. 9-річний брахман стосовно 90-річного кшатрія вважався батьком, той - його сином.

Кшатрії, створені нібито з рук Бога, зі свого середовища висували воєначальників і навіть раджів. У мирний час вели безтурботне життя, отримуючи багаті подарунки від царів. У військовий час це була єдина категорія населення, яка брала участь у походах і битвах. Брахмани і кшатрії вважалися «двічі народженими», однак шлюби між двома пануючими верствами усе ж були заборонені. *Вайшья*, народжені нібито зі стеген Брахми, теж були «двічі народженими», однак належали уже до експлуатованих груп населення. Селяни сплачували в скарбницю податок, що складав 1/6 врожаю, а торговці - до 1/5 свого прибутку, зате їх звільняли від військової повинності.

У найважчому становищі перебували *шудра* (ноги Брахми), вони не мали жодних прав, а лише обов'язки. Штраф за убивство шудра для вищих каст дорівнював штрафу за убивство собаки. Їх основний обов'язок - покірне слугування двічі народженим. Каста ця була неоднорідною. Найнижче становище займали потомки дравідів, т. зв. *парії*, вважалось, що навіть дотик до них оскверняє. Їм не дозволялося жити в поселенні, користуватися новим або цілим посудом тощо.

Раби перебували поза кастовим станом. Їх використовували як слуг. Вони могли звільнитися від рабства. Саме рабство не набуло в Індії поширення і мало доволі патріархальний характер. Арії, що потрапляли в боргову кабалу, вважалися рабами лише тимчасово.

У сільській общині існували земельні наділи, а значить, і приватне землекористування, але в цілому общини мали суспільний характер. Структура общини і самоуправління будувалися за єдиним зразком: староста, писці (облік господарства), коваль, тесля, гончар, цирульник і обов'язково жрець - брахман.

У VI ст. до н. е., як уже зазначалося, в Індії існувало кілька держав. З них найбільш відомі дві: *Магадха* у середній течії Гангу та *Кошал* на північний захід від Магадхи. Боротьба між ними закінчилася перемогою Магадхи і включенням до її складу усіх областей між Гангом і Гімалаями. В 327 р. до н. е. військо Олександра Македонського вторг-лося до Індії, після його смерті в

багатьох містах залишилися греко-македонські гарнізони. Відбувалося взаємне спілкування завойовників і завойованих, контакти з Грецією та еллінським світом тривали.

Національно-визвольний рух, на чолі якого стояв Чандрагупта (322-297 рр. до н. е.), привів до відродження великої держави у Північній Індії - імперії Маур'їв. Можливо, сам Чандрагупта, навіть походив з касты шудр. За його сина Біндусара (297-272 рр. до н. е.) до складу держави було включено частину Афганістану. Внук Ашока (268-232 рр. до н. е.) завоював царство Калінга і таким чином об'єднав під своєю владою майже усю Індію. Місця знахідок едиктів Ашоки дають змогу окреслити кордони його імперії: вона охоплювала не лише області Західної, Центральної, Східної і Південної Індії (крім крайнього Півдня), але й території Пакистану та деякі райони Афганістану. Столицею імперії продовжувала залишатися Паталіпутра. Ашока вів постійну боротьбу з брахманами. Удару по їх пануванню і авторитету було завдано тим, що Ашока оголосив державною релігією буддизм. Ця релігія виступала проти соціальної кастовості суспільства, за рівність людей від народження, що, природно, притягувало до буддизму купців, розбагатілих вайшья, яким брахманізм відводив дуже скромну роль у суспільстві. Тим самим влада Ашоки здобула важливу опору.

Після його смерті держава розпадається. Його спадкоємці спершу поділили імперію на західну та східну частини. В 180 р. до н. е. влада в Паталіпутрі перейшла до представників нової династії - Шунгів. Близько 100 р. до н. е. на територію Індії вторгаються племена скіфів (саків) і утворюють Індо-Скіфське царство.

У Стародавній Індії також існував азіатський спосіб виробництва. Правове становище особи залежало не від майнового стану, а від належності до тієї чи іншої касты. Навіть кастова належність до кшатріїв не виключала небезпеки потрапити у боргову кабалу і на певний час перетворитися у раба. Проте, як уже зазначалося, цей стан вважався тимчасовим - борговому рабу дозволявся навіть шлюб з вільною жінкою, але у межах своєї касты.

За формою правління Індія була монархією. Цар (раджа, магараджа) походив з кшатріїв. Вважається, що його влада не була такою деспотичною, як у Єгипті чи Вавилоні, оскільки обмежувалася наглядом брахманів. Останні регулювали виконання царем своїх обов'язків (*дхарми*): охорона підданих, опікунство над вдовами і сиротами, організація суспільних робіт, запобігання голоду тощо. В законах Ману зазначалося: «Цар, який по нерозумності безтурботно мучить свою країну, негайно позбавляється з родичами країни і життя» (VII, 111). У своїй діяльності цар спирався на бюрократичний апарат, який складався з брахманів і кшатріїв. Цар призначав чиновників центрального і місцевого управління. Поруч з царем діяв дорадчий колегіальний орган з *мантринів*, *махаматрів* (чиновників) і представників міст. Покірність населення держави забезпечувалася за допомогою військової сили (VII, 114).

Як уже вказувалося, община була автономна у своєму управлінні, однак вайшья сплачували податки на потреби влади. Сільські області склалися з 10, 20, 100 і 1000 селищ (VII, 117), причому на кожному рівні був відповідний управитель. Він контролював збір податків, мобілізацію кшатріїв у разі потреби ведення військових дій тощо. Від єгипетського номарха відрізнявся не лише тим, що був призначуваним, а й тим, що його доходи становили жалування від царя (а не відсоток усіх податків).

Індійське право формувалося на основі релігійних уявлень (закони Хаммурапі були практично позбавлені такого впливу). Закони створювалися брахманами, у них, природно, знайшли відображення релігійно-етичні і правові уявлення цієї касты.

2. Закони Ману (II ст. до н. е. – I ст. н. е.) були створені жерцями однієї зі шкіл брахманізму, написані вони у формі двовіршів, що має полегшити їх запам'ятовування. Усього в законах 2650 (2685) статей, розбитих на 12 розділів. Зміст виходить за межі чисто правових норм - тут і політика, мораль, релігійні настанови (каяття, шлюб) і т. д. Покарання порушника не обмежується мирським життям, воно пов'язується і з майбутніми незручностями у житті загробному (перевтілення), загрозою життю і здоров'ю його близьких родичів тощо.

Індія цього періоду перебувала на етапі розкладу первіснообщинного ладу. Сільська община виділяла т. зв. великій сім'ї (представникам трьох поколінь родичів) земельний наділ. Відчужувати це господарство можна було не інакше, як за загальною згодою усіх членів общини. Приватну власність общинників (поле, сад, став) не можна відібрати ні силою, ні залякуванням. Держава не втручається у справи сільської общини і не забороняє общинникам, а також брахманам, знаті, купцям та іншим приватним власникам вільно відчужувати свою землю. Держава, однак, зберігає за собою право верховного нагляду за угодами про нерухомість. Державі

належать незаймані землі, знайдені у землі скарби. Власний домен має раджа. В VII главі (пункти 137, 138) зазначається право царя збирати податки, а також протягом одного дня в місяці зобов'язувати виконувати певну роботу ремісників і шудр, що живуть власною працею. Не зовсім зрозуміло, чи пов'язані ці права держави з її верховною власністю на нерухомість.

Дискусійним є питання про те, перебуває земля й інша нерухомість у власності чи лише у користуванні особи. Право власності на землю ніби розчленоване. Земля одночасно належить державі (верховна власність), общині (опосередковуюча власність) і приватнику (внутріоб-щинна чи позаобщинна власність).

Правомірними способами набуття нерухомої власності є спадщина, купівля, одержання дарунку та набувальна давність. Якщо власник «мовчки спостерігає», як хтось користується його власністю упродовж 10 років, то право отримання її назад втрачається (VIII, 147). Набуття рухомої власності можливе також, крім названих казусів, через знахідку, здобич, позичку під відсотки, за виконання роботи.

Виморочне майно представників трьох нижчих варн переходило у власність царя (IX, 189). Закони Ману регулюють інститут договору. Недійсною вважається угода, укладена з нетверезим, малолітнім, маразматиком, душевнохворим або із застосуванням насильства і обману. Договір неодмінно має укладатися у присутності свідків. Багато уваги приділено договорам позики, причому встановлюється максимальний розмір відсотків на місяць (2% на місяць для брахмана, 3% для кшатрія, 4% для вайш'ї і 5% для шудри). Засобами забезпечення є: застава, поручительство третьої особи.

У сімейному праві визначається, що жінка завжди перебуває під опікою чоловіків - батько охороняє її в дитинстві, чоловік - у зрілі роки, в старості це мають здійснювати сини (IX, 2.3). Жінка у будь-якому віці вважалася непридатною до самостійності (V, 147, 148). Розлучення може ініціювати лише чоловік, достатньою причиною для негайного розлучення є лайливий характер дружини. Спадщина ділиться між синами порівну або за взаємною згодою переходить у спільне користування.

Карна частина законів Ману вражає жорстокістю покарань: розрізали на частини лезом за підробку, здійснену золотарем; саджали на кіл або відрубували руки нічному злодієві. Злочинцям відрізували ніс, вуха, язик, статеві органи, відрубували кінцівки, осліплювали. П'яниці на лоб ставили тавро у вигляді чарки, злодію - собачої ноги. З цими людьми не можна було сидати їсти, здійснювати жертвоприношення, вступати у шлюб тощо. Членоушкодження застосовувалося тільки щодо нижчих каст, брахман і кшатрій могли відкупитися штрафами, причому брахман міг виплачувати штраф поступово, частинами. У кшатрія залишалася можливість взяти позику (під 3% в місяць). У разі несплати останньої могло настати боргове рабство. Ст. VIII, 379 передбачає, що для брахмана замість смертної кари може застосовуватися бриття голови.

За вбивство кшатрія штраф був у чотири рази менший, ніж за вбивство брахмана. За вбивство шудри штраф призначався у два рази меншим, ніж за вайш'ю. Можна припустити, що ці суми виплачувалися лише представниками вищих каст, адже ті ж закони Ману передбачають смертну кару за набагато менш суттєві злочини: третю крадіжку, грабунок царського або храмового майна тощо.

Якщо шудра піднімав палицю на «двічі народженого», йому відрубували руку. Удар ногою брахмана коштував шудрі відрізаної ноги, звинувачення брахмана у неправді - життя. Однак було б помилкою вважати, що панівне становище в суспільстві забезпечувало цілковитий імунітет представникам вищих каст. За ересь, лінь, сла-боволля, пустопорожні балачки, жебрацтво закони Ману приписували карати саме брахманів і кшатрій; брахмани і кшатрії не повинні були виступати в ролі лихварів (X, 117). Одним словом, «що дозволене бику, те не дозволено Юпітеру». Як бачимо, правлячий клас усвідомлював необхідність принаймні зовнішнього дотримання вимог моралі задля збереження свого панування. З іншого боку, «брахман може впевнено присвоювати майно шудри, бо в нього немає ніякої власності» (VIII, 417).

Суд і процес зазвичай проходить колегіально. Свідками виступають рівні: жінки щодо жінок (VIII, 68), чесні шудри - щодо шудр і т. д. У разі, якщо свідки належать до різних каст, перевага надається свідченням брахмана (VIII, 73). Існують і ордалії (VIII, 114, 115) - випробування вогнем, водою, принесенням клятви. Закони Ману вимагають у сумнівних випадках наявності речових доказів.

Зазначимо також такі принципові моменти законів Ману, як:

1. Поняття убивства в стані необхідної оборони при захисті самого себе, жінок чи брахмана (VIII, 349).

2. Заборона брати навіть незначну винагороду за дочку при виданні її заміж (III, 51).
3. Деяке пом'якшення заборони шлюбів між представниками різних каст (III, 12, 13).
4. Можливість відсторонення від влади і фізичного знищення царя і його родини в разі, якщо цар «мучить свою країну» (VII, 111), та деякі інші.

їх можна вважати свідченням того, що правова думка давньої Індії розвивалася навіть в умовах консервативного патріархального суспільства, норми родового ладу поступалися місцем більш цивілізованим, прогресивним.

3. Стародавній Китай

За своїми природно-кліматичними умовами Китай дещо відрізняється від передньоазійських країн. Його територія доволі чітко поділяється на три частини: а) долина ріки Хуанхе, або «велика китайська рівнина»; б) Центральний Китай, де поєднуються гористі райони з долиною ріки Янцзи; в) Південний Китай - гірська країна.

Розливи Хуанхе несуть родючий намул, що робить умови землеробства в цьому регіоні подібними до єгипетських чи мезопотамських. Ґрунти Центрального та Південного Китаю менше родючі, але тут містяться багаті запаси корисних копалин: міді, олова, свинцю тощо. Поливне освоєння долин двох найбільших річок Китаю розпочалося лише з середини I тис. до н. е., коли давньокитайська цивілізація пройшла вже тисячолітній шлях свого розвитку. Тим самим економічна основа азіатського способу виробництва в цій державі виникла набагато пізніше від появи самої держави.

Найдавніший період історії Китаю має назву Шан-Інь (XVI-XII ст. до н. е.). Китайські племена, що проживали в басейні р. Хуанхе, об'єдналися для організації відсічі північним кочівникам (хунну) та з метою розвитку іригаційної системи. Племена, які відіграли основну роль в цьому об'єднанні, називалися Інь, а створена ними держава - Шан. Столицею було місто *Шан* в сучасній провінції Хенань, поблизу м. Аньян. Царська влада зберігала патріархальні риси. Вона була обмежена радою родових (чи племінних) старійшин, а також народними зборами. Цар називався *ван* (за життя) або *ді* (після смерті). З функціями воєначальника він поєднував функції верховного жерця, а в окремих випадках - організатора виробництва. В руках родової знаті зосереджувалися землі і раби. Рабство також мало патріархальний характер. У похованнях цієї доби трапляються могили, де разом з рабовласником поховані кілька рабів (отже, раби могли перебувати не лише у державній, але й у приватній власності). Основну масу населення становили селяни-общинники. Вже в іньську добу склалася китайська ієрогліфічна писемність. Відомо близько 30 тис. (!) знаків цього письма (для порівняння, словник Шекспіра містить 40 тис. слів, для читання сучасних китайських газет досить знання 2 тис. ієрогліфів, освічені китайці знають їх близько 10 тис.). Є відомості про існування жерців-професіоналів, причому різних спеціальностей: *бу* - гадалки, *ші* - ті, що вели погодні записи, *у* - чарівники, *чжу* - «богомольці», тобто, ймовірно, жертвувальники. Але - і це головна особливість китайських релігійних культів - найважливіші релігійні церемонії, зокрема, жертвоприношення Небу виконували імператор та вищі чиновники. Тим самим релігія (китайські вірування не містять обіцянки загробної винагороди) не відігравала тієї ролі, що в Індії, Єгипті чи навіть у Межиріччі. Вона не була ні надто важливим елементом зміцнення імператорської влади, ані потенційною опозицією імператору. Щоправда, послідовники Конфуція (Кун-Фу-цзи) завжди прагнули утверджувати ідею, що царська влада повинна бути справедливою, інакше правителя можна і потрібно усунути, але відсутність єдиної церковної структури робила релігійну опозицію безсилою перед владою імператора.

У XII ст. до н. е. починається тривала боротьба держави Шан-Інь з племенами чжоу, які згодом захоплюють столицю Шан (1124 р. до н. е.) і створюють власну Чжоуську державу.

За доби Чжоу (XII-VIII ст. до н. е.) виникає централізована китайська держава. Завойовники прийшли з басейну р. Вей. їх держава (її називають Західне Чжоу) була порівняно велика, але внутрішньо неміцна, її спадкові правителі починають обожнюватися (титул царів *Тяньцзи* - син неба, заступник неба). Вважалося, що такий *ван* отримував владу (а разом з нею і право видавати закони) від самого Неба шляхом спослання йому Небесного Повеління на царювання (*Тянь мін*). Разом з тим царська влада не набула деспотичного характеру. Вона обмежувалася радою сановників. В екстрених випадках (наприклад, для вирішення питання про успадкування влади) скликалися зібрання представників вищої титулованої чжоуської аристократії - *чжухоу*. Цареві були підпорядковані т. зв. *три старці*, тобто три керівники головних управлінь у державі: фінансового, військового та суспільних робіт (головним чином функціонування зрошувальної системи). Поступово число управлінь зростає, створюється

особливе управління царського палацу та скарбниці, судове відомство, відомство культу царських предків.

Під тиском племені *цюаньжунів* близько 770 р. до н. е. територія чжоуської держави різко скоротилася, столиця була перенесена на схід в район сучасного Лояна. Держава цього часу (її називають Східне Чжоу) постійно відчуває брак коштів і військової сили. Селянство було обкладене податками, які становили $\frac{1}{10}$ частину врожаю. Посилення експлуатації в умовах слабкості державної влади та постійної загрози вторгнень не могли не викликати широких народних рухів. У результаті переможного селянського повстання 842 р. до н. е. царська влада була скинута, а держава Чжоу незабаром розпалася на ряд самостійних царств.

У VII ст. до н. е. на території Китаю співіснують п'ять держав, які постійно воюють між собою. Це - епоха *Чуньцю* (*Весен та осеней*). Чотири з п'яти держав-гегемонів цього періоду ортодоксальна чжоуська традиція трактувала як «варварів»: північно-західне жунське царство *Цін*, маньські царства *Чу* (в середній течії Янцзи) та *У* (в дельті Янцзи), а також найпівденніше *Юе*, де населення складали предки сучасних в'єтнамців. Епоха V–III ст. до н. е. дістала назву періоду *Чжаньго* (Царств, що борються); таких найсильніших царств було уже сім: *Цін*, *Янь*, *Чу* (периферійні) та *Вей*, *Чжао*, *Хань*, *Ці* (серединні), а число слабших не піддається обліку. Державний лад цих утворень характеризувався сильними позиціями родової аристократії. В свою чергу, правителі намагалися спертися на особисто їм відданих людей незнатного походження, вводячи принципово нову систему посадової винагороди - «жалування», яке виплачувалося зерном. У великих царствах поступово вводилася централізована політико-адміністративна система. Основними виробниками в сільському господарстві цього періоду залишаються вільні селяни-общинники. Наприкінці першої половини I тис. до н. е. повсюдно припиняються общинні переділи, земля переходить у володіння окремих великих сімей. З'являється боргове рабство, спершу під виглядом «усиновлення» та «застави дітей» (характерно, що для означення усіх рабів: військовополонених, куплених і кабальних затверджується єдиний термін *нубей*).

Доба *Чжаньго* вважається «золотим віком» китайської філософії. В цей час виникають найважливіші філософські вчення: конфуціанство, даосизм, моїзм та легізм (фацзя). Вчення Кун-Фу-цзи (551-479 рр. до н. е.), відомого в Європі як Конфуцій, стало культовим у Китаї офіційно з 59 р. до н. е. і залишалося у цій якості до 1928 р.

4. Державність і право у стародавньому Китаї за династій Цін.

У IV ст. до н. е. починається звеличення царства *Цін*. Міністр Шан Ян провів *реформи*, які мали на меті політичну централізацію, адміністративно-територіальну перебудову, підрив могутності аристократичних родин, зміну системи оподаткування з врахуванням майнової диференціації общинників. Шан Ян увів єдине законодавство та судочинство, узаконив заклад та купівлю-продаж землі, скасував обмеження розміру наділів, наполягав на поділі великих патріархальних господарств на окремі, малосімейні. Він скасував усі попередні спадкові титули. Нові ранги знатності надавалися за особисті, передусім за військові заслуги. Лише вони давали право на заміщення адміністративних посад. Їх власники отримували - відповідно до чинного законодавства - пільгові регламентовані права на володіння землею, рабами та іншим майном. Згодом ранги почали продаватися, що відкрило доступ до влади представникам давньої родової аристократії.

У війську Шан Ян замінив колісницю - основу військової могутності аристократії - мобільною кіннотою, бронзову зброю - залізною. Правом на виготовлення зброї володіла лише держава.

Розквіт держави *Цін* припадає на правління царя Чженя, якому був присвоєний титул *Цін* Ші-хуанді, що значить «перший великий государ династії *Цін*». Він підкорив решту китайських князівств, а також завоював частину території Маньчжурії та Монголії. В 221 р. до н. е. *Цін* завоювала останнє самостійне царство *Ці* на Шаньдунському півострові, центром об'єднаної держави стала столиця царства *Цін* м. Сяньян. За правління *Цін* Ші-хуанді Китайська держава була розподілена на 36 областей, створений потужний чиновницький апарат, розширена іригаційна система, прокладено дороги з твердим покриттям. Ші-хуанді провів реформу армії (її чисельність досягла 300 тис. чол.), де основною ударною силою стала кіннота. Була здійснена низка інших культурних та економічних реформ: вводилися єдина система мір і ваг, спрощене ієрогліфічне письмо тощо. Нарешті, за *Цін* Ші-хуанді на півночі країни розпочалося будівництво Великої китайської стіни для захисту від кочівників. Імператор поширив на увесь Китай установки Шан Яна, створивши військово-бюрократичну імперію на чолі з одноосібним правителем. Цінці

займали у ній привілейоване становище, їм належали усі керівні чиновницькі посади. Законом встановлювалося єдине для всіх повноправних вільних громадянське найменування «*чорноголові*».

Підтримання влади в об'єднаній країні досягалося засобами терору. Тих, хто висловлював невдоволення, за законом кругової поруки співучасників обертали в рабство. За рахунок військовополонених та засуджених судами чисельність державних рабів набувала небачених розмірів. Масштабні плани імператора вимагали великих коштів, що, в свою чергу, вело до посиленої експлуатації підданих. Опозицію владі склали прихильники релігійно-етичного вчення Конфуція, які спробували критикувати імператора, спираючись на приклади з історії. Розправа була жорстокою: 460 учених-конфуціанців були поховані живцем, всі історичні книги спалені.

Імператор Цінь Ші-хуанді служив для Мао Цзе-дуна своєрідним кумиром. У зв'язку з цим можна процитувати кілька настанов -«перлів», приписуваних засновнику династії Цінь: «Будеш багато читати, імператором не станеш», а також «Книги - у вогонь, вчених -до ями».

Невдовзі після смерті Цінь Ші-хуанді (помер він 210 р. до н. е. у віці 48 років) його династія була скинута. До влади прийшла династія Хань (206 р. до н. е. - 220 р. н. е.). Засновником династії став вождь селянських повстанців Лю Бан, офіційно проголошений імператором у 202 р. до н. е. Перший період правління династії Хань відзначався деяким пом'якшенням деспотизму: обмежується застосування смертної кари, відбувається зниження податків до 1/30 частки доходу, повертається свобода людям, які запродали себе у рабство. Правителі династії Хань відмовляються від титула *хуанді*, а конфуціанство проголошується державною релігією і існує аж до революції 1911 р. Лю Бан був також вимушений порушити принцип централізації та роздати частину земель у володіння своїм соратникам - семеро найвпливовіших з них отримали титул «еон», що віднині став вищим аристократичним рангом.

Під час правління У-ді (140-87 рр. до н. е.) зростає велике землеволодіння, поміщики експлуатують у своїх господарствах працю рабів та вільних орендарів. Держава здійснює заходи для заохочення виробництва і зовнішньої торгівлі. У-ді здійснив кілька загарбницьких походів на територію Східного Туркестану та Фергани, в 111 р. до н. е. приєднав землі Гуандуна та північ В'єтнаму. Були налагоджені торговельні зв'язки з Римом. За У-ді нарешті була зломлена політична сила *ванів*, їхній сепаратизм перестав загрожувати цілісності Китаю.

На цей період переважну більшість виробників у сільському господарстві й надалі становлять вільні землероби-общинники. Вони обкладалися поземельним (від 1/15 до 1/30 врожаю), подушним та подвірним грошовими податками. Чоловіки виконували робочу (по місяцю в рік упродовж 3 років) та військову (2-річну армійську та щорічну 3-денну гарнізонну) повинності. В містах функціонували органи самоуправління, що було однією з найбільш характерних рис давньокитайського суспільства. Рабство було основою підґрунтя виробництва лише в промисловості, як у приватній, так і в державній. Работоргівля в цей час набула бурхливого поширення.

У 8 р. н. е. відбувається *переворот Ван Міна* (Ван Мана). Ставши регентом, Ван Мін усунув малолітнього царя і провів важливі *реформи*. Уся земля в країні оголошувалася державною власністю, її купівля-продаж була заборонена. Були встановлені розміри максимальних земельних наділів, а надлишки землі у володінні приватних власників -конфісковані. Передбачалося наділення цією землею неімущих. Державною власністю були оголошені також раби. Окрім цього була введена державна монополія на залізо, сіль, вино, а також здійснена спроба встановити тверді ринкові ціни на предмети першої необхідності.

У 18 р. н. е. в Північному Китаї (Шаньдун) під проводом Фань Чуна розпочалося селянське повстання «червонобрових», спрямоване проти диктатури Ван Міна. В 25 р. повсталі здобули перемогу над його військами, після чого селянський рух починає змінювати свою спрямованість. До повстанців приєднуються загони аристократів, і в результаті відбувається відновлення династії Хань в особі Гуан Уді (25-57 рр. н. е.). Новий імператор заборонив таврування рабів, обмежив права власника на їх убивство, а також здійснив низку заходів, спрямованих на зменшення рабства та полегшення становища народу.

Правителі династії Молодших Хань намагаються зберегти централізовану владу та відновити економіку країни, розхитану утопічними реформами Ван Міна. У Ханьській імперії проживало близько 60 млн чол., що становило 1/5 населення земної кулі в той час. Зрозуміло, що самими лише засобами державного примусу, без опори на аристократію тримати у покорі таку кількість людей було неможливо. Держава вимушена спостерігати за посиленням великих земельних власників з т. зв. *сильних домоів*. Розвиток виробничих відносин веде до закабалення вільних селян-орендарів, з одного боку, та до наділення земельними наділами і власністю рабів -

з іншого. Такі зміни дещо нагадують появу *колониату* в умовах кризи і розпаду Римської імперії. Чисельність оподаткованого державою (тобто економічно самостійного) населення катастрофічно падає: від 49,5 млн чол. в середині II ст. н. е. до 7,5 млн, за переписом III ст. Маєтки сильних домів стають економічно замкнутими господарствами, виходячи з-під контролю державного апарату. Це призвело до занепаду товарно-грошових відносин. Удвічі скоротилася кількість міст. На самому початку III ст. був виданий указ про заміну в імперії грошових платежів натурою, а згодом монету було офіційно скасовано і в оборот введено як товаро-гроші шовк та зерно. Звичним явищем в житті Китаю стають локальні селянські повстання.

У 184 р. в Китаї відбувається потужне народне повстання «жовтих пов'язок» під проводом Чжан Цзяо та його братів. Основним лозунгом руху було встановлення загальної рівності. Армія повсталих налічувала кілька сот тисяч (до 300 000) чоловік. Напружена боротьба тривала 15 років і закінчилася придушенням народного виступу. Але система державного управління була ослаблена, і єдина Китайська держава в 220 р. н. е. припинила своє існування, знову розпавшись на окремі царства (первісно їх було три).

ЛЕКЦІЯ 3.

ТЕМА: Афіни і Спарта

Навчальна мета: розкрити особливості зародження і розвитку держави і права в Афінах і Спарті.

Час: 80 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 40 хв.
2. 20 хв.
3. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. – 26
2. – 35
3. – 45
4. – 67
5. – 68
6. – 72
7. – 74
8. – 79

ПЛАН

1. Становлення державності і права в Афінах.

2. Державність і право Спарти.

1. Становлення державності і права в Афінах.

У Афінах за легендарного царя Тесея (IX–VIII ст. до н. е.) відбулося об'єднання чотирьох іонійських племен. Прилегла територія була розподілена на паралію (прибережну частину), діакрію (бідний гірський район) та педіон (територія на північ та північний схід від Афін, де зосередилися маєтки знаті). Соціальна структура суспільства складалася з евпатридів - аристократів, геоморів - землеробів та деміур-гів-ремесників. Родова аристократія користувалася усіма політичними і громадянськими правами. Представники демосу (від селянина-бідняка до власника кораблів і майстерень), маючи права громадян, не мали майже жодних політичних прав. Ще одна група вільного населення - т. зв. метеки (іноземці, що поселилися в Афінах і займалися ремеслом чи торгівлею), взагалі не мали ані громадянських, ані політичних прав. Особливу категорію становили раби, які розглядалися як робоча худоба чи інвентар. Були утворені територіальні одиниці -навкрарії, по 12 на кожне з чотирьох племен. Кожна така одиниця ви-ставляла по одному бойовому кораблю та двох озброєних вершників. Влада басилея поступово відійшла в минуле. Афінами управляв *ареопаг* - рада з евпатридів, яка збиралася на пагорбі бога війни Ареса. З свого середовища ареопаг вибирав одного, а з 683 р. до н. е. -дев'ятьох *архонтів* для управління поточними справами. Народні збори самостійного значення не мали і не впливали на обрання архонтів. Після річного перебування на посаді архонт ставав пожиттєвим членом ареопагу.

На початку VII ст. до н. е. в Афінах з'являються перші писані закони. Евпатриди намагаються обмежити пережитки родового ладу, передусім кровну помсту, забезпечити свою особисту і майнову недоторканність. Авторство цих законів приписується Драконту. Саме від його імені пішов термін «драконівські закони». Смертна кара була чи не єдиним покаранням, адже в'язниці греки не знали. Життям розпачувалися не лише за убивство, але й за осквернення святинь і навіть крадіжку овочів. Кроком уперед у розвитку юридичної думки стало розмежування злочинів на умисні і здійснені з необережності. Прогресивним слід вважати і те, що закони, попри свою жорстокість, обмежували владу архонтів, які часто надто вільно тлумачили право.

Особиста свобода громадян Афін перебувала під загрозою. Безземельні фети ставали т. зв. «шестидольниками», тобто працювали за 1/6 врожаю. За несплату орендної плати можна було узяти в боргове рабство самих шестидольників та їх дітей. У 594 р. до н. е. афінське суспільство охопила «велика смута», викликана загальним невдоволенням. Давньогрецький історик Плутарх

писав, що «величезна більшість, та й до того ж люди великої фізичної сили, збиралися і умовляли один одного не залишатися байдужими глядачами, а обрати одного вождя, надійну людину, і звільнити боржників, що пропустили строк виплати, а землю переділити і цілком змінити державний лад». Цього року першим архонтом було обрано Солон, представника евпатридів, який не був «спільником багатих в їх злочинах». Афіни стояли на порозі громадянської війни, багато боржників покинули поліс, втікаючи від кредиторів. *Реформи Солон* (594-593 рр. до н. е.) врятували ще незміцнілу рабовласницьку державу в Афінах. Здійснювалися вони рішуче, опір аристократичної верхівки, вихідцем з котрої був сам Солон, було подолано. По-перше, скасовано усі існуючі на той час борги: звільнив Солон усіх закабалених і заборонив боргове рабство на майбутнє. Ті громадяни, які стали рабами і були продані за кордон, викупувалися коштом держави. Віднині усі раби мали бути або військовополоненими, або придбаними на ринку. Заборонявся самоза-клад боржника. Багатьом селянам повертали їхні ділянки землі, відібрані за борги. Однак перерозподілу землі не було проведено, а позичкові відсотки також не зменшені.

Узаконювалася свобода заповіту. Будь-яке майно, заодно земельні ділянки, можна було продавати, закладати, ділити між спадкоємцями тощо. Таким чином, майнове розшарування серед вільних громадян не лише не зменшувалося, а набувало пришвидченого подальшого розвитку. З іншого боку, кожний вільний громадянин, боронячи особисту свободу як найвищу цінність, водночас ставав лояльним захисником інтересів держави в цілому. Невдачі афінян у військовому змаганні за о. Саламін (ще одна причина Солонових реформ) були подолані.

По-друге, здійснена великомасштабна політична реформа. Громадяни поділені на чотири розряди, виключно за майновою ознакою, без огляду на «благородне» чи простолюдне походження. Громадяни, що отримували із своєї землі не менше 500 медимнів (1 медимн - 52,5 л) зерна, олії чи вина, увійшли до першого розряду, 300 - до другого, 200 - до третього, менше 200 - до четвертого розряду.

Лише з представників першого розряду обиралися воєначальники і архонти, а інші вищі посади заміщувалися представниками двох вищих розрядів. Представники першого розряду не служили у війську, але у військовий час на них лягали поставки для армії й утримання флоту. Другий розряд формував кавалерію, третій - гоплітів, тобто важкоозброєну піхоту. Четвертий розряд був з легкоозброєних воїнів, які у бою розміщувалися попереду основного строю (і гинули найбільше). Ополченці зобов'язувалися мати власну зброю і утримувати себе під час походів.

Вищим органом влади ставали загальні народні збори, які віднині скликалися регулярно. Участь у роботі народних зборів брали представники усіх чотирьох розрядів.

Одночасно було засновано *Раду чотирьохсот* (по 100 чол. від кожного племені-філи), до якої могли бути обрані вільні громадяни, крім жебраків і наймитів. Рада чотирьохсот готувала проекти народних зборів, а у певних випадках діяла від їхнього імені. Поступово Рада чотирьохсот перебрала колишні функції ареопагу.

Ще одним органом самоуправління виступала *гелієя*, тобто суд присяжних, до якої обиралися громадяни віком від 30 років. Обрання проходило жеребкуванням з представників усіх чотирьох майнових груп. Гелієя приймала звіти вищих посадових осіб, мала право денонсації міжнародних та приватних договорів.

Якщо в Раді чотирьохсот домінували зазвичай аристократи, то гелієя була більш демократичним органом. Загалом же, реформи Солон завдавали удару родово-аристократичному принципу організації держави і суспільства, замінюючи його майновими. Вищий дохід зобов'язував громадянина до більших витрат на суспільні (передусім військові) потреби, але такий внесок компенсувався вищими політичними можливостями, ширшою участю в управлінні державою. Знать залишилася у програші, виграла верхівка демосу - купці, лихварі, багаті ремісники. Водночас до участі в управлінні (гелієя, народні збори) допускалися навіть неіміущі фети, що перетворювало останніх на лояльних громадян держави та її захисників у воєнних конфліктах з ворогом.

На той час тип рабовласницької держави, за якого громадяни різних майнових груп мають відмінні права з відповідно відмінними обов'язками, називається *тимократією*. В античних Афінах тимократія стала перехідною формою державної влади від олігархії до демократії.

Після Солон владу в Афінах захопив тиран Пісістрат. Тиранія Пі-сістрата та його синів сприяла перерозподілу землі на користь селянства. Одночасно тиран примусив громадян платити податки, його особиста охорона мала ознаки регулярної армії, на відміну від колишнього народного ополчення. Незважаючи на антидемократичний характер тиранії, вона все ж була поступальним кроком у формуванні державного апарату Афін.

Після скинення диктатури Пісістратидів справу Солон продовжив архонт *Клісфен*. У 509 р. до н. е., замість попереднього родового поділу, вводився територіальний. Замість чотирьох племінних філ діяли десять територіальних. Уся територія Аттики була розподілена на три зони: берегову, Афіни з передмістями та внутрішню частину. До складу кожної з 10 територіальних філ входило 3 тритії - по 1 від кожної зони. Першочергово філи розподілялися ще й на деми - дрібні райони, яких налічувалося близько 100. Наслідком реформ аристократичні родини виявилися розпорошеними. Так, рід Амінандритів мав представництво в 26 демах різних філ і тритій, рід Керкірів - у 19 демах тощо. Така роздрібненість унеможливлювала спільні дії родовитої аристократії. Родоплемінний поділ, в рамках якого панувала родова аристократія, був замінений на територіальний. На чолі де-мів були поставлені демархи, в чиї обов'язки входили запис вільних новонароджених, набір ополчення, вибір по жеребку до Ради та гелієї. Кожна філа споряджала підрозділ піхоти та кінноти і за власний кошт виставляла 5 військових кораблів з екіпажем.

Замість Ради чотирьохсот створювалася *Рада п'ятисот* - по 50 чол. від кожної філи. Була створена виборна колегія з 10 стратегів, у чиї функції входили питання військових справ та зовнішніх зносин. За ареопагом зберігалось право розгляду справ про убивства, можливість скасування рішень народних зборів та питання відповідальності посадових осіб. У 462 р. до н. е. реформа Ефіальта позбавила ареопаг усіх політичних функцій. Колегія архонтів з появою колегії стратегів також почала перетворюватися на анахронізм, втративши колишні функції і повноваження.

З іменем Клісфена пов'язане виникнення *остракізму*, тобто суду черепків. Популярність окремих осіб завжди таїла загрозу для демократії. Задля популярності реформ такий діяч у принципі міг отримати підтримку значної частини населення, як це мало місце у випадку з Пісістратом. З метою запобігання в майбутньому самої можливості поновлення тиранії вводилося таємне голосування щодо найбільш популярних державних діячів. Той з них, «проти» якого назбирувалося понад 6000 черепків - «бюлетенів», на 10 років виганявся з Афін без конфіскації майна. Зрозуміло, що після десятирічної відсутності політичний вплив вигнання уже не становив небезпеки для демократичних підвалин держави.

Ця демократія проіснувала 150 років, до поразки у Пелопоннеській війні (431-404 рр. до н. е.). Саме демократії Афіни зобов'язані своєму звеличенню. В 500 р. до н. е. Афіни навіть надали підтримку повстанню в м. Мілеті проти перського панування. В 492 р. до н. е. спроба персів оволодіти Афінами була невдалою, а в 490 р. до н. е. під Марафоном 11-тисячна афінська армія Мільтіада перемогла в кілька раз більшу сухопутну армію персів, розбивши її наголову. У 480 р. до н. е. перси посунули проти Греції 5-мільйонну (за свідченнями древніх авторів) армію. В морському бою біля о. Саламін перський флот був розгромлений, його відступ перетворився на панічну втечу. Наступного року була розгромлена сухопутна армія персів. У результаті греки звільнили від перського панування район Егейського моря - усі острови й узбережжя Малої Азії. Був утворений Афінський морський союз, загальносоюзна скарбниця перенесена з острова Делос у Афіни, а у всі міста і общини союзу надіслані афінські уповноважені. Спроби окремих міст вийти з союзу афіняни придушували силою зброї. Велика кількість полонених зумовила неймовірну дешевизну рабів. Держава процвітала.

Збагачення і піднесення Афін сприяли подальшому розвитку демократії. У зіткненнях з персами, чиї армії складалися з примусово мобілізованих воїнів, яких у бій гнали бичами, вільнолюбні греки мали величезну моральну перевагу. Пізніше Наполеон стверджуватиме, що моральна сила співвідноситься з фізичною у пропорції три до одного. В греко-перських війнах грекам вдавалося перемагати вдсятеро більші армії. З іншого боку, основу військової могутності Афін становив флот. Оскільки вершники і гопліти були вихідцями з вищих майнових класів, флот, де не вимагалось мати власну дорогу зброю, припадав на бідних громадян, «корабельну чернь», як її презирливо називали в Афінах. Внаслідок зростання ролі флоту в ході військових дій все більше зростав вплив широких демократичних верств населення на політичне життя республіки.

Найбільш видатним політичним діячем цієї епохи (близько 444-429 рр. до н. е.) був *Перікл*. Він походив із старовинного і знатного роду. Перікл очолив афінську демократію і протягом 15 років був загально визнаним керівником цієї держави, якого народ прозвав «олімпійцем». Перікл провів ряд важливих демократичних реформ. При ньому було розширено виборче право і введено жеребкування на виборах. Державні посади уперше почали оплачуватися, що давало змогу займати їх не лише багатим (ще пізніше буде введена навіть оплата відвідувань народних зборів).

За Перікла вводяться також «театральні гроші», тобто оплата білетів у театр для біднішого населення. В Давніх Афінах театр став не лише розвагою чи видовищем, але й засобом політичного виховання.

Ще в 457 р. до н. е. архонтом Афін уперше був обраний зевгіт, тобто представник третього розряду. Офіційного скасування закони Солона не зазнали, але посади стали доступними для усіх громадян - як правило, за жеребком. Така процедура мала ту перевагу, що виключала можливість підкупу при виборах і зосередження влади в руках вузького кола родової аристократії чи фінансової олігархії. За часів Перікла оплату почали отримувати не лише члени Ради п'ятисот, а й солдати, матроси і взагалі усі посадові особи, за винятком найвищих - стратегів.

Суспільний устрій Афін у V ст. до н. е. є класичним зразком рабовласницької демократії. Населення поділялося на громадян, метеків і рабів.

Громадянином вважалася особа чоловічої статі, у якої батько і мати були уродженими і повноправними громадянами Афін. Громадянство набувалося з 18 років, що тягнуло за собою обов'язок дворічної служби у війську. З 20 років дозволялося брати участь у народних зборах. Громадянин залишався військовозобов'язаним до 60 років, у виняткових випадках оголошувалася загальна мобілізація. За філою закріплювався обов'язок формувати військовий загін з числа своїх членів. Командир такого загону обирався.

Основна кількість громадян була людьми середнього достатку, чії земельні наділи не перевищували 10 га. Фізична праця, крім землеробської, вважалася принизливою, недостойною громадянина, нею займалися лише іноземці, вільновідпущеники, раби. Цікаво, що охорона правопорядку також вважалася другорядною справою другого сорту, якої вільні люди уникали. Афіни були єдиним грецьким містом, де існувала поліція.

Метеки і вільновідпущеники мали обмежену дієздатність. Вони займалися ремеслом і торгівлею (крім торгівлі нерухомістю). Позбавлялися участі в народних зборах, а займати посади не мали права. За несплату податків могли потрапити у рабство.

Раб мав статус речі. Його можна було продати, купити, віддати у найм. Часто громадяни віддавали своїх рабів у найм державі, наприклад, для будівництва флоту чи роботи у рудниках. Рабам заборонявся шлюб, діти від рабині ставали власністю її господаря. Убивство раба формально заборонялося, але не тягнуло за собою жодної відповідальності.

Афіни як держава були полісом, столицю від крайньої межі відділяло кілька десятків кілометрів. Верховним органом управління були народні збори, які скликалися кожних 8-10 днів, в середньому 40 разів на рік. Зрозуміло, що число учасників у пересічному випадку становило 2-3 тис. чоловік і навіть менше. За участь у першому засіданні громадянин отримував 9 оболов, за кожне наступне - 6. Для порівняння, «послуги» повії коштували приблизно 3 оболі. Народними зборами розглядалися питання продовольчого постачання, оборони, приватні суперечки громадян. Формально будь-яке питання війни і миру, зовнішньої політики чи фінансів могло бути поставлене на голосування. Кожний громадянин міг добиватися через народні збори скасування будь-якого закону, особливо якщо цей закон порушував принцип демократії (графа параномон). Однак процедура була складною: попередній розгляд в Раді п'ятисот, потім - схвалення народних зборів, далі - затвердження в гелієї. Все це відбувалося у формі змагального процесу: ініціатор нового закону звинувачував старий закон, що вимагало неабияких ораторських здібностей. Коли такий учасник процесу свою справу програвав, його могли позбавити громадянських прав. Якщо врахувати, що збори призначали «старим» законом кваліфікованих захисників, стає зрозумілим, що внесення поправок у законодавство було під силу лише справді непересічним особистостям з високим авторитетом та ораторськими навиками. Афінець міг висунути обвинувачення проти будь-якої посадової особи в зловживанні владою. Якщо збори визнавали звинувачення достовірним, винного негайно усували з посади. Рішення зборів приймалося схвальним (чи обурливим) криком присутніх, а у сумнівних випадках - розходженням на дві групи прихильників і супротивників вото-ваної пропозиції.

Важливі судові справи розглядав суд присяжних - гелієя. Суддею міг стати кожний громадянин у віці від 30 років, за умови бездоганної репутації. Від кожної філи жеребком обиралося 600 чол., після чого створювалося 10 судових колегій, як правило, по 501 чол. у кожній (решта обраних вважалися запасними). Усі десять колегій засідали одночасно. Чию конкретно справу мала розглядати та чи інша колегія, вирішувалося також жеребком. Такий порядок практично виключав можливість підкупу членів гелієї. Часом залежно від важливості справи, суддівські колегії могли обиратися чисельністю в 201, 401, в особливо важливих процесах - 1001, 1501, 2001 член. У виключних випадках вирок виносили усі 6000 членів гелієї. Суд був відкритим

і гласним, але вердикт виносився шляхом таємного голосування (кидання камінців в урни). Вирок вважався остаточним і оскарженню не підлягав.

Геліея розглядала лише найважливіші політичні і релігійні справи. Однак вона також могла бути апеляційною інстанцією тих справ, де рішення виносили посадові особи. Крім суто судових справ, геліея вирішувала також питання про надання прав громадянства. Вона ж розглядала законність заміщення державних посад, користуючись правом відводу небажаних посадових осіб. Нарешті, геліея була ніби другою законодавчою палатою: як уже зазначалося, саме геліея затверджувала чи відкидала рішення народних зборів.

При винесенні рішень та вироків суд не завжди був пов'язаний законом. Геліея сама творила норми права. У переліку покарань існували смертна кара (різні види, залежно від важкості злочину), конфіскація майна, позбавлення громадянства, заборона поховання зрадника батьківщини (така «тінь» позбавлялася спокою в загробному житті). Звинувачений міг ще до вироку суду добровільно піти у вигнання, що автоматично позбавляло його громадянських прав.

Важливе значення в управлінні мала Рада п'ятисот - т. зв. *буле*. Члени обиралися жеребкуванням, але не у філах, а народними зборами. До обрання допускалися громадяни у віці від 30 років, платники податків, які виявляли турботу до батьків. Кандидат проходив перевірку на політичну зрілість (докімасію). Буле, як вища постійно діюча державна установа, стежила за виконанням існуючих законів та за діяльністю посадових осіб. Рада п'ятисот будувала свою роботу через секції, яких було 10 (пританії), за числом філ. 50 членів Ради, представники однієї з філ, були черговими упродовж десятої частини року. Як уже згадувалося, Рада попередньо розглядала питання, що підлягали винесенню на народні збори. У її віданні також перебувала державна скарбниця.

Ареопаг, що відіграв роль вищого законодавчого та управлінського органу Афін у IX-VI ст. до н. е., поступово втратив більшість своїх функцій. За реформою Ефіальта (462 р. до н. е.), його політичні функції розподілялися між народними зборами, буле та геліеєю. Відтепер ареопаг став судом у справах про навмисні вбивства, тяжкі тілесні ушкодження та підпали. Члени суду засідали уночі, під час засідання одягали на очі пов'язки (саме тому богиня правосуддя Феміда зображається із зав'язаними очима).

Справи розбійників, викрадачів рабів, грабіжників розглядала *колегія одинадцяти*. Вона обиралася Радою п'ятисот. Ця ж колегія виконувала вирoki.

Серед вищих виконавчих органів Афінської держави існували колегії архонтів і стратегів. До складу першої входило 9 чол., причому перші три члени колегії архонтів мали владу більшу, ніж інші шість. *Перший архонт* - *епонім* розглядав скарги афінських громадян і скеровував їх на розгляд народних зборів, ареопагу чи колегії одинадцяти. *Другий* - *басилей* - наглядав за релігійними справами, моральністю жерців та притягав до відповідальності за святотатство. *Третій - полемарх* - відповідав за справи, суб'єктами яких були іноземці (ризик конфлікту з іншими полісами і державами) та метеки. Він стежив за тим, щоб загиблі воїни були обов'язково поховані (навіть якщо доводилося викуповувати тіла), а на їх честь відбулися жертвоприношення. Решта *б архонтів* - *фесмофетів* готували справи для розгляду у суді, проводили жеребкування судових колегій тощо. У віданні одного з архонтів знаходилась поліція, яка опікувалася за дотриманням правопорядку та безпекою держави. Вона також стежила за таємними зборами, гучними бенкетами та оргіями і доповідала народним зборам про виявлені факти розпусти, неробства тощо. Афінська поліція складалася з 300 лучників. Це були раби скіфського походження, які називалися токсотами. Кінні і піші лучники брали під варту вільних громадян, яким поліцейська служба бачилася принизливою.

Найширші повноваження мала *колегія стратегів* з 10 чоловік. Вона обиралася не жеребкуванням, а прямим голосуванням усіх учасників народних зборів. Дозволялося переобрання на наступний термін (Пе-рікл переобирався 15 разів). Теоретично у віданні комісії були лише армія і флот, а де-факто ще й державна скарбниця, зовнішні зносини і підготовка найважливіших питань для винесення на народні збори. Перед зборами стратеги відповідали лише за посадові злочини. На відміну від колегії архонтів, усі члени колегії стратегів вважалися рівними. Фактично ж завжди найбільший вплив зосереджувався в одних руках. З середини V ст. до н. е. роль цієї колегії в системі державних органів значно зросла.

По суті кожний громадянин брав участь в управлінні. Кожних 2-3 роки він отримував місце в гелієї, не менше 2-х разів за життя ставав членом Ради п'ятисот (буле). На перший погляд, така реальна демократія мала б служити зразком й ідеалом не лише для древніх часів, а й для наступних століть. Участь усіх громадян у прийнятті законів, здійсненні правосуддя, змінність і

підзвітність посадових осіб, колегіальність у вирішенні питань, авторитетність і остаточність винесених рішень - все це разом узятє забезпечувало ефективність афінської системи державного управління. Населення мало широкі соціальні гарантії (плата за участь у народних зборах та інших органах управління, «театральні гроші» тощо), бідніше селянство могло розраховувати на отримання землі за рахунок завойованих територій. У свою чергу, таке врахування інтересів усіх громадян зумовлювало високу морально-політичну єдність афінського суспільства, забезпечувало необхідну стійкість армії і флоту, утримувало усіх громадян від асоціальних вчинків під загрозою втрати громадянства - незшійно від соціального становища. *Серед недоліків цієї системи відзначимо такі:*

По-перше, Афіни були полісом, чисельність вільних громадян котрого не перевищувала кількох десятків тисяч чоловік. Для більш значних державних формацій подібна пряма демократія не змогла б бути такою ж ефективною.

По-друге, матеріальне і. у певному розумінні, моральне благополуччя Афін будувалося на використанні праці сотень тисяч абсолютно безправних рабів. Виплати за участь у народних зборах та виконання інших державних функцій, наділення неіснуючих землею тощо вимагали великих матеріальних засобів. У кінцевому підсумку ці блага досягалися ціною жорстокого пригнічення рабів, метеків, вільновідпущеників.

По-третє, давно з'ясовано, що «кожна палиця має обидва кінці», а «наші недоліки – це продовження наших достоїнств». Демократія сприяла піднесенню Афін, вона ж призвела до їх занепаду. Соціальні гарантії розслаблювали нижчі верстви повноправного населення, чий життєвий мінімум був практично гарантований, утверджували презирливе ставлення до праці. Надалі верхи втрачали смак до подальшого збагачення. Оскільки над кожним громадянином тяжіла загроза остракізму і практично кожний міг потрапити під суд за звинуваченням у зловживанні службовим становищем, майнові злочини тощо, то верхівка афінського суспільства вимушено заgravала з низами. Вигідніше було роздати частину майна у вигляді подачок, ніж під справжнім чи надуманим приводом бути засудженим до конфіскації усього майна. Сподіватися на те, що злидар-геліаст виявить справедливість стосовно зарозумілого багатія-аристократа, особливо не доводилося. В новітній час з чимось подібним (якщо можна порівнювати непорівнюване) зіткнулися власті Швеції та інших розвинутих капіталістичних держав з широкою системою соціальних гарантій. Високі податки на майнові класи і соціальний комфорт для низів суспільства призводять до сповільнення темпів економічного розвитку, втечі капіталів з країни, люмпенізації частини громадян.

Що стосується афінського права, то воно може служити зразком права рабовласницької демократичної республіки, подібно до того, як сама Афінська держава була прикладом такої рабовласницької демократії.

Як уже зазначалося, в 621 р. до н. е. Афіни отримали закони Дра-конта. Уже в них здійснювалось обмеження кровної помсти (відповідає не рід, а сам винний, дозволено за згодою родичів убитого примирення за викуп), провадилося розмежування між навмисним і ненавмисним злочинами (так, за ненавмисне убивство винний підлягав вигнанню, а не смертній карі, як за умисне), вводилося поняття необхідної оборони, встановлювалось однакове покарання для виконавця злочину і підбурювача.

За Солон закони Драконта, крім кари за убивство, були скасовані. Після цього геліея кожного разу виносила окремий присуд, керуючись звичаями чи власними переконаннями.

Розквіт античного світу забезпечувало рабство. Раб виступав об'єктом права, розмовляючим знаряддям і вважався власністю пана. Значного поширення дістав інститут приватної власності на землю, особливо після реформ Солон, що дозволили дроблення, продаж, заповіт та інші відчуження земельної власності. Держава була власником рудників, багатьох орних земель (особливо завойованих), кораблебудівельних потужностей. Усе це, за винятком культових споруд, передавалось в оренду приватним особам. Вона ж лише здійснювала нагляд за станом орендованого майна, експортно-імпортними операціями, суднобудуванням, заснуванням колоній. Так, здача в оренду державної власності відбувалась лише з відома спеціальних посадових осіб (полетів).

Детальна кодифікація прав власника афінськими законами не була проведена. Однак неабиякого поширення набули оренда землі, будинків, рабів, худоби, різноманітні кредитні операції. «Кожний може віддати своє майно будь-якому громадянину, якщо він не позбавився глузду, не вижив з розуму від старості або не потрапив під вплив жінки».

У зобов'язальному праві афінське суспільство вдавалося до: а) завдатку, б) закладу, в) поручительства третіх осіб. Порушення укладеної угоди тягнуло за собою втрату завдатку або сплату його подвійної суми, у разі неможливості грошового стягнення практикувалася від-робка боржника у господарстві кредитора. За певних умов передбачалася можливість позбавлення громадянських прав недобросовісного орендатора державного майна.

Що стосується оренди, то державне майно здавалося в оренду на 40 років чи пожиттєво, а приватні земельні наділи - на 1-3 роки. Несвоєчасна сплата орендної плати слугувала підставою для розірвання договору оренди.

Кредити надавалися під високий відсоток - від 12-18 до 30-36 відсотків річних, залежно від ризикованості справи (наприклад, морська торгівля). Однак кредитор позбавлявся своїх прав у випадку корабельної катастрофи, тобто втрати закупленого товару на узяті в борг гроші.

Шлюб набував різновидності договору купівлі-продажу, одруження жінки було справою її батька чи старшого брата. Вступ у шлюб вважався справою обов'язковою, до холостяків ставилися як до хворих. Дружина в умовах офіційно моногамної сім'ї перебувала на становищі старшої служниці, а усі жінки жили в своїй частині будинку. Чоловік був законним представником її прав. Для розлучення достатньо було покликати свідків. Невірну дружину можна було вигнати з дому, а майно її присвоїти. Зрада чоловіка не тягнула відповідальності перед дружиною, але, упіймавши на місці злочину коханця своєї дружини, ображений чоловік міг безкарно його убити.

Дозволялися шлюби між дядьком і племінницею, між братом і сестрою.

Існувала свобода заповіту. У якості спадкоємців виступали сини, а у разі їх відсутності - «дочки-спадкоємці». Улаштування їх майбутнього брала на себе держава.

Діти не повинні були утримувати батьків, якщо ті не навчили їх якогось ремесла.

У карному законодавстві справи про поранення, крадіжки, вбивства, перелюби розглядалися в судах тільки за заявою заінтересованої сторони. Винятком було лише убивство посла, яке розглядалося як релігійний злочин, оскільки послы перебували під покровительством богів.

Державними злочинами вважалися зрада державі, обман народу, образа богів, внесення протизаконних пропозицій на розгляд народних зборів. За законом 410 р. до н. е., кожний, хто намагався скинути демократію в Афінах, оголошувався поза законом і його можна було безкарно вбити. Релігійні злочини також каралися смертю. Так, Сократ мусив випити чашу з отрутою як винний у безбожництві, філософ Анаксагор - піти у вигнання, бо стверджував, що Сонце - розпечена куля, а не бог Аполлон.

Визначення покарання залежало від важкості злочину, а також таких характеристик, як приготування, замах, підбурювання. При покаранні смертною карою засудженому пропонували самому виконати вирок за допомогою самогубства (отрута, меч, шворка). Найважчим покаранням було позбавлення політичних і громадянських прав (аті-мія). Застосовувалось також обмеження громадянських прав, конфіскація майна, штраф. В'язниця виступала лише місцем попереднього утримання до винесення судового вироку. За хабарі та розкрадання посадові особи обкладалися штрафом у десятикратному розмірі. Штраф чекав за облудний донос і сікофантів, тобто професійних донощиків.

Грабіжники і розбійники могли бути продані у рабство, нічного злодія дозволялося убити на місці. Покаранню могли бути піддані і тварини чи неживі предмети (наприклад, колоди і камені), якщо вони ставали причиною випадкової загибелі людини.

Афінських громадян не піддавали катуванню чи тілесним покаранням (за винятком страти). Натомість допит раба, навіть якщо останній проходив лише свідком у справі, обов'язково здійснювався із застосуванням тортур.

Афінське право виступало знаряддям класової держави у формі рабовласницької демократичної республіки. Саме цією обставиною пояснюються усі його характерні ознаки та особливості.

2. Державність і право Спарти.

Постійним суперником Афін у боротьбі за політичне домінування в регіоні виступала Спарта. Її суспільний лад характеризується як аристократична республіка. В VI ст. до н. е. дорійські племена підкорили собі Мессенію (боротьба тривала кілька сторіч - з VIII ст. до н. е. по VI ст. до н. е.), її землі стали спільною власністю переможців, а населення перетворене на державних рабів-ілотів. Для того, щоб утвердити і зберегти своє панування над корінними мешканцями Мессенії, дорійці були змушені об'єднатися з 12-ма ахейськими общинами. З того

часу спільну спартанську общину очолювали 2 царі - дорійський і ахейський. Невелика група повноправних громадян-спартіатів експлуатувала величезну кількість поневолених ілотів. Це, звісно, вимагало створення сильної воєнної організації.

Захоплену землю спартіати розділили на спадкові ділянки (клери), які оброблялися ілотами. Спартіат не міг продати, закласти чи здати в оренду свій клер. Ілоти, що обробляли цю землю, сплачували податок (половину отриманого врожаю), який йшов на утримання спартіата. Обов'язком останнього була військова справа, а весь вільний час зайнятий полюванням, гімнастикою, хороводами. Чисельність спартіатів разом з сім'ями не перевищувала 10 відсотків від загальної кількості населення.

Основи такого ладу у Спарті заклав ще легендарний законодавець *Лікурґ* (IX-VIII ст. до н. е.). Саме йому приписується поділ території Лаконіки (первісного ядра майбутньої держави, площею усього в 300 кв. км) на 39 тис. ділянок-клерів, введення залізних грошей (для запобігання хабарництву, навіть незначні суми доводилося перевозити волами), розробка законів проти розкоші (дах мав зводитися лише сокирою, двері - пилкою, без оздоб і прикрас). Виховання дітей з 7 до 20 років стало справою держави, з 20 до 60 громадянин вважався військовозобов'язаним. Не пізніше 30 років він мав вступати у шлюб, придане було заборонене. Молоді спартіати мусили здобувати собі харчування набігами на господарства ілотів, двічі на рік ілотах оголошувалася «війна», під час якої озброєні підлітки убивали цих беззбройних напіврабів. Спарта, схоже, єдина держава, де убивство, пограбування, крадіжки вважалися похвальною справою, якщо об'єктом злочину було життя і майно підкореного населення.

Спартіатам заборонялося займатися ремеслом, торгівлею, фінансово-кредитними операціями. «Довірити» цю діяльність ілотах вони не могли, але й обходитись без зброї, посуду, одягу тощо було неможливо. В згаданих сферах були зайняті т. зв. *перієки* (тобто ті, що живуть навколо Спарти) - особисто вільні люди без політичних прав. Періє-ків також використовували у війську як легкоозброєних воїнів. Вони ж платили державі данину і були проміжною ланкою між 200 тис. ілотів та 8 тисячами (далі - навіть 700) спартіатів. Цим співвідношенням пояснювався допуск перієків до військової справи і дещо легші умови життя.

На чолі вільної общини, як уже згадувалося, стояли два царі - дорійський та ахейський. У військовий час це були воєначальники, у мирний - вищі жерці. Влада царів була спадковою, їм належали великі ділянки родючої землі та визначена частка військової здобичі. Для обмеження царської влади щорічно усіма повноправними спартіатами обиралися *колегія ефорів* (спостерігачів) з 5 чол. Ефори стежили за розподілом військової здобичі, вводили податки. З середини VI ст. до н. е. мали найширші повноваження в управлінні, нагляді та судочинстві. Вони ж скликали Раду старійшин (герусію) та народні збори, вели переговори з іноземними послами. Старший ефор - епонім давав своє ім'я назві року. Звіт ефори складали лише перед своїми наступниками.

Народні збори (апела) формувалися з одружених громадян віком від 30 років. Виступати на зборах, пропонувати закони чи кандидатів на посади дозволялося лише посадовим особам. Збори висловлювали своє рішення зазвичай криком. Судді сиділи в ізольованому приміщенні і прислухалися до того, як кричать обидві сторони (згідні і незгідні), визначаючи переможця. У сумнівних випадках практикувався поділ голосуючих на дві частини шляхом розходження у різні сторони. Однак власті своїми постановами могли оголосити рішення зборів недійсними, а самі збори розпустити.

Рада старійшин складається з 28 членів-геронтів, які обиралися народними зборами з представників найбільш знатних родин, не молодших за 60 років. Герусія провадила усі поточні справи держави та була її вищою судовою інстанцією. До герусії також входили і обидва царі, і лише цей орган мав право зміщення царів. Оскільки геронти обиралися довічно, а питання, що виносилися на розгляд народних зборів, готувалися винятково герусією, можна говорити про виняткову роль цього органу. Загалом геронти ні перед ким не були відповідальні.

Суперництво Спарти і Афін стало причиною Пелопоннеської війни. Остання тривала 27 років і призвела до кризи грецького суспільства. В 431 р. до н. е. спартанські війська вдерлися в Аттику і спустошили її. У 430 р. до н. е. Перікл уперше за 15 років не був обраний стратегом, а наступного року помер від чуми. Керівництво Афінською державою перейшло до Клеона, і у 425 р. до н. е. спартанська армія, що вважалася непереможною, уперше зазнала поразки. В 422 р. під м. Амфіополь відбулася вирішальна битва, у якій обидва полководці -Брасід і Клеон загинули. Був укладений т. зв. Нікій мир між Афінами і Спартою терміном на 50 років. Однак уже в 413 р. до н. е. Спарта відкрито порушила умови миру і захопила м. Декелею за 20 км від Афін. 20 тис.

афінських рабів перебігли на бік Спарти. У 411 р. до н. е. в Афінах відбувся державний переворот, внаслідок якого влада перейшла до рук олігархів-землевласників, а демократичну конституцію було скасовано. Повстання афінського флоту скинуло цю олігархічну диктатуру. В 405 р. спартанці розбили афінський флот в Геллеспонті, а в 404 р. змушені були капітулювати Афіни. За умовами капітуляції Спарта отримала увесь афінський флот, були ліквідовані усі міські укріплення. На недовгий час в Афінах утвердилася т. зв. «тиранія тридцяти», але уже наступного 403 р. до н. е. демократія відновилася.

Перемога над Афінами дорого обійшлася Спарті. В 400 р. до н. е. закон ефора Епітадея дозволив відчуження землі. На той час більшість спартіатів загинула в битвах, їх кількість скоротилася з 8 тис. до 1 тис. 2/5 земельного фонду опинилося в руках жінок-спадкоємців.

У наступній війні з Фівами в 371 р. до н. е. непереможні спартанці були розбиті полководцем Епамінондом в битві при Левктрах. Заволодіти Спартою переможцям тоді не вдалося, але ця війна виснажила її сили. Знову підносяться Афіни, населення яких досягло 200 тис. чол.

У 338 р. до н. е. Греція була захоплена Македонією. Спарта зуміла ще деякий час зберігати самостійність. З 146 р. до н. е. вона потрапила під владу Риму.

Суспільство, яке майже півтисячоліття проіснувало в Спарті, було в певному розумінні унікальним. Зневага до будь-якої діяльності, крім військової справи, знищення батьками своїх фізично немічних дітей (за вироком герусії), убивства ілотів у щорічних криптіях, виховання підростаючого покоління в постійній атмосфері грабежів і крадіжок, - з одного боку. Разом з тим не можна не зазначити інший бік медалі - високий бойовий дух цього народу. Коли перський розвідник перед битвою у Фермопільській ущелині підкрався до їх табору, він не повірив своїм очам. Спартанці розчісували один одному гребенями волосся. Однак знаючі люди пояснили цареві Ксерксу, що ці 300 чол. готуються до неминучої смерті. І справді, усі вони до одного полягли, але ніхто не покинув поля бою. Спартанські матері проводжали своїх дітей у бій словами: «З щитом або на щиті». Боягуз-утікач, щоб легше бігти від озброєного ворога, завжди кидав важкий щит. На щиті ж приносили з почестями убитого бійця, який виконав свій обов'язок. Хрестоматійною стала історія про спартанського підлітка, який украв лисицю і сховав її за пазуху. Разом з іншими він стояв на плацу, не сміючи покривитися від болю, поки лисиця вигризла його живіт.

Суперництво - військове - «суворої» Спарти і «розніжених» Афін завершилося, як відомо, перемогою Спарти. Однак, що стосується галузі культури, то тут відставання від Афін було вражаючим. За півти-сячі років у Спарті не було жодного визначного філософа, художника, скульптора і лише один поет, та й той творець військових гімнів.

ЛЕКЦІЯ 4.

ТЕМА: Стародавній Рим

Навчальна мета: розкрити особливості зародження і розвитку держави і права у стародавньому Римі.

Час: 160 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 30 хв.
2. 20 хв.
3. 30 хв.
4. 30 хв.
5. 30 хв.
6. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 26
2. 34
3. 48
4. 55
5. 70
6. 74
7. 79

ПЛАН

1. Суспільний і державний лад Римської республіки.
2. Криза республіки. Реформи Гракхів. Диктатура Сулли.
3. Причини падіння республіки. Диктатура Цезаря.
4. Суспільний і державний лад Риму в період принципату.
5. Домінат. Реформи Діоклетіана та Константина.

1. Суспільний і державний лад Римської республіки

За неписаними римськими законами визнавалося, що люди нерівні між собою, раби взагалі розглядалися не як люди, а речі. Громадянином вважався чоловік, народжений від повноправних батька і матері. З досягненням повноліття його приводили на форум і записували у відповідну трибу. Після цього він набував право участі в народних зборах, право бути обраним на посаду в державному і судовому апараті, право служби у війську (і відповідно участі у розподілі військової здобичі). Громадянин до смерті батька не мав права розпоряджатися майном. Жінки взагалі позбавлялися права здійснювати угоди і тим більше брати участь у суспільному житті.

Втрата громадянства була пов'язана з продажем у рабство за борги (до 326 р. до н. е.) або за злочин, вона ж наставала внаслідок заслання чи вигнання.

Раб-вільновідпущеник ставав громадянином, але не міг замішувати посади. Вільновідпущениками ставали різними способами - наприклад, згідно із заповітом або за умови викупу, відробітку тощо. В разі порушення цих умов вільновідпущеника можна було знову повернути в рабство (що згодом було заборонено).

Іноземці - *перегріті* могли отримати громадянство Риму за особливі заслуги перед державою. На них не поширювалися римські закони, а діяла власна система права - *перегрінська*. Регулював ці відносини т. зв. *перегрінський претор*.

Розквіт Риму зумовлювався використанням дешевої рабської праці. Ще під час першої Пунічної війни взяття одного міста Агрігента дало римлянам 25 тис. полонених, котрих було продано в рабство (262 р. до н. е.). При взятті Тарента в 209 р. до н. е. продано в рабство 30 тис. мешканців, у 167 р. до н. е. при розгромі Епіра - 150 тисяч. І, нарешті, завершення третьої Пунічної війни і зруйнування Карфагену ознаменувалися продажем у рабство усіх його жителів. Залежно від надходження рабів ціни на ринку різко коливалися. Однак за рабів з високою кваліфікацією (вчителів, акторів, кухарів, танцюристок) сплачувалися величезні суми.

Дрібне і середнє селянство не витримувало конкуренції з великими латифундіями, де використовувалася рабська праця. Війна III–II ст. до н. е. на території Італії, далекі заморські походи пізнішого часу призвели до розорення і обезземелювання селянства.

Становище раба було надзвичайно важким. Римський письменник і державний діяч Катон Старший учив експлуатувати рабів не тільки в дощові дні, але й під час свят. Якщо господаря убивали в його будинку, усі раби, що на той час перебували поруч, підлягали страті. Убивство чужого раба прирівнювалося до убивства чужої худоби і каралося відшкодуванням збитків. Сімейний суд міг засудити раба до смерті. Раби неодноразово повставали. Найбільш відоме в історії повстання Спартака (74 р. до н. е.), після придушення якого влада стратила понад 6 тисяч рабів, «прикрасивши» страченими Аппієвий шлях до Риму.

Політичну історію Древнього Риму можна поділити на два великих періоди - республіку і монархію. Республіка проіснувала близько 500 років. Ця республіка була рабовласницькою за своїм типом і аристократичною за формою правління. Вищі посади займали представники вузького кола знатних фамілій. В руках цих людей зосереджувалися і великі земельні володіння.

Головним органом влади був *Сенат*, до якого входили представники відомих 300 родів. З вимиранням цих родів, за законом 318 р. до н. е., вакантні місця заповнювалися особами, що обиралися народними зборами. Як правило, це були ті, хто уже займав вищі посади в магістратурі або надав державі великі послуги. За законом Овінія доступ у Сенат став можливим і для плебеїв. Список сенаторів переглядався кожних 5 років. У віданні Сенату було попереднє обговорення усіх питань, що виносилися на розгляд центурій; право вето на рішення народних зборів (крім судових); розпорядження скарбницею і державним майном та бюджет взагалі; зовнішні зносини; військова справа, включаючи призначення командуючих.

Перший у списку сенаторів називався принцепсом. Він вів засідання зборів. Голосування відбувалося шляхом розходження сенаторів у різні боки.

За диктатури Сулли (I ст. до н. е.) число сенаторів було подвоєно (до 600). Сенат став установою консервативною, до його складу входили лише найбагатші і найродовитіші з рабовласників.

Одночасно в Римі збереглося багато важливих інститутів народовладдя: народні збори, трибунат, термінування повноважень службових осіб та їх підзвітність народним зборам, безоплатність посад, колегіальність управлінських органів.

Законодавчими органами вважалися народні збори (коміції). До реформи Сервія Туллія основну роль відігравати куріатні коміції, після неї - центуріатні та трибутні. Скликалися вони за наказом консула, претора чи народного трибуна. За несприятливих умов (буря, плямки на внутрішніх органах жертвних тварин, епілептичний напад у когось із учасників) припиняли свою роботу. Розпустити коміцію міг і голова зборів. Центуріатні коміції вирішували питання війни і миру, обирали вищих магістратів, приймали чи відхиляли закони, дарували громадянство, були вищою апеляційною інстанцією у справах щодо смертних вироків. У трибутних коміціях (за місцем проживання) відчувалася перевага плебеїв. Спершу вони мали другорядний характер, але в період між 449-287 р. до н. е. отримали ті ж законодавчі функції, що й центуріатні коміції, за винятком питань війни і миру. Відбувався постійний зріст числа центурій і триб. У III ст. до н. е. кожний розряд населення отримав по 70 центурій і їх загальне число, з врахуванням вершників і пролетарів, зросло до 373. Кількість сільських триб також зросла, тепер їх разом з 4 міськими налічувалося 31. Значення цих народних зборів було набагато меншим, ніж у Афінах. Збори не мали права законодавчої ініціативи, запропонований сенатом законопроект можна було прийняти або відкинути в цілому, без внесення поправок. Голосування тривалий час було відкритим. Враховуючи, що більшість неімущих громадян (клієнтів) перебувало у залежності від свого багатого покровителя (патрона), рішення таких зборів були легко прогнозовані. Оскільки участь у зборах на відміну від Афін не оплачувалася, селяни і міська біднота не завжди були на них присутніми.

Поточна виконавча влада перебувала в руках т. зв. *магістратів*. Члени колегій обиралися народними зборами на один рік і формально були підзвітними цим зборам (аж до віддання під суд). Члени колегій мали рівні повноваження і могли накладати вето на рішення і постанови колегій. Всі посади були неоплачуваними, бо вважалося, що громадяни зобов'язані виконувати суспільні доручення.

Колегія консулів спочатку складалася з двох осіб. На цю посаду обирали не молодших за 43 роки. Всі інші посадові особи, за винятком народних трибунів, перебували у їх підпорядкуванні, консули мали право скасування розпоряджень нижчих начальників. Вони були

головнокомандуючими військами в провінції та Римі і мали необмежені повноваження в усьому, що стосувалося війни і військової справи. Консули скликали сенат і головували в народних зборах (маючи право розпуску останніх). Вони видавали обов'язкові постанови і накладали адміністративні стягнення. За межею міста, у військовому таборі, могли виносити смертні вироки.

Колегія преторів первісно складалася з 2-х, далі - з 8-ми чоловік. З 367 р. до н. е. претори розглядали попередньо усі карні і цивільні справи до направлення їх у суд. Фактично вказівка претора майже завжди визначала наступне рішення суду. За відсутності консула претор мав право заміщувати його у командуванні військом. У підпорядкуванні претора перебували карні або нічні тріумвіри, що здійснювали арешти, вироки, спостерігали за в'язницями.

До магістратів належали і *цензори*, які обиралися один раз на 5 років. Вони упродовж 10 місяців роботи складали списки громадян за майновим цензом, на основі яких проводилося обкладення податками. Вони ж розподіляли громадян між центуріями і трибами. Починаючи з 312 р. до н. е. цензори складали списки сенаторів, отримавши тим самим право відводу небажаних осіб. Цензор від імені держави давав підряди на суспільні роботи і стежив за якістю їх виконання, вів спостереження за збором податків з провінцій та мита у митницях. Цензори не підлягали судовій відповідальності.

Не підлягали судовій відповідальності також диктатори і народні трибуни.

Магістратура *диктатора* була винятковою і екстраординарною. Диктатор призначався консулом одноосібно або під тиском сенату у випадку війни чи внутрішньої смуті. Влада диктатора була необмеженою і підкріплювалася кінним військом. Він мав імунітет і від вето трибуна. Однак його повноваження обмежувалися у часі - не довше 6 місяців.

З 494 р. до н. е. діє *колегія народних трибунів*, які обираються з числа плебеїв. Ця посада була настільки впливовою, що відомі випадки відмови сенаторів від місця в сенаті та їх перехід з патриціїв у плебеї тільки задля спроби отримання цієї посади. Число трибунів зростало від 2-х до 5-ти, а далі - і до 10-ти. Трибуни мали право забороняти виконання будь-яких наказів, за винятком наказів диктатора. Могли накладати вето на постанови сенату і народних зборів. Мали право арешту і публічного допиту будь-якої особи.

До магістратури нижчого рангу належали *курульні едили* і *квестори*. Едили спостерігали за порядком на ринках Риму і влаштовували видовища, видавали розпорядження про продаж рабів і тварин. Квестори вели розслідування карних справ, вони ж вели архівні справи, порадкували в скарбниці. Поліція підпорядковувалася едилам. Формально бути обраним на посаду міг будь-який громадянин. (Однак вимагалось відбутися не менше 10 військових кампаній на коні, або 20 -у пішому строю, перш ніж претендувати на найнижчу посаду, існувала також черговість зайняття магістратських посад). Фактично потрібні були великі кошти на передвиборну кампанію: бої гладіаторів та інші видовища, роздача хліба, вина, олії тощо. Практикувався і прямий підкуп виборців, існувала навіть такса за поданий голос. Оскільки виконання обов'язків було неоплачуваним, утримання магістратів здійснювалося з їх власної кишені.

У добу республіки політичні права на населення провінцій не поширювалися. Вибори магістратів здійснювалися виключно громадянами Риму. Безплатні роздачі продовольства та організація видовищ для потенційних виборців значною мірою сприяли зростанню люмпенізації маси пролетарів, які починають жити виключно за рахунок подачок.

Провінції управлялися призначеними Римом губернаторами з числа колишніх консулів та преторів. На середину II століття до н. е. Таких провінцій налічувалося 9: Сицилія, Сардинія, Корсика, Цізаль-пінська Галлія, Іспанія, Африка, Македонія, Іллірія, Азія. Влада губернаторів у провінціях була практично необмеженою.

Специфічною суспільною установою Риму була армія. До служби допускалися громадяни з 16-17 років. Пролетарі тривалий час служби позбавлялися. В кінці III століття до н. е. майновий ценз для служби в армії понизився з 11 тисяч асів до 4 тисяч, а у I столітті до н. е. до служби почали допускати неімущих. Солдат отримував плату і міг розраховувати на частку у військовій здобичі (щоправда, з цих сум він не лише утримував себе, але й давав хабарі нижчим командирам за звільнення від робіт). Так, після перемоги над Антіохом римляни захопили 1280 слонових бивнів, 234 золотих вінки, 187 тисяч фунтів срібла (1 римський фунт - 327 г.), 224 тис. срібних грецьких монет, 140 тисяч македонських золотих монет, а контрибуція, накладена на Антіоха, склала 15 тисяч талантів.

За законом консула Марія (кінець II століття до н. е.), після 16 років служби солдат-ветеран наділявся земельною ділянкою з суспільних фондів. Пізніше, починаючи з Сулли, ветерани стають опорою диктаторів та імператорів, отримуючи від них щедрі подарунки за

попередню службу під прапором цих полководців. Дисципліна у армії забезпечувалася правом командуючого на смертний вирок. У виняткових випадках (бунт, втеча з поля бою) застосовувалася так звана децимація, тобто страта за жеребом кожного десятого з числа тих, хто провинився.

2. Криза республіки. Реформи Гракхів. Диктатура Сулли

Зріст латифундій, де широко використовувалася найдешевша рабська праця, означав розорення десятків тисяч дрібних власників, які просто не витримували конкуренції. В самому Римі розгорнувся широкий демократичний рух на захист інтересів бідноти. Він відомий під іменем руху братів Гракхів. Тіберій Гракх походив з відомого плебейського роду Семпроніїв. У 133 р. до н. е. був обраний народним трибуном і виступив з власним аграрним законопроектом, в якому пропонував встановити обмежувальну норму земельних володінь - не більше 1000 югерів (югер = 1/4 га) на сім'ю. Надлишки мали бути конфісковані і розподілені між біднішими громадянами по 30 югерів. Метою реформи мало стати відновлення розореного селянства і збереження римської військової могутності, оскільки основою цієї могутності була саме селянська армія. Коли трибун Марк Октавій наклав трибунське вето на законопроект Тіберія Гракха, останній добився від трибутних зборів відсторонення Марка Октавія від посади трибуна. До складу комісії для проведення реформ були обрані Тіберій Гракх, його брат Гай та його тесть Аппій Клавдій. При проведенні реформи Тіберію Гракху довелося кілька разів порушувати закони: відсторонити Октавія, затверджувати закон про субсидії для дрібних землевласників через народні збори, а не через сенат, і, нарешті, виставляти свою кандидатуру на другий строк. Під час цього виставлення в народному зібранні відбулося зіткнення. Тіберій Гракх і 300 його прихильників були убиті, а тіла їх скинуті у Тібр.

У 123 р. до н. е. народним трибуном був обраний брат Тіберія Гракха - Гай, налаштований ще більш революційно. Щоб отримати симпатії найбідніших верств населення, Гай провів так званий хлібний закон, згідно з яким хліб з державних запасів продавався за зниженими цінами. В інтересах мас був проведений закон Гая Гракха про вивід ряду колоній - на південь Італії та на місце зруйнованого Карфагену. Земельний фонд навколо Риму уже був вичерпаний, і тому ця пропозиція була своєчасною. Гай зумів добитися свого переобрання на пост трибуна вдруге (122 р. до н. е.) і виставив власну кандидатуру на третій строк (на 121 р. до н. е.). Вороги Гракха з числа сенаторів намагалися використати проти нього дві обставини - вивід колонії на місце Карфагену (ці землі вважалися підданими прокляття) і законопроект Гая про надання прав громадянства Риму італікам (тоді б вони могли претендувати на усі види військової здобичі не менш, ніж римляни).

Прихильники Гая Гракха укріпилися на Авентінському пагорбі. Але ворогам вдалося взяти цей табір штурмом. Гай Гракх загинув, а разом з ним було перебито ще 3000 його прихильників. Однак революційний рух італійського селянства і міської бідноти набирав дальшого розмаху. Це був рух за землю, за політичні права, за загальну демократизацію суспільного ладу.

Вже в 111 р. до н. е. був прийнятий закон Торія, який поклав початок приватизації земельного фонду (до цього земля традиційно вважалася суспільною власністю). Наділ, не більший за 30 югерів оранки, став вважатися приватною власністю. Введення землі в оборот пришвидчувало процеси класового розшарування, а отже, і загострювало класову боротьбу.

Під час війни з нумідійським царем Югуртою Рим опинився на грані військової поразки. З півночі розпочався натиск племен галльського і германського походження - кимврів і тевтонів. Полководець Гай Марій урятував Рим, але для цього йому довелося змінити соціальний склад армії - у військо були допущені неіміущі пролетарі. Зрозуміло, що включення цих шарів суспільства до складу збройних сил спричинило збільшення їхньої ролі і впливу у суспільному житті Риму.

У 100 р. до н. е. трибун Сатурній провів закон про роздачу земель солдатам Марія і про нове зниження цін на хліб. Трибун Лівій Друз 91 р. до н. е. виступив із законопроектом про надання громадянських прав італікам. Це намагався зробити ще Гай Гракх, адже італіки (жителі Італії, негромадяни Риму) складали понад 2/3 римського війська. Лівій Друз був убитий, що послужило сигналом для початку так званої союзницької війни (90-88 рр. до н. е.). Рим опинився у надзвичайно складному становищі і був змушений піти на поступки. Усі італіки отримали права римського громадянства. Нові громадяни були приписані до 8 (з 35) триби, тобто в трибутних зборах «старі» громадяни Риму ще зберігали свій вплив, але виключне становище римської міської

общини уже було підірване. Крім того, відбулося переродження армії: після завершення громадянської війни вона перетворюється на самостійну силу.

Виступ проти влади Риму понтіїського царя Мітрідата VI (121-63 рр. до н. е.) призвів до втрати Римом Боспору, Колхіди, Малої Вірменії. За його сигналом у різних містах Малої Азії в один день було перебито 30000 римських громадян. Розвиваючи успіх, Мітрідат зі своїми військами зайняв Грецію. Консулом на 88 р. до н. е. був обраний Луцій Корнелій Сулла (138-78 рр. до н. е.). За три роки війни у Греції він зумів завдати поразки Мітрідату, був підписаний вигідний для Риму мир.

Навесні 83 р. до н. е. Сулла висаджується зі своєю армією на півдні Італії і починає новий етап громадянської війни - проти консулів Ціннія і Марія. У 82 р. до н. е. утверджується одноособна безстрокова диктатура Сулли. Для розправи зі своїми противниками Сулла вводить проскрипції - особливі списки людей, що оголошувалися поза законом. Убивця осіб, занесених у проскрипції, отримував винагороду від диктатора. Їхні раби підлягали звільненню. Спроба переховувати занесеного у ці списки каралася смертю. Таким чином було знищено понад 100 сенаторів і 2500 вершників. Сулла провів у життя ряд антидемократичних законів, зокрема Сенат отримав нові права, включаючи судові. Компетенцію народних зборів різко обмежили. Трибуни позбавлялися політичних функцій. Однак уже в 79 р. до н. е. Сулла тяжко захворів і зрікся влади. Республіканську конституцію було повернено, але ненадовго.

3. Причини падіння республіки. Диктатура Цезаря

Продовження т. зв. Мітрідатових воєн з Римом у 74-64 рр. закінчилося повною перемогою Риму з включенням Понтіїського царства до складу Римської імперії. Полководець Помпей, командує римською армією, здобув перемогу над 22-ма царями, Мітрідатовими союзниками, підкорив 12 млн чоловік, завоював 1538 міст і фортець. Похитнуло Республіку повстання Спартака, що вибухнуло у 74-71 рр. до н. е. Армія рабів у момент найвищого успіху досягала 120 тисяч чоловік. Повстання було придушене армією під проводом Марка Красса.

У самому Римі визрівав заколот Луція Сергія Катіліни, метою якого мав стати державний переворот і скасування боргів. Катіліна, виданий Цицероном, втік до Етрурії і разом з 3000 його прихильниками загинув у бою з римським військом.

Недовзі після придушення цього виступу політична влада в Римі переходить до рук трьох визначних діячів, які утворюють 1-й тріумвірат (60 р. до н. е.). До складу тріумвірату входили Помпей (переможець Мітрідата), Красс (який звільнив Рим від Спартака) і Цезар.

Юлій Гай Цезар (народився 100 р. до н. е.) починав свою політичну кар'єру як типовий демократ. Домігшись свого обрання консулом на 59 р. до н. е., провів аграрний закон, за яким колишні ветерани Помпея були наділені земельними ділянками. Однак для втілення в життя цього законопроекту Цезар був змушений діяти в обхід Сенату, відхиливши вето народних трибунів. Того ж 59 р. до н. е. Цезар провів ще один аграрний закон, за яким переважне право на отримання землі з суспільних фондів мали батьки, що утримували 3-х і більше дітей (таких в Італії було 20 000). Одночасно консул обмежив права провінційних намісників, забезпечуючи цим популярність і підтримку місцевого населення.

Тепер Цезарю було потрібне військо. Він добивається, щоб його призначили намісником у Галлію (на 5 років). Але оскільки Галлію ще треба завоювати, Сенат дозволяє Цезарю набрати армію. Галлія була підкорена і у 57 р. до н. е. проголошена римською провінцією. В 54-51 рр. до н. е. Цезар з 60 000-ним військом придушує 300-тисячне повстання галлів, тоді ж було підкорено 300 племен, взято штурмом 800 міст, захоплено в полон 1 млн чоловік. Золото сильно упало у ціні і продавалося в Римі просто на фунти.

Сенат, побоюючись авторитету Цезаря, вимагає від нього розпуску війська. Після відмови сенатори оголошують полководця ворогом вітчизни і доручають Помпею набрати армію для боротьби з Цезарем. До 45 р. до н. е. Цезарю довелося вести війни проти Помпея, його синів, Мітрідатового сина Фарнака (останній був розбитий за 5 днів, після чого народилося знамените «Прийшов, побачив, переміг») та Катона Молодшого. В 46 р. до н. е. Цезаря проголосили диктатором на 10 років, а в 44 р. до н. е. - пожиттєвим. Крім цього, з 48 р. до н. е. в його руках зосередилася влада трибунів, з 46 р. до н. е. - цензорська влада. В 45 р. до н. е. йому присвоїли титул імператора. В його ж руках була влада верховного понтифіка (жерця). Коміції існують, але виконують вже волю диктатора. Сенат не лише збережений, але й розширений ще на 300 чоловік (разом 900), проте слухняний волі імператора. Таким чином, Цезар отримав можливість одноособно здійснювати вищу владу, оголошувати війну й укладати мир, розпоряджатися скарбни-

цею і управляти військом. Кілька разів його соратники намагаються увінчати Цезаря царською (тех) діадемою - оскільки Цезар готувався до походу проти парфян, щоб помститися за смерть Красса, в Римі ширилися чутки, що перемогти парфян може лише цар (реке).

Все це викликало невдоволення як народу, так і деяких сенаторів, які вважали Цезаря тираном. 15 березня 44 р. до н. е. на засіданні Сенату він був заколотий змовниками, яких очолювали Брут і Кассій. На тілі Цезаря з 23-х ран лише одна виявилася смертельною.

Перебування при владі Гая Юлія Цезаря - це своєрідний рубіж між римською республікою та імперією. Причини переходу від однієї форми державного устрою до іншої полягали у тому, що: по-перше, розвиток рабовласництва і приватної власності призвів до посилення класового розшарування. Різка різниця між станами суперечила декларативній рівності римських громадян, закладеній в основі республіки.

По-друге, римські республіканські установи склалися як органи управління містом, полісом. Після надання прав римського громадянства населенню усієї Італії та здійснення завоювань в Європі, Азії, Африці попередня система втратила свою ефективність. З цих причин Республіку замінив монархічний режим, що спирався на міцну армію і постійний державний апарат. Порівняно з республікою ця система мала дві суттєві переваги. Рабовласницький клас отримав в особі монарха ефективного захисника свого економічного і політичного панування. Латифундіям більше не загрожували демократи - демагоги типу Катіліни, які для отримання підтримки плебсу були готові перерозподілити землю і власність. З іншого боку, Римська держава отримувала додатковий фактор стабільності після допущення до політичної влади панівної верхівки завойованих Римом провінцій. За Юлія Цезаря надання прав римського громадянства населенню провінцій стало поширеною практикою. Інакше і бути не могло - кордони імперії простягнулися від Іспанії до Вірменії і від Британії до африканського узбережжя. Армія давно перестала бути за своїм складом установою громадян міста чи навіть мешканців самої лише Італії.

Убивства Гая Гракха і Лівія Друза показали, що добровільно жертвувати своїми привілеями на користь усіх громадян імперії більшість жителів Риму не бажала. Краще було провести цю назрілу реформу зверху, ніж чекати заколотів і громадянських війн знизу. Імператори це розуміли краще від плебсу. Вони не лише роздавали римське громадянство за особливі заслуги, але й без зайвих церемоній включали до складу Сенату чи дарували символічні персні «вершників» тим державним чиновникам і офіцерам, які висунулися з пануючої верхівки підкорених народів. Зрештою, у 212 р. н. е. імператор Каракалла надав права римських громадян усьому населенню підкорених провінцій. Зайве говорити, що панівна верхівка завойованих країн - за умови лояльності до римської імператорської влади - отримувала ці права набагато швидше. Об'єктивно перехід від республіки до монархії не лише зосередив владу в руках аристократичної олігархії наддержави, але й внутрішньо зміцнив імперію, заклав підвалини для її ще кількасотрічного зростання.

4. Суспільний і державний лад Риму в період принципату.

Убивство Цезаря не означало відновлення республіки. Бруту і Кассію довелося втікати з Риму, фактичним господарем міста став найближчий друг Цезаря консул 44 р. до н. е. Марк Антоній. У 42 р. до н. е. при Філіппах у Македонії Брут і Кассій були розбиті, що означало повну й остаточну поразку прихильників старої сенатської республіки. В самому Римі було встановлено 2-й тріумвірат у складі Марка Антонія, Октавіана (молодий родич Цезаря, усиновлений ним) та Лепіда. На відміну від 1-го, цей тріумвірат був затверджений народними зборами. Тріумвіри розгорнули кривавий терор проти тисяч прихильників республіки. Ними знищено 130 сенаторів та понад 2 тисячі вершників. В результаті внутрішнього конфлікту тріумвірат розпався і Октавіан винищив своїх колишніх соратників. 13 січня 27 р. до н. е. Октавіан розіграв у сенаті і на народних зборах сцену складання з себе надзвичайних повноважень і «відновлення» республіки. Однак сенатори умовили його залишитися при владі, наділивши Октавіана почесним титулом Августа. Октавіан Август (27 р. до н. е.-14 р. н. е.) намагався, на відміну від свого усиновителя, якнайменше підкреслювати монархічний характер своєї влади. Тому він називав себе «першим серед рівних», або *принцепсом*, оскільки його ім'я стояло першим у списку сенаторів. Саме тому і увесь лад, що склався за Августа та існував у період ранньої імперії, отримав назву «принципату». Його можна було б визначити як монархію під виглядом республіки. Сенат і усі республіканські установи зберігалися. Октавіан демонстрував свою повагу сенаторам і 13 разів обирався консулом. Мав також владу трибуна, був верховним жерцем, отримав почесний титул «батька вітчизни». Всі республіканські посади зосередилися в одних руках.

Крім цього, Август володів і вищою військовою владою (старовинне військове звання «імператор» було включене до складу його титулів та імені). Магістрати фактично стали чиновниками принцепса. Посади претора, едилів, народних трибунів втратили реальне значення. Магістрати почали отримувати платню від принцепса, від нього ж залежав термін їх перебування на посаді. В руках імператора зосередилася необмежена влада: видання законів, командування військом, вища адміністративна і судова влада. Режим його особистої влади підтримував розгалужений апарат таємної поліції, донощики в політичних справах отримували четверту частину конфіскованого майна.

За Августа була скорочена армія, але створена т. зв. преторіанська гвардія, яка становила особисту охорону імператора. Роль народних зборів різко зменшилась. Їх функції перейшли до принцепса і Сенату. Вже Цезарем було встановлено майновий ценз в 1 000 000 сестерціїв для членів Сенату. Склад сенаторів поповнювався з числа осіб, що висунулися на державній службі. Формально Сенат міг видавати закони, призначати і зміщувати магістратів, включаючи вибір і зміщення самого принцепса. Одночасно Сенат був і вищою судовою інстанцією. Насправді ж, за винятком нетривалих періодів, коли відбувалася зміна імператорів і династій, роль Сенату була номінальною.

Разом із сенаторами верхівку суспільства становили вершники. Майновий ценз для цієї категорії становив 400 000 сестерціїв. Як правило, це були офіцери і чиновники, у чиєму володінні перебувало середнє, за римськими поняттями помістя - близько 100 га орної землі. Стосовно плебсу, починаючи з Августа, проводиться політика «хліба і видовищ». Населенню Риму щедро роздаються даровий хліб, олія, вино, дрібні суми грошей, для нього влаштовують пишні ігри і видовища (наприклад, «морські» бої гладіаторів у гігантському штучно виритому ставку), але народ вже усувають від будь-якої участі у політичному житті.

Відносно рабів імператорами проводиться політика терору і насильства. Побоюючись нових повстань, подібних до виступу Спартака, імператор Август вводить закон, за яким смертній карі підлягають усі раби, які в момент убивства господаря перебували у маєтку. Одного разу (61 р. до н. е.) за вбивство знатного римлянина було страчено усіх міських рабів цієї людини - 400 чоловік. Власті пішли на цей крок навіть всупереч обуренню усього населення Риму, - як рабів і вільновідпущеників, так і вільних людей. Імператор Адріан (117-138 рр. н. е.) уже не прагнув до нових захоплень і звертав особливу увагу на внутрішнє зміцнення держави, в першу чергу на розвиток адміністративно-бюрократичного апарату. За його указом господар за безпричинне убивство невільника мусив платити штраф. Найжорсткіших рабовласників примушували продавати своїх рабів. Однак у кожному маєтку існували свої внутрішні в'язниці. Рабів, що провинилися, часто примушували працювати, закутими у кайдани. Примусова праця була малоефективною. Тому підприємливим рабам дозволяють (ніби від імені господаря) мати своє майно, набувати кораблі, відкривати торговельні заклади. Таке майно називається *пекулієм*. Особливого поширення набув пекулій у сільському господарстві. Господар раба забирав собі левову частку прибутків з пекулія, міг у будь-який час відібрати його.

Але старе римське право забороняло рабу продавати чи купувати будь-що, брати позику, наймати чи здавати в оренду худобу чи реманент. Поступово відбувається зняття обмежень для рабів - пекуліатів, що відповідало інтересам власників пекуліїв. У подальшому, уже в період т. зв. доміанату, це приведе до перетворення колишніх рабів у колонів.

Вільне населення провінцій у 212 р. н. е. добивається прав римських громадян. Зрозуміло, що найбільше від цього виграла провінційна знать, яка поповнила ряди сенаторів і вершників. Однак простий люд у провінціях важко переносив римське панування. У селян відбирали землю для римських поселенців. Їх продавали у рабство за борги, обкладали поборами, головним чином на користь армії. Тому в багатьох провінціях (Галлія, Британія, Африка - I ст., Палестина - II ст.) спалахують великі повстання проти римського панування. І навіть після надання прав римського громадянства становище низів залишалося складним. Дрібні землевласники були обтяжені численними податками, вони були змушені брати участь у тривалих військових походах. Це вело до розорення селян. Частина їх йшла до війська, де рядовий міг дослужитися щонайвище до центуріона (сотника), а офіцерський корпус складався з сенаторів та вершників.

«Золотий вік» Римської імперії був нетривалий. У 192 р. в результаті змови загинув останній імператор династії Антонінів - Коммод. Після його смерті розпочинається громадянська війна, на престол одночасно претендують кілька імператорів. Переможець Семпримій Север (193-211) стає першим «солдатським імператором». Його влада має відверто військовий характер. Але рядовий солдат отримує змогу дослужитися до командних чинів і звання вершника. Таким чином,

перед ним відкривається можливість не лише військової, але й цивільної кар'єри. Север заповідає синам: «Живіть дружно, збагачуйте солдатів і не звертайте уваги на усіх інших». Начальник гвардії (префект Преторія) не лише здійснював командування військом, а й очолював адміністрацію, суд. Зрозуміло, що доля таких «солдатських імператорів» значною мірою залежала від армії та її командуючих.

У середньому кожний із солдатських імператорів перебував при владі 4 роки. Після убивства останнього з імператорів династії Северів влада деякий час перебувала у руках Максиміна - колишнього пастуха, який вступив на службу простим воїном. Та й він був невдовзі убитий, і імператори почали змінюватися на престолі з калейдоскопічною швидкістю. Внутрішня нестабільність імперії призводить до частих наскоків варварських племен: готів у Причорномор'ї, франків і аллеманів у Галлії, саксів у Британії, маврів в Африці. Від Риму відпав ряд провінцій - Галлія, Британія, Іспанія, на сході утворилося Пальмірське царство. Криза вимагала реформи усієї державної і суспільної організації.

5. Домінат. Реформи Діоклетіана та Константина

Римській імперії вдається на певний час вийти зі стану кризи. Імператорська влада знову зміцнюється. З 284 до н. е. в Римі встановлюється *домінат* (від латин. *dominus* - пан). Це уже відверто монархічний лад типу східної деспотії. Рештки старих республіканських установ зникають, Сенат перетворюється усього лише на міську раду Риму. Влада домінуса вважається вищою від законів і обожествляється. Управління здійснюється на суворо централізованій основі під патронатом чиновників. Підготовка законопроектів і обговорення питань зовнішньої і внутрішньої політики виконується тепер державною Радою, яка діє при імператорі і за його дорученням. Домінус спирається на постійну армію, служба в якій вважається почесною професією. Чиновники отримують форму одягу, привілеї, пенсії. Крім військового відомства, важливе місце в державі належить і відомству фінансовому.

Реформи розпочав імператор Діоклетіан (284-305), син вільновідпущеника, проголошений військом імператором. Він провів податкову реформу. Колишні непрямі податки замінюються уніфікованим подушно-поземельним податком, який збирався натурою і був вищим. Було також здійснено монетну реформу, в обіг випущена повноцінна золота монета, поруч зі срібною і бронзовою. Едикт про тверді ціни на товари і послуги (301 р.) став першою спробою державного регулювання цін як на предмети першої необхідності, так і на оплату праці. Наприклад, гонорар адвоката був вищим за одноденну плату мідника у 15 разів.

Враховуючи сепаратистські тенденції ряду провінцій, Діоклетіан розукрупнює імперію на 101 провінцію (пізніше до 120), що об'єднані у 12 т. зв. діоцезів. Це призвело до зменшення сили і, відповідно, можливості самостійних дій управителів провінцій.

З іншого боку, Діоклетіан ділить імперію на чотири частини («тетрархія») і призначає собі співправителів, два *августы* - для західної і східної частин імперії (імперії, в свою чергу, ділилися на дві префектури), добирали собі співправителів - двох *цезарів*. Тепер чотири співправителі спільно придушують спроби самозваних претендентів на престол. Кожний з них наділений найвищими повноваженнями на своїй території, але намагання стати одноосібним правителем відразу наштовхується на опір решти трьох співправителів. Цей механізм на якийсь час зупинив калейдоскопічну зміну імператорів, внутрішньо зміцнив державу, дозволив організувати відсіч варварам на кордонах імперії. Сама армія зросла приблизно на третину і була розділена на дві частини. Перша стояла на кордонах держави, друга посилялася на підкріплення туди, де виникала у цьому потреба.

У 305 р. Діоклетіан добровільно зрікся влади. І хоча формально влада передавалася його колишнім співправителям і помічникам, але відразу знайшлися нові претенденти на престол, в країні розпочалася громадянська війна. Переможцем з неї вийшов Константин Великий (313-337). Він зберігає поділ імперії на чотири частини, але ними управляють вже не співправителі, а підпорядковані одноосібному імператорові префекти. На чолі діоцезів стоять вікарії.

За Константина встановлюється союз християнської церкви з державою. За *Міланським едиктом* (313 р.) оголошувалася віротерпимість до християнської релігії. З цього моменту церква стає надійним союзником, захисником імператорської влади, а імператори збагачують церкву земельними і грошовими пожалуваннями.

11 травня 330 р. столиця імперії урочисто переноситься на береги Босфору. Стара грецька колонія Бізантій була розширена і перейменована у Константинополь. Перенесення столиці -

явище не випадкове. Східні провінції були культурніші і багатші від західних. Економічний і культурний центр імперії перемістився на схід.

Реформи Константина завершують реорганізацію сільського господарства. Раби-пекуліарії за своїм становищем вже з кінця II ст. н. е. мало чим відрізнялися від т. зв. колонів. *Колонами* в Римі називалися люди, як правило, з числа вільних, які брали в оренду земельний наділ. Власникам помість-сальтусів була вигідна лише довгострокова оренда. Земля розбивається на дрібні ділянки, які обробляються рабами - пекуліаріями і вільними - колонами. На початках раб працює за 1/6 чи навіть 1/9 врожаю, решта відходить господареві. Колон віддавав 1/3 врожаю (а не 5/6) і мав відробити 6-12 днів у рік на свого господаря. Але поступово раб піднімався до становища «вільної» людини (з нього знімаються юридичні обмеження тощо), а вільний селянин опускається до кріпацтва, тобто проходить фактичне урівняння цих двох категорій землеробів.

Імператорська конституція Константина (332 р.) позбавляла колона права переходити з одного маєтку до іншого. Утікач надалі повертався господареві в кандалах. Той, хто прийняв його, сплачував власникові суму неотриманих податків і платежів. Такий порядок фактично означав переростання рабовласницьких відносин у феодальні.

Щось подібне відбувалося і у ремісничому середовищі. Колишні раби, вільновідпущеники і вільні люди тепер рівною мірою залежать від власника сальтуса, живуть на окремих хуторах чи в селах зі своїми ремісничими майстернями, крамницями, ятками, виконуючи однакові повинності і сплачуючи оброки. Син власника ремісничої майстерні чи торгової ятки успадковує становище батька.

Останнє об'єднання імперії у одних руках відбувається за імператора Феодосія I (379-395). За його правління колони були остаточно прикріплені до землі, а ремісники - до корпорацій і міст. Панівною релігією стало християнство. Після його смерті імперія остаточно розпадається на Західну і Східну. В 410 р. готи на чолі з Аларіхом вперше вступають у Рим. У 476 р. вождь германських найманців Одоакр скидає останнього імператора Західної Римської імперії Ромула-Августула, і ця імперія перестає існувати, навіть формально.

Римське право ранньої республіки. Закони XII таблиць

Класична завершеність римського права пояснюється, по-перше, високим рівнем товарних відносин; по-друге,- всесвітнім характером самої імперії, що викликало необхідність примирення на певному рівні різноманітних правових систем (грецька демократія, східна деспотія тощо); по-третє, можливістю використання правового досвіду найбільш культурних іншонаціональних частин імперії (наприклад, Афін), а також діяльністю римських юристів, які користувалися могутньою підтримкою держави і авторитетом у населення.

Першою правовою пам'яткою Риму вважаються *Закони XII таблиць* (V ст. до н. е.), прийняття яких стало результатом вагомої перемоги, здобутої плебеями у боротьбі з патриціями. Характерною ознакою давнього квіритського права був формалізм. Недотримання обряду набуття т. зв. *res mancipi* (5-7 свідків, накладання руки на покупку, покладення суми на вагу), навіть якщо йшлося про несуттєві дрібниці, вело до визнання угоди недійсною, незалежно від сплати суми. До *res mancipi* належали земельні наділи, раби, робоча худоба, будівлі і сільські сервітути. Усі інші товари складали т. зв. *res pes mancipi*, їх набуття не вимагало специфічного обряду «накладання руки» в присутності свідків.

Земля була колективною власністю - *ager publicus*. У приватну власність сім'ям було роздано, за легендою ще Ромулом, лише по 2 юге-ри (0,5 га), у користування отримували поле 20 югерів (5 га). Після завоювань земля підлягала зрівняльному перерозподілу. Герої отримували додаткові наділи. Держава стежила, щоб не допускався небажаний перерозподіл землі, наприклад, від патрициїв до плебей.

Існувало боргове рабство (до 326 р. до н. е.), однак у разі виплати боргу такий раб повертав собі волю. Боргове рабство у Римі було скасовано аж через 268 років після реформи Солон в Афінах.

Майно вважалось колективною власністю сім'ї, але розпоряджатися ним мав право лише *pater familias* (батько сім'ї), після його смерті майно ділилося між агнатами - кровними чи прийомними членами родини. Дочка переходила у сім'ю чоловіка без прав на спадок, це ж стосувалося її нащадків, онуків *pater familias*. Залежності від живого батька син міг позбутися лише після трикратного символічного продажу у рабство, без збереження права на успадкування майна.

Шлюб укладався у різних формах - купівлі «накладанням руки» або *sine manu* (майно у роздільній власності подружжя, шлюб щороку поновлюється після 3-денного відлучення - інакше за терміном давності (1 рік 1 день) дружина стає «власністю» чоловіка).

Закони XII таблиць найважчими злочинами, що каралися смертною карою, вважали зраду держави, потрапу чужого врожаю, підпал будинку чи поля, злісні наклепи та злісне кривосвідчення. За нічну крадіжку злодія можна було вбити на місці, за денну - він потрапляв у рабство до потерпілого.

Вищі магістрати самі вирішували, що є злочином або таким не виступає. Тілесні покарання (крім смертної кари) не застосовувалися. Вільний за злочин міг відкупитися, раб відповідав життям. Крім того, для страти вільного громадянина вимагалось рішення центуріатних коміцій. За засудженими вільними зберігалось право апеляції до народних зборів.

Основною формою захисту порушених прав за законами XII таблиць була безпосередня розправа потерпілого з порушником. Спійманого на місці злочину потерпілий міг скалічити чи убити на місці. Пізніше ці функції перебрав на себе держава.

Оригінали XII таблиць не збереглися (знищені у 387 р. до н. е. під час нападу галлів). Уявлення про них маємо з фрагментарних уривків із творів більш пізніх авторів. Закони XII таблиць були виставлені на головній площі міста. Отримання громадянських прав у 18-річному віці супроводжувалося перевіркою знання молодим римлянином цих законів.

Класичне римське право (пізня республіка і принціпат)

Поступово в римському праві відбуваються суттєві зміни. Проходить відмова від юридичного формалізму, утверджуються принципи «рівності сторін», «справедливості», «доброї совісті». Переворот у судочинстві відбувається приблизно в 150 р. до н. е. Суддя більше не вільний у своєму рішенні, він мусить керуватися запискою (т. зв. формулою) претора, посадової особи, у чій функції входив попередній розгляд справи. Обидва претори при вступі на свої посади видавали едикти, де встановлювалися правила, якими повинні були керуватися судді при розгляді справ. *Преторський едикт* з часом стає важливішим джерелом нового права, законотворчим актом. Кожний претор при вступі на посаду підтверджував перевірені на практиці едикти своїх попередників, додаючи щось своє. Крім того, перед переданням у суд кожної конкретної справи претор вислуховував обидві сторони і складав юридичну формулу позову. Судді інколи давалися вказівка зробити так, а не інакше, інколи ж - повна або часткова свобода.

Старе квіртське право замінюється преторським, тобто тими нормами, що були вироблені внаслідок правотворчої роботи вищих посадових осіб (преторів) з урахуванням, як правило, досягнень світової юридичної думки того часу.

Під час процесу позивач і відповідач були змушені користуватися послугами юристів. Найбільш знаменитими правознавцями тієї доби були: Прокул, Сабін, Гай, Папініан, Помпоній, Павел, Ульпіан. Перші два поклали початок двом напрямкам римської юриспруденції: прокуліанському та сабініанському.

Відбувається поступове зближення трьох форм права: цивільного (Закони XII таблиць, постанови народних зборів, коментарі юристів), преторського (едикти преторів) та т. зв. *jus gentium* права народів, тобто тих юридичних процесів, де обидві сторони були іноземцями. Судочинство в останньому випадку здійснював перегрінський претор (з 242 р. до н. е.), процес проходив у набагато простішій формі.

У період імперії діяв *екстраординарний процес*. Чиновник - суддя розглядав справу по суті відразу після виступу сторін та їх адвокатів. У суді почав вестися протокол, вводилося суддівське мито та стягнення судових затрат. Рішення суду звично спиралося на едикти імператора, влада якого вважалася джерелом правосуддя. Допускалася апеляція.

Зрушення в економіці загалом поширювалися на юриспруденцію. Римське цивільне право класичного періоду є предметом самостійного спецкурсу (40 годин), тому обмежимося лише найбільш загальними зауваженнями.

Саме римськими юристами було введено поділ на право приватне (інтереси окремих осіб, наприклад, власність, сім'я) і право публічне (норми, які, за визначенням Ульпіана, «стосуються становища Римської держави як цілого»). В першому випадку винний присуджувався, як правило, лише до штрафу чи відшкодування збитків потерпілому. При розгляді усіх справ суддя виявляв сам факт протизаконного діяння, наявність умислу (*dolus malus*), необережності (*culpa*) чи непередбачуваності (*casus*). Римськими юристами розроблено поняття складу злочину (*delictum*).

Ці орієнтири права зберігалися і у середньовіччі - у тих державах, що запозичили римське класичне право, та у подальшому у праві буржуазних країн.

ЛЕКЦІЯ 5.

ТЕМА: Держава і право Франків

Навчальна мета: розкрити особливості зародження і розвитку правової системи у державі Франків.

Час: 160 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 40 хв.
2. 30 хв.
3. 30 хв.
4. 40 хв.
5. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 14
2. 15
3. 65
4. 74
5. 79

ПЛАН

1. Суспільно-політичний устрій держави Франків.
2. Реформа Карла Мартелла.
3. Розпад імперії Карла Великого.
4. «Салічна правда».

1. Суспільно-політичний устрій держави Франків

Після падіння Західної Римської імперії салічні франки на чолі з королем Хлодвігом (481-511) на початку VI ст. зайняли майже усю територію колишньої Римської провінції Галлії. На кінець VIII ст. вони підпорядкували собі германські племена аллеманів, тюрінгів, саксів, баварів, лангобардів.

Про германців розповідали ще Юлій Цезар, який зустрічався з ними в середині I ст. до н. е., та історик Тацит, який вивчав їх побут і звичаї наприкінці II ст. н. е. За часів Цезаря це були переважно скотарі, мисливці і рибалки, без розвинутого землеробства. Земля оброблялася спільно великими родовими групами, а продукти згодом розподілялися між собою. Ще через 150 років землеробство стало основним заняттям. Землю почали ділити між т. зв. великими сім'ями, які включали в себе три покоління родичів. Землі було багато, і довгий час їй браку не відчувалося. Виникає ремесло і ринки збуту. Незначні справи роду і племені вирішуються старійшинами. Для найважливіших справ скликаються народні збори. У германців такі збори припадали на «щасливі дні» - при повному чи новому місяці. Проходили озброєними, згоду чи незгоду висловлювали, потрясаючи зброєю. Усі дорослі общинники були одночасно воїнами, наявність зброї була ознакою вільного, повноправного члена племені. Знатні і багаті часто збирали навколо себе дружину і, за висловом Тацита, «віддавали перевагу здобути собі кров'ю те, що іншим діставалося потом». Звісно, така дружина добиралася без огляду на приналежність дружинників до того чи іншого роду.

Перша германська держава остготів (східних германців) виникла в IV ст. н. е. на Дніпрі. В 375 р. був розбитий союз гунами, які прийшли з монгольських степів. Перша варварська держава вестготів (західних германців) утворилася в Пд.-Західній Франції і в Іспанії в 419 р.

У 493 р. остготи під проводом короля Теодоріха (475-526) завоювали Італію, а в 568 р. Італія стала жертвою вторгнення нового германського племені лангобардів. Ці завоювання прискорили процес феодалізації суспільства, а разом з ним - і виникнення держави. Серед завойовників-варварів найбільших успіхів добилися племена франків. Від гирла Рейну вони рушили за р. Шельду і в 486 р. підкорили Північну Галлію до р. Луари. Франкські королі охоче приймали до

своїї дружини романізованих галлів. Вони були необхідні варварській державі завдяки своєму знанню писемності, римського і місцевого права, латинської мови. Середовище дружинників поповнювалося за рахунок королівських рабів, вільновідпущеників і кріпаків. Членів своєї дружини король щедро наділяв завойованою землею, спершу у вигляді подарунків, а згодом як пожалування суто феодалного характеру (бенефіції).

Масштабні завоювання вимагали змін в управлінні. Рада старійшин була замінена постійним оточенням короля, народні збори назавжди втратили своє колишнє значення. Місце народного ополчення зайняло військо, що складалося з служилих людей. Коли франки захоплювали нові території, король наділяв у першу чергу своїх дружинників, які часто отримували володіння римської знаті, населені рабами і колонами. Так формувалася своя власна, доморощена знать.

Уже в VI ст. основна маса орних земель стає у франків вільно відчужуваною власністю, «аллодом». Земля починає зосереджуватися у руках небагатьох, переважна більшість колишніх вільних общинників вимушена шукати підтримки і захисту у сильних членів суспільства. Платою за отримане покровительство і захист ставала свобода. Бідняк отримував від покровителя ділянку землі на умовах безтермінового спадкового тримання. Іноді до неї додавалася худоба, реманент чи гроші. Натомість він був зобов'язаний сплатити за землю і відробляти своєю працею (панщина) чи продуктами тієї праці (оброк). Ці ж умови поширювалися на нащадків залежного общинника. Часто франки ставали залежними через неможливість несення військової повинності. Перші три місяці відбування служби воїн мусив харчуватися за власний рахунок, кожні три воїни повинні були мати з собою воза. Ухиляння від служби у війську каралося штрафом у 20 биків. Розв'язуючи війну, король чи герцог тим самим підштовхував збіднілих общинників до розорення і перетворення на залежних людей.

Однак покровительства часто шукали і заможні члени суспільства. Земля передавалася «добровільним» актом (він мав назву *коммendaція*) новому власникові (графу чи монастирю) і поверталася попередньому уже в якості тримання, із зобов'язанням виконувати повинності. У більшості таких випадків, крім підтримки і захисту, тримач до своєї ділянки отримував ще й додатковий наділ. Ділянка у спадковому триманні називалася «прекарій». Повинності селян спершу були неоднаковими, більшими чи меншими. Вони встановлювалися особливими договорами, залежно від того, яким чином набувався прекарій, був він попередньою власністю тримача чи звичайним пожалуванням.

За втратою землі йшла втрата особистої свободи. Розпочалося з безнадійних боржників або повністю безземельних, які були готові взяти прекарій на будь-яких умовах. Згодом, коли цей процес розвинувся, уже у VIII–IX ст. королі забороняють перехід від одного феодала до іншого, вільні люди, з остраху на покарання, зобов'язуються знайти собі пана (сеньйора). Утверджується правило: «нема землі без сеньйора», людину без «покровителя» можна пограбувати, убити тощо.

Землевласники-феодалі поступово захоплювали судову і взагалі усяку адміністративну владу в межах своїх володінь. Для затвердження цих захоплених ними прав феодалі добивалися від короля особливої грамоти, яка визнавала за ними право на те, що вони фактично захопили самі. Така грамота називалася імунітетною грамотою, а нова влада власника такої грамоти - імуніста - називалася *імунітетом*. Слово імунітет в перекладі з латини означає «вийняття», «вилучення» в розумінні вилучення даного земельного володіння з-під юрисдикції короля чи його чиновника - графа. Власник такої грамоти віднині самочинно здійснював судову і адміністративну владу в межах своїх володінь і часто поза ними.

2. Реформа Карла Мартелла

Важливе значення для характеру феодалних відносин мала *реформа Карла Мартелла* (688-741). У сфері її дії після утворення імперії Каролінгів опинилася не лише Франція, а й Італія та Німеччина. Саме ця реформа дозволила франкам узяти під свій контроль численні германські племена - після неї держава франків була міцнішою за сусідів, а феодалний розвиток суспільства випереджував оточення. Карл Мартелл (Молот) був майордомом, тобто своєрідним прем'єр-міністром при кількох франкських королях у першій половині VIII ст. Він походив з багатого та знатного роду Арульфінгів, його батько також був майордомом. У 732 р. франкське військо ледве розбило арабів у битві при Пуатьє. Саме в цій битві проявилася слабкість армії франків, сформованої на основі народного ополчення. Араби мали значну перевагу в кінноті. Оскільки повне оснащення кіннотника (панцир, зброя, металічні лати для коня тощо) вартували стільки ж, як 45 корів, то у франкському війську вершників було обмаль. Влада Мартелла була настільки

значною, що сучасники називали його «прин-цепсом». Він скористався цією владою для створення якісно нового війська. У церкви і монастирів було відібрано частину земель і роздано воїнам у вигляді бенефіцій. Далі йшлося за ієрархією: король роздав бенефіції герцогам і графам, ті - баронам, барони - рицарям.

Бенефіцій - це землекористування на умовах несення військової служби та деяких інших повинностей. Власник бенефіція мусив на першу вимогу свого сюзерена (війна, придушення повстань) з'являтися для несення військової служби важкоозброєного кіннотника. Увесь обладунок вершник-шевальє мав придбати за власний рахунок - доходи з бенефіція. Таким чином, король чи інший феодал ставав *сеньйором*, а його бенефіціарій - *васалом* (від кельтського «qwas», що означає «людина»). Урочистий обряд посвячення у васали називався *оммаж* (від латинського «homo»), тоді ж у королівському лексиконі з'являється вираз «мої люди». Наділені землею барони ставали васалами герцогів, рицарі - васалами баронів. Сформувалася феодальна драбина сюзеренітету - васалітет. В разі смерті васала його бенефіцій і обов'язки переходили до старшого сина (майорат), у разі відсутності синів - до зятя або іншого власника чоловічої статі, який міг виконувати військовий обов'язок. За відсутності такого спадкоємця-воїна бенефіцій передавався новому власнику.

Практично відразу починається боротьба бенефіціаріїв за невідчуження своїх маєтків, що призводить до феодальної роздробленості. Через переважно натуральний вираз господарства торговельні відносини мають епізодичний характер, відсутні і національні зв'язки. Взагалі формування нації, тобто усталених груп людей з розвинутими політичними, економічними, етнічними, релігійними та іншими зв'язками, - це ознака більш зрілого ступеня розвитку, властивого для епохи капіталізму. Зусилля королів та майордомів щодо створення великих державних утворень, як правило після їх смерті, зводяться нанівець. Так, після смерті короля Хлодвіга його нащадки ділять державу на 4 частини: Австрію, Нейстрію, Бургундію, Аквітанію (кін. VII ст.). Створена Карлом Великим у 800 р. величезна імперія у 843 р. була розділена між його трьома онуками: Людовік Німецький отримав східну частину, Карл Лисий - західну (сучасна Франція), центральний коридор та Північна Італія опинилися в руках Лотаря.

Розпад великих державних утворень після смерті їх засновників супроводжувався боротьбою між нащадками. У цій боротьбі претенденти на свою частку спадщини спиралися на васалів. Останні, в свою чергу, добивалися імунних грамот і невідчуження бенефіцій. З часом маєтки перетворювалися у феодальну власність, а назви посад (граф, віконт) - у спадковий титул. Цій тенденції децентралізації намагалася протистояти сильна королівська влада.

Уже засновник династії Меровінгів Хлодвіг (V ст.) зробив значний внесок у зміцнення влади центру. Якщо на початку своєї діяльності він був повністю залежний від народних зборів (просив їх згоди на оголошення війни вестготам, на прийняття християнства тощо), то за роки подальшого правління вирішувалися завдання ліквідації племінного сепаратизму, створення нових загальнодержавних форм управління. Державу було розбито на територіальні округи і підпорядковано королівським чиновникам і суддям. Найближчим оточенням короля стала *Рада*, до якої входили вищі світські чиновники і єпископи. Перший сановник мав назву *майордома*, юридичним радником короля був *палацовий граф*, управителем канцелярії - *референдарій*, командуючим кіннотою - *маршал*. Сталого розмежування обов'язків не було. Як правило, розширені засідання Ради із запрошенням представників знаті відбувалися навесні і восени, решту часу Рада була постійно діючим органом при королі.

На місцях управління округами здійснювали графи і герцоги. Крім адміністративних і судових функцій, у їх обов'язки входив збір податків, частина яких призначалася для державної скарбниці. За 200 років правління нащадків Хлодвіга, Меровінгів повністю було завершено переростання органів воєнної демократії в апарат управління, призначений обслуговувати інтереси феодалів. Уже Хлотар II (VI ст.) проголосив, що посади графів будуть замінюватися лише представниками знаті, переважно місцевої.

Останні королі з династії Меровінгів дістали прізвисько *лінівих*. Управління поступово зосередилося в руках королівських майордомів. Зрештою, у 753 р. нащадок Карла Мартелла Піпін Короткий з династії Каролінгів (751-768) здійснив державний переворот і став королем франків. Син Піпіна Карл Великий (768-814) зумів підкорити своїй владі саксів, значну частину території майбутньої Австрії, швейцарські провінції, північний схід Іспанії. У 800 р. папа Лев III у Римі урочисто проголосив Карла імператором, а володіння Карла Великого почали називатися *імперією*.

Франкська держава цього періоду може служити прикладом організації варварської держави. Столиці цієї держави у сучасному розумінні не існувало. Вона знаходилася там, де перебував король і його дружина. Король пересувався по франкській державі від одного свого маєтку до іншого, бо саме там знаходилися запаси продовольства та інших необхідних засобів для задоволення потреб двору і армії. Збиралися ці продукти та товари у вигляді податку з місцевого населення. Після спустошення запасів одного замку король з оточенням переїздив до іншого. Не мала варварська держава і чітко окреслених кордонів. Фактичними кордонами її були межі, куди простягалася влада короля і його дружини, що збирали данину і податки. Реформа Карла Мартелла започаткувала чисельне збільшення і зміцнення пануючого класу - воїнів-землевласників. Саме ця обставина дозволила Карлу вести енергійну зовнішню політику. З часу проголошення імперії до її складу входили сучасна Франція, північна частина Іспанії, північна Італія та значна частина західної Німеччини. Реально -це було тимчасове з'єднання під владою звитяжного завойовника, без скільки-небудь міцного внутрішнього економічно-політичного зв'язку.

3. Розпад імперії Карла Великого

Розпад імперії Карла Великого пояснювався не лише тим, що в ній були об'єднані різні, часто ворогуючі між собою племена, які після його смерті відійшли від імперії і стали самостійно існувати у формі племінних герцогств, як і до завоювання їх Карлом. Причини такого розпаду криються у самій природі феодалізму. Карл Великий спробував було організувати ефективну систему управління, не пов'язану з місцевою знаттю. На чолі округів призначалися графи, які командували місцевим ополченням, у більш обширних областях - герцоги. Раніше ці посади належали племінним вождям і передавалися у спадщину. Імператор активно втручався у справи церкви (зокрема, у конфлікт між Римом і Візантією з богословських питань), йому належала ініціатива у призначенні на посади єпископів та архієпископів на підвладних територіях. Усі ці зусилля в кінцевому підсумку виявлялися марними. Оскільки міцні економічні зв'язки між частинами імперії були відсутні, розпад її на герцогства ставав неминучим. Нова знать, подібно до старої, місцевої, прагнула іменності, автономії, а в перспективі - і повної незалежності від центру.

На початку XI ст. у всій Європі завершився процес феодалізації, тобто уся чи майже уся земля опинилася в руках пануючого класу феодалів, а усі трудящі села і міста потрапили у більш чи менш сувору форму залежності від панів. Найважчою формою залежності став кріпосний стан трудящих, який полягав у спадковій прикріпленості до певного представника панівного стану. Такий кріпак був спадково прикріплений до землі і зобов'язувався спадково служити своєму сеньйору. Численні повинності (панщина і оброк) називаються *феодальною рентою*. Феодальний власник отримує її за право користування землею, яку він передає селянам, чи, як їх стали називати, «тримачам».

Королі були надто слабкими, щоб протистояти посиленню місцевої знаті, оскільки єдиною можливістю винагороди дружинників і слуг в умовах натурального господарства було пожалування землі з правом збирати податки і данину. Великий землевласник у межах своєї вотчини ставав для населення фактичним государем, тобто виконуючим публічно-правові функції.

Король на цей час продовжує «існувати», але фактична влада на місцях належить феодалам. Найбільші з них, які отримали свої феоди від короля, вважають себе рівними йому - перами (досл. «рівними»), хоча й називаються його слугами - *васалами*. Дрібні феодали, що одержали свої наділи не від короля, а від перів, виступають вже їхніми васалами і зобов'язані служити своїм сеньйорам і т. д. Увесь панівний клас побудовано у вигляді ієрархічної драбини: на вищій сходинці - король, нижче - великі феодали (герцоги, графи, абати великих монастирів), далі - барони, на найнижчій сходинці - прості рицарі. Увесь панівний клас зверху донизу був пов'язаний солідарністю своїх експлуаторських інтересів. Імперія Карла Великого після його смерті з відносно централізованої держави розпалася на численні вотчини, власники яких перебували у васальній залежності один від одного і у кінцевому підсумку - від короля. На останнього мало зважали, оскільки кожний феодал знав лише свого безпосереднього сеньйора і виконував лише його вимоги. У франкській державі, де феодальні порядки знайшли найбільш яскраве втілення, панував принцип: «Васал мого васала - не мій васал».

Показово, що не лише васал мав обов'язки щодо свого сеньйора, але й сеньйор, звісно, значно вужчі, - щодо свого васала. Останні зводилися до підтримки і покровительства. В разі, якщо сеньйор ігнорував ці обов'язки, грубо порушуючи права васала, той, принаймні теоретично, мав «право» на опір і навіть повстання. На практиці цим «правом» користувалися вже тоді, коли васал

знаходив собі могутнішого покровителя або у разі помітного ослаблення сеньйора (військова поразка, опала, вимирання роду тощо).

4. «Салічна правда»

Варварськими правдами називаються ранньофеодальні юридичні кодифікації германських народів. Найбільш ранньою з них вважається т. зв. «Салічна правда» (Lex Salica), датована V ст. Приблизно тоді ж, у V-VI ст., з'явилися Ріпуарська та Бургундська правди. Дещо пізніше були укладені англосаксонські судєбники, германські та кельтські юридичні збірники (ірландський, аллеманський, баварський) та ін.

У науковому розумінні «Салічна правда» не є ні кодексом, ні законом. В ній записані норми звичаєвого права. Перший король франків Хлодвіг «постановив керуватися в судових рішеннях титулами з 1 -го по 62-й». А потім зі своїми наблизеними видав додаток з 63-го титула до 78-го. А король Хільдеберт згодом тривалий час роздумував, що належить додати, і знайшов достойним внести додатки від 78-го титула до 83-го, що він і передав брату своєму Хлотару у писаному вигляді. Хлотар з людьми свого королівства обговорював, що до цього слід додати, що належить встановити наново, і постановив те, що поміщене в титулах з 89 по 93 («Салическая правда». Русский перевод.- Казань, 1913). Як бачимо, принаймні з деяких титулів, це не лише запис звичаєвого права, а й результат законодавчої діяльності франкських королів. Саме з їхньої ініціативи встановлювалися потрібні розміри віри за убивство королівського службовця, підвищена відповідальність за убивство, здійснене у військовому таборі під час походу, тощо. З іншого боку, не підлягає сумніву, що у переважній більшості випадків «Салічна правда» просто фіксує ті норми звичаєвого права, що склалися у франків на рубежі V-VI ст., незалежно від королівських законів і розпоряджень.

Створення перших варварських правд збігалось у часі із завоюваннями, за яких варварські племена прискорено проходили період розкладу родового ладу і переходу до раннього феодалізму. Основу війська все ще становить народне ополчення, в складі якого - усі вільні члени общини. Водночас зміцнюється влада і вплив короля, який спирається на свою дружину - майбутніх феодалів. Пережитки родового ладу, «старих порядків», бачимо у тих титулах, що були укладені ще Хлодвігом. Так, заперечення одного общинника досить, щоб переселенець покинув нове місце проживання, навіть якщо на прийом чужинця буде згода усіх інших членів общини (титул XV, ст. 1-2).

Ліси, вигони, незорані пустощі належать усім членам общини, але огорожене місце недоторканне до зняття врожаю. Найменше порушення огорожі карається штрафом в 15 солідів, у ту ж суму оцінюється проїзд полем перед жнивами (XXXIV, ст. 1, 3). Оранка чужого поля (XXVII, ст. 24) і особливо його засів (XXVII, ст. 25) потягнуть за собою штраф, відповідно, у 15 і 45 солідів. Для порівняння: зманювання чужого раба каралося штрафом у 15 солідів (XXXIX, ст. 1), а його крадіжка - 30 (X, ст. 1).

Втім, після зняття врожаю огорожене місце може використовуватися для випасу худоби членів общини, що є свідченням суспільного характеру володіння землею. Наділ ще перебуває у користуванні, а не у повній власності. Виморочна ділянка стає власністю общини. Про купівлю-продаж землі теж не згадується. Перехід майна з рук в руки (крім випадків спадкоємства) відбувається за суворого дотримання обряду, в присутності трьох свідків (XVI). Враховуючи обмеження для прийому чужинців, про що йшла мова вище, можемо стверджувати, що й у цьому випадку земельний наділ переходив до члена общини, а не до сторонньої особи.

Рухоме майно успадковували сини (спадкоємці першої черги, IX, ст. 1), мати (IX, ст. 1), далі - брат, сестра померлого (IX, ст. 2), чи, у крайньому разі, сестра матері. При цьому, «земельна спадщина в жодному випадку не повинна діставатися жінці» (у розумінні «неодружених», яка може вийти заміж за представника чужого роду) (IX, ст. 5). Дослідники цього періоду вважають, що у даному разі йдеться не про дискримінацію жінки, а про намагання зберегти землю в руках роду. Історичні паралелі можна відшукати і в «Руській правді» (XI ст.). Мине ще 100 років - і в установах короля Хильперіка (561-584) буде вказано, що за відсутності синів наділ має успадковувати дочка або брат, сестра померлого, але не «сусіди», як це було раніше. Даний факт є найсуттєвішим доказом швидкого розкладу родової організації суспільства і формування нових суспільних відносин. Зауважимо, що у вестготів дочки і сини успадковували майно нарівні, а у саксів дочки померлого успадковували його наділ у разі відсутності синів ще за родового ладу.

Привертає увагу велика кількість майнових злочинів, зазначених у «Салічній правді». Зокрема, вказані окремо штрафи за крадіжку яструба, півня, курки, голуба, журавля, коня,

винограду, великої рогатої худоби. Цікаво, що красти свиней чи рогату худобу стадом було «вигідніше», ніж поодиночі. Так, за крадіжку однієї корови штраф становив 15 солідів, а за стадо з 12 корів - 62,5 (а не 180, як можна було б очікувати).

Шлюбні звичаї варварських племен у період розкладу родових відносин також переживають певні зміни. Первісно шлюб був купівлею (викупом) дружини, після смерті чоловіка права на неї переходили до свекра. Це пояснювалося тим, що як глава сім'ї (т. зв. «великої сім'ї», якими жили варвари) саме свекор вносив плату за викуп дружини для сина. У «Салічній правді» місце викупної плати зайняли речі чи гроші, т. зв. «ранковий дар» у винагороду за невинність. Дружина приносила у дім придане. Згвалтування каралося штрафом у 62,5 соліди, а співжиття з дівчиною за взаємною згодою - 45 (XXV, ст. 1, 2). Одруження на рабині чи вихід вільної заміж за раба означало втрату особистої свободи (XXV, ст. 5, 6). Розлучення спочатку дозволялися, але пізніше були заборонені внаслідок поширення християнства (королівський капітулярій 744 р.). До речі, католицька церква і сьогодні не допускає розриву шлюбних відносин.

У франків, як дає змогу пересвідчитися «Салічна правда», боргове рабство було відсутнім, але майнова відповідальність за непогашену позику - висока. Через 40 днів після несплати позики кредитор у присутності свідків вимагав повернення боргу. Відмова негайно погасити борг тягнула за собою виплату 15 солідів (L, ст. 1). Кредитор протягом трьох тижнів ще тричі приходив до боржника зі свідками і кожного разу борг зростатиме на 3 соліди. Після цього граф округу має провести конфіскацію майна неспроможного боржника (L, ст. 2, 3). Відмова графа виконати цю конфіскацію могла обернутися для нього навіть позбавленням життя! (L, ст. 4).

Родове суспільство захищає своїх членів з допомогою кровної помсти. В додержавному суспільстві захист життя, майна і честі може здійснюватися лише членами того роду, до якого належав скривджений. Цей порядок освячувався релігією - без помсти убитий не міг досягнути вічного спокою. У багатьох племен, зокрема у древніх норвежців, вважалося особливим достоїнством убити кращого з роду кривдника, тобто помста поширювалася не стільки на особу убивці, скільки на увесь його рід. Зрозуміло, що у такому разі кровна помста швидко переростала у війну, яка тривала до взаємного зрівняння кількості жертв з обох сторін або й до повного винищення ворожого роду.

Варварські правди кровну помсту обмежують, але не забороняють. У «Салічній правді» убивця може бути позбавлений життя за законом, якщо він настільки бідний і безрідний, що не може зібрати суми викупу: «Якщо ж ніхто не поручиться в уплаті віри (...), тоді він повинен сплатити віру своїм життям» (VIII, ст. 1). Помста заборонена, якщо не було умислу, а отже, ворожнечі. Тут, у всіх випадках, досить відшкодування збитків. Таке ж відшкодування (до 100 солідів) сплачується у разі тяжкого тілесного ушкодження, кровна помста у цьому випадку заборонена.

Заміна кровної помсти штрафом проходила непросто. Спочатку приймати гроші у викуп за кров вважалося ганьбою. Замирення з убивцею завжди прикривалося принизливим для останнього виявом розкаяння і покори. Так, у древніх германців рука убитого зберігалася у родині, після викупу убивця мав покласти в розриту могилу цю руку і закопати тіло - своєрідне вибачення перед убитим і його родом. Пізніше звичаєве право германців переходить до установа фіксованих розмірів штрафів (спершу вони індивідуально визначалися у кожному окремому випадку).

У «Салічній правді» штраф за убивство («вергельд») раба становив 35 солідів (XXXV, ст. 6), римлянина - 62,5 (або 100 солідів, якщо римлянин - землевласник) (XI, ст. 6, 7), вільного франка - 200 солідів (XI, ст. 1), королівського слуги або графа - 600 (IV, ст. 1). У пізніших додатках до «Салічної правди» у 600 солідів було оцінене життя священика, у 900 - єпископа. Втричі вищі штрафи встановлювалися за убивство вільних франків і королівських службовців під час походу. Так, за життя королівського службовця під час походу винний сплачував 1800 солідів (XIII, ст. 2).

Убивство хлопчика до 10 років каралося штрафом у 600 солідів (XXIV, ст. 1), вагітної жінки - 700 солідів (XXIV, ст. 3), жінки дітородного віку - 600 (XXIV, ст. 6), тобто у 3-3,5 рази вище, ніж життя чоловіка. Дослідники пояснюють факт вищої суспільної цінності життя дитини чи жінки тим, що ці особи не могли тримати в руках зброю, тобто убивця під час злочину не ризикував своїм життям. Можливо також, що цими заходами хотіли обмежити втрати від кровної помсти, не допустити її поширення на жінок і дітей ворожого роду. Зауважимо і той факт, що розміри вергельду залежать від суспільної цінності особи. Усі, хто стоїть нижче від вільного франка (навіть римлянин-землевласник), оцінені у значно нижчі суми, натомість життя графа, священика чи королівського службовця цінується вище.

Не повинно створюватися враження, ніби убивство стало поширеною практикою внаслідок можливості відкупитися. За 2 золотих солі-ди можна було купити бика, тому сплата віри була справою усього роду, причому законом було встановлено процедуру розкладання боргу на усіх родичів убивці з боку батька і матері. «Салічна правда», як уже вказувалося, допускала смертну кару у випадку неможливості сплати боргу за делікт. Законодавство германських племен пізнішого часу різко розширить коло злочинів, за які застосовувалася смертна кара без альтернативи викупу. Так, у «Саксонській правді» (поч. IX ст.) смертю карається участь у змові проти короля, також убивство, грабунок і навіть крадіжка майна на суму понад 3 соліди. Цікаво, що подібні тенденції будуть спостерігатися й у давньоруському законодавстві.

Тілесні ушкодження каралися від 3 солідів за удар палицею без появи крові (XVII, ст. 6) - до 100 солідів за тяжкі (втрата ока, носа, язика). Характерна деталізація при оцінці пошкоджень, наприклад, визначення суми штрафу залежно від розмірів рани в дюймах тощо. Так, позбавлення людини великого пальця тягнуло за собою штраф у 50 солідів (можливо, тут далася взнаки та обставина, що саме цим способом римляни традиційно калічили полонених варварів), вказівний, яким натягували лук, коштував 35 солідів (XXIX, ст. 3, 5), а середній палець коштував найдешевше. Каліцтво, втрата працездатності оцінювалося варварськими правдами, як правило, в половину вергельда.

Варварські правди роблять несміливу спробу відмежувати прямий і непрямий умисел, полегшуючі і обтяжуючі обставини при здійсненні злочину тощо. Навіть англосаксонський кодекс, наприклад, ще встановлював однакову відповідальність за навмисне і ненавмисне убивство, але, з іншого боку, вже в Салічній і Ріпуарській правдах зазначалося, що той, хто вчинив неумисне вбивство, кровній помсті не підлягає. Система композицій (штрафів) змушувала суддів ігнорувати наміри злочинця, до уваги брався лише кінцевий результат його дій.

Стосовно об'єктивної сторони злочину германські правди виявляють більше багатство змісту. Грабунок карається суворіше крадіжки, крадіжка зі зломом - суворіше звичайної (відповідно 45 і 15 солідів, XXVII, ст. 22, 23), групове убивство тягне за собою в кілька разів вищий штраф (трое, найбільш винних, повну суму вергельду кожний, ще трое - по 30 солідів, решта 3 по 15 солідів, XIII, ст. 3).

Початково штраф йшов на користь сім'ї потерпілого. Так, у разі убивства голови сім'ї, половина вергельду відходила синам, а половина - найближчим родичам з боку його батька і матері (XII, ст. 1). З переходом судових функцій до держави на користь останньої стягується третина суми штрафу. З розкладом родових відносин втрачає своє значення кругова порука. Так, уже з кінця VI ст. сплату штрафу, як правило, проводить сам злочинець, а не його рід, як це було раніше.

У період родового ладу верховні судові функції повинні були належати зборам роду. В «Салічній правді» гадується *колегія рахінбургів* з 7 членів, обраних народом. Відмова рахінбургів чинити суд карається штрафом в 3 соліди (VN, ст. 1), суд не за законом - 15 солідів (VII, ст. 2). Головою судових зборів є *тунгін*, але скоро його функції переходять до королівського чиновника - *графа*, йому допомагають в судочинстві засідателі - *скабіни*. Показово, що первісно граф ще міг бути покараний за відмову чинити правосуддя чи перевищення покарання (I, ст. 2), пізніше, з набуттям імунітетів, ці колишні королівські чиновники стають фактичними государями в межах своїх феодалних володінь.

Справа порушувалася не інакше, як за заявою потерпілої сторони, яка формулювала звинувачення і надавала докази. Такий процес отримав назву звинувачувального. Виняток становили злочини, які зачіпали суспільні інтереси. Так, зрадника варвари вішали на дереві. Втеча з поля бою каралася утопленням в болоті. Такий процес покарання проводився з ініціативи властей.

Попереднього розслідування не було. Суддя обмежувався доказами, що їх надавали сторони. Причому суддя знав, що родич ніколи не стане свідчити проти родича чи представник ворогуючого роду - на користь противника. Адже штраф (колосальний за мірками того часу) розкладався на увесь рід винного, а вигоду отримував увесь рід потерпілого. В цих умовах основним завданням судді було добитися визнання звинуваченим своєї провини. Якщо ж таке визнання не наступало, практикувалися ордалії або суд Божий. У цьому випадку застосовувалося випробування водою, залізом і вогнем. Зокрема, вважалося, що вода - чиста субстанція і злочинця приймати не буде. Зв'язаного підозрюваного кидали у воду. Якщо йшов на дно - виправдовували, тримався на поверхні - значить, винний. Випробування розпеченим залізом зводилося до того, що судді спостерігали, як заживає опік: якщо легко, значить особа невинна, і навпаки.

Випробовуваний вогнем йшов по вогненному коридору між двома багаттями. Цікаво, що вже у «Салічній правді» підозрюваний міг «викупити» свою руку від випробування казанком з киплячою водою за 3 чи 6 солідів, залежно від важкості висунутого звинувачення (III, ст. 1, 2).

У багатьох випадках практикувався судовий поєдинок. Він був обов'язковий, якщо звинувачений, у свою чергу, звинувачував позов-ника в зумисній брехні. Вважалося, що у такому поєдинку Бог виступає на боці невинного і дає йому перемогу в усіх випадках. Від зобов'язання битися уже не можна було відмовитись, але можна було замість себе виставити чемпіона, тобто професійного бійця. Дворяни билися на конях, селяни - колами. З часом, причому доволі швидко, поєдинки між представниками різних майнових класів унеможливилися.

Особливою формою ордалій була клятва у формі співприсягання, число тих, хто присягав разом зі звинуваченим, залежало від важливості справи. У різних статтях «Салічної правди» називаються 3, 6, 9 свідків чи співприсяжників, а в особливих випадках - навіть 72. Клялися на зброї. Якщо хтось із співприсяжників і, особливо, сам звинувачений збивалися з клятви, справа вважалася програною. З поширенням християнства клястися стали на Євангелії чи святих мощах. Такий порядок вирішення проблеми мав у собі раціональне зерно. Відомо, що у людини, яка хвилюється, вазомоторні функції порушені, голос зривається, тремтять руки. Урочистість моменту прийняття клятви, присутність культових речей могли породити у когось із кривоприсяжників психічний зрив. Щоправда, часто питання співприсяжництва впиралося в іншу площину. Важко було знайти співприсяжників селянинові, часто його співприсяжники боялися не тільки Божого суду, а й переслідувань протилежної сторони. Навпаки, феодалу, оточеному васалами і дружиною, зробити це було легше.

«Салічна правда» була оригінальною пам'яткою права раннього феодалізму, вона не відчувала на собі будь-якого впливу високорозвинутого римського права. Крім «Салічної правди», у германців існували й інші «варварські правди» - Ріпуарська, Аллеманська, Баварська, Саксонська (поч. IX ст.) та ін.

ЛЕКЦІЯ 6.

ТЕМА: Феодальна держава і право Франції

Навчальна мета: розкрити особливості становлення і розвитку правової системи феодальної Франції..

Час: 160 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 50 хв.
2. 40 хв.
3. 50 хв.
4. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 15
2. 29
3. 39
4. 49
5. 68
6. 74
7. 79

ПЛАН

1. Династія Капетингів у Франції
2. Станово-представницька монархія у Франції
3. Абсолютна монархія у Франції

1. Династія Капетингів у Франції

Правонаступниками імперії франків згідно з Верденським договором 843 р., укладеним онуками Карла Великого, стали три королівства. Людовік Німецький (східнофранкське), Карл Лисий (західно-франкське) і Лотар (серединне) започаткували історичне становлення майбутніх Німеччини, Франції і - частково - Італії. На останніх монархів з династії Каролінгів герцоги, графи і єпископи майже не зважали. В умовах панування натурального господарства та майже повної відсутності товарно-грошових відносин королівська влада могла забезпечувати собі підтримку феодалів тільки за рахунок земельних пожалувань. Отримавши земельний наділ на умовах несення служби (бенефіцій), герцог чи граф негайно починав добиватися його перетворення на спадкову, вільно відчужувану власність (аллод), а згодом -вилучення цієї власності з-під королівської юрисдикції. В цьому протистоянні королівській владі феодальна верства виступала згуртовано, як єдине ціле. Надаючи імунітетні грамоти тим чи іншим феодалам, король різко звужував свої прерогативи і, відповідно, можливості узяти під контроль своїх колишніх слуг У 987 р. на з'їзді духовних і світських феодалів Франції королем було обрано феодала Гуго Капета, чиї володіння обмежувалися невеликою областю з центром у Парижі. Йому ж належало і місто Орлеан. Решта території країни цілком самостійно управлялася своїми сеньйорами - герцогами, графами, маркізами. Граф Анжу, наприклад, мав ушестеро більші володіння, ніж король. Королів ще тривалий час обирали, тому спадкоємці престолу поспішали коронуватися ще за життя своїх попередників. Потрібно було понад сто років, щоб нова династія зуміла навести відносний порядок навіть у королівському домені. Організація влади і державного управління капетингською монархією спершу будувалася на засадах вотчинної системи, тобто особисті слуги короля виступали посадовими особами королівства. Владу монарха обмежувала рада знаті (курія).

Королівська влада поширюється за рахунок нових земельних надбань. Вона зміцнюється внутрішньо завдяки удосконаленню апарату управління. Так, до *королівської Ради* надалі включаються лише найвід-даніші васали, з непокірними король розмовляє з позиції сили. Входять до Ради також вищі чиновники - *коннетабль* (командуючий армією), *сенешаль* (начальник

королівської канцелярії), *палацовий граф* (керівник королівського суду). Включені до цього органу і т. зв. *легі-сти* - люди незнатного походження, але добрі знавці права і звичаїв. Управління округами в королівському домені передається від графів і їх заступників, вікаріїв, у руки *прево*. Подібно до легістів, прево набиралися королями з числа незнатних, але талановитих людей. Прево збирали податки для короля, командували рицарськими ополченнями і гарнізонами. З часом округи об'єднуються у т. зв. *бальяжі*, на чолі яких були поставлені *балы*. Тим самим, поки що лише в межах королівського домену, феодалі були позбавлені основних управлінських функцій при збереженні колишніх земельних володінь. Зрозуміло, що ці зміни зміцнювали королівську владу і у перспективі повинні були обернутися збільшенням королівського домену.

За короля Філіппа II Августа (1180-1223) до королівських володінь були приєднані Нормандія, Мен, Анжу і частина Пуату, які до того перебували у власності англійської корони. Територія домену зросла аж у п'ять разів, король став найкрупнішим землевласником Франції. Це збільшення було досягнуто не лише військовою силою, а й вдалим шлюбом членів королівської родини, купівлею земель у розорених графів і т. ін. Одночасно королівська влада рішуче бореться з феодалною роздробленістю. Наведення порядку розпочинається з королівського домену, де у найбільш непокірних графів силою відбирають їх володіння.

Філіпп-Август провів ряд назрілих реформ. Він, зокрема, ввів подушний податок. Сеньйоральна юстиція була замінена судом королівської курії, тобто судочинство переходило від феодалів до королівських чиновників. За рахунок податкових надходжень створюється наймана армія, в цілому більш слухняна і професійна, ніж рицарське ополчення. Були заборонені приватні війни між феодалами, скасовані судові поєдинки. Важливе значення мала адміністративна реформа, за якою володіння короля поділялися на приблизно рівні округи - бальяжі на півночі і сенешальства на півдні. На чолі округів стояли королівські чиновники (*балы*), у чию компетенцію входили суд, збір податків, керівництво місцевими збройними силами. Ця реформа позбавляла феодалну знать її звичних імунітетів, колишні напівгосуда-рі з часом перетворювалися на звичайних землевласників, позбавлених адміністративних чи судових повноважень. Зрозуміло, що це не влаштовувало феодалних магнатів. Вони намагалися відстоювати власні інтереси. Двічі - у 1214 та 1241-1242 рр. дворянські коаліції погрожували самим основам династичного правління Капетингів.

У цій боротьбі великі феодалі користувалися підтримкою церкви, чії вищі ешелони традиційно формувалися з вихідців з дворянства. Доводилося королям зважати і на надмірні апетити вищих чиновників. Так, ще у 1128 р. французький канцлер і архієпископ Паризький Стефан де Санліс направив до папи послів зі скаргами на неблагочинні дії короля Людовіка Товстого, зокрема щодо захоплення церковного майна. Папа Гонорій звелів архієпископу піддати короля анафемі і накласти інтердикт (тобто тимчасову заборону виконання усіх релігійних обрядів) на Французьке королівство. Конфлікт вдалося зам'яти шляхом виплати папському престолу значних грошових сум.

Особливо зміцнив королівську владу Людовік IX «Святий» (1226– 1270), якому приписують вислів: «У Франції є лише один король». У 1260 р. він заборонив у королівському домені приватні війни і судові поєдинки. Продовжуючи політику, розпочату Філіппом-Августом, Людовік IX провів три важливі реформи: судову, військову і монетну.

Судова реформа передбачала створення верховної судової палати, котру почали називати «парламентом». Членами парламенту ставали головним чином професійні юристи - легісти, люди незнатного походження. У виняткове відання парламенту передавалися найтяжчі карні справи - убивства, підпали, розбій, фальшивомонетництво. Допускалися апеляції на рішення нижчих судів до суду парламенту. Тим самим у кордонах Французького королівства королівська юстиція була поставлена на вищий рівень порівняно з юстицією сеньйоральною там, де остання ще зберігалася. Сеньйоральній юстиції були полишені другорядні карні і цивільні справи, її рішення могли бути переглянуті парламентом після апеляції невдоволеної сторони. Вирішення судових конфліктів між феодалами приносило королівській казні значні судові мита.

Військова реформа фактично заборонила приватні війни і суттєво зміцнила королівську армію. По-перше, встановлювалися т. зв. 40 днів короля. Після початку сварки протягом 40 днів феодалам заборонялося з'ясовувати стосунки за допомогою зброї. За цей час конфлікт мав бути урегульований королівським судом. По-друге, рицарям дозволялося відкуповуватися від служби в королівському ополченні. Тим самим можливості розбудови найманої армії значно зросли. Саме на неї королівська влада не жалкувала часу і коштів. Людовік IX почав навіть практикувати

продаж грамот вільності містам з метою вишукати додаткові кошти на апарат управління та найману армію.

Грошова реформа полягала у введенні єдиної, спільної для усієї країни монети. До цього в кожній сеньйорії була своя вагова і грошова системи, що стояло на перепоні розвитку товарно-грошових відносин в країні і економіки в цілому. Герцоги і навіть графи карбували свої грошові одиниці з білонних сплавів, виставляючи високі номінали цих грошових одиниць. Тому їхати з такими грошима у володіння іншого сеньйора було ризиковано - там їх приймали не за номіналом, а за вмістом цінного металу. Королівська казна почала карбувати високоякісну золоту монету, яка швидко витіснила неповноцінні гроші попередньої доби. Виграш полягав не лише в прибутках від карбування (золото в монеті завжди цінується вище, ніж така ж маса у зливку). Головна вигода полягала у іншому - різко позжавилися торговельні контакти між колись ізольованими частинами королівства, оскільки нову грошову одиницю радо приймали на усій території країни. Зміцніла економічна єдність країни, що сприяло утвердженню політичної єдності та поклало початок формуванню французької буржуазної нації. Для порівняння, в Німеччині введення єдиної монети - «імперського пфеніга» - відбулося аж у 1495 р. Таке відставання у часі стало однією з причин збереження феодальної роздробленості у цій країні і Затримки формування єдиної централізованої держави.

Діяльність Людовіка IX не обмежувалася лише покоями королівського замку. Розпочаті ще раніше Альбігойські війни (1209-1229) проти єретичного руху у Південній Франції саме за його правління були остаточно завершені. В Лангедоці, Тулузі, Монпельє, Нарбонні, Німі, Безьє були винищені тисячі єретиків-альбігойців. У 1273 р. король подарував папі Венсенське графство на знак вдячності за допомогу у придушенні єретиків-сепаратистів. Усього ж володіння папи у Франції на середину XIV ст. досягали 3,5 тис. кв. кілометрів.

Людовік IX був канонізований папою незадовго після своєї смерті. Тим самим папство відзначило королівську щедрість щодо римського престолу. Але саме за Людовіка IX вищі посади в управлінському апараті держави та судовій системі були непомітно і поступово передані від кліриків (представників церкви) до легістів. Король особливо дбав про підготовку високопрофесійних юристів, справедливо вбачаючи в них надійну опору монархічної влади. Духівник короля Роберт Сорбонн навіть заснував у Парижі спеціальний навчальний заклад, де провідну роль відігравав юридичний факультет. Людовік IX почав втручатися у призначення на вакантні церковні посади, тим самим ставлячи церкву під державний контроль. Справи кліриків, крім суто релігійних, почали розглядатися виключно королівським судом (раніше церква користувалася судовим імунітетом). Грошові надходження з Франції до папської казни значно зросли, але вплив Ватикану на французькі справи відчутно ослаб. З боку короля це була добре продумана політика.

На кінець XIII ст. королівська влада у Франції зміцніла, королівський домен займав більшу частину її території. Разом з тим зберігалися самостійні герцогства і графства. Не склалася і єдина система права. На півдні майнові суперечки вирішувалися на основі норм римського права, на півночі - звичаєвого. Феодалізм наклав свій відбиток на застосування багатьох норм приватного права. За великими магнатами визнавалася повна необмежена власність на землю, нижчі тримачі вважалися залежними з різного роду повинностями стосовно своїх сеньйорів. Феодальне право обмежувало громадянську правоздатність - земля могла бути власністю виключно дворянина (або церкви), але дворянинові заборонялося займатися лихварством, торгівлею, фізичною працею.

До початку XIV ст. зберігалися судові поєдинки - *ордалії*. За церковними правилами дозволялося проводити ордалії вином і хлібом, вважалося, що винний обов'язково вдавиться освяченою їжею. В системі покарань композиція (викуп за вчинений злочин) щезла. Сам злочин почав розглядатися як порушення королівського миру, покарання злочинця стало правом і обов'язком держави. Якщо за «Салічною правдою» для порушення справи завжди вимагалася скарга і позов скривдженого, то відтепер держава чинить суд, незалежно від того, є скарга чи ні. Перелік злочинів і покарань XIII ст. частково знаходимо у збірці відомого легіста Ф. Бомануара (1247-1295) «Кутюми Бовезі».

Покарання за злочини поділяються на: смертну кару, тривале ув'язнення з конфіскацією майна, конфіскацію майна «без смертної кари, без каліцтва і без тюремного ув'язнення», штраф. Так, підпал будинку тягне за собою повішання і конфіскацію майна (ст. 831), та ж відповідальність - за крадіжку (ст. 832). Єресь, атеїзм караються спаленням на вогнищі з конфіскацією майна (ст. 833). До речі, першу у Європі відьму спалили саме у Франції наприкінці XIII ст. Нещасну звинуватили у розпусті з дияволом.

Стаття 1043 виводить короля з-під юрисдикції будь-якого суду, він непідсудний в силу свого суспільного становища- «і нема над ним нікого настільки великого, щоб він міг прийти в його двір (чинити суд) при правопорушеннях чи по скаргах на неправильне рішення і по усіх справах, що стосуються короля». Не підлягає сумніву антипап-ська спрямованість цього положення (у той час церква претендувала на найвищу судову владу, включаючи й суд над імператорами та королями).

2. Станово-представницька монархія у Франції

Приводом для скликання перших Генеральних штатів (1302 р.) стала сутичка французького короля Філіппа IV Красивого з римським папою Боніфацієм VIII. Король, потребує грошей для зміцнення своєї влади, в першу чергу армії, почав випускати неповноцінну монету, вимагав грошей у євреїв-лихварів, брав великі позики у міст. Церкву також обклали податком, заборонялося вивозити золото і срібло до Риму, з в'язниць випустили єретиків. Боніфаций VIII виступив з різкою критикою короля, заборонивши йому збирати податки з духовенства, та відкликав кількох прелатів до Риму, щоб обговорити подальші кроки. У Франції ці дії були розцінені як спроба «перетворення Франції у папський лен», розпочалася полеміка легістів з клерикалами. Легіст Мар-селій Падуанський (ректор паризької Сорбонни) обґрунтував положення, що «вища влада належить спадковому, а не виборному монарху». У папській буллі «Unam Sanctam» (18.XI.1302р.) стверджувалося, що свята католицька церква має лише одне тіло і одну голову - Христа та його учня-заступника - Петра, та наступників останнього на папському престолі. Під владою папи перебувають два мечі - «один, що підкоряється іншому, світський - духовному», «королі повинні служити церкві на перший наказ папи». Папі «належить право карати світську владу за будь-яку помилку. Світській владі це право не надане».

Для вирішення конфлікту і були скликані *Генеральні штати*. Особисте запрошення отримали графи, герцоги, вищі сановники церкви. Решта дворянства була представлена виборними депутатами. До третього стану увійшов міський патриціат - виборні особи або призначені королівськими чиновниками. Селяни представлені не були. Кожний стан засідав окремо від інших і мав один голос з трьох.

Отримавши підтримку Генеральних штатів, державна рада Франції з ініціативи найближчого радника Філіппа IV - Гільйома Ногаре звинуватила папу в тому, що він незаконно займає папський престол, і винесла рішення про негайне скликання церковного собору, який би засудив папу як єретика і злочинця.

11 жовтня 1303 р. Боніфаций VIII (який на той час збожеволів) помер у віці 86 років. Папа Климент V (1308-1314) відкрив нову добу в історії папства, відому як «авіньйонське ув'язнення пап». Новий папа, якому був наданий для постійного перебування французький Авіньйон, мусив призначити в кардинальську колегію таку кількість французів, яка забезпечувала в майбутньому обрання французьких пап. Філіппа IV було оголошено «чемпіоном релігії». Авіньйонське полонення пап (1309-1377) тривало понад півстоліття.

Генеральні штати збереглися і на майбутнє. Дуже швидко їхня роль була зведена до встановлення нових податків. Питання на розгляд виносилися виключно королем, королю ж продовжували належати судово-адміністративні функції. Не дозволялося Генеральним штатам тримати і власний апарат.

З 1337 по 1453 рр. тривала *Столітня війна* Англії з Францією, викликана претензіями нащадків Вільгельма Завойовника на французький престол після обриву лінії династії Капетингів (987-1328 рр.).

Французькі рицарські війська були двічі розбиті англійцями при Кресі (1346 р.) та при Пуатьє (1356 р.). В останній битві цвіт французького рицарства був знищений, а сам король Іоанн II Добрий потрапив у полон. Спадкоємець престолу (дофін) Карл мусив шукати величезну суму на викуп короля з полону. Уряд спробував підвищити податки, що викликало повстання північних французьких міст на чолі з Парижем. Вимогою повсталих стало передання влади Генеральним штатам. Дофін Карл розпустив цей орган, і тоді у Парижі розпочалося нове повстання, яке очолив купецький старшина Етьєн Марсель.

Представники третього стану домоглися включення кількох депутатів Генеральних штатів до королівської ради, поставивши як вимогу зміщення найбільш бездарних чиновників та докорінну реорганізацію самої системи управління державою. Лише за таких умов Генеральні штати погодилися організувати збір засобів для викупу полоненого короля. Дофін Карл дає згоду

на прийняття т. зв. Великого Березневого ордонансу (1357 р.). Цей документ проголошував недоторканність депутатів, заборонив приватні війни феодалів та практику незаконних реквізицій.

Депутати Генеральних штатів отримували право збиратися двічі на рік, не чекаючи дозволу короля. Королівським чиновникам було заборонено займати більше однієї посади та передавати свої функції іншим особам. Вводилася сувора відповідальність чиновників за доручену справу. Ордонанс заборонив продавати з торгів суддівські посади чи здавати їх у відкуп. Скасовувалася практика грошового відкупу (композиції) за тяжкі злочини. Вищі суди не могли приймати у своє судочинство справи, що підлягали розгляду нижчих судів. Відтак обмежувалося королівське право на помилування.

Опинившись у безвихідному становищі, син полоненого короля був змушений схвалити цей документ. Однак, виїхавши зі столиці, він починає збирати сили для розправи з бунтівними депутатами Генеральних штатів.

Услід за парижанами піднялися селяни (1358 р.). Це повстання відоме під іменем *Жакерії*, тобто повстання жаків (жак - простак), як презирливо називали селян дворяни. Міський патриціат Парижа допоміг придушити Жакерію. Далі прийшла черга столиці, а Великий Березневий ордонанс втратив свою силу.

Перелом у Столітній війні пов'язаний з іменем Жанни д'Арк (яка була спалена на вогнищі англієцями у 1431 р.). На потреби війни король Карл VII в 1439 р. добивається введення прямого постійного податку (т. зв. талья), в 1445 р. за рахунок цього податку здійснюється військова реформа. Закладаються основи регулярної армії, що приходить на зміну рицарському ополченню.

Згода Генеральних штатів на ці нововведення зміцнила владу короля і силу його війська. Повне звільнення території Франції від англійських окупантів відбулося у 1453 р. Король Людовік XI (1461-1483) завершив політичне об'єднання країни.

Але зміна становища короля, посилення королівської влади викликали ослаблення самих Генеральних штатів. Король більше не потребував їхньої санкції на збір податків, у розпорядженні монарха була слухняна наймана армія, сформована з колишніх люмпенів, втікачів з кріпацтва, рицарських низів.

У кінці XV ст. було встановлено, що кожний бальяж (велика область) обирає по одному депутатові від кожного стану. Депутат міг діяти лише в межах інструкцій своїх виборців (імперативний мандат). Палати станів засідали окремо, кожний стан мав один голос. По закінченні роботи палат Генеральних штатів король отримував узагальнюючий огляд наказів виборців, що мав характер побажання. Збори 1484 р. були ще достатньо представницькими, але протягом XVI - поч. XVII ст. Генеральні штати скликалися усього п'ять разів. Останній раз вони відбулися у 1614 р.

Замість Генеральних штатів король починає скликати Раду нотаблів, у якій представлені вищі представники трьох станів. Формально рекомендації цієї Ради не мали для короля обов'язкового характеру, однак королівська влада була змушена зважати на думку аристократії, олігархії та церкви, особливо в питаннях введення нових податків.

Королівські податки і суд поширювалися на усю територію країни. Приватні армії магнатів заборонялися ордонансом Генеральних штатів ще на поч. XV ст. Королівська армія стала єдиною реальною військовою силою в країні, здатною придушити за лічені дні виступ непокірного герцога чи бунтівного міста. Наступним етапом еволюції монархії у Франції став *абсолютизм*.

Чи могли Генеральні штати перебрати усю повноту влади в країні з рук монарха, наприклад, скориставшись ослабленням королівської влади в Столітній війні? Історичний досвід Польщі чи Німеччини дозволяє припустити подібну можливість. Однак втручання паризького патриціату в Жакерію на боці недавнього супротивника - королівської влади, до певної міри симптоматичне. Буржуазія, ще не готова до свого єдиновладдя, змушена підтримати саме короля у його сутичці з непокірними магнатами чи в придушенні селянського повстання.

Саме сила буржуазії у Франції не дозволила Генеральним штатам виродитися у знаряддя аристократичної олігархії, перебрати владу від короля і зосередити її в своїх руках. Буржуазія поки що не була заінтересована у такому розвитку подій, оскільки розраховувати на домінуюче становище в країні їй тоді не доводилося. Це було завдання наступної доби, доби буржуазних революцій, а тим часом верхівка третього стану розсудливо підтримала монархію в її прагненні до зміцнення королівської влади, до абсолютизму.

3. Абсолютна монархія у Франції

Початок встановлення режиму абсолютизму у Франції поклала ще династія Валуа в кінці XV ст. (Людовік XII, Генріх II). Велике значення мало остаточне завершення політичного об'єднання країни за Людовіка XI (1461-1483), а його наступники намагалися скористатися наданими можливостями для встановлення повного контролю над усіма провінціями та для ліквідації автономії міст. До середини XVI ст. майже уся територія країни перебувала під владою короля. Нова династія Бурбонів (з другої пол. XVI ст.) мала уже необмежену владу. Утвердження абсолютизму супроводилося війнами між католиками і гугенотами, монархія зуміла використати і цю обставину для свого зміцнення.

Остаточко сформувався абсолютизм за кардинала Рішельє, який служив у слабовольного Людовіка XIII. Рішельє суворо придушував виступи народних низів, розправлявся з релігійними дисидентами-гугенотами, рішуче карав непокірних магнатів. «Інтереси держави,-стверджував Рішельє,- є найвище благо... Моя перша ціль - велич короля, друга - могутність королівства».

Для управління провінціями замість колишніх герцогів і графів та їх наступників - прево і бал'ї були поставлені нові королівські чиновники - *«інтенданти поліції, юстиції і фінансів»*. В їхню компетенцію входило керівництво місцевою поліцією та збройними силами, а також збір податків. Іntenдантів призначали з осіб немісцевого походження, як правило, незнатних. Ця посада не продавалася з торгів, як майже усі інші.

Натомість для поповнення казни вводиться широкий продаж дворянських титулів. Дворянам заборонялося битися на дуелях - формально, щоб не допустити смертей офіцерства поза королівською службою, фактично ж ще й для обмеження дворянського гонору, приборкання потенційних бунтарів. Декларація 1626 р. вимагала знесення замків і укріплень герцогів та графів. Так була підірвана ще одна база тієї могутності магнатів, яка в будь-яку критичну хвилину переростала у відкриту опозицію королю.

Що ж стосується третього стану, то Рішельє учетверо збільшив податкові надходження до державної скарбниці. Оскільки дворянство і духовенство податків не платило, тягар лягав на буржуа та селян. Одночасно Рішельє усіляко сприяв розвитку мануфактур, особливо, якщо останні працювали на армію, стимулював економічне освоєння колоній, проводив активну політику державного протекціонізму. На морі Франція вела боротьбу з флотом своїх торгових конкурентів.

Вище управління державою здійснювалося королівською радою. Її члени призначалися і зміщувалися королем, а не потрапляли туди внаслідок родовитого походження. Відповідали члени ради лише перед королем (чи кардиналом), це ж, до речі, стосувалося й інтендантів у провінціях. Рішення королівської ради повинні були затверджуватися королем, тобто рада не могла здійснювати тиск на короля з метою прийняття рішень, які б могли становити небезпеку для режиму абсолютизму.

Бюрократичний апарат був громіздким. Чиновники не мали належної освіти, не відзначалися високими моральними якостями. Як наслідок - збір податків часто нагадував військову операцію з використанням не тільки поліції, а й армії. Не було проведено уніфікацію податкової системи. В різних провінціях зберігалися власні одиниці об'єму, ваги та довжини, що дозволяло збирачам податків здійснювати різноманітні зловживання.

Вершиною французького абсолютизму вважають королювання Людовіка XIV - «короля-сонця», який зійшов на престол у 1643 р. в п'ятирічному віці. Регенткою було призначено Анну Австрійську, матір короля, а фактичним правителем став її фаворит, талановитий наступник Рішельє кардинал Мазаріні. Дворянство спробувало скористатися неповноліттям короля для повернення колишніх привілеїв, однак «змова поважних» на чолі з герцогом Бофором, спрямована на усунення Мазаріні, була легко придушена останнім. У 1648-1653 рр. опозиційні престолу сили об'єднувалися у т. зв. *«фронду»* (тобто «пращу», носіння котрої каралося в'язницею. Бунтівні пери демонстрували тим самим свою зневагу до королівської поліції). Після повстання парижан 1648 р. королівській владі довелося навіть піти на поступки. Домовившись з буржуазією, Мазаріні до 1653 р. був змушений вести боротьбу проти «фронди принців» (принц Конде, кардинал Ретц та герцог Бофор). Після смерті Мазаріні (1661 р.) Людо-вік XIV самостійно правив Францією 54 роки. Цей час дістав назву «віку Людовіка XIV» (1661-1715). Двір короля з «кубла заколотів» Парижа перебрався у Версаль, за 18 км від столиці. За Людовіка XIV королівська влада набула характеру особистої централізованої диктатури.

Відразу після смерті Мазаріні 22-річний Людовік оголосив, що він «сам буде своїм першим міністром». Юридично навіть міністри рангу Кольбера чи Лавуа займали зовсім інше становище, ніж Рішельє чи Мазаріні. Король особисто підписував навіть незначні папери. Віднині виступ проти влади не можна було, як колись, виправдовувати намаганням скинути «поганого

міністра» при «доброму королі». Щоправда, ця монета мала і зворотний бік - королівська влада максимально зміцніла, але втратила колишній «громовідвід».

Паризький парламент (вищий суд країни) був позбавлений свого політичного значення. Те ж стосувалося місцевих парламентів в провінціях. У 1688 р. Людовік XIV з'явився у Паризькому парламенті і власноручно видер сторінки протоколів періоду Фронди: «Ви гадали, панове, що держава - це ви? Держава - це я!». На початку 1673 р. парламент було позбавлено основного права, на якому базувався його вплив,- права затримувати королівські закони і подавати на них заперечення (ремонтранси). Розправа з парламентом на перших порах посилила владу короля. Актом 1692 р. усі міські посади, які раніше вважалися виборними, були оголошені продаваними. В наступні 80 років уряд 7 разів виставлятиме ці посади з торгів для поповнення казни.

Було завдано відчутного удару політичним впливам буржуазії, коли в 1663-1664 рр. були анульовані усі випадки возведення у дворянство після 1631 р. та проведено звірку на місцях законності використання усіх феодальних титулів їх носіями (буржуазія та інші представники третього стану часом присвоювали собі гучні титули без будь-яких підстав). Разом з тим, величезні суми витрачалися на підтримку вітчизняного виробника. З 1665 р. генеральний контролер фінансів Кольбер, син звичайного буржуа, витратив колосальні кошти на розвиток килимової, шовкової та мереживної промисловості (5,5 млн ліврів), суконні підприємства отримали ще 2 млн ліврів дотацій. За 23 роки управління Кольбера в середньому щороку засновувалися по дві королівські мануфактури. Для заморської торгівлі Кольбер заснував кілька монопольних привілейованих компаній: *Ост-Індську*, *Вест-Індську*, *Левантійську*, *Північну* та ін. Франція захопила колонії в Індії (Пондішері), Америці (Луїзіана на Міссісіпі), продовжувала колонізацію Канади та *Вест-Індських островів*. Якщо коротко охарактеризувати економічну політику абсолютизму періоду Людовіка XIV, то вона зводилася до повсякчасного заохочення власного виробника за умови позбавлення буржуазії найменших політичних прав, навіть тих, що були завойовані в попередню добу.

За Людовіка XIV увійшли до вжитку безіменні бланки, підписані королем,- санкції на арешт і подальше ув'язнення у Бастилії незручної особи. Розпоряджались такими бланками вищі сановники. В столиці члени королівської сім'ї та інтенданти в провінціях мали право перебирати у власне провадження будь-які карні чи цивільні справи з судів усіх інстанцій. Тим самим режим необмеженої законодавчої та виконавчої влади абсолютизму поширювався і на третю гілку влади - судову.

Спирався режим на міцну центральну владу і армію. На місцях усі військові сили території були під командуванням губернатора та його підлеглих - сенешалів або королівського лейтенанта (намісника). Губернатори не ставали, як це було раніше, носіями начал децентралізації, це були звичайні, хоч і високопоставлені, королівські чиновники. В армії на поч. XVIII ст. налічувалося 46 піхотних і 28 кавалерійських полків. Приблизно третину особового складу становили найманці.

У Франції уперше в світі з'явився генеральний штаб. Однак офіцерські посади усе ще продавалися. Командири полків компенсували кошти, витрачені на купівлю офіцерських патентів, за рахунок полкових сум. Разом з тим саме регулярна армія була найнадійнішою опорою абсолютної монархії.

Режим абсолютної монархії, який був закономірною ланкою у розвитку держави і права, слід розцінювати як явище прогресивне. Він прискорив розвиток економіки, покінчив з рештками феодальної роздробленості, сприяв формуванню французької нації тощо. Окрім збройних сил, централізації, а отже, і організаційному зміцненню були піддані й інші ланки державного апарату - органи суду, репресій, адміністрації і т. д. У містах цю роль зміцнення адміністративно-управлінського апарату виконували муніципалітети, службові особи яких (мери, ешвани та ін.) не обиралися, а призначалися за відповідну плату. Судова влада на місцях (крім атавістичних сеньйоральних судів) була представлена президіальними судами та провінційними парламентами. В діяльність провінційної адміністрації та судів активно втручалися прислані зі столиці інтенданти. Як уже зазначалося, інтендантам належали фінансові, поліцейські, адміністративні, військові, судові функції. Конфлікт з місцевими органами влади вирішувався зазвичай на користь інтендантів.

Центральний уряд складався, з одного боку, з *королівських рад* -верховної, фінансової, ради депеш та ін., з іншого боку, з *колегії державних секретарів*, кожний з яких мав власний апарат чиновників,-зачаток майбутніх департаментів. Роль рад падала, згодом вона звелася до координації діяльності департаментів.

Доба абсолютизму ознаменувалася змінами в криміно-процесуальному законодавстві. Ордонанс 1498 р. Людовіка XII та едикт 1539 р. Франціска I повністю скасовувати змагальний процес. Його місце зайняв розшуковий процес двох типів - ординарний та екстраординарний. Збір доказів, ведення суду проходили таємно. Основним доказом вважалося визнання звинуваченого. Також дозволялися тортури. З метою виявлення співників тортури могли застосовуватися і після винесення вироку. Судова система була складною і запутаною. Лише апеляційних інстанцій налічувалося десять. У судах панували бюрократизм, хабарництво, свавілля. Саме королівська влада (досить згадати безіменні бланки на арешт) цю систему підтримувала і закріплювала. Королівське свавілля зовсім не ставило на меті зміцнення держави, набагато частіше воно мало суб'єктивний характер. Так, Людовік XIV переслідував протестантів, хоч це і завдавало суттєвої шкоди економіці.

Уже в кінці XVII ст. можна було побачити, що абсолютна монархія у Франції йде до катастрофи і ледве долає зростаючий опір. У 1713 р. країна завершила боротьбу за «іспанську спадщину», що стало тимчасовим порятунком для французького абсолютизму. На той час дефіцит державного бюджету досягав 2,5 млрд ліврів, перевищуючи у 32 рази розмір річного прибутку держави. Похорони померлого у 1715 р. Людовіка XIV проходили поспіхом і скромно. Абсолютизм у Франції протримався ще понад півстоліття, головним чином спираючись на армію та розгалужену репресивно-тоталітарну систему. Принципи абсолютизму у цій країні були доведені до крайньої межі. Так, у 1771 р. переважна більшість членів паризького парламенту була заарештована і вигнана, паризький і руанський парламенти замінені простими судовими камерами, члени яких призначалися королем. Інші провінційні парламенти були цілком реорганізовані. В руках у королівської влади практично повністю зосередилися усі три владні гілки - законодавча, виконавча і судова. А ще через кілька років розпочалася Велика Французька революція. Вислів Людовіка XV: «Після нас - хоч потоп» виявився пророчим.

ЛЕКЦІЯ 7.

ТЕМА: Феодальна держава і право Англії

Навчальна мета: розкрити особливості становлення і розвитку правової системи феодальної Англії.

Час: 80 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 20 хв.
2. 20 хв.
3. 20 хв.
4. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 15
2. 29
3. 39
4. 49
5. 58
6. 68
7. 74
8. 79

ПЛАН

1. Нормандське завоювання 1066 р. Держава Вільгельма I Завойовника в Англії та її розвиток. Велика Хартія Вільностей 1215 р.
2. Станова монархія в Англії. Її особливості.
3. Абсолютна монархія в Англії та її особливості.

1. Нормандське завоювання 1066 р. Держава Вільгельма I Завойовника в Англії та її розвиток. Велика Хартія Вільностей 1215 р.

У 1066 р. до Англії вторглися війська герцога північної французької провінції Нормандії. У битві при Гастінгсі англійські війська зазнали поразки. Англосаксонська знать була перебита, більшість її земель перейшла до королівського домену Вільгельма. Королю належали майже усі ліси, а міста були оголошені «королівськими ленами». Завоювання 1066 р. запобігло розпаду Англії на самостійні уділи. Управління на місцях перейшло від баронів до королівських чиновників - шерифів. Вільгельм I Завойовник (1066-1087) оголосив себе верховним власником землі у королівстві, встановивши, що піддані можуть отримувати землю лише у користування. Тим самим, усе населення Англії було перетворено у васалів і підданих короля, зобов'язаних виконувати на користь корони певні повинності. Королівська влада також зуміла виробити ефективну податкову систему («палата шахової дошки»), позиції фіскального відомства в державі були надзвичайно міцними.

Ще в 1086 р. в країні був проведений перепис населення, землі, знарядь праці. Його матеріали склали т. зв. «Книгу страшного суду». Населення Англії на той час досягло 1,5 млн чол., з них лише 12 відсотків були особисто вільними. 70 відсотків населення становили феодально-залежні тримачі землі, зберігався прошарок рабів-сервів.

На жаль, «Книга страшного суду» не дає точного уявлення про права і обов'язки вільних-сокменів та кріпаків-вілланів. Правове становище останніх є предметом дискусії. Не підлягає, однак, сумніву той факт, що податкове відомство після перепису стало діяти ще більш ефективно.

Того ж, 1086 р. усі вільні громадяни Англії були вимушені присягнути на відданість монархові («бути вірним королю проти усіх людей», тим самим і проти своїх сеньйорів). Якщо у континентальній Європі панував принцип «васал мого васала - не мій васал», то в Англії корона установила прямий зв'язок з васалами (ар'єрвасалами) своїх васалів. Навіть після численних

земельних пожалувань нормандським баронам в королівському домені залишалося більше однієї сьомої усіх земель Англії, а жоден з васалів не міг і близько зрівнятися з королем за багатством. Пригадаймо: французькі Капетінги первісно були біднішими за деяких своїх герцогів. Васали англійського короля були зобов'язані йому не тільки військовою службою, ате й грошовими внесками.

Сила королівської влади в Англії пояснюється як об'єктивними, так і чисто суб'єктивними чинниками. До числа перших віднесемо вимушену покірність нормандських баронів монархові. Міцна королівська влада була гарантом їх панування над підкореним, але нескореним англосаксонським населенням. У цю ж групу чинників можна віднести політичну й економічну слабкість англійських міст, а також некомпактність земельних володінь феодалів. Соратники Вільгельма I Завойовника за свою військову службу отримували не один, а кілька дрібних наділів у різних частинах королівства. Це дозволяло тримати у покорі потенційних бунтівників.

До суб'єктивних віднесемо діяльну активність королів щодо розбудови апарату управління. Уже Вільгельм I Завойовник зумів створити відносно сильний апарат центрального управління. На чолі колишніх англосаксонських графств були поставлені королівські чиновники - шерифи, що відали адміністрацією, судом та збором королівських податків. Міста, як уже зазначалося, опинилися у королівському домені, і ця обставина була ефективно використана. Наступники Вільгельма I Завойовника і особливо його молодший син Генріх I (1100-1135) продовжували зміцнювати королівську владу: більшу роль в управлінні почала відігравати королівська рада, яка суміщувала одразу судові, адміністративні та фінансові функції. До її складу входили вищі посадові особи - королівські судді, юстиціарій, канцлер, скарбник, а також найбільш вірні королю великі феодали.

Для протидії зростаючому впливу баронів Генріх I починає енергійно відновлювати - тепер уже під контролем центральної влади - старі англосаксонські органи місцевого самоврядування. На т. зв. сотенних зборах чиниться суд з дрібних правопорушень, розподіляються і стягуються податки, проводяться різноманітні урядові розслідування. Це звужує сферу сеньйоральної юрисдикції баронів.

Генріх I помер, не залишивши спадкоємців. Його дочка Матильда, дружина французького графа Анжу Жоффрау Плантагенета, та племінник, також француз, Стефан граф Блуа, розпочинають боротьбу за престол. Цією усобицею скористалися для зміцнення своїх позицій барони Англії. Вони добиваються імунітетів, якими в той час користувалася феодална знать у країнах континентальної Європи, що, зрозуміло, в свою чергу ослаблювало королівську владу. Анархія припинилася аж у 1153 р. Королем став Стефан, але було погоджено, що після його смерті престол успадкує син Матильди Генріх Плантагенет. Уже в 1154 р. він зійшов на престол під іменем Генріха II (1154-1189), поклавши початок династії, що правила до кінця XIV ст. Крім Англії, Генріху II належали Нормандія, Анжу, Мен, Турень, Пуату, а згодом і Аквитанія (французькі герцогства і графства). Спираючись на необмежені ресурси цієї т. зв. Анжуйської імперії, використавши підтримку рицарів, міст і вільного селянства, Генріх II зумів провести масштабні реформи. Найважливішою з них стала судова.

Будь-яка вільна людина за певну плату могла перенести свій майновий спір на розгляд *суду королівської курії*, де він розглядався колегією присяжних. Вотчинні суди надалі розглядали справи вілланів, бо ця категорія населення залишалася підвладною своєму сеньйорові. Але вільні - міщани, рицарство, вільне селянство - залишалися у великому вииграші і були відгороджені від свавілля феодалної знаті. Одночасно зріс авторитет королівської влади, казна одержала нове джерело надходжень - судові мита.

У процесі судової практики королівських судів поступово почало вироблятися т. зв. *загальне право* - common law - єдине для усієї країни королівське право. Останнє поступово витіснило місцеве право, що застосовувалося в сеньйоральних та сотенних судах. Реформа карного законодавства була розпочата т. зв. кларендонською ассізою 1166 р. Послані зі столиці судді регулярно об'їжджали графства. На місцях вони викликали до себе 12 місцевих поміщиків-рицарів та по 4 вільних селянина від кожного села. Усі ці люди під присягою повинні були повідомляти про ті карні злочини, що мали місце з моменту попередньої сесії суду.

Таким чином, остаточно утверджується принцип, що справи про карні злочини перестають порушуватися з ініціативи заінтересованої сторони, а виступають як злочини проти «королівського миру» і переслідуються державою.

Невдалою виявилася спроба Генріха II поставити під контроль держави церковні суди. На цьому ґрунті він зіткнувся з главою англійської церкви архієпископом Кентерберійським Томасом

Бекетом. У 1170 р. за наказом короля архієпископ був убитий, але у справу втрутився папа Олександр III. Під загрозою відлучення від церкви Генріха II вимусили публічно покаятися і відмовитися від своїх намірів.

У 1169-1170 рр. англійські барони розпочали завоювання Ірландії. В 1171 р. сюди прибув сам король Генріх II. В південно-східній частині острова було створено укріплений район, пізніше названий «Бейл» (буквально - огорожена територія). В 1174 р. Генріх II ненадовго примусив короля Шотландії Вільяма Лева принести оммаж і васальну присягу на Шотландію. Однак, звільнившись невдовзі від васальної залежності, Шотландія розпочала зближення з Францією Філіппа II Августа у тісному антианглійському союзі.

Ці масштабні війни стали однією з причин військової реформи. У 1181 р. був виданий королівський указ про загальне озброєння. Кожна вільна людина в державі повинна була обзавестися тією чи іншою зброєю, відповідно до свого майнового стану. Ополчення цих вільних людей у необхідному випадку приходило під командування шерифа. Цю нерегулярну армію король міг протиставити не лише зовнішньому ворогові, але й власним непокірним феодалам. З іншого боку, військово озброєння вільних селян та жителів міст зумовило зростання політичної волі цих прошарків населення. Замість військової служби (обмеженої щорічним 40-денним веденням бойових дій) з феодалів почали стягувати т. зв. «щитові гроші». На них король почав наймати на постійну службу рицарів та вільних селян-лучників. Тим самим закладалися основи регулярної армії.

Молодший син Генріха II Іоанн Безземельний (1199-1216) успадкував від батька ефективний управлінський апарат. Однак надані можливості були використані напрочуд невдало. Довільними конфіскаціями земель, арештами і стратами неугодних йому магнатів, постійними порушеннями установлених феодальних порядків король збудив проти себе опозицію баронів. У війні 1202-1204 рр. французький король Філіпп II Август захопив більшу частину володінь Іоанна Безземельного у Франції: Нормандію, Анжу, Мен, Турень, частину Пуату. Поразка 1214 р. у битвах при Ларош-о-Муані та Бувіні остаточно поховала надії повернути втрачені землі на континенті. Ще з 1207 р. Іоанн перебував у затяжному конфлікті з папою Інокентієм III. У 1212 р. папа видав буллу про позбавлення англійського короля престолу та про передачу права на англійську корону французькому королю Філіппу II Августу. Побоюючись повстання своїх підданих, Іоанн в 1213 р. капітулював перед папою, визнав себе його васалом і зобов'язався щорічно виплачувати 1000 марок сріблом. Цей ганебний для королівської влади акт ще більше посилив опозицію. Навесні 1215 р. барони за підтримки рицарства та міщан розпочали війну проти короля. Лондонці відкрили їм ворота столиці. Король був змушений підкоритися вимогам повсталих баронів і 15 червня 1215 р. підписав т. зв. *Велику хартію вільностей* (Magna charta libertatum).

Згідно з цим актом барони обирали з власного середовища комітет з 25 членів, які мали стежити за дотриманням Хартії з боку короля. Підраховано, що з 68 статей Хартії 30 виражали інтереси баронів, 7 - рицарства та верхівки вільного селянства і лише 3 - міщан. Права залежних вільланів у Хартії взагалі не були застережені.

Король зобов'язався дотримуватися свободи церковних виборів (конфлікт з папою розпочався з призначення королем Стефана Ленг-тона архієпископом Кентерберійським). Він поклявся не стягувати з своїх васалів-баронів більших поборів, ніж це було встановлено звичаєм, зобов'язався не збирати «щитових грошей» та інших сум без згоди «загальної ради королівства». До складу цієї ради повинні були входити безпосередні тримачі короля, тобто в основному ті ж барони.

Баронів, на відміну від представників усіх інших станів, могли судити лише люди рівного з ними звання - пери. Король зобов'язувався не арештовувати баронів, не позбавляти їх майна, не проголошувати поза законом без вироку суду перів. Скасовувалося утверджене після реформи Генріха II право втручатися в юрисдикцію сеньйоральних судів.

Набагато менше прав Хартія дала рицарству та верхівці вільного селянства. Баронам і королю заборонялося вимагати з тримачів рицарських феодин більше служб і феодальних платежів, ніж було встановлено законом. Вільним людям було обіцяно захист від свавілля королівських чиновників та від надмірних штрафів. Стаття 20 затверджувала розгляд усіх карних справ для цієї категорії населення судом присяжних.

Міста отримали підтвердження уже існуючих вільностей (на початку XIII ст. хартії мали 80 найбільших міст, до кінця століття ще 113 міст та містечок отримали різноманітні привілеї). Втім, право корони збирати з міст особливо ненависний податок - талью - зберігалось. Було

встановлено єдину систему мір і ваг. Дозволявся вільний в'їзд і перебування в Англії іноземних купців, що значно сприяло зовнішній торгівлі.

Для свого часу Хартія мала певне прогресивне значення. Вона обмежувала королівське свавілля не лише щодо баронів, але й стосовно рицарства і міщан - соціальних верств, що виступали в ту епоху носіями прогресивних тенденцій в економічному і політичному розвитку країни, захищала ці верстви від утисків великих феодалів.

Велика хартія вільностей так ніколи і не була здійснена на практиці у тому вигляді, в якому її замислили автори. Іоанн Безземельний звернувся за підтримкою до папи. Інокентій III негайно піддав Велику хартію анафемі, заборонив королю виконувати її, а баронам - вимагати її виконання. Він відлучив від церкви прелатів і баронів, які чинили опір королю. В країні розпочалася громадянська війна, у розпалі якої Іоанн помер. Барони визнали королем його малолітнього сина Генріха III (1216-1272).

До часу правління Генріха IV (1422-1461) Велика хартія вільностей переглядалася 37 разів. Перша поправка була внесена уже в 1216 р., коли з Хартії вилучили 61-у статтю, яка впроваджувала комітет з 25 баронів для контролю за королем. Між 1327 і 1422 рр. Хартія підтверджувалася королями (в різних редакціях) аж 44 рази, що є свідченням непевності даного документа та намагання різних суспільних верств «відкорегувати» цей статут у власних класових інтересах. Історія Хартії стала історією її подальших тлумачень, метою були певні політичні цілі.

Даючи оцінку документа 1215 р., слід звернути увагу на дві обставини. По-перше, Хартія побудована на цілком правильній основі - королівська влада не може бути необмеженою, бо це загрожує нормальному функціонуванню держави і суспільства. З іншого боку, якби Хартію було дотримано у незмінній редакції 1215 р. протягом скільки-небудь тривалого історичного періоду, це призвело б до остаточного феодального розпаду англійської держави. Свавілья магнатів при такому розвитку подій легко прогнозувати - для порівняння, досить пригадати історичний досвід шляхетської Польщі чи князівської Німеччини. На щастя, для Англії та її громадян, подальший розвиток країни проходив не в руслі аристократичної олігархії, і саме ця країна в майбутньому зуміла дати світові перші зразки буржуазної демократії.

Відносна сила королівської влади в Англії сприяла більш ранньому, порівняно з державами континенту, становленню загальнодержавної правової системи. Першу спробу узагальнити практику королівських судів зробив у 1189 р. головний суддя Англії *Ранульф Гленвілль* у трактаті «*Про закони Англії*». Загальне право в середині XIII ст. розглянув *Г. Брактон* у праці «*Про закони і звичаї Англії*». Діюча в сучасній Великобританії т. зв. прецедентна система права в принципі допускає звернення до прецедентів навіть XII і наступних століть, хоча на практиці такі апеляції не йдуть далі кінця XVIII ст. Незважаючи на те, що Гленвілль і Брактон вважаються в Англії «великими класиками права», справжнє значення їх праць полягає не стільки у впливах на сучасну правову думку цієї країни, скільки в утвердженні поширення т. зв. загального права - *common law* - на усю територію держави.

2. Станова монархія в Англії. Її особливості

Перший британський парламент був скликаний у 1258 р. Король Генріх III спробував посилити податковий гніт, що викликало виступ феодальних магнатів. Їх вимоги зводилися до скликання загальної ради баронів, яка, за задумом, повинна була провести перебудову усієї системи державного правління з метою припинення зловживань з боку королівської влади. Ця рада дістала назву *парламенту*. Засідання відбувалися в Оксфорді і проходили дуже бурхливо. В історії за цим парламентом закріпилася назва «Скаженого» або «Безумного». Парламент виробив т. зв. Оксфордські провізії, згідно з якими при монархові створювалася постійна Рада п'ятнадцяти. В її обов'язки входили «поради» королеві в справі управління державою та контроль за діяльністю вищих посадових осіб: канцлера, скарбника, шерифів. Для вирішення найважливіших державних проблем тричі на рік мав скликатися *парламент* в складі 27 чоловік - членів Ради п'ятнадцяти та 12-ти, з числа обраних баронами.

Як бачимо, ця установа первісно не мала нічого спільного ні з сучасним британським парламентом, ні навіть з станово-представницькими органами європейських держав, адже у ній була представлена лише феодальна аристократія. Король Генріх III 1265 р. спробував приборкати бунтівних васалів, на чолі яких стояв барон Симон де Монфор. Намагаючись заручитися підтримкою дрібних рицарів і міщан, де Монфор спробував змінити принципи комплектування парламенту. До нього повинні були увійти усі барони, по 4 рицарі від кожного графства і по 2 представники від великих міст. І хоча коаліція баронів була розбита, а її керівник загинув, новий

король Едуард I в 1272 р. запросив до Вестмінстерського парламенту не лише баронів, а й представників графств і міст.

У 1295 р. було сформовано «Зразковий парламент», до складу якого увійшли барони, рицарі, міщани, духовенство. Представників знаті запрошували поіменно, решту - обирали. З цього року парламент стає постійно діючою установою.

У 1352 р. парламент було поділено на 2 палати - *палату лордів* і *палату общин*. Перша формувалася з числа тримачів титулів герцога, маркіза, графа, віконта або барона, друга - на основі виборів.

Парламент відрізнявся від Генеральних штатів тим, що в штатах три стани засідали окремо, причому кожний мав один голос. В Англії міщани і рицарство засідають спільно (з 1352 р.), що мало істотний вплив на подальшу долю держави.

Нова установа швидко набирала силу. Ще в 1297 р. король Едуард I був змушений погодитися, щоб жодні податки не встановлювалися без згоди парламенту. З того часу і до сьогодні бюджет є одним з найважливіших повноважень парламенту. З 1340 р. у розпорядження парламенту переходить не лише втручання податків, але й контроль за їх використанням. Тоді ж було встановлено, що кожного разу, коли король вимагає грошей, парламент має право попередньо розглядати скарги на дії уряду.

В 1322 р. було встановлено, що без згоди парламенту не можуть бути внесені жодні зміни і доповнення в статuti. Таким чином, парламент почав своє перетворення на вищу законодавчу владу в країні. В 1371 р. ця установа виборола собі право на імпичмент вищих державних сановників. Першою «жертвою» парламенту став у 1386 р. канцлер де Ла-Поль. Як бачимо, англійський парламент був більш впливовою інституцією, ніж французькі Генеральні штати.

У XIII-XIV ст. в економіці Англії відбувалися суттєві зміни, що мали свій вплив на принципи формування парламентського корпусу, а отже, і на уся роботу цієї важливої державної установи. Зріст міст і розвиток товарно-грошових відносин сприяли збільшенню представництва міщан. Причому активне виборче право надавалося в містах доволі широким групам населення. Це могли бути усі платники подушного податку, власники «свого вогнища» або члени купецької гільдії - в кожному місті був свій власний порядок участі у виборах. Однак у цілому англійське міщанство було представлене в парламенті значно ширше, ніж французьке в Генеральних штатах. У Франції від політичного життя були ізольовані не лише міські низи, але й усі ті, хто не належав до міського патриціату.

Відбувалися серйозні зміни в структурі основної господарської і політичної ланки феодальної формації - в англійській вотчині (майорі). Феодали, користуючись тим, що селяни могли продавати надлишки своєї продукції на ринках найближчих міст, почали замінювати натуральні повинності на грошові (комутації). В XIV ст. цей процес став загальним і мав надалі серйозні наслідки. Феодали перестали вести власне господарство на доменальній землі, здаючи цю землю клаптиками в оренду селянам. Відпала потреба в панщині, і селян почали за викуп відпускати на волю. Головною фігурою на селі став особисто вільний селянин-орендар, чие матеріальне становище було надзвичайно важким. Феодали не лише вимагали високу орендну плату за надану у користування землю, але й захоплювали общинні угіддя для збільшення вівчарства. Останнє приносило великі прибутки, оскільки в містах уже була створена виробнича база для переробки овечої вовни на сукно - для власних потреб і на експорт.

Допустити селян-йоменів до парламенту означало б підірвати політичні основи феодальної держави. Але формально право голосу на виборах до палати общин мали усі вільні землероби. Тому в 1430 р. право голосу зберегли лише особи, що постійно проживали в графствах і володіли фрігольдом (пожиттєве чи спадкове тримання землі на умовах фіксованої ренти з правом вільного заповіту, розділу і відчуження свого тримання), який приносив дохід не менший 40 шилінгів. У 1445 р. пасивне виборче право було надане в графствах лише дворянам-рицарям, але не простим йомедам. Щоправда, в Англії особи з річним доходом у 20 фунтів стерлінгів були зобов'язані викуповувати рицарський патент, тобто розбагатілий йомеда автоматично ставав рицарем.

Як бачимо, упродовж якихось 15 років парламент було закрито для соціально небажаних елементів. Гарантією проти самої можливості надто радикальних рішень парламенту залишалося право монарха відхиляти представлені парламентом законопроекти - біллі. Королі активно користувалися цим правом. Так, коли в 1397 р. палата общин прийняла резолюцію про зменшення видатків на королівський двір, король Річард II не лише відхилив цей білль, але й домігся видачі автора законопроекту Хекслі. Пізніше невдаха-парламентарій був переданий суду імпичменту і засуджений до страти. Це стало своєрідною пересторогою для противників монархії.

Заможні верстви були партнерами королівської влади і в справі місцевого врядування. Статутами 1327 та 1332 рр. в кожному графстві на допомогу шерифам призначалися т. зв. «оберігачі миру», яким надавалося право переслідувати і страчувати злочинців. Дана посада була неоплачуваною, вона вимагала часу і засобів, тому, зрозуміло, «оберігачами миру» ставали лише найзаможніші мешканці графства.

У 1360 р. був введений інститут *мирових суддів*. У кожному графстві мав бути призначений, згідно з парламентським статутом, «лорд» (мировий суддя) з повноваженнями «загнуждувати злочинців, заколотників і хабарників, переслідувати їх, арештовувати і піддавати покаранню». Саме мирові судді повинні були «також заслуховувати і вирішувати усі порушені короною справи про усілякого роду важкі карні злочини і правопорушення, здійснені у графстві, відповідно до законів і звичаїв даного графства». Статут 1360 р. мав дуже важливе значення для англійської юстиції, оскільки він позбавляв феодалів усіх раніше наданих прав на загальні розслідування і суд в межах їхніх сеньйорій. Це було ще одне суттєве обмеження системи феодалних імунітетів, так характерних для попередньої епохи раннього феодалізму. З іншого боку, мировими суддями могли бути лише місцеві дворяни з доходом від нерухомості більшим за 20 фунтів стерлінгів (стерлінг - англійська срібна монета пенні, фунт - первісно вагова одиниця 0,4536 кг, таким чином, 20 фунтів - це майже 10 кг срібної монети високого гатунку).

Поступово, в 1388 р. число мирових суддів було збільшено до 6 на графство, далі - до 8. А з 1414 р. встановлена періодичність їх засідань - 4 рази на рік. У юрисдикцію цих суддів передавався контроль над діями місцевої поліції та її голови - шерифа. Посада мирового судді залишалася безоплатною, тобто знову-таки вимагала часу і засобів, недоступних для середніх верств населення, не кажучи уже про народні низи. Станово-представницька монархія в Англії, як і у Франції, спирається лише на частину рицарства і «третього стану», монарх «ділиться» своєю владою лише з найбільш економічно спроможними групами населення.

На цей історичний період припадають перші спроби англійської церкви відособитися від папського Риму. Коли папа Григорій XI (серед. XIV ст.) наказав лондонському архієпископу арештувати і піддати тортурам богослова Уїкліфа (1320-1384), який проповідував незалежність британського духовенства від римської курії, останнього підтримали Оксфордський університет, король і, згодом, парламент. Парламентський статут 1365 р. проголошував: «якщо папство буде захищати свої давні несправедливі притязання насильницькими заходами, то країна зуміє вчинити потрібний опір». Було вирішено відібрати усі бенефіції, подаровані папою своїм улюбленицям. Церква в XIV ст. володіла в Англії третинною земель, у багатьох місцях вона користувалася монополією вивозу вовни за кордон, дешева монастирська продукція вигравала у конкуренції з товарами, виробленими міськими ремісниками. Парламент став рупором загального невдоволення римською церквою, особливо після відновлення в 1368 р. бойових дій проти Франції, на території якої в Авіньйоні перебував папський двір. Саме парламент заклав основи англійського церковного права і англіканської церкви.

3. Абсолютна монархія в Англії та її особливості

Англійський парламент, вперше скликаний у 1265 р., протягом кількох сторіч був найефективнішою станово-представницькою установою середньовічної Європи. Як відомо, уже в XIV ст. королівська влада в Англії не мала права встановлювати нові податки та збирати раніше встановлені без згоди парламенту. Останній з кожним роком ставав усе більш впливовою політичною установою. У нього була своя соціальна база, яка з ростом міст та первісною капіталізацією сільського господарства тільки розширювалася і міцніла. Але Англія також пройшла у своєму розвитку через етап абсолютної монархії. Що ж дозволило зміцнитися королівській владі і, відповідно, що примусило парламент на якийсь час відмовитися від колишніх політичних амбіцій?

У 1380 р. в зв'язку з Столітньою війною, яку Англія вела на той час з Францією, було введено подушний податок на військові потреби. Податок збирався чиновниками настільки насильно і брутально, що це викликало повстання під проводом Уота Тайлера. Міська біднота Лондона відкрила ворота міста повсталим селянам. Тайлер від імені свого війська висунув королю такі вимоги: остаточне звільнення усіх селян, скасування панщини із заміною и невеликим грошовим внеском, надання селянам права вільної торгівлі продуктами своєї праці. І хоча Тайлера було підступно вбито, феодали переконалися в необхідності міцної королівської влади як гаранта їх становища в суспільстві. Аналогічний урок знать отримала у 1450 р. під час повстання Джека Кеда. Знать, церква, багаті міщани шукали порятунку у міцній королівській владі.

З 1455 по 1485 рр. в Англії тривала усобна війна між прихильниками двох монархічних династій - Ланкастерів і Йорків, відома як війна Білої і Червоної Троянд (ці квіти були елементами гербів названих династій). Відбулося 12 кривавих сутичок; в битвах, на ешафоті та від рук убивць загинуло 80 принців королівської крові. Королем став Генріх VII Тюдор, засновник нової династії. Коли він уперше скликав парламент, в ньому налічувалося тільки 29 світських перів, деякі з них дістали це звання від самого короля.

30 років усобної війни настільки виснажили Англію, що населення з готовністю підтримувало династію, яка нарешті встановила в країні громадянський мир. Уже після завершення війни Білої та Червоної Троянд у руках королівської родини зосередилася п'ята частина усіх земель Англії. У 1534 р. Генріх VIII прийняв документ, відомий як «Акт про супрематію». Його вважають початком існування окремої *англіканської церкви*. Віровчення та організаційні основи цієї церкви залишалися переважно близькими до католицьких, але за Єлизавети I в «39 статтях» (1571 р.) віровчення було дещо наближене до кальвінізму. Головою англіканської церкви є король Англії, а не римський папа. Король призначає єпископів. Примасом виступає архієпископ Кентерберійський, наступний в ієрархії - архієпископ Йоркський. Значна частина єпископів є членами палати лордів в силу посад, що їх вони обіймають. Усі принципи церковні статuti підлягають затвердженню парламентом. Видатки на утримання церкви значною мірою несе держава. Звільнення з-під опіки папського Риму зміцнило авторитет королівської влади, посилює її контроль над палатою перів, оскільки саме королю належало право утвердження клерикальної фракції цієї палати. В 1534 р. було проведено секуляризацію усіх церковних земель, що ще більше зміцнило могутність корони.

Початок англійського абсолютизму припадає на XV ст., а розквіт - на XVI. Як бачимо, англійський абсолютизм дещо випереджав у часі французький (і був перерваний революцією майже на 150 років раніше). Складання сильної централізованої держави в Англії уже наприкінці XIV ст. пояснюється, по-перше, кращою організацією і дисципліною пануючого класу порівняно з рештою країн Європи (тут важко переоцінити війну Троянд, яка згуртувала уцілілих феодалів навколо династії). По-друге, наявність вільного селянства дозволила Англії першою в світі створити якісно нове військо на службі короля. Після битви при Кресі (1346 р.) стало зрозумілим, що старому рицарському ополченню та колишній військовій тактиці приходить кінець. Потужні арбалети, а згодом і вогнепальна зброя з легкістю дірявили найтяжчі рицарські доспіхи. Рицарська кіннота, позбавлена маневреності, ставала швидкою здобиччю легкоозброєних піхотинців-лучників. Англія першою реалізувала нову армію, що не тільки дозволило вести активну зовнішню політику, але й легко придушувати колись грізні бунти непокірних феодалів. По-третє, в англійському суспільстві не було штучних перепон для переходу міщан в ряди пануючого класу феодалів, чи, навпаки, для участі представників дворянства в промисловості і торгівлі. За указом 1278 р. усі вільні тримачі землі з річним доходом у 20 ф. ст. були зобов'язані викуповувати рицарський патент (казна мала з цього неабиякий дохід). Заможні купці, ремісники, розбагатілі селяни ставали рицарями.

З іншого боку, дворянство вже в XIII ст. активно працювало в сфері промисловості і торгівлі, не вважаючи ці заняття чимось принизливим для себе. Це вело до прискореного розвитку острівної економіки і, як наслідок, до раннього складання єдності економічного життя - цієї запоруки політичної цілісності країни. Острівне становище Англії також сприяло формуванню сталих господарських зв'язків. Абсолютизм відповідав об'єктивним потребам централізації держави, функціонування її економіки як єдиного цілого.

Але раннє формування системи політичного абсолютизму в країні зумовило його незавершений характер. Саме цією обставиною пояснюються такі особливості англійського абсолютизму:

- продовжує існувати орган станового представництва (парламент);
- зберігається місцеве самоврядування;
- збройні сили є відносно нечисленними, якщо порівнювати з арміями континентальної Європи. До певної міри ця обставина компенсується сильним флотом, в т. ч. і каперським.

Було б не зовсім правильно пояснювати збереження англійського парламенту виключно силою традицій чи дивною забудькуватістю королівської влади. Палата громад висловлювала невдоволення і дозволяла собі гостру критику політики королівського уряду навіть у роки правління Єлизавети I, тобто в період зеніту англійського абсолютизму. Зокрема, нападкам піддавалися питання про престолонаслідування (призначення спадкоємця з огляду на бездітність Єлизавети), ставлення уряду до католиків і кальвістів-пуритан, продаж торгово-промислових

монополій тощо. Крім того, парламент неодноразово протестував проти втручання уряду і двору в парламентські вибори, вимагаючи визнання недійсними тих виборів, в яких депутат виявлявся креатурою високопоставлених кіл чи самого королівського двору. Остання сесія парламенту, яка зібралася за правління Єлизавети (1601 р.), закінчилася фактичною капітуляцією королівського уряду. Єлизавета була вимушена обіцяти припинити у майбутньому продаж монополій, тобто виключного права на виробництво чи зовнішню торгівлю певними видами продукції.

Спокуса узяти парламент під свій контроль, а при нагоді повністю відмінити його законодавчу та контролюючу діяльність, була дуже значною. Королівський уряд ще в 1410 р. оголосив своєю прерогативою перевірку правильності парламентських виборів. Генріх VII скликав парламент 7 разів за 24 роки, Єлизавета 1-10 разів за 45 років. Генріх VIII (1509-1547) почав сам призначати спікера, Карл I взагалі 11 років обходився без парламенту. Але, незважаючи на переслідування, цей орган не лише віцілів, але й намагався за сприятливих обставин диктувати свою волю королям. Прикладом може служити останній (четвертий) парламент Якова I, який притягнув до судової відповідальності керівника фінансового відомства графа Мідлсекса. Сам король був вимушений видати ордонанс, яким оголошував недійсними усі патенти на «монопольне право продажу, купівлі, виробництва або споживання чого б то не було в королівстві». Протягом усього періоду абсолютистського правління парламент так і не випустив зі своїх рук права затвердження розміру податків, хоча й втратив право контролю за державними витратами.

Сила парламенту полягала в союзі «старого» та «нового» дворянства. У континентальній Європі становлення абсолютизму стимулювалося роллю монарха як арбітра у конфлікті буржуазії та дворянства. Дворянство звично зневажало «підлу буржуазію», хоч і не могло існувати без її грошей. Буржуазія підтримувала короля, який ліквідовував феодальну роздробленість, припиняв усобні війни, скасовував внутрішні мита тощо. Союз дворянства і буржуазії у цих країнах був малоймовірним, надто різними виявилися інтереси даних класів.

В Англії, як уже згадувалося, розбагатілий простолюдник без зайвих формальностей ставав рицарем. І, навпаки, молодші сини перів і баронів (землю та титул успадковував старший брат) залучалися до промислового виробництва і торгівлі, не вбачаючи в цьому кроці жодних моральних перепон. Королівська влада не могла ефективно грати на протиріччях у відносинах майнових класів, оскільки ці протиріччя не були антагоністичними, а сама межа між класами - доволі розмитою і умовною.

До речі, цією ж обставиною пояснюється і збереження місцевого самоврядування. Тим більше, що воно нічого не коштувало державі, оскільки усі посади були неоплачуваними. Його посадові особи (ректор, церковні старости, сінодсмени та бідли) здійснювали нагляд за дорогами і мостами, опікувалися бідними, контролювали обрання самих посадових осіб тощо. Представники місцевого самоврядування мали право накладати штрафи за бродяжництво, порушення недільного дня (праця в неділю, торгівля спиртним) тощо.

Англійське право періоду абсолютизму далі розвивається як *преце-дентне*. Причому, оскільки в країні паралельно існують різні суди (суд канцлера, суди загального права, «маноріальні суди» - ті, що користувалися місцевими звичаями), прецедент, створений в рамках однієї системи судочинства, не є обов'язковим для іншої. Особливо важливу роль у розвитку права починає відігравати *суд канцлера*. Починаючи з 1329 р., усі петиції та просьби про помилування на ім'я короля почали надходити до монарха через канцлера. Канцлер формально був змушений визнавати рішення вестмінстерських судів, але міг під загрозою тюремного ув'язнення заборонити стороні-пере-можцю виконувати постанови судів загального права. Виконання власних судових рішень канцлер міг забезпечувати загрозою штрафу і тюремного ув'язнення. Це дозволяло, по суті, творити нові правові норми у тих випадках, коли прецеденти загального права стримували розвиток суспільства (наприклад, подібна правова колізія виникла з появою трастів - загальне право не передбачало можливості управління майном в інтересах власника).

З'являється ряд нових кардинальних моментів. Остаточоно утверджується принцип: злочинець чинить посягання не лише на майно чи особу потерпілого індивіда, а й на суспільні інтереси, на «королівський мир».

Для настання карно-правової відповідальності вимагається наявність вини в діях злочинця, причому ця вина розуміється доволі своєрідно. Дана обставина пояснюється тим, що правосуддя в судах усіх форм права часто передавалося до рук представників церкви як найбільш освіченого та підготовленого прошарку суспільства. Церква і канонічне право надавали першочергового значення умислу, спрямованості дій у вчинках індивіда. Так, згідно з «вражаючою доктриною

Кока», коли особа, стріляючи в дикого птаха, влучає в людину, - це є випадок, оскільки стріляти в дикого птаха законно. Але, коли особа, стріляючи в чужого півня, здійснює випадкове убивство людини, то це вважається тяжким вбивством, оскільки дії особи з самого початку були незаконними.

Тяжкі злочини, що дістали назву «фелонія» (зрада, таємне вбивство, розбій, підпал, фальшивомонетництво та ін.), розглядаються виключно королівськими судами. В XIV ст. з фелонії вичленовується новий делікт - власне зрада, яка, в свою чергу, підрозділяється на високу зраду (проти короля та системи королівського правління) і малу зраду. Відповідальність за делікти проти короля і членів його родини (з 1416 р. до їх розряду було віднесено і фальшивомонетництво) поширювалася не лише на злочинців, а й на їхніх дітей - вважалося, що батьки передають свою «нечисту кров».

Поняття «малої зради» передбачало злочинне позбавлення життя, здійснене особою, яка була зобов'язана коритися потерпілому: убивство дружиною чоловіка, слугою господаря тощо.

Легші кримінальні делікти (місдімінор) утворювали третю групу злочинів. Зокрема, ними виступали кривосвідчення, фальсифікація.

Покарання за злочини були надзвичайно жорстокими, часто застосовувалася кваліфікована смертна кара: спалення на вогнищі, колесування, четвертування, вирізання нутрощів, а також членушкодження.

ЛЕКЦІЯ 8.

ТЕМА: Феодальна держава і право Німеччини

Навчальна мета: розкрити особливості становлення і розвитку правової системи феодальної Німеччини.

Час: 160 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 40 хв.
2. 30 хв.
3. 40 хв.
4. 30 хв.
5. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 15
2. 28
3. 29
4. 39
5. 49
6. 68
7. 74
8. 79

ПЛАН

1. Виникнення єдиної німецької ранньофеодальної держави
2. Станово-представницька монархія в Німеччині
3. Німецький абсолютизм
4. Австрія у другій половині XVII-XVIII ст.

1. Виникнення єдиної німецької ранньофеодальної держави

Процес феодалізації в Німеччині йшов повільніше, ніж у Франції чи навіть у слов'янській Польщі. Закріпачення селянства затягувалося, товарно-грошові відносини не набули поширення. Значна частина селян-общинників зберігала особисту свободу і незалежність від феодалів, земельні наділи цієї категорії селян оброблялися частково з використанням праці наймитів. Незавершеність феодалізації Німеччини знайшла своє відображення й у її політичній організації. Найбагатші феодали, особливо церковні, не мали ще достатнього адміністративного апарату для позаекономічного примусу (тобто власної армії і поліції). Посада графа і уся система місцевого управління ще не феодалізувалися - у багатьох місцевостях королівства зберігалася родоплемінна судова і військова організація. Не склалася остаточно і феодальна ієрархія.

Навіть на початку X ст. на території Німеччини зберігалися племінні герцогства: Саксонія і Тюрінгія (Північ Німеччини між Рейном та Ельбою), Швабія (верхня течія Дунаю і Рейну), Баварія (середня течія Рейну). Герцоги для зміцнення власного становища використовували свій статус племінних вождів. Це вело до збереження племінної роздробленості, гальмувало історичний розвиток Німеччини. В 911 р. династія Каролінгів у Німеччині обірвалася, королем був обраний один із герцогів Конрад I Франконський. Відкритий конфлікт між королівською владою і герцогами завершився поразкою короля. Після смерті Конрада I запекла боротьба за владу між племінними герцогами розгорілася з новою силою. В 919 р. в Німеччині були обрані відразу два королі-суперники - Генріх I Саксонський та Арнульф Баварський.

У німецькому суспільстві формуються сили, зацікавлені в сильній королівській владі. Це були, по-перше, власники середніх і крупних аллодів (феодальних помість), що потребували цієї влади для закріпачення селян-общинників. Другою силою стала церква і монастирі. Будучи зацікавленими в розширенні церковного землеволодіння, вони згоджувалися підтримати королівську владу в обмін на визнання нею інтересів церкви. Відіграв свою роль і складний

зовнішньополітичний фактор - з кінця IX ст. Німеччина стала ареною набігів вікін-гів-норманів зі Скандинавії, а з X ст. - ще й угорців, які оселилися в Панонії. Спроби організувати спротив войовничим угорцям силами пішого ополчення окремих герцогств були завідомо приречені на невдачу. Тим самим військові потреби держави вимагали міцної королівської армії.

Ці об'єктивні передумови посилення королівської влади були використані королями саксонської династії (919-1024). Уже Генріх I добився визнання зверхності своєї влади над усіма племінними герцогами, включаючи і Арнульфа Баварського. Йому вдалося приєднати до Німецького королівства Лотарингію. Успішно велася боротьба проти набігів з боку угорців. У 933 р. на саксонсько-тюрінгському пограниччі угорська армія зазнала нищівної поразки. Характерно, що успіху було досягнуто завдяки королівській кінноті, яка з цього часу почала становити ударну силу війська. Піше ополчення - основа основ колишньої німецької армії - втрачає своє попереднє військове значення, а разом з цим відпадає потреба у вільних общинниках-селянах.

Однак позиції Генріха I важко назвати міцними. Племінні герцоги визнавали його королівський титул у обмін на невтручання у внутрішні справи їхніх володінь. Спроба сина і спадкоємця Генріха I короля Оттона I (936-973) обмежити самостійність герцогств викликала їх повстання. Для зміцнення свого авторитету і створення дієвого адміністративного апарату королівська влада шукає союзу з церквою. Оттон I та його син Оттон II щедро роздають землю єпископам і монастирям. Ці земельні надання церкві супроводжувалися передачею їй широких політичних прав над усім населенням цих земель. Церква перетворилася на великого феодала-іmunіста. На території церковного іmunітетного округу заборонявся будь-який суд, крім церковного. Церковні установи отримали право вищої юрисдикції над залежним населенням.

Одночасно церкві надавалися широкі державні повноваження, вона фактично перетворювалася на виконавчий і судовий орган Німецької держави. Єпископствам і абатствам, що безпосередньо підпорядковувалися королю, надавався т. зв. королівський банн над територією, яка виходила далеко за власні межі їхніх земельних володінь. Під королівським банном розумілася уся сукупність державних функцій і повноважень (судових, адміністративних, військових та ін.), що теоретично належали королю, а фактично - установам церкви. Тим самим в Німеччині єпископи і абати виконували функції, аналогічні тим, що у Франції і Англії покладалися на світських слуг королів - прево та шерифів. Однак німецька система мала одну суттєву перевагу: король зберігав право затвердження на усі вищі церковні посади, сама церква лише висувала на його розгляд ті чи інші кандидатури (така система називається інвестурою). Оскільки римо-католицький клір пов'язаний обітницею цілібату (безшлюбності), єпископи і абати не могли мати законнонароджених спадкоємців, яким би прагнули і могли передати свою владу і повноваження. Пригадаймо, як у сусідній Польщі коменданти королівських фортець - каштеляни намагаються небезуспішно перетворити свою посаду у спадкову, як у Франції чи Англії королівська влада пробує, не без труднощів, боротися з владою церкви, і переваги німецького «винаходу» видадуться очевидними.

Вищі церковні сановники в Німеччині використовувалися королем для дипломатичної, адміністративної, судової і навіть військової служби. Нерідко на чолі підрозділів королівського війська стояв єпископ чи абат. Королі отримували готовий апарат управління, не зазіхаючи на спадкове закріплення землі і влади, церква - усі вигоди від здійснення владних функцій. Ця церковна організація, поставлена на службу королівській владі, отримала назву *Reichskirche*, тобто *державної або імперської церкви*.

У 955 р. Оттон I зумів домогтися вирішальної перемоги над угорцями на р. Лех поблизу Аугсбурга. Цим було покладено край угорським набігам на німецькі землі.

Уже перший похід Оттона I в Італію (951 р.) завершився приєднанням Ломбардії, а Оттон I став королем лангобардів. Після другого походу в 962 р. папа був вимушений коронувати Оттона I імператорською короною, а сам папа став васалом імператора. Так, в 962 р. виникла Римська імперія на чолі з німецьким королем, який отримав титул імператора (з кінця XIII ст. вона стала іменуватися «Священною Римською імперією» германської нації). Ця держава проіснувала до 1806 р. Імперія включала до свого складу, крім власне німецьких земель, Північну та частину Середньої Італії, деякі слов'янські землі, а також частину Південної та Південно-Східної Франції (зокрема, в першій половині XI ст. до імперії було тимчасово приєднано Бургундське королівство).

Імператорський титул та пов'язані з ним претензії вимагали великих людських і фінансових ресурсів. Часті походи і придушення повстань у національно неоднорідних областях імперії виснажували німецький народ, об'єктивно ослаблюючи імператорську владу. Остання для

свого збереження була вимушена приносити постійні жертви. Починаючи з Отгона I імператори значну частину свого часу проводили в Італії, залагоджуючи непрості відносини з папами та місцевими феодалами. Ця постійна відсутність імператорів у власних німецьких землях дозволяла крупним феодалам нарощувати свою силу, зміцнювати свою незалежність від центральної влади.

Свого часу Генріх I обклав даниною усю сербсько-лужицьку групу слов'ян, а також деякі інші племена західнослов'янської гілки - лютичів, ободритів. За Отгона I до складу Німецької імперії увійшли слов'янські землі між Ельбою (Лабою) та Одером (Одрою). Слов'яни чинили запеклий опір. У кінці X ст. в результаті слов'янського повстання Німецька імперія втратила усі попередньо захоплені слов'янські землі, за винятком сербо-лужицької області. Таким чином, і *drang nach Osten* (похід на схід) вів до маловиправданого ослаблення сил імперії.

Зміцнення королівсько-імператорської влади означало поштовх до розвитку феодальних відносин у суспільстві. Політика Генріха I стосовно створення важкоозброєної кінноти стимулювала процеси феодалізації, оскільки рицарі-кіннотники поповнювали клас феодалів. Оттонівська церковна політика сприяла закріпаченню колись вільних селян-общинників. Їх прошарок різко скорочується, вони зберігаються, головним чином, на окраїнах імперії - у Фрісландії, в Тіролі. Феодальна експлуатація в X-XI ст. здійснюється переважно у формі панщини, до якої додаються численні оброчні платежі. Поширення панщини означало встановлення найбільш тяжкої форми залежності селян - особистої.

Адміністративна і судова влада поступово зосереджується у феодальній вотчині, що дозволяє їй власникам здійснювати позаекономічний примус щодо селянства.

Перші королі нової франконської (Салічної) династії (1024-1125) - Конрад II та Генріх III намагалися зберегти позиції центральної влади за нових соціальних умов. Так, Конрад II пробував спертися на дрібне рицарство в своєму протистоянні з крупними феодалами. Останнім було заборонено довільно конфісковувати лени своїх васалів. Генріх III виступив у ролі покровителя «приватних» монастирів, що перебували у приватному підпорядкуванні великих феодалів. Королівській владі протистояв союз феодальних магнатів з римським папством.

Імператор Генріх IV (1056-1106) першим відчув на собі усю силу новоутвореного союзу. В 1070 р. розпочався заколот верхівки саксонської знаті, невдоволеної спробами імператора перетворити усю Саксонію на королівський домен. Після придушення цього виступу (1071 р.) в 1073-1075 рр. прокотилося величезне повстання саксонських селян. Імператору вдалося розгромити піше селянське ополчення під Хомбургом, а з верхівкою саксонської знаті було досягнуто компромісу-її лідер Оттон Нортгеймський став саксонським намісником.

Користуючись неповноліттям (до 1065 р.) імператора Генріха IV, Латеранський помісний собор (Рим, 1059 р.) установив новий порядок обрання папи. Відтепер його мав обирати конклав кардиналів без участі імператора. В 1073 р. папою був обраний німецький монах Гільдебрандт під іменем папи Григорія VII (1073-1085). На відміну від своїх попередників, цей папа не накопичував гроші заради грошей, а вбачав у них дієвий фактор своєї політики. Його ідеалом була незалежна від феодалів церква. Як уже вказувалося, з часів Отгона I у королівських руках перебувала інвестура, тобто виключне право призначення на вищі церковні посади. Під приводом боротьби з обмирщенням церкви та симонією (практикою продажу церковних посад світським особам за гроші) папа розпочинає боротьбу проти Генріха IV. Той, в свою чергу, на соборі у Вормсі 1076 р. оголосив про відсторонення папи. Тоді Григорій VII відлучив Генріха IV від церкви та позбавив його імператорського сану. Підданих було звільнено від присяги зміщеному імператорові.

У 1077 р. Генріх IV був змушений капітулювати. Він прибув до папського замку у Каноссу, щоб покаятися і визнати власну неправоту. Кілька днів босого і простоволосого імператора витримували перед замкненими ворітьми папського палацу, а тоді нав'язали деморалізованому монарху підписання акта, названого «*Диктат папи*». У 27 статтях вказаного документа проголошувалося, що папі і нікому іншому належить право призначення, зміщення і переведення єпископів, вирішення найважливіших юридичних суперечок, суду і накладення на імператорів та князів церковних покарань, звільнення підданих від присяги монархам тощо. Ніхто не має права судити папу, а князі й імператори на знак покори намісникові Христа повинні цілувати його пантофлю. Князі виступають безпосередніми васалами «апостольської» кафедри, з рук якої вони отримують на ленних засадах князівське, королівське та імператорське право, приносячи папі ленну присягу у васальній вірності.

Тим самим виходило, що кандидат у королі чи імператори може отримати вищу королівсько-імператорську владу лише безпосередньо з рук папи. Цим королівська влада суттєво

послаблювалася, перетворювалася на предмет постійних суперечок між князями-претендентами на корону. Обраний німецьким імператором з допомогою папи і протиставлений ним Генріху IV Рудольф Швабський сам не збирався віддавати папі ключі від влади в імперії - право інвестури імперських єпископів. В свою чергу, Генріх IV зумів поставити на папський престол свого висуванця Климента III, якого сучасна римо-католицька церква вважає антипапою. Тривала, повна інтриг боротьба між імператорсько-королівською та папською владами завершилася тимчасовим компромісом - так званим *Вормським конкордатом* 1122 р., укладеним між Генріхом V, сином Генріха IV, та папою Калікстом II. Встановлювався особливий порядок виборів єпископів у Німеччині (за участю імператора) та в Італії і Бургундії (без такої участі). Вормський конкордат фактично руйнував основи імперської церкви.

Як бачимо, державне і правове будівництво у ранньофеодальній Німеччині проходило своїм особливим шляхом. Намагаючись запобігти перетворенню королівських чиновників у спадкових тримачів титулу і тим самим у майбутню опозицію королівській владі, німецькі монархи зробили своєю опорою церковних феодалів. Практика інвестури дозволила тримати під контролем апарат т. зв. імперської церкви. За свою службу престолу церква отримувала - через королівські банни - найширші судові, адміністративні, військові та інші повноваження.

Церковне право та церковна юрисдикція дістали загальнодержавне поширення. Такий експеримент був на перших порах надзвичайно успішним. Німеччина стала імперією, включивши до свого складу значні слов'янські, французькі, італійські території. Однак, у кінцевому підсумку церква відмовилася від ролі високопоставленого і високооплачуваного королівського слуги і виступила як самостійна опозиційна до королівсько-імператорської влади сила. Ейфорія могутності X-XI ст. обернулася однією з головних причин феодальної роздробленості Німеччини у більш пізній період.

2. Станово-представницька монархія в Німеччині

Слабкість центральної влади - характерна особливість феодальної монархії в Німеччині. Імператорська влада на початку XIII ст. суттєво підупала, німецькі імператори в своїх діях були залежними від римських пап та власних васалів.

Для вирішення загальноімперських питань інколи скликалися *рейхстаги* (з'їзди). Вони складалися з трьох курій: курфюрстів (великі князі), іншої знаті та представників імперських міст. Усе вирішували перші дві курії, роль представників міст зводилася до надання грошей для потреб імператора. В князівствах проходили свої місцеві збори - ландтаги - дво- або трипалатні. Іноді крім дворянства, духовенства і міщан у них допускалися і представники вільного селянства. Ландтаги були органами дорадчими.

У Німеччині так і не склався союз монархічної влади з містами - ця основа кожної європейської станово-представницької монархії. Німецькі міста ділилися на три групи: імперські, князівські і вільні. Вони боролися не за Німеччину як таку, а за власні привілеї. Спроби окремих імператорів порозумітися з містами, об'єднуючи тим зусилля проти феодальної роздробленості імперії, негайно перекреслювалися курфюрстами. Так, імператор Вацлав був скинутий з трону за спробу допомогти містам.

Імператор «Священної Римської імперії германської нації» обирався на з *"їздах курфюрстів*. Тобто монархія, на відміну від Франції чи Англії, тут не стала спадковою, кожному новообраному імператорові доводилося розпочинати боротьбу за централізацію держави на порожньому місці. Відсутність династії гальмувала заінтересованість міст у міцній імператорській владі. А те, що міста могли стати союзниками імператорів, не викликало сумнівів. Так, у розпал боротьби між імператором Людвігом Баварським і папою Іоанном XXII німецькі міста виступили як фактичні союзники імператора. Страсбург вигнав зі своїх стін усіх священників, які виконували волю папи. Це ж 1331 р. зробив Цюрих. В Рейтлінгемі міська рада установила штраф у 15 фунтів за запрошення священника, який підкоряється папі. На сторону імператора перейшов і Нюрнберг. На жаль, у боротьбі за централізацію держави міста не були такими ж послідовними.

У 1314 р. на виборах імператора в колегії курфюрстів за Людвіга Баварського було подано п'ять голосів, за Фрідріха Габсбурга - лише два. Прихильники Людвіга проголосили його обраним і коронували в «законному» Аахені, друзі Фрідріха вважали обраним його і коронували в «незаконному» Бонні. Навіть перемога Людвіга над Фрідріхом в битві при Мюльдорфі (1322 р.) не зняла напруги. Папа Іоанн XXII в 1323 р. висунув звинувачення проти Людвіга в «беззаконному присвоєнні титулу короля й імператорських прав і в наданні допомоги міланському єретичу Вісконті». Розпочалася різка полеміка між папою і Людвігом. Іоанн XXII двічі відлучав Людвіга

від церкви і ще до його смерті висунув іншого кандидата. Після смерті Людвіга Баварського папство разом з Францією чинить спільний тиск на колегію курфюрстів з метою обрання імператором людини, відданої інтересам Авіньйона. Завдяки величезним сумах, витраченим на підкуп, німецькі курфюрсти обрали в 1346 р. імператором Карла IV, якого сучасники назвали «попівським імператором».

При імператорі Карлі V в 1356 р., який одночасно поставав і бо-гемським (чеським) королем, була прийнята т. зв. *Золота булла*, яка отримала свою назву від привішеної золотої печатки. Вона остаточно закріпила владу в Німеччині великокнязівської олігархії. Три духовних (архієпископи Майнцький, Кельнський і Трірський) та 4 світських (король Богемії, пфальцграф Рейнський, герцог Саксонський, маркграф Бранденбурзький) князі обирали імператора, мали право суду над ним і могли зміщувати. Рішення приймалося простою більшістю голосів. Вплив римського (авіньйонського) престолу обмежувався тим, що для коронації імператора, обраного курфюрстами, папське коронування імператорською короною більше не вимагалось.

Розділ XX Золотої булли конкретизував права курфюрстів у цій державі. «На вічні часи» затверджувалися їхні права на повну державну самостійність. Ці права, як випливало з інших розділів документа, включали верховний суд, монетну і соляну регалію, право вести приватні війни тощо. Містам заборонялося створювати союзи проти курфюрстів.

Обрання імператора, як правило, вимагало великих сум, що витрачались на підкуп членів колегії виборців. Можливості такого імператора відтворити централізовану державу були мінімальними. Саме тому про станово-представницьку монархію в Німеччині можна вести мову тільки з великою натяжкою. І рейхстаг, і місцеві ландтаги були органами, чиї рішення мали характер рекомендацій. На реальну політику імператора і курфюрстів вони не робили скільки-небудь серйозного впливу. На відміну від французьких Генеральних штатів і, особливо, від англійського парламенту, станово-представницькі органи в Німеччині ніколи не претендували на роль державної влади.

Водночас помилково вважати, що держава і право Німеччини тупцювали на одному місці тоді, коли сусідні державно-правові системи користувалися новими можливостями станово-представницької монархії. В XIII ст. з'являються писані кодифікації права, до яких належать *Саксонське і Швабське зеркала*. Їх джерелами були норми звичаєвого і канонічного права, а також запозичення з кодексу Юстиніана.

Автором «Саксонського зеркала» вважають суддю Ейке фон Реп-хофа. Збірник складається з двох частин. У першій викладено «земське право» північно-східних областей Німеччини, в другій - ленне право, тобто відносини сюзеренітету-васалітету в середовищі німецьких феодалів, порядок тримання і втрати ленів.

Визнається, що світська і духовна влади повинні діяти в єдиному ключі: імператор примушує коритися папі (в разі потреби) з допомогою світського суду, натомість папа церковним судом забезпечує покірність імператорові.

Як і будь-яка пам'ятка феодального права, «Саксонське зеркало» поділяє громадян на вільних людей (три категорії) і залежних.

Карні покарання жорстокі. Так, злодія вішають (Кн. 2 ст. 13, ст. 13), підпалювачів, убивць, грабіжників, зрадників колесують (Кн. 2 ст. 13, ст. 4), гвалтівника, перелюбника - обезглавлюють (там же, ст. 5), отруйника - спалюють на вогнищі (ст. 6). Вергельд (оплата штрафу) залишається за дрібну (до трьох шілінгів) крадіжку та обман у торгівлі, але одночасно зі сплатою штрафу винний вважається збездеченим і позбавленим прав. З пережитків попередньої епохи відзначимо судовий поєдинок (Кн. 1 ст. 63, ст. 1), але на нього потрібний дозвіл судді. Вищий за народженням може відмовитися від поєдинку, нижчий - ні.

Відбуваються цікаві переміни - порівняно з варварськими правдами - в тому, що стосується вергельду за життя чи тяжкі тілесні ушкодження. Якщо в V ст. життя жінки цінувалося вище, то тепер її вергельд становить половину чоловічого. Різниця у викупній ціні між знатними і простолюдом не лише зберігається, а ще й більше диференціюється. Однак з'являється нова категорія - позбавлені прав внаслідок крадіжки, грабежу та інших злочинних діянь. Убивство, зґвалтування чи тілесні ушкодження цих людей караються символічним вергельдом (або взагалі не тягнуть за собою матеріальної відповідальності), але винний засуджується за «законом про порушення миру» і сам переходить в категорію позбавлених прав. Очевидно що викуп виступає як додаткове покарання, його сплата не звільняє від основного.

Деякі положення «Саксонського зеркала» були пізніше використані в *Магдебурзькому праві* - збірнику норм міського права початку XIV ст. Магдебурзькі закони більш детально

регулювали норми, пов'язані з товарно-грошовими відносинами. Судді могли виносити рішення, орієнтуючись на судові звичаї, однак прецедентне право в Німеччині не прижилося.

У 1336 р. в Німеччині почала функціонувати папська інквізиція, до цього переслідуванням єретиків займалися місцеві єпископи. Ще через 60 років інквізитор Пітер Піліхдорф з торжеством заявляв, що йому вдалося викоренити в Німеччині усяку єресь. Мова йде про тисячі спалених «єретиків», «відьом», «чаклунів».

3. Німецький абсолютизм

У Німеччині абсолютизм склався як абсолютизм обласний, князівський, а не загальнодержавний. Влада імператора була надто розхитана селянською війною 1524-1525 рр. та антипапистським рухом, що вилився у Реформацію. Поразка селян у війні виявилася вигідною лише для князів. Саме їх війська відіграли головну роль у розгромі сил повсталих. Дворянство нижчого рангу і церква вийшли з цієї війни ослабленими. Кріпацтво стало загальним явищем, пожиттєві і спадкові наділи селян були перетворені на короткотермінові тримання (це дозволяло довільно збільшувати повинності), общинні землі суттєво урізані.

На імперському *Шнейерському сеймі 1526 р.* князі здійснили тиск на імператора. В результаті з'явився імператорський указ, згідно з яким встановлювалося, що у справах релігії та віросповідання кожний імперський чин керується почуттям відповідальності перед Богом та імператором. Цю формулу слід було розуміти як законодавче визнання принципу *cuius regio, ejus religio* - «чий правління, того й віра». Такий підхід означав посилення абсолютизму в межах невеликих князівств, на які була розбита Німеччина. Значна частина князів швидко прийняла лютеранство, після чого церковна земля і майно католицької церкви конфісковувались на користь монархів. Це в свою чергу сприяло їх дальшому посиленню та зміцненню незалежності від імператорського трону.

Спроби імператора Карла V насаджувати свій, загальноімперський, абсолютизм з допомогою папського престолу зіткнулися з могутнім протестантським рухом. Саме він став опорою князівської могутності і непокірності. Втручання у внутрішньонімецьку боротьбу французького короля (він підтримував протестантів в обмін на міста Мец, Тур, Верден і Камбре) мало визначальний вплив на розстановку політичних сил в Німецькій імперії. В 1555 р. католики були вимушені укласти з протестантами Аугсбурзький релігійний мир, за яким кожному імперському чину надавалося право сповідувати ту релігію, яку він вважає істинною. В 1608 р. в Агаузені з ініціативи курфюрста пфальц-ського Фрідріха виникла Ліга захисту протестантизму. У відповідь у 1609 р. у Мюнхені була створена католицька Ліга, вождем котрої став Фердинанд Штірійський. 19 липня 1617р. Фердинанд Штірійський був обраний чеським сеймом чеським королем.

Однак після ряду порушень прав гуситів (місцевих протестантів) уже в 1618 р. чеський сейм обрав королем Чехії Фрідріха Пфальцського, протестанта-кальвініста. Розпочалася Тридцятилітня війна 1618-1648 рр., у яку в тій чи іншій мірі були втягнуті усі європейські країни і яка завершилася Вестфальським миром. Він означав поразку Німецької імперії Габсбургів. Частина німецьких земель була втрачена на користь сусідів, отримали незалежність Швейцарія та Нідерланди, кальвіністів урівняли в правах з католиками і лютеранами. Німецькі князі отримали право на самостійну зовнішню політику. Імператор був відсторонений від будь-якого втручання у внутрішні справи князівств. Перед вступом на посаду він був змушений підписувати обмежувальну грамоту, т. зв. виборчу капітуляцію. Отже, новообраний імператор, крім зобов'язання дотримуватися Золотої булли 1356 р., повинен був давати обіцянку не передавати владу у спадок, скликати представників знатних станів для вирішення загальноімперських питань.

Представниками вищої влади, поряд з імператором, виступали 8 (з 1692 р.- 9) курфюрстів. На з'їздах курфюрстів відбувалися вибори імператора та складалися виборчі капітуляції. Крім того, усі інші вищі імперські посади вважалися надбанням окремих курфюрстів. Питання загальноімперського значення належали до компетенції імперського сейму - рейхстагу. На таких сеймах курфюрсти складали свою окрему курію. Вони розпоряджались роздачею чинів, монетною і митною регаліями, імперськими фінансами. Друге місце посідала курія князів (62 світських і 36 церковних). Третю - міську - курію становили представники імперських міст. Після імперського сейму 1653-1654 рр. на їх думку перестали зважати. Тоді ж установився порядок, за яким курія міст голосувала лише після досягнення повної згоди двох перших курій.

Імперія остаточно перетворилася на конгломерат з приблизно 300 держав, державок і державочок, де були не тільки різні політичні режими (світські чи духовні монархії), але й різні релігії, закони, мита, тарифи, міри ваги і довжини тощо.

Найбільшого значення серед цих суб'єктів права набули Пруссія та Австрія. Вони стали справжніми гігантами на фоні інших. Так, у Вест-фалії на 1200 кв. миль припадало 52 держави. У Франконії і Швабії на кожну «абсолютну монархію» припадало в середньому 8 кв. миль.

Бранденбурзько-Пруська держава

Династія Гогенцоллернів почала князувати у Бранденбурзі в 1415 р., коли площа держави дорівнювала 23 751 кв. км (для порівняння, площа Львівської області - 28,8 тис. кв. км). У 1618 р. до зрослого на той час Бранденбурга приєдналася територія колишнього Тевтонського ордену - герцогство Пруське - як ленне держання, залежне від Польщі. Засновником нової держави вважається Фрідріх Вільгельм, курфюрст Бранденбурзький (1640-1688), який за Вестфальським мирним договором одержав частину Померанії та ряд єпископств. Його держава стала притулком для протестантів з Франції (20 тис. між 1685 та 1703 рр.), Нідерландів, Швейцарії, Чехії (13 тис. за той же період). Одночасно держава подбала про розвиток промисловості і торгівлі.

Пруссія формально не входила до складу Німецької імперії, що дозволяло місцевим курфюрстам, посиляючись на свій статус прусських герцогів, проводити відносно самостійну політику. За свою лояльність імперії курфюрсти Бранденбурга вимагали (і домагалися!) численних політичних і територіальних поступок: проголошення Пруссії королівством з наданням курфюрсту титулу короля (1701 р.), приєднання герцогства Гельдерн (1713 р.), м. Штеттін і Західної Померанії (1720 р.) тощо. В державі була створена унікальна політична система, яку справедливо називали «*поліцейською державою*».

Засновником цієї системи вважають короля Фрідріха Вільгельма I (1713-1740). За наказом короля, на вулицях Берліна роздягали жінок, якщо їх вбрання було пошите з імпорتنих тканин, оскільки ввіз іноземних товарів, за невеликим винятком, був заборонений. Це може вважатися, як кажуть, тією краплиною води, в якій відбивається океан. Адже виконання королівських указів забезпечувалося методами, радикальними до безглуздя. Биття і накази супроводжувалися сентенціями на зразок: «Не потерплю заперечень» або «Коритися і не роздумувати». Армія зросла удвоє - до 85 486 солдатів, що становило 4 відсотки загальної кількості населення. Це була четверта за величиною армія Європи, де Пруссія за територією (118 426 кв. км) стояла на десятому, а за кількістю населення (2250 тис, у Львівській області сьогодні - 2,8 млн - *Авт.*) - на тринадцятому місці. З державних доходів, які становили близько 7 млн талерів - 3,6 млн йшло на армію.

Як тільки поміщики-юнкери спробували зорганізуватися у свою дворянську «фронду», королівська влада рішуче придушила уже першу спробу. Чиновницький апарат свідомо набирився не тільки з дворян, а й з бюргерів, причому обов'язково немісцевого походження (з іншої області королівства). Центральне управління в 1723 р. було реорганізовано у «верховне генеральне управління фінансів, військ і доменів». Найменше дбали про судове управління, куди Фрідріх Вільгельм I послав «безголових дворянчиків, непридатних ні для армії, ні для збирання податків».

Уже за Фрідріха II (1740-1786) армія претендувала на перше місце в Європі (186 тис. чол.), її утримання обходилося в 13 млн талерів річно (2/3 державного доходу). Правління цього короля вважається своєрідною епохою «просвіченого абсолютизму» для Пруссії. Далі обмежувалася зовнішня торгівля - при виїзді купців за кордон їм дозволялося узяти не більш як 210 талерів. Найвищої ефективності досягла податкова система. Робилися декларативні спроби звільнити селян від кріпосної залежності.

За Фрідріха Вільгельма II (1786-1797) внаслідок участі Пруссії в поділах території Польщі саме Королівство зросло до 194 891 кв. км з 5430 тис. населення. Включення слов'янських земель вимагало нового посилення адміністративного апарату. Цей апарат вважався в тогочасній Європі «зразковим» (особливо захоплювався цим зразком російський імператор Павло I). В Пруссії поліція і чиновники регулювали усе: спосіб виготовлення товарів, час роботи і торгівлі, місце запаленої лампи в жилому будинку і господарському приміщенні, кількість пляшок вина на селянському весіллі, розмір приданого для нареченої і т. д. і т. п. В країні були навіть введені посади «винюхувачів кави», які за запахом з вулиці визначали, де п'ють контрабандний безакцизний товар. Винних у порушеннях регламентів карали смертю і каторгою. Поширеними були шпигунство і доноси. Асоціальна поведінка винищувалася, так би мовити, на генетичному рівні.

Сучасні громадяни Німеччини підсміюються над пруссаками за їх, навіть за німецькими мірками, надмірну обов'язковість і законслухняність. З іншого боку, в будь-якій німецькій федеральній землі натовп буде слухняно чекати зеленого сигналу світлофора на пустій від машин вулиці. Помітивши правопорушення, наприклад, викинуте на ходу з машини сміття, німець обов'язково зателефонує до поліції. Порядок - «орднунг» у цього народу, що називається, в крові, а корені цього явища, можливо, слід шукати саме в даному історичному проміжку.

Найпомітнішою пам'яткою законодавства Пруссії доби абсолютизму стало Пруське земське укладення 1794 р. Воно майже повністю зберігало норми феодального права, включаючи і ставлення до нерухомої власності. Доступ буржуазії до набуття землі обмежувався. Зберігався поділ населення на «панів» і «слуг». Саме Укладення має дві частини. У першій - записані норми цивільного права, в другій - правове становище станів, державних установ, шкіл, церкви, а також статті кримінального права. Укладення санкціонувало тортури та паличні удари.

4. Австрія у другій половині XVII-XVIII ст.

До її складу, крім німецькомовних Верхньої і Нижньої Австрії, Тіролю, Швабських земель, входили слов'янські Карінтія і Крайна, Чехія, Моравія, Сілезія та частини колишнього Угорського королівства. Аж до реформи Йосифа II володіння Габсбургів залишалися значною мірою конгломератом земель. Державне управління було відносно децентралізоване, зберігалися місцеві представницькі установи - *ландтаги* і *сейми*. На чолі провінцій стояли намісники, які обиралися

з місцевих дворян становими сеймами (в останніх були представлені

4 стани: духовенство, пани, рицарі, імперські міста) і затверджувалися королем. Заплутаною була судова система, компетенція численних судів (міські, земські, гофмаршальський та ін.) не мала впорядкованості, справи часто пересилалися з одного суду в інший. Сам суд продовжував залишатися становим, тобто дворяни судилися дворянами, жителі міст - міськими судами, а селян судив їх поміщик.

Початок австрійського абсолютизму припадає на другу половину XVII ст. Опорою Габсбургів у боротьбі з магнатами стало середнє і дрібне дворянство. Зросло значення центральних установ, ослабла роль місцевих сеймів. Найважливішими центральними установами стали: державна рада (дорадчий орган при государі), «придворна австрійська канцелярія» на чолі з канцлером (виконавчий орган) та придворна військова рада. За Йосифа I з придворної канцелярії виділено міністерство закордонних справ. Натомість місцеві сейми і ландтаги поступово перетворилися на земські зібрання з дуже обмеженою компетенцією. Після поразки повстання Ракоці 1711 р. ледве животів і угорський сейм.

У XVIII ст. Австрія зуміла збільшити свою територію за рахунок поділів Польщі (1772 і 1795 рр.) та окупації Буковини у 1774 р. На загал це була клаптикова монархія, друга за територією (576 тис. кв. км) у Європі і третя за населенням (після Росії і Франції) - 20 млн чол. Армія у 80-х роках XVIII ст. мала до 278 тис. чол. Ще в 1749 р. розпочалася військова реформа за прусським зразком: упорядковано рекрутські набори і комплектування офіцерського корпусу, введено категорію «безстрокововідпускних», тобто запасу. Ця реформа потягла за собою реорганізацію системи фінансів і внутрішнього управління. В 1760-1781 рр. було проведено нове реформування вищих державних установ, створена *Державна рада* з 6 членів. Здійснювана у цей час політика проводилася у дусі освіченого абсолютизму. Останній був типовим явищем у житті відсталих країн Європи. Свою назву дістав від того, що государі цих монархій керувалися ідеями французьких буржуазних просвітителів. *Освічений абсолютизм* нібито здійснювався, виходячи з якихось надкласових загальнонаціональних інтересів, а насправді служив зміцненню цього ж режиму. Він став дійовим засобом боротьби проти місцевих, станових і корпоративних привілеїв.

Зразком освіченого абсолютизму може бути діяльність Катерини II в Росії або Йосифа II в Австрії. Уже мати Йосифа II Марія-Терезія здійснила ряд важливих реформ. Так, у 1749 р. для утримання армії були встановлені щорічні податки певного розміру (14 млн гульденів), постійні на період 10 років. У 1751 р. виданий указ, що забороняв зганяти селян-платників податку із землі.

Йосиф II декретом 1784 р. наказав вести діловодство в усіх частинах імперії німецькою мовою. Чиновники, які нею не володіли, звільнялися з посад і замінювалися німцями. Католицизм залишалося державною релігією, але церква і школа підпорядковувалися державі. Ще Марія-Терезія скасувала інквізицію в Ломбардії, вилучила з кас церковних братств 3 млн гульденів та закрила 80 монастирів. Йосиф II знищив усі 642 братства, що існували в Австрії, і закрив 738 монастирів. Майно закритих монастирів було передане до благочинного фонду. Воно оцінювалося

в суму 170 92 гульдени, причому відсутні дані з Моравії, Чехії і Тіролю. Майбутнім священикам навіть заборонялося навчатися в Римі. Завершенням релігійної реформи стало підпорядкування кліриків контролю світських чиновників (з виплатою жалування з казни), а також т. зв. патент про віротерпимість, що надавав свободу совісті лютеранам, кальвіністам, православним і греко-католикам.

Укази 6 липня 1771 р. і 13 серпня 1775 р. фіксували розміри панщини (3 дні на тиждень по 10 годин) і оброків. Обмежувалось право поміщиків на вотчинний суд та розпорядження селянською землею. В королівському домені панщина скасовувалася. Йосиф II пішов навіть далі. 1 листопада 1781 р. був виданий знаменитий патент про знищення кріпосного права для Чехії, Моравії та земель власне австрійської частини монархії (за 8 років до Французької революції!). Кріпосну залежність було замінено відносинами підданства, які на той час вже існували в частині власне австрійських земель. Піддані повинні і надалі коритися поміщикам, але дістали особисту свободу. Селянин тепер міг вільно одружуватися, вільно покидати маєток, вільно обирати будь-яке ремесло. Піддані звільнялися від служби при панському дворі, але мусили відбувати панщину та інші повинності на користь землевласників. Викуп землі селянами залежав від «добровільної угоди» селян з поміщиками. В 1783-1789 рр. уряд намагався запровадити єдиний поземельний податок (70% валового прибутку господарства селянину, 12% - державі, 18% - поміщику). Після смерті Йосифа II (1790 р.) і революції у Франції реакційне дворянство домоглося скасування майже усіх його реформ.

ЛЕКЦІЯ 9.

ТЕМА: Виникнення і розвиток Арабського Халіфату.

Навчальна мета: розкрити особливості виникнення і розвитку держави і права Арабського Халіфату.

Час: 80 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 15 хв.
2. 10 хв.
3. 15 хв.
4. 20 хв.
5. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 7
2. 12
3. 18
4. 24
5. 38
6. 45
7. 71

ПЛАН

1. Виникнення ісламу. Об'єднання арабів та виникнення халіфату.
2. Арабські завоювання. Держава Омейядів.
3. Халіфат Абассидів.
4. Традиційні мусульманські правові системи.

1. Виникнення ісламу. Об'єднання арабів та виникнення халіфату

Процес державного будівництва в доісламській Аравії розпочався в IV-VI ст. н. е., коли виникли невеликі протодержави на півдні регіону - Ємен, Мекка, Ятриб та ін. Тут пролягав торговельний шлях, що з'єднував Європу та Близький Схід з Індією та Китаєм. Вигоди торгівлі дозволили виділитися родоплемінній верхівці міст та кочових племен, а її представникам зміцнити свої позиції і впливи в суспільстві. Але в 570 р. Ємен був захоплений іранцями, після чого завойовники спрямували всю торгівлю північним шляхом. Південноаравійська торгівля занепала, серйозна економічна криза торкнула інтереси найширших верств населення - як осілого в містах, так і кочових племен. Як це часто трапляється в історії, внутрішнє напруження знайшло свій вихід у сфері релігії (пригадайте тріумфальне поширення християнства в занепадаючому Римі чи активізацію нетрадиційних сект на пострадянському просторі).

Творцем нової релігії виступив Мухаммед (бл. 570-632) - людина, яка увійшла в історію як великий і головний пророк ісламу. Мухаммед виступив з проповіддю, увесь зміст якої зводився до постулату, що існує лише один Бог - Аллах і всі повинні бути покірні його волі («іслам», «мусульманство» - від слова «покірність»).

Народився пророк у збіднілому клані Хашім могутнього мекканського племені курейшитів. Ріс сиротою, пас худобу свого дядька Абуталіба, а потім перейшов на службу до багатой удови Хадіджі, яка згодом стала першою дружиною пророка. Незважаючи на 15-16-річну різницю у віці, шлюб їх був щасливим і дав потомство. Однак з усіх решти численних шлюбів пророка (в тому числі і з малолітніми дружинами) нащадків більше не було, а з дітей Хадіджі лише одна дочка Фатіма пережила батька і залишила двох синів.

Після одруження з Хадіджі Мухаммед покинув торгівлю і цілком зосередився на релігійних пошуках. Йому навідувалися «видіння», він почув божественні «голоси». Близько 610 р. Мухаммед виступив як релігійний проповідник. Догматика нового віровчення була відверто запозичена з Біблії - так, як пророка єдиного Бога Мухаммед називає першолюдину Адама, єврейських праотців Авраама (Ібрагім), Ісаака (Ісхак) та ін., Ісуса (Іса-бен-Маріам, тобто - син

Марії) і - чомусь -Олександра Македонського (Іскандер). Завершує цей список сам Мухаммед - останній і найвеличніший з пророків. Вимоги до обрядової сторони теж були максимально простими і зрозумілими - щоденна молитва, супроводжувана омовінням, дотримання посту, внесення до загальної скарбнички податку на користь бідних - т. зв. *закяту*, який первісно становив приблизно 2,5% від загальної вартості майна.

З-поміж решти самозваних «пророків» іудейського, християнського, маніхейського тощо толку Мухаммеда відрізняло те головне, що було життєво необхідним для Аравії початку VII ст. н. е. - заклик до єднання усіх арабів під прапором єдиного Бога. Притягальну силу нового віровчення збільшувало і вороже ставлення Мухаммеда до рабовласництва, принаймні в середовищі єдинорічців. Спочатку підтримували Мухаммеда одиниці з числа найближчих родичів: Хаді-джа, син Абуталіба Алі - двоюрідний брат Мухаммеда, який одружився з його дочкою Фатімою, купець Абу-Бакр, Омар та деякі інші, загалом - дуже і дуже нечисленні прихильники. Пророку навіть довелося в 622 р. втікати з рідної Мекки, де він зіткнувся з опором панівної в місті племінної верхівки курейшитів. Опинився утікач у сусідньому Ятрибі, який давно виступав торговельним і політичним конкурентом Мекки. Згодом Ятриб почали називати Мадінат ан-Набі, що означає «місто пророка», або просто Медина. Після прибуття Мухаммеда до Медини більшість місцевої общини прийняла вчення ісламу. Це був справжній тріумф.

Рік переселення (622 р. н. е.) - *хіджра* почав вважатися першим, висхідним роком нової мусульманської ери.

Мединська община мусульман виробила свій статут, свої організаційні форми, перші закони і приписи. Мухаммед суттєво поглибив відмінності між власним віровченням та вченнями іудеїв і християн, максимально наблизивши нову релігію до традиційних норм життя арабів (багатоженство, підкорення жінки чоловікові тощо) та до норм місцевого права (чітке відстоювання інтересів приватної власності, характерне для торгового люду).

Під вплив ісламської общини в Медині за короткий проміжок часу підпали південна та західна Аравія, найдовше (до 630 р.) трималася ворожа Мекка. Але коли раніше войовничі курейшити визнали іслам, Мекка була оголошена священною столицею нової релігії, а учорашні релігійні супротивники швидко посіли чільні місця серед найближчого оточення пророка.

Мухаммед зробив те, чого найбільше потребували сучасні йому араби, - він об'єднав їх, дав їм зрозуміле і доступне кожному віровчення, що вказувало напрями застосування внутрішньої енергії суспільства. Курс цей був простим і ясным - правовірні повинні наставити на правильний шлях «невірних», об'єднати їх усіх під священним прапором ісламу. В Корані максимально відверто викладено припис: протягом восьми місяців на рік (бо чотири місяці вважаються «забороненими») належить воювати з багатобожниками, з невірними, знищувати їх, захоплювати їхнє майно (2 : 186-189; 4 : 76-78, 86 і т. д.).

Священна війна (т. зв. *джихад*) за навернення невірних у мусульманство приносила непоганий дохід. Чотири п'ятих військової здобичі розподілялися між воїнами (причому вершники отримували більше, ніж піші: одну частку за себе і дві частки за коня), одна п'ята йшла пророкові і призначалася, принаймні на перших порах, на потреби бідних та самотніх. Створена Мухаммедом *теократична держава* (теократією називається форма правління, за якої політична влада належить церкві та служителям релігійного культу) спиралася на військо, яке оплачувалося не земельними пожалуваннями, а часткою від військової здобичі.

Ця система хоч і не виключала наявності у воїнів та воєначальників власних земельних наділів, але робила їх відчутно залежними від частоти успішних військових походів. Вона дозволила відносно тривалий час зберігати боєздатність армії, її високу мобільність. Аравійські кочовики перетворювалися на професійних воїнів, а згодом -у землевласників на завойованих землях. Тим самим влада отримала надійне військо, згуртоване єдиним походженням та спільною вірою, військо, яке жило за рахунок грабунку завойованих земель. У цій теократичній державі мало місце повне зрощування державної і церковної влади. Глава держави (халіф) вважався наступником пророка, вище духовенство становило штат його радників, суд перебував цілком в руках духовних осіб.

Становище центральної влади зміцнювалося ще й тим, що податки (формально сакрального характеру - пожертва мусульманина на користь бідних) збиралися з усіх землевласників, хоча з феодалів і дещо менші. Державна власність на землю поширювалася на меншу частину земель (землі без власників і необроблювані), решта земель та нерухомого майна перебували в приватній чи родовій власності.

Смерть пророка (632 р., похований в Медіні) поставила питання про вибір нового лідера мусульман. При цьому мова йшла уже не стільки про духовного провідника, скільки про главу величезної держави з досить складною системою управління. В межах арабської ісламської общини обидві верховні посади, світська і духовна, злилися в одній особі, яка під іменем *халіфа* (дослівно - «заступника» пророка) повинна була згуртувати правовірних.

Розкол мусульманського світу на шиїтів та суннітів

Хоча найближче до засновника ісламу був його кузен і зять Алі, батько двох улюблених онуків Мухаммеда, Хасана та Хусейна (синів Фатіми), *першим халіфом* обрали не його, а Абу-Бекра, давнього і найбільш заслуженого сподвижника померлого пророка. Правління Абу-Бекра (632-634) було відносно нетривалим, але напрочуд успішним. Були врегульовані внутрішні чвари в Аравії, розпочалися завоювання поза межами власне арабського регіону - походи на Сирію та захоплену сасанідським Іраном Месопотамію.

Наступним халіфом став Омар, якого призначив своїм політичним спадкоємцем сам Абу-Бекр. За десять років свого правління Омар (634-644) відвоював у Ірану Месопотамію, приєднав Закавказзя та деякі території власне Ірану (увесь Іран був захоплений пізніше, в 651 р.). Арабські полководці завоювали Сирію та Палестину (попередні завойовники, візантійці, були змушені піти з цих земель в 636 р.), дійшли до стін Константинополя. В 639 р. до халіфату було приєднано Єгипет.

За Омара склалася система наділення військових за службу тимчасовими володіннями. Земельний фонд формувався за рахунок колишніх володінь активних противників халіфату (монархів, членів правлячих династій, власників земель, убитих на війні з мусульманами). До нього також включалися виморочні землі. Розподілявся він між новими володільцями на правах т. зв. *ікта*, тобто умовного посадового володіння. Зрозуміло, що найбільші наділи отримували не рядові воїни, а їх провідники. З числа цих воєначальників виник прошарок умовних феодалських тримачів, знатних вельмож. Такі землі надавалися з умовою несення військової служби, обов'язкової обробки земельного наділу (орендарями) та сплати відповідних податків на користь держави.

Халіфові Омару приписуються такі слова: «Якщо хтось володітиме землею і не оброблятиме її протягом трьох років, а хтось інший зорає її, то цей інший набуває переважного права на землю». Це не означає якогось «арабського соціалізму», корені якого деякі «ліві» ідеологи сучасного арабського світу намагаються шукати у сивій давнині. Податок з ікта був обов'язковим, а стягувався він з мусульман в основному в натуральній формі - як частка від врожаю. Тим самим необроблювана земля ікта доходу в державну скарбницю не приносила.

Землі ікта могли бути відчужені, але за умови виконання відповідних обов'язків новим володільцем. Оброблялися володіння феодалів в основному на умовах кабальної оренди.

Крім ікта, в мусульманській державі існували ще три типи земельних володінь: землі, що ними володіли племена і роди на правах спільної власності; приватновласницькі землі - *мульк* (обробляти які було необов'язково) та землі, що перебували у безпосередній власності держави (сюди автоматично потрапляли усі землі, вільні від оранки чи випасу худоби).

Немалу роль в успіхах завойовників відігравала їх релігійна віротерпимість. До переходу в іслам завойоване населення підштовхували лише економічними методами. Тим, хто здавався без бою, гарантувалося збереження майна, халіф обмежувався збором податків з нерухомості - подібно до того, як податками обкладалися і землі, надані в користування завойовників. Місцеве населення не вербувалося до війська, зберігалися привілеї верхівки підкорених народів (зокрема, їх обкладали меншими податками). Ті, хто перейшов у іслам, звільнялися від особливого податку на іновірців, після чого у своєму громадському статусі практично зрівнювалися із завойовниками.

Рента як податок майже з усіх земель надходила в казну халіфа. Але мусульмани як податок платили *ушр* - одну десяту частину доходу, а всі інші - *харадж*, розмір якого коливався від однієї до двох третин врожаю (або збирався у грошовій формі з одиниці площі), а також подушний податок (*джизію*).

Харадж був основним джерелом державного доходу - за халіфа Омара надходження тільки з південного Іраку становили щорічно близько 100 тис. дирхемів. Величина хараджу змінювалася залежно від оброблюваної культури, наприклад, у південному Іраку з одиниці площі посіву пшениці брався податок по 4 дирхеми, ячменю - по 2, кунжуту і бавовнику - по 5, з одиниці площі виноградника - по 10 дирхемів і т. д. Джизією обкладалися усі дорослі працездатні чоловіки - немусульмани, які мали певне заняття. Під час збирання джизії бралася до уваги економічна самостійність кожного платника. З багатих (міняйл, торгівців тканинами та ін. багатих купців,

великих землевласників, лікарів, частини ремісників) брали по 48 дирхемів, з людей середнього достатку - по 24, з бідних землеробів та ремісників (кравців, кра-сильників, шевців) - по 12 дирхемів щорічно. Торговельне мито для мусульман було також пільговим (2,5% проти 5% для решти і 10% для іноземних купців - немусульман).

Тим самим перехід у нову віру ставав економічно вигідним, а інколи і фактично неминучим для нових підданих халіфату.

Особливо важко було сплачувати джизію, оскільки вона збиралася грошима, а не натурою. Селяни - немусульмани були змушені везти свої продукти на ринки, в дорозі їх виловлювали державні митники, які (часто по кілька разів) примусово збирали торговельне мито. Арабський юрист Абу-Юсуф повідомляє про численні факти, коли людей за несплату податків катували, ставили з непокритою головою під пекучим сонцем, поливали голови киплячою олією. Багато хто був змушений жебракувати, щоб зібрати необхідну суму. Як уже вказувалося, податковий тиск на немусульман був суттєво значущим.

Прискорювала процеси переходу в іслам і його відносна близькість з іншими релігіями - християнством, іудаїзмом, заснована не тільки на монотеїзмі, але й спільній догматиці.

У 644 р. замість Омара, убитого рабом-іранцем, халіфом став Осман - також мухаджір (учасник хиджри, тобто найближчий сподвижник пророка). За Османа до халіфату були приєднані Вірменія та Мала Азія, північноафриканські території (Лівія - аж до Карфагену). За його правління наперед почав швидко висуватися рід Омейядів, який прибрав до своїх рук усі найбільш прибуткові посади. Рядові вершники, які отримували тільки частку від військової здобичі, виступили проти зосередження величезних земельних наділів в руках арабської знаті. Вони об'єдналися навколо Алі - зятя Мухаммеда. Цей рух дістав назву *шиїтського* (від шиа - група, партія, секта). До нього приєдналися кочовики-бедуїни, а також новонавернені мусульмани, зокрема із завойованого Ірану - одним словом, ті, хто почував себе обділеним при розподілі державної власності. Шіїти вважали, що не Осман, а Алі, найближчий родич пророка та його соратник, повинен посісти місце халіфа. У 656 р. натовп шиїтів, що зібрався в Медині під виглядом паломників з Єгипту, Месопотамії та інших районів халіфату, увірвався до палацу Османа і убив його. Халіфом був проголошений Алі (602-661), який переніс столицю з Медіни в Хуфу (Месопотамія). Зі своїх посад були зміщені усі призначені Османом намісники різних частин величезного Арабського халіфату.

Рід Омейядів зумів об'єднати сили аристократії і під проводом Муавії (намісника убитого халіфа в Сирії) виступив проти Алі. Муа-вія, який був сином Абу-Саф'яна, фактичного правителя Мекки до її завоювання Мухаммедом, закликав арабів до помсти за убитого халіфа Османа, якого він оголосив мучеником. Алі він звинуватив у співучасті в убивстві халіфа. Географічно Омейяди спиралися на Сирію, в класовому відношенні - на заможну родоплеменну військову верхівку. Соціальні протиріччя набули релігійного забарвлення. Прихильники Алі утворили шиїтський напрямок в ісламі (надалі він став переважаючим в Ірані), а соратники Муавії - суннітський.

Сунна - це священний переказ, що складається з розповідей (хади-сів) про життя і діяльність пророка, його вислови тощо. Сунна складалася протягом перших двох століть ісламу й увібрала в себе багато історичного матеріалу та ще більше легендарних перебільшень. Шеститомна Сунна стала чимось на зразок коментарів до *Корану*. Всі, хто визнавав святість Сунни, почали називатися суннітами, цей напрямок в ісламі з другої половини VIII ст. вважається ортодоксальним.

Сьогодні більшість мусульман - сунніти, за винятком Ірану, де панівне місце посідає шиїтська течія.

Спершу військова перевага повністю перебувала на боці Алі. Та у вирішальний момент битви з армією Муавії новий халіф виявив хитання і погодився на передачу спірного питання про право на розгляд третейському судді. Тим самим Алі втратив авторитет в очах найбільш радикальної частини свого оточення. Від шиїтів відкололися т. зв. *ха-раджити* (тобто - ті, що вийшли), які вважали, що халіф повинен бути не спадковим, а виборним - «волею Аллаха і народу». Хараджити об'єднували переважно рядових воїнів, важливим елементом доктрини цього релігійно-політичного напрямку стала вимога соціальної рівності усіх віруючих - мусульман. Проти цих учорашніх союзників довелося надалі спрямовувати головний удар.

У 661 р. Алі був зарізаний кинджалом хараджита. Його син Хасан (онук Мухаммеда) поступився престолом, виторгуючи собі деякі поступки. А новим халіфом проголосили Муавію. Він став родоначальником правлячої династії Омейядів.

2. Арабські завоювання. Держава Омейядів

Столицю було перенесено до багатого Дамаску з його палацами та мечетями; суннізм був проголошений панівною течією в ісламі. Си-рійське населення перебувало у привілейованому становищі. Натомість Омейяди (661-750) жорстоко експлуатували населення Ірану та Іраку, що були географічною базою шіїтів та хараджитів. Уклавши тимчасовий мир з Хасаном (син Алі, котрий поступився престолом), Муавія жорстоко розправився з повсталими хараджитами. Якщо попередні халіфи були виборними, то ще за життя Муавія призначив своїм наступником сина, тим самим поклавши початок практиці успадкування халіфського престолу та власній династії.

По смерті Муавії була організована змова шіїтів, на чолі якої став другий син Алі та Фатіми - Хусейн. Проте повстання шіїтів було придушене, а його керівник загинув на полі бою. Ім'я похованого в Кербелі (сучасний Ірак) шіїтського мученика Хусейна стало гаслом і прапором боротьби шіїтів проти ненависних їм суннітів. Після смерті Хусейна прірва між суннітами та шіїтами стала нездоланною, прихильники двох напрямків у мусульманстві стали не просто непримиренними суперниками, а й озлобленими ворогами (порівняйте з протистоянням католицизму і православ'я після 1054 р., пригадайте «походи хрестоносців» на Русь).

Візантії вдавалося ціною величезних зусиль стримувати експансію Омейядів. Натомість у Північній Африці араби порозумілися з кочо-виками-берберами, які прийняли іслам і перейшли на їх бік. Ще за Муавії араби завоювали Афганістан, Бухару, Самарканд, Мерв. На рубежі VII–VIII ст. була завойована частина Грузії, здійснювалися набіги на Хозарію. На початку VIII ст. намісники халіфа приєднали до халіфату майже усю Середню Азію, досягнувши рубежів Індії та Китаю. В Північній Африці до халіфату були приєднані Лівія, згодом Туніс і Марокко. В 711-714 рр. війська халіфату на чолі з Тафіком з боями зайняли Піренейський півострів, а тоді вторглися у Францію. Поразка у битві при Пуатьє (732 р.) змусила відійти їх за Піренейські гори, які стали кордоном арабських володінь у Європі. Намісники пророка халіфи вважали своїм обов'язком приєднувати до імперії усе нові землі, навіртаючи завойоване населення до ісламу.

У різних регіонах імперії, в залежності від місцевих умов, процес ісламізації мав свої особливості та відмінності. В районах близьких, де здавна проживали араби чи близькі їм семітські племена, - в Месопотамії, Сирії, Палестині, ісламізація зводилася до арабізації. Прагнення арабської аристократії очолити управління завойованими територіями дістало свій вияв у реформах омейядських халіфів Абд-дель-Меліка (685-705) і Веліда I (705-715). В діловодство була введена арабська мова як мова державна. Здійснено також *грошову реформу*, що вводила обов'язкові для усього величезного халіфату арабські грошові одиниці - золоті динари та срібні дирхеми (40 дирхемів = 1 динару). З допомогою ісламу населення швидко асимілювалося і досить швидко стало фактично арабським за мовою, культурою та іншими етнічними ознаками.

Складніше йшла справа в Лівані (тут глибокі корені пустило християнство) та в Північній Африці, де населення не було семітським (особливо в Єгипті). Але й тут етнічні процеси, хай і з значним запізненням у часі, розвивалися у тому ж напрямку - асиміляції місцевого населення та заміщення місцевих мов і культур арабською мовою та арабською ісламською культурою (можна проводити історичні паралелі з політичною і релігійною римською експансією в Галлії та Іберії, чи з російською - за Волгою і Уралом). Там, де відсоток арабського населення був незначний - в Середній Азії, Ірані, Афганістані, Закавказзі, не кажучи вже про Іспанію - процес ісламізації йшов не стільки шляхом арабізації, скільки за рахунок економічних привілеїв для тих, хто добровільно переходив у іслам. Зауважимо, що цей принцип сповідувався усіма мусульманськими державами і в майбутньому - прикладом можуть слугувати слов'яни Боснії і Герцеговини, обернені в іслам уже турецькими завойовниками на багато сторіч пізніше.

У період Омейядів відбувалось швидке зближення арабів з місцевим пануючим класом, при усе більшому переважанні арабського елементу (державна мова, система експлуатації, релігія, податкова система, судочинство). Але уже на початку VIII ст. масовий перехід завойованого населення в мусульманство призвів до різкого скорочення податкових надходжень (основна їх маса традиційно стягувалася з немусульманського населення) і ослаблення економічної могутності халіфату.

Щоб якнайкраще забезпечити потреби казни, намісник Омейядів в Іраку в 700 р. видав закон, згідно з яким усі мусульмани - неараби надалі не звільнювалися від сплати подушної податі хараджу. Якщо цей закон і збільшив приплив грошей у державну скарбницю, то почуття та настрої мусульман-неарабів стали еволюціонувати у небажаному для влади напрямку. Тому за халіфа Омара II (717-720) було скасовано не лише цей закон, але й зроблено спробу урівняти в правах усіх мусульман.

Останні омейядські халіфи були вимушені різко підвищити податковий тиск тепер уже на все мусульманське населення, не роблячи поділу на арабське і неарабське. Особливо посилювався податковий тиск за халіфа Хішама (724-743). Під час збирання податків застосовувалися - до мусульман! - найжорстокіші засоби, аж до катувань. Величезні військові витрати на підтримання єдності колосальної імперії уже більше не скуповувалися вигодами від її експлуатації. Різке підвищення фіскального тиску вело до численних народних повстань в різних частинах Арабської держави.

Останнім омейядським халіфом був Мерван II, розбитий повстанцями на р. Великий Заб в Іраку.

3. Халіфат Аббасидів

Влада Омейядів упала в 750 р. внаслідок повстання Абу-Мусліма, піднятого ним у 747 р. в Мерві (Середня Азія), з подальшим поширенням на Іран. До повстання приєдналися хараджити та шиїти. Нащадки омейядських халіфів зуміли укріпитися лише на крайньому заході, в Іспанії, де ними був у 756 р. заснований Кордовський халіфат (929-1031). А влада в інших частинах держави перейшла до халіфів з нового роду Аббасидів (750-1258). Хоча перемога Аббасидів стала можливою лише завдяки підтримці шиїтів, державною релігією був проголошений суннізм, а столиця перенесена з Дамаску (Сирія) до Багдаду (Ірак). В доходах Багдадського халіфату Ірак відігравав винятково важливу роль: наприкінці VIII ст. із загальної суми податкових надходжень в 411 млн дирхемів одна третина надходила з Іраку. Після Іраку, в розумінні господарського значення йшли області західного і північного Ірану. Сирії належала другорядна роль.

Аббасиди не вели активної зовнішньої політики експансії - за довгі віки їх панування до халіфату були приєднані лише Сицилія, Кіпр та ряд інших, незначних за розміром територій. Основним завданням халіфів стало утримання раніше завойованих земель. Тим самим військова здобич перестала бути найважливішим джерелом доходів служилої верстви, благополуччя феодалів значною мірою досягалося експлуатацією селянства і прибутками від торгівлі. Це зменшувало заінтересованість у сильній верховній владі. З іншого боку, необхідність утримання військового контролю над обширною імперією вимагала численної армії. Військо Аббасидів налічувало 160 тис. чоловік. Для зменшення витрат на його утримання широко використовувалися найманці, яким не потрібно було давати земельних наділів у володіння: хорасанці, бербері, тюрки і т. д.

Для захисту самого халіфа, починаючи з Мутасіма (839-842), створюється новий вид військ - дворцева гвардія, яка формувалася з рабів-гулямів. Їх ще у дитячому віці привозили работоргівці з причорноморських, прикаспійських та казахстанських степів. Виховуючись ізольовано від місцевого населення, вони, за задумом, повинні були стати сліпим знаряддям в руках халіфа в його боротьбі з можливими претендентами на владу чи емірами-сепаратистами. Але з часом винятково привілейоване становище гулямів поставило халіфів у пряму залежність від власної гвардії.

Халіф Мутаваккіл (847-861) був убитий двома воєначальниками своєї гвардії зі згоди і за співучасті свого сина. Халіф Мустаїн (862-866) був жалюгідним пішаком в руках тюркських командирів. За наполяганням ворогів цих командирів, теж впливових воєначальників, він був змушений зректися престолу. Після чого йому відрубали голову і послали її новому халіфу, а обезглавлений труп валявся на дорозі, поки його не поховали місцеві жителі. Халіф Мутазз (866-869) спробував позбавитися опіки тюркських командирів з допомогою гвардійців-берберів. Але був скинутий з престолу і ув'язнений; на шостий день перебування у в'язниці помер (можливо, був отруєний). Його наступник Мухтеді (869-870) правив лише 11 місяців. Не пив вина, уникав веселощів, сам пробував судити деякі справи своїх підданих. Був також убитий п'яними гвардійцями, які вночі увірвалися до його спальні. Навіть загравання з гвардією і щедрі подарунки не гарантували халіфам влади і життя. Завжди могла знайтися група невдоволених гулямів, котра ставила на престол «свого» халіфа, усуваючи його попередника.

Юридично уся земля халіфату вважалася державною власністю, причому від імені держави нею розпоряджався халіф, а на місцях - його намісники у завойованих районах - еміри. Центральний апарат держави традиційно складався з трьох відомств. У Дамаському халіфаті головна увага приділялася воєнному і фінансовому відомствам, а третє відомство - громадських робіт - не набуло значного розвитку. Емір командував військами і управляв адміністративним апаратом певної області.

В багатьох випадках еміри перетворювалися у спадкових правителів своїх країн. Ситуація дещо нагадувала європейську, де герцоги і графи Франкського королівства, отримавши землі у бенефіцій від короля, намагалися за будь-яку ціну перетворити їх у аллод і звільнитися з-під опіки королівської влади. В середовищі служилих феодалів халіфату йшли аналогічні європейським процеси перетворення умовного володіння у приватну власність. Важливу роль відігравав ріст земельних володінь, що належали мусульманським духовним установам - т. зв. *вакфів*. В теорії, за рахунок доходів з цих земель мали утримуватися мечеті, школи, благочинні установи, лікарні тощо. Тому з цих земель не збиралися податки і не вимагалася військова служба. Значна частина вакфів була номінальною, оскільки службові феодалі «дарували» цю землю духовенству, зберігаючи на практиці більшу частину доходів для себе. Економічне зміцнення прошарку феодалів вело до спроб встановлення політичної автономії. В Єгипті, Марокко, Лівії, Ірані, в Середній Азії упродовж IX-X ст. оформилися фактично самостійні емірати зі спадковою владою - держава Ідриси-дів (з 788 р.) в Марокко, держава Аглабідів (з 800 р.) в Лівії і т. д. Рід Тулунідів став самостійним в Єгипті, рід Тахирідів - в Ірані тощо. Для відособлення від центру місцеві феодалі навчилися використовувати навіть ... народно-визвольні рухи. Так, у Середній Азії населення повставало проти Аббасидів в 751, 776-783, 806-810 рр., причому перемога над повсталими вимагала від халіфа не лише військової сили, але й поступок місцевій знаті. Як результат, - зміцнілі таджик-ські феодалі у 819 р. створили самостійну державу; місцева династія Саманідів до 999 р. правила Середньої Азії.

У боротьбі з сепаратистами халіфи зміцнювали державний апарат, була створена посада візира - помічника халіфа. Цьому візиріві підлягали всі центральні установи, у віданні яких перебували адміністрація провінцій, збирання податей, податків та мита, формування і постачання війська та державний контроль. Крім того, візир, будучи хранителем халіфської печатки, мав право скріплювати нею свої розпорядження, внаслідок чого вони набували значення і сили указів верховної влади.

Посада візира дещо нагадує посаду *джатті* при єгипетських *фараонах* чи *нубанду* при *патесі-лугачях* Вавилонської держави, її доцільність в системі державного апарату східної деспотії ґрунтується на тих же підставах. Але відновити утрачену єдність було неможливо. На початок IX ст. посада візира опинилася в руках роду Бармекідів, великих іранських феодалів. Зрозуміло, що спадкове закріплення посади візира за впливовим феодалним кланом означало де-факто встановлення контролю над владою халіфа з боку представників цього клану. З іншого боку, місцеві еміри, які погоджувалися визнавати номінальну династичну владу «спадкоємця пророка» - халіфа, не бажали миритися з активним втручанням у свої справи зі сторони якихось Бармекідів. Сепаратистські тенденції навіть посилювалися. Зрештою це зрозуміли і самі халіфи.

За Харун-аль-Рашида у 802 р. Бармекіди були усунуті від державної служби і винищені, а усе їхнє майно конфісковане на користь держави. Проте процес феодалного роздроблення після кончини Харун-аль-Рашида (786-809) не зупинився, а навіть пришвидчився. На середину X ст. під владою халіфа залишився один лише Ірак, причому і у самому Багдаді реальна влада з рук халіфів перейшла до гвардійських воєначальників-гулямів. Історики порівнюють становище халіфів в цей період зі становищем своєрідних «пап ісламу» - з духовно-політичних лідерів ісламського світу вони перетворилися на самих лише духовних. Ім'я чергового халіфа обов'язково виголошувалося правовірними під час вечірньої молитви у п'ятницю, його ім'я карбувалося на монетах. Халіфи зберігали також *право інвестири* - тільки після їх формального затвердження нащадок того чи іншого еміра отримував право на місце свого попередника. Інвестура, одержана від халіфа і закріплена у відповідній грамоті або дипломі, робила владу навіть завойовника або загарбника законною, перетворювала його в законного государя, якому повинні були коритися його піддані і повстання проти якого вважалися не лише державним злочином, а й гріхом, що карався у загробному житті. За таку згоду халіф, як правило, отримував від претендента багаті подарунки, що, в свою чергу, забезпечувало халіфам можливість утримувати свій, позбавлений реальної сили двір в пишноті та розкоші.

У 945 р. Багдад був захоплений західноіранським шахіншахом-шиїтом з роду Буїдів, після чого халіф остаточно був позбавлений політичної влади, став полоненим шиїтів-Буїдів. Влада халіфа була частково відновлена лише після загарбання Багдада в 1055 р. турками-сельджуками. Провідник туркменських племен огузів Тогрул-бек, який належав до роду Сельджуків, був коронований багдадським халіфом і отримав титул султана. Влада Тогрул-бека поширювалася на Іран, Середню Азію та Афганістан.

Початок епохи хрестових походів означав ще більше звуження влади халіфа. Війна з хрестоносцями вимагала якнайшвидшого створення потужних регіональних військ. Армії місцевих правителів стали додатковою гарантією невтручання у внутрішні справи еміратів з боку багдадських халіфів. Однак кінець халіфату і смерть останнього халіфа були пов'язані не з європейцями-хрестоносцями, а з т. зв. «жовтим хрестовим походом».

У 1254–1260 рр. визволяти гроб Господній пішли ... монголи. Хоча каган великої монгольської імперії Мунке, дотримуючись законів Чингісхана, стверджував, що для нього усі релігії рівні, проте саме християнство вважалося в цій імперії головною релігією. По-перше, християнами була більшість підданих імперії, по-друге, християнками були дружини каганів і ханів. Так, дружина великого кагана Мунке та дружина керівника хрестового походу хана Хулагу сповідували несторіанство. Похід, як це було притаманно усім монгольським військовим починанням, був зорганізований зразково. Мусульманські твердині падали одна за одною. В 1258 р. монголи узяли Багдад, халіф Мустансір був убитий. Впав Арабський халіфат - центр військової і релігійної могутності мусульманського Сходу. В Європі хана Хулагу порівнювали з імператором Константином Великим, на честь хана служили меси. Однак у 1260 р. європейські рицарі-хрестоносці, в першу чергу Орден тамплієрів, виступили проти монголів на боці мусульман! Геополітичні інтереси Ордену виявилися важливішими за релігійні, втручання в палестинські справи третьої сили (якою в даний момент виступили монголи) в штани хрестоносців не входило. Монголи зазнали поразки під Айн-Джалутою і відійшли. Тим часом після смерті великого кагана Мунке розпочалися династичні чвари, і «жовтий хрестовий похід» на тому закінчився. Ще за півстоліття Палестину залишили останні загони хрестоносців, але теократична держава - халіфат та влада халіфів так і не відновилися.

4. Традиційні мусульманські правові системи

Коран складається з 114 різних за характером та обсяг розділів -т. зв. *сур*. Якщо виключити першу з них, невелику молитву, що відіграє в ісламі роль своєрідного «Отче наш», решта 113 згруповані в порядку зменшення обсягу, так що останні з них, найменші, складаються з кількох рядків, а перші представляють собою цілі трактати, розділені на сотні невеликих абзаців-аятів. Така хаотична композиція (за показниками обсяг *сур*) робить сам твір дещо непослідовним: до одного й того ж релігійного чи правового питання автори (прийнято вважати, що перший запис Корану був здійснений близько 650 р. за третього наступника Мухаммеда - Османа, а його остаточний текст склався аж у VIII ст., тобто за багато років після смерті пророка) повертаються по кілька разів, більш важливі догмати можуть йти за менш важливими тощо. За часом їх виголошення Мухаммедом усі сури поділяють на 90 «мекканських» (більш ранніх) та 24 «медінських» (пізніших, так би мовити, «відшліфованіших»); у тексті «мек-канські» та «медінські» сури йдуть впереміж.

Більша частина Корану - полеміка у формі діалогу між Аллахом та противниками ісламу чи тими, що вагаються. Коран містить релігійно-правові приписи, що визначають «угодний Аллаху» стиль життя і поведінки, деякі правила обрядовості та відправлення культу. Багато місця приділяє Коран основам мусульманського права.

За деякими підрахунками, в Корані налічується 225 протиріч, причому початок їм був покладений самим Мухаммедом, який посиленнями на змінену волю Аллаха виправдовував суперечні місця у своїх проповідях. Усунення цих протиріч, а також зміни в суспільному житті халіфату вимагали появи коментарів і тлумачень Корану - т. зв. тафсіру. Тим самим Коран не був чимось догматично закріпдженим, а сама мусульманська доктрина (включаючи важливі положення права) постійно розвивалася і удосконалювалася. Усні перекази (*хадиси*) про життя і діяльність пророка, спогади про розмови з ним та про його висловлювання з тих чи інших питань були ретельно зібрані сучасниками, нащадками та послідовниками Мухаммеда.

У IX ст. шість подібних збірників склали Сунну, тобто переказ, що стосувався різноманітних норм права, звичаїв, правил поведінки, еталоном яких виступав пророк.

Як і інші релігії, іслам не закликає до активної перебудови світу. Навпаки, він вчить смиренності і послуху. Раби повинні підкорятися панам, але й пани повинні по-батьківськи ставитися до рабів. Приватна власність недоторканна - з цього приводу вказівки Корану суворі і недвозначні, а закони *шаріату* жорстоко карають злочинців, наприклад, крадіїв - відрубуванням руки. Усі мусульмани рівні перед Богом, але майнові відмінності, багатство і бідність визнаються природним фактом, встановленим самим Аллахом. Торговельний прибуток оголошується цілком законним, лихварство засуджується: «Аллах дозволив торгівлю і заборонив ріст» (2 : 276). Цікава

деталь: в сучасних арабських монархіях Аравійського півострова королівські банки надають кредити під нульовий процент (державна виграє на оподаткуванні налагодженого виробництва).

Існують чотири школи ісламського права (мазхаби), створені в рамках ортодоксального суннітського ісламу ще у VIII–IX ст. Вони зберігають свій вплив по сьогодні. Для того, щоб зрозуміти відмінності між ними, слід взяти до уваги, що для вирішення спірних правових питань ісламське право застосовує такі методи:

- *рай*, тобто індивідуальне тлумачення того чи іншого з авторитетів мусульманського богослов'я. Роль цього методу завжди була обмеженою;

- *іджма*, тобто узгоджена думка багатьох або й усіх авторитетів на даний час. Цей метод широко визнавався усіма;

- *кіяс* (*кіяс*), тобто висновок за аналогією;

- *істіслах* (*істіхсан*), тобто визнання можливості зміни деяких ха-дисів Сунни, якщо їх зміст суперечить визнаному благу.

Система Абу-Ханіфа (помер у 767 р.), т. зв. *ханіфізм*, найбільшу увагу надає методам індивідуального тлумачення - *роя* і вирішення спірних питань шляхом аналогії - *кіяса*, з посиланням на відповідні сури Корана та на Сунну. Саме ханіфізму належить висунення наперед методу *істіслах* (*істіхсан*). Ханіфізм багато уваги надає і звичаєвому праву арабського та інших мусульманських народів - *адату*, норми якого гнучко пов'язуються з ісламом. З усіх шкіл мусульманського права ханіфізм є найбільш гнучкою системою, яка вміло пристосовується до нових віянь та змін у етно-культурному середовищі. Ханіфізм став переважною системою ісламського права в Османській імперії. До його прибічників дотепер належать не менше третини сучасних мусульман-суннітів, що проживають у Туреччині, Афганістані, Єгипті, Пакистані, Індії та деяких інших країнах.

Система Малика (помер у 795 р.), *маликізм*, визнає в якості основ права Коран, Сунну, спирається на ханіфізм та на методику істіхсана. Але з усіх решти методів послідовники цієї системи віддають перевагу т. зв. *іджму*, тобто узгодженню. Маликіти близькі до ханіфітів, але більш суворі і нетерпимі, менше схильні довіряти спекулятивним умо-висновкам. Поширення ця система набула першочергово в країнах Ма-грибу, і взагалі серед африканських мусульман, наприклад у Судані.

Система Аш-Шафії (помер у 820 р.), *шафіїзм*, визнає як основу ісламського права Коран і Сунну, не допускає індивідуальних тлумачень авторитетів богослов'я (метод *рая*) та застосування методу *істіслах*. Система в сфері своїх правових норм значно жорсткіша від ханіфізму і ближча до маликітів з їх нетерпимістю до правових спекуляцій. Поширений шафіїзм в Сирії, частково в Єгипті та східній Африці, Пакистані та Індонезії.

Система Ібн-Ханбала (помер у 855 р.), *ханбалізм*, спирається в основному на хадиси і дуже обмежено використовує методи *рая*, *іджми* та *кіяса*. Ця школа відрізняється нетерпимістю та начотництвом, має найменше поширення, в основному у найбільш консервативних країнах ісламу, перш за все в Аравії, а також у сучасному Афганістані.

В цілому ж, на думку С. А. Токарева, школа ханбалітів «просякнута духом крайнього фанатизму, буквального тлумачення релігійних догматів ... близька до неї і школа маликітів ... Дві інші школи, що поширилися в більш культурних областях мусульманського світу, допускали вільніше тлумачення учення. Особливої ворожнечі між представниками цих чотирьох богословських шкіл немає».

Усі чотири мазхаби, хоча й сперечаються між собою з окремих питань права, методики та обрядності, практично мирно співіснують, нерідко в межах однієї держави. Очолується кожна школа групою високоосвічених (в ісламському розумінні) спеціалістів - законознавців та богословів - муджтахідів. Усім чотирьом школам сунніти надають рівного значення; кожний мусульманин має право змінювати свої симпатії на користь того чи іншого мазхаба, користуватися навчальними посібниками різних шкіл.

Богословські школи включені до зведеної системи мусульманського права - шаріату. Мусульманське право цілісне: воно не поділяється на цивільне, карне, релігійне. Шаріат (тобто «намічений», «приписаний» шлях) опирається на Коран та Сунну, а також на збірники т. зв. *Фікха*, тобто своєрідні зводи та кодекси ісламського законодавства, вироблені названими вище школами, які мають реальний правовий авторитет і силу закону.

Кодекс шаріату підрозділяється на три основні частини - *ібадат* (обов'язки, що стосуються релігійного культу), *муамалат* (чисто юридичні норми) та *укубат* (система покарань).

Шаріат суворо регламентує майже усі сторони побуту, сімейних взаємин тощо. Разом із звичаєвим правом, *адатом*, шаріат створює густу мережу обов'язкових приписів, що практично детермінують поведінку мусульманина на суспільному і побутовому рівні.

Система законодавства ґрунтується на визнанні приватної власності на засоби виробництва. Вона встановлює правила спадкування майна, за якими майно повинно переходити лише до законних спадкоємців (тобто тих, яких такими визнає Коран), особливо підкреслювалося, що «чоловікові виділяється частка, що дорівнює частці двох жінок». Забороняється входити у чужий будинок, коли в ньому немає господарів, але в той самий час дозволяється присвоювати майно з виморочних будинків. Злодії жорстоко караються за вчинену ними крадіжку: «Злодію і злодійці відрубуйте руку в покарання за те, що вони вчинили», - говориться в Корані. Менш жорстко переслідується убивство - тут багато речей дозволялося за законами *адата* з його традиційними інститутами кровної помсти. Коран дозволяє правовірним помститися, але у межах еквіваленту: вільного за вільного, жінку за жінку, раба за раба. Він серед іншого забороняє убивати новонароджених дівчаток (звичай, широко поширений в доісламській Аравії). За вбивство чи тілесні пошкодження можна було відкупитися, але розмір викупу був непосильним для простої людини: 100 верблюдів та 12 тис. дирхемів. Убивство немусульманина або жінки тягнуло меншу відповідальність. Коран врегулював також сімейні стосунки, виробив правила шлюбу і розлучення, установив правила опікунства тощо.

Шаріат регулює цивільні правовідносини, порядок вирішення майнових суперечок, стягнень і покарань. Дуже важливо, що при оцінці того чи іншого діяння береться до уваги намір, часто оцінка здійсненого діяння враховує не так сам доконаний факт, як суб'єктивні наміри людини.

Слідкували за виконанням норм шаріату і тлумачили їх мусульманські богослови. Мусульманське духовенство виконувало (а подекуди і до сьогодні виконує) більше світські, ніж суто релігійні функції. *Мулла*, який перебуває при мечеті, - це, власне, вчитель у церковній школі. *Каді* - це суддя, знавець шаріату. *Улем* - учений богослов, викладач у вищій релігійній школі, рада улемів давала свій висновок з питань релігії і права. Специфіка шаріатського процесу полягає у тому, що не існує поділу справ на цивільні та кримінальні, не робиться процесуальної різниці між позивачем і відповідачем. При розгляді справ не було ні прокурора, ні адвоката. Справу починали на прохання потерпілого чи його родичів.

Офіційна процесуальна норма шаріату прирівнює двох жінок до одного чоловіка (зокрема, при наданні свідчень).

Правовірні мають право узяти до чотирьох законних дружин (якщо мають засоби для їх утримання, зокрема кожній дружині має бути збудований окремий будинок) та необмежене число наложниць. Чоловік завжди має право на розлучення і тим самим на поповнення числа дружин. Жінка права на розлучення не має. Подружня зрада дружини чи наложниці жорстоко карається - за нормами *адату* зрадниця піддається каменуванню (тобто забиванню камінням). Офіційний шаріат також допускає подібну розправу з невірною жінкою, але для цього вимагаються свідчення кількох сторонніх свідків. Однак Коран фіксує і певні права дружини. При розлученні дружину і навіть рабину не можна позбавити дитини, якщо вона ще потребує материнського догляду. На практиці, діти до семирічного віку залишаються з матерями, а потім можуть бути узяті батьком, але лише за певних умов. Зберігаються за жінкою права при розподілі майна, спадкуванні, розлученні. Дружина не приносить приданого, хоча калім - норма швидше адату, ніж шаріату. Жінок, в тому числі малолітніх дівчат, родичі часто використовували як товар - продавали, вимінювали, дарували.

Мусульманину забороняється вживати вино. Відповідальність за вживання вина для правовірного - 40 ударів батоном. У цьому є своє логіка. Іслам приписує правовірному п'ять обов'язкових щоденних молитов, а спілкування з Аллахом нетверезого повинно вважатися блюзнірством.

Треба сказати, що подібно до представників християнського світу, і правовірні мусульмани часто доволі легко пристосовуються до змін в обстановці, формально не порушуючи приписів шаріату. Наприклад, комічно було спостерігати, як в львівських гуртожитках студенти з Сирії чи Лівану буквально через місяць починали пити горілку нарівні з місцевими студентами. Пояснення було більш, ніж просте, але оригінальне: «Пророк заперетив п'ять «сок лози», а про водку нічого не говорив».

Цікаво відзначити, що у багатовікових зіткненнях з християнством, брахманізмом, буддизмом, маздеїзмом та іншими релігіями іслам майже незмінно виходив переможцем. Він

витіснив раніше панівне християнство в Північній Африці, Єгипті, Сирії, Малій Азії. На Кавказі до поширення мусульманства більшість народів сповідували християнство, але були ісламізовані (черкеси, кабардини, аджарці, частина осетинів та абхазів). На Балканах в іслам обернено деякі групи болгар, македонців, боснійців, албанців. Зворотних прикладів масового обернення будь-якого мусульманського народу в християнство історія не знає. Щоправда, з Піренейського півострова мусульмани були вигнані в результаті Реконкісти (XII-XV ст.), але тут витіснення ісламу відбулося шляхом насильного вигнання, а не ідейної перемоги однієї релігії над іншою. Науковці пояснюють цей факт тими міркуваннями, що релігія Мухаммеда була внаслідок своєї простоти і доступності більш зрозуміла народним масам країн, де переважали патріархальні суспільні відносини. Очевидно, що правова система шариату більш тонко враховувала особливості суспільного і культурного життя цих народів.

ЛЕКЦІЯ 10.

ТЕМА: Держава і право Візантії

Навчальна мета: розкрити особливості становлення і розвитку правової системи у Візантії.

Час: 160 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 30 хв.
2. 20 хв.
3. 30 хв.
4. 30 хв.
5. 30 хв.
6. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 24
2. 26
3. 31
4. 38
5. 45
6. 49
7. 50

ПЛАН

1. Східна Римська імперія та Візантія за Константина Великого.
2. Візантія часів Юстиніана.
3. Розвиток феодалних відносин у Візантії. Боротьба із зовнішніми ворогами.
4. Боротьба з хрестоносцями. Латинська імперія
5. Занепад Візантії. Завоювання Константинополя турками-сельджуками.

1. Східна Римська імперія та Візантія за Константина Великого.

Візантія (Східна Римська імперія) оформилася як самостійна держава в 395 р. в результаті поділу Римської імперії на Західну та Східну. Ще імператор Константин I в 324-330 рр. збудував нову столицю імперії - Другий, або Новий Рим - на місці Візантія, давньої мегарської колонії на Босфорі. На її будівництво були витрачені колосальні суми: шістдесят тисяч фунтів (римський фунт = 327,5 г) золота витратили лише на спорудження міських стін, критих колонад та акведуків (водопроводів). У місті Константина були збудовані і храми старим богам, і церкви - християнському богу. Щоб надати блиску новій столиці, пограбували стару: з Риму вивезли величезну кількість статуй. Частина римської знаті переселилася до нової столиці. Офіційна назва міста не прижилася. На честь свого засновника воно було назване Константинополем. Нова столиця відразу стала військово-стратегічним та торговельним центром імперії. За показником розвитку ремесла і торгівлі, рівнем духовної культури тощо Новий Рим ще в межах єдиної держави швидко випередив стару столицю.

До складу Візантії увійшли Балканський півострів, Мала Азія, Си-рія, Палестина, Єгипет, Кіренаїка, частини Месопотамії та Вірменії, Кіпр, Крит, Родос та інші острови Егейського моря. Південний берег Криму, деякі області Аравії, а з V ст. - Іллірик та Далмація. На землях імперії проживали племена і народи різного етнічного походження, різного рівня культурного розвитку, релігійних переконань: греки, фракійці, іллірійці, вірмени, грузини, сирійці, євреї, германці (готи та ін.) тощо. Панівне становище серед народів імперії належало грекам, романізація мала поверховий характер. Проте офіційно імперія іменувалася Ромейською, а її жителі називали себе римлянами - ромеями.

Після падіння Західної Римської імперії Візантія виступила в якості законної спадкоємиці Риму й претендувала на панівне становище в усьому християнському світі. Ідея всесвітньої монархії з центром у Константинополі не заперечувалася й у варварських королівствах Заходу - принаймні, до створення імперії Карла Великого. Варварські королі номінально визнавали

претензії на світову владу візантійського імператора. В самій же Рومейській імперії остаточно утвердилася доктрина божественного походження влади візантійського імператора, повелителя усіх християнських народів. Імператор (грецькою «василевс») зосередив в своїх руках усю законодавчу та виконавчу владу. Щоправда, ця влада теоретично була обмежена такими установами, як *сенат (синкліт)*, державна рада (*консисторій*) та *діми*. Діми (від грецького слова «демос» - народ) були організаціями вільних громадян візантійських міст, що виконували господарські, політичні й військові функції. Важливу роль у житті держави відігравала церква.

Система державного управління Візантії була логічним продовженням традицій доміную, започаткованого Діоклетіаном у 284 р. Центральне управління зосереджувалося в імператорському палаці і поділялося на ряд відомств, які очолювали призначені імператором чиновники. Управління провінціями теж було суворо централізованим і підпорядковувалося центральній владі. Складна ієрархія бюрократичного апарату регулювалася чітким табелем про ранги.

Від пізньої Римської імперії були також успадковані системи обкладення податками та організації армії. Уже в IV-VI ст. починає практикуватися заміна військової служби імущих громадян (землевласників) сплатою грошових внесків. До армій Візантії, подібно до Західної Римської імперії, приймалися на службу найманці - варвари, але більшість збройних сил і особливо військового флоту, становили вихідці з місцевого вільного населення.

Християнська церква вже в IV ст. стає союзницею і опорою імператорської влади. Константинопольський патріарх постійно сперечається з римським папою за верховенство в християнському світі. Історично склалося так, що римські папи претендували не лише на духовну, але й світську владу над усіма без винятку християнами (концепція двох мечів, див. Лекцію 6), а візантійські патріархи перебували у великій залежності від імператорської влади і на самостійну роль у світському житті не претендували.

Деякі історики пояснюють відмінності в різному політичному устрої Заходу і Сходу (передусім Росії") Європи різницею історичної ролі церков західного і східного обряду. Суперництво папи з королями та імператорами, а також протестантизм нібито породили західну демократію, а православ'я об'єктивно стало союзником самодержавної монархії і тоталітаризму.

Церква у Візантії отримала ряд привілеїв: духовенство було звільнене від оподаткування (за винятком поземельного) та повинностей, єпископи та інші вищі ієрархи мали право суду над кліриками.

Значного поширення у багатонаціональній Візантії набули численні єресі, зокрема *аріанство*, *несторіанство*, *монофізитство*. За релігійною оболонкою приховувалися класові інтереси народних низів. Як правило, усі єресі виступали за більш «простий» спосіб життя, який нібито і вели перші апостоли, осуджували панівну церкву за розкіш та накопичення багатств. Держава надавала патріархам підтримку у боротьбі з єрессями, на голови єретиків спадали державні репресії. Тим самим союз держави і офіційної церкви зміцнювався, остання відчувала нагальну потребу в сильній імператорській владі.

2. Візантія часів Юстиніана.

Найвищого розквіту Візантійська імперія досягла за правління імператора Юстиніана I (527-565), перетворившись на могутню середземноморську державу. В цей час відбувається внутрішня стабілізація Візантійської держави, здійснюються великомасштабні завоювання. Майбутній імператор народився в сім'ї бідного іллірійського селянина. Його дядько Юстин I (518-527) був зведений на престол солдатами і згодом зробив племінника своїм співправителем. Юстиніан I володів не лише необхідною для імператора волею та енергією, але й непогано розбирався в інтересах та потребах народних низів, був доступний для спілкування для людей будь-якого раніу.

Внутрішня політика Юстиніана спрямовувалася на посилення централізації держави та зміцнення економіки імперії. За Юстиніана I були знищені останні залишки республіканських установ і накладені суворі обмеження на права великих земельних власників. Великим успіхом стало викрадення в Китаї секретів виробництва шовку і відкриття в Сирії та Фінікії власного виробництва цього продукту, який надзвичайно цінувався в Європі. Розвиток ремесла і торгівлі дозволив витрачати великі суми на будівництво доріг, акведуків та оборонних споруд в прикордонних районах.

Юстиніан проводив політику підтримки середніх верств землевласників та обмеження влади можновладців, насамперед давньої сенаторської аристократії.

За Юстиніана була здійснена найбільш масштабна кодифікація римського права. В 528 р. н. е. він утворив комісію з 10 чол. на чолі з магістратом Трибоніаном та константинопольським професором права Теофілем з метою систематизації імператорських конституцій. 16 квітня 529 р. кодекс Юстиніана вступив у силу, і всі конституції, що не потрапили до нього, втратили свою силу. Але робота кодифікаційної комісії тривала і далі.

В новій редакції *Codex Iustinianus* був прийнятий в 534 р. Ця кодифікація складається з 12 книг, кожна з яких поділена на титули з власним заголовком. Книга 1 містить конституції з церковного права, з 2 по 8 - з цивільного права, 9 - карного права, 10–12 – положення з державного управління. Одночасно з кодифікацією імператорських конституцій проводилася робота з кодифікації творів юристів (комісія в складі 17 чол. під керівництвом того ж Трибоніана діяла з 530 р.). Вказаній комісії надавалося право змінювати та редагувати тексти оригінальних творів, давати власні доповнення і коментарі, і навіть виключати застарілі положення. Так, наприклад, комісія «відредагувала» процедуру усиновлення (надзвичайно поширений інститут римського права) в тому ключі, що первісна роль народних зборів в затвердженні усиновлення була витіснена імператорським рескриптом.

Через три роки робота з кодифікації творів класиків юриспруденції була завершена і опублікована - це т. зв. Дигести (або Пандекти - від грец. всеохоплюючий) Юстиніана. Дигести становлять собою збірник уривків з 2000 творів 39 найбільш відомих римських юристів. Вони поділяються на 50 книг, книги - на титули (крім 30-32 книг, які титулів не мають). Титули поділені на фрагменти, об'ємні фрагменти - на параграфи.

Дигести об'єднують витяги з 275 творів 38 класичних римських юристів. 1-ша книга присвячена загальним питанням права, 2-га -46-та - приватному праву, 47-48-ма - кримінальному праву, 49-та -апеляціям, фіскальному праву і військовим справам, 50-та - адміністративному праву, юридичним дефініціям і правилам. Кожна книга поділяється на титули - усього 432, титули - на фрагменти; поділ великих фрагментів на параграфи був здійснений у середні віки.

Цитування Дигестів здійснюється таким чином: ім'я юриста (часом не наводиться), D, та 1-3 цифри. Наприклад, Пав., D, 41, 1, 26, 1 -Павел, 41-а кн. Дигест, 1-й титул, 26-й фрагмент, 1-й параграф (в даному конкретному випадку мова йде про пересажене дерево - поки не прив'ється, належить попередньому господарю, надалі - новому). Найбільша кількість фрагментів використана з творів Ульпіана (2.462) та Павла (2.083). Одночасно була здійснена обробка (і переробка) Інституцій Гая (друга пол. II ст. н. е.) - найпоширенішого посібника з вивчення римського права, який з часу свого оприлюднення встиг на VI ст. н. е. суттєво застаріти. 30 грудня 533 р. цей відредагований твір був опублікований, але уже під назвою Інституції Юстиніана (4 книги, 98 титулів).

Нарешті в 535-542 рр. були укладені т. зв. Новели Юстиніана, загальним числом 158, головним чином із сімейного і спадкового права. Вони були написані грецькою мовою, що також не було випадковим. Класичне римське право занепадало разом з самим Римом і Західною Римською імперією, Візантія переймала пальму першості.

Якщо оцінювати в цілому проведену законодавцями роботу, то слід звернути увагу на такі моменти:

- центральною ідеєю нового законодавства стає ідея необмеженої влади імператора - самодержця;
- оформлюється і зміцнюється союз імператорської влади з церквою, якій відводиться роль привілейованої опори державного апарату;
- заохочуються переміни в суспільному житті (особливо в «Кодексі» та «Новеллах»): надання рабам *пекулію*, відпуск рабів на волю. Отримав чітке юридичне оформлення інститут *коллату*.

Обґрунтування, регламентування і захист права приватної власності обумовили життєву силу основних положень «Зводу цивільного права Юстиніана», які зберегли своє значення протягом середньовіччя, а згодом були використані у буржуазному суспільстві.

Потреби державного будівництва вимагали збільшення податків. Це викликало народне повстання 11 січня 532 р., відоме як «Ніка» (вигук «перемагай!», з яким повстанці нападали на імператорські війська). Повстання було жорстко придушене полководцями Велісарієм та Мундом, під час різанини загинуло 30 тис. чоловік. Розгром цього повстання ознаменувався поворотом у внутрішній політиці імператора: Юстиніан перестав зважати на народні маси, намагаючись спертися на аристократію.

У галузі зовнішньої політики Юстиніан виношував ідею відновлення величчя Римської імперії періоду найбільшого розквіту. На заваді стояли варварські держави, що виникли на її руїнах. У 534 р. під ударами візантійських військ впало королівство вандалів у Північній Африці. Однак армія була розчарована тим, що її не забезпечили земельними ділянками за рахунок переможених, і у 536 р. тут розпочалося повстання під проводом візантійського солдата Стотза, до якого приєдналися місцеві берберійські племена та раби-втікачі.

В 535 р. візантійські війська напали на королівство остготів в Італії. Вони захопили Сицилію і вторглися до Південної Італії. Полководець Юстиніана Велісарій у 536 р. оволодів Римом. Але й тут завойовники зіткнулися з широким народним рухом, який очолив остготський король Тотіла (541-552). В 546 р. повстанці відвоювали Рим, а згодом - більшу частину Італії, Сицилію, Сардинію, Корсіку.

Лише в 555 р. після прибуття нових підкріплень під командуванням Нарсеса Італія була повністю завойована візантійцями. Імператор Юстиніан в 554 р. видав т. зв. «прагматичну санкцію», яка реставрувала в Італії рабовласницькі відносини; колони та раби, які отримали свободу з рук Тотіли, знову передавалися своїм панам. Одночасно із завоюванням Італії Юстиніан розпочав війну з вестготами в Іспанії, йому вдалося захопити ряд опорних пунктів у південно-східній частині Піренейського півострова. Усі ці завоювання виявилися неміцними і після смерті Юстиніана були швидко втрачені для Візантійської імперії.

Після того, як Візантія була втягнута у війну з остготами, іранський шах Хосров I Аношарван у 540 р. напав на Сирію. Кривава війна затягнулася до 562 р. Іран завоював Грузію та Сванетію, Візантія зобов'язалася платити Ірану щорічну данину.

У середині VI ст. північні рубежі імперії опинилися під тиском слов'ян - склавів. Попередні вторгнення варварів, як правило, мали грабіжницький характер: захопивши здобич у візантійських провінціях, варвари поспішали утекти від каральних експедицій імператорської армії. Слов'яни, навпаки, прийшли на Балкани з тим, щоб тут осісти, тим самим витіснивши або асимілювавши місцеве населення. Вони легко доходили до передмість Константинополя. За Юстиніана Візантія ціною великих втрат ще відбивала цей натиск, але з другої половини VI ст. внутрішні чвари в імперії та її загальне ослаблення відкрили слов'янам та іншим варварам шлях для вторгнення в межі Візантії та до заселення на відвоюваних землях.

У 602 р. вибухнуло повстання в армії, яка стояла на Дунаї. Імператором був проголошений простий центуріон (сотник) Фока, який проводив жорстокий терор проти представників землевласницької аристократії. В країні розпочалася громадянська війна, в 610 р. Фока загинув, а на престол зійшов представник феодалізованої провінційної знаті Іраклій (610-641). Громадянською війною повною мірою скористалися завойовники-слов'яни, які саме в цей час осіли на Балканах. У 80-х роках VII ст. тут виникло слов'янське *Болгарське царство*. Тим самим в особі слов'ян Візантія отримала одного із найзапекліших ворогів своєї державності.

На Сході імператорові Іраклію довелося зіткнутися з новими ворогами - *арабами*. З 636 по 642 р. араби відвоювали у Візантії її найбагатші провінції: Сирію (636), Палестину (638), Верхню Месопотамію, Єгипет (646). Наприкінці VII ст. вони ж захопили Північну Африку. Після цих невдач територія імперії скоротилася до *третьої* від того, що мав у своєму володінні Юстиніан.

3. Розвиток феодальних відносин у Візантії. Боротьба із зовнішніми ворогами.

Невдачі зовнішньої політики разом з громадянською війною зумовили проведення корінних реформ у внутрішньому устрої держави. Різко скоротилося крупне землеволодіння рабовласницького типу. Великого значення набули вільні сільські общини. Землеробство перебудовувалося *на феодальній основі*: на зміну праці рабів приходила праця різних категорій залежного населення. Корінним чином змінюється *адміністративний устрій*. Старі діоцези та провінції замінюються новими військово-адміністративними округами - *фемами*. З розселених в кордонах імперії слов'ян, вірменів, сирійців, а також вільних візантійських селян створюється у VIII ст. новий особливий військовий прошарок - т. зв. *стратіотів*. За несення військової служби стратіоти отримували від уряду в спадкове володіння земельні наділи. Таке землеволодіння було привілейованим: воно звільнялося від усіх податків, крім поземельного (подібно до церковного землеволодіння).

Сформувалася ціла структура воїнських володінь, яка гарантувала наступність передачі військової професії з покоління у покоління. Візантійська армія комплектувалася в цей час майже виключно з місцевих жителів, а не найманців. На чолі фем стояли командири фемного війська - *стратіги*, у чиїх руках зосереджувалося не лише військове управління, але й цивільна

адміністрація. Такий устрій означав відступ від начал суворої централізації, притаманних Візантії в перші століття її існування. І разом з тим сила центральної влади в країні навіть у цей час була набагато відчутнішою, ніж у варварських королівствах Європи.

У 726 р. був виданий збірник офіційних законодавчих актів Еклога. Він, зокрема, закріпив зміни в процесуальному праві: проголошувався принцип рівності усіх громадян перед судом, звільнення сторін тяжби від сплати судових мит тощо. Були також скорочені законні приводи для розлучення. В переліку покарань за карні злочини домінували жорсткі заходи: відрізання носа і язика, осліплення, відрубання кінцівок. За кровозмішання, навмисний підпал, отруєння, розбій передбачалася смертна кара. В ряді випадків допускалася заміна членушкодження високими грошовими штрафами.

Перемогу на селі нових феодальних відносин зафіксував кодифікований у VIII ст. «Землеробський закон». Подібно до варварських правд, цей закон став записом норм звичаєвого права. Верховним власником землі проголошувалася вільна сусідська община. Орні землі, сади, виноградники перебувають у приватному володінні общинників. Луги, вигони, ліси тощо - у спільному користуванні. Община в цілому пла тить податки державі. Поряд з основною категорією вільних общинників - *георгів* - з'являються неіміщі бідняки - *опори*, які здають свої землі в оренду іншим общинникам або взагалі покидають їх. На селі є і наймити - *містії* (головним чином пастухи) та раби. «Землеробський закон» не дозволяв продавати землю не членам общини; її можна було здавати в оренду або обмінювати лише односельчанам.

Отже, можна говорити, що у VII-VIII ст. у Візантії розпочинається процес феодалізації, який в основному завершується в XI ст.

Така перебудова суспільного ладу дозволила відтворити боєздатне військо. Візантія не лише зуміла відбити у 718 р. натиск величезної армії арабського халіфа, але й у 740 р. завдати арабам відчутного удару. За Константина V (741-775) візантійці самі вторгаються у володіння Халіфату в Сирії, доходять до берегів Євфрату та кордонів Вірменії. Успішні бойові дії в цей час веде візантійська армія і проти північного ворога - Першого Болгарського царства. Цей імператор почав конфіскацію церковних багатств та секуляризацію монастирських земель, які роздавав військово-служилій знаті у виді пожалувань. Примирення імператорської влади з церквою настало аж у середині IX ст. і було зумовлене появою спільного ворога - ересі павликіан. Павликіяни не лише вимагали спрощення богослужіння, знищення церковної ієрархії та шанування ікон, ліквідації монастирів, але й виступили проти центральної влади (повстання Фоми Слов'янина 820-823 рр.), і навіть створили в Малій Азії свою республіку, яка проіснувала до 872 р.

Прискорення майнового розшарування на селі призвело до розорення частини селянства, перетворення його на залежних, т. зв. *париків*. Інколи в залежність від крупних землевласників потрапляли цілі села. *Дінати* (так називали можновладців - багатіїв, від «діна» - сила) нерідко самовільно захоплювали общинні землі і силою примушували вільних общинників перетворюватися на париків. Збіднілі селяни не могли платити державні податки, цим зменшувалася чисельність стратіотського ополчення, що занепокоювало імператорську владу. Імператори *Македонської династії* (867-1056) видали ряд законів (новел) про землю.

У 872 р. була створена ще одна юридична пам'ятка - Прохірон. Звід законів був викладений простою мовою для розуміння широкими народними верствами. Між 884 і 886 рр. Василем I було видано посібник із застосування діючих правових норм - Епанагога. В ньому, зокрема, регулювалися взаємовідносини православної церкви з державою. За імператора Лева VI (886-912) на зміну Дигестам Юстиніана вводилися т. зв. «Базилики», що склалися з 8 томів у 60 книгах. Після імператорів македонської династії візантійське право зазнало відносно невеликих змін, переважно непринципового характеру. На початку 20-х років X ст. було відновлено право общинників на першочергову купівлю земель своїх односельчан. Далі таке ж право отримали общини і на купівлю дінатських земель. Продані ж за останні 30 років селянські наділи підлягали поверненню колишнім власникам - селянам. Цю ж лінію продовжив імператор Василь II, який у 996 р. оголосив дінатами тих розбагатілих общинників, які користуючись правом першочергової купівлі, зосереджували в своїх руках землі розорених сусідів; віднині общини мали право вимагати повернення своїх земель, незалежно від того, коли ці землі були утрачені!

Така турбота влади щодо збіднілих общинників пояснювалася військовими потребами: з селянської ділянки певної цінності виставлявся воїн-вершник, меншої цінності - військовий моряк або піхотинець. Якщо ж ділянка дробилася (наприклад, в результаті успадкування), військовослужбовця виставляли «у складчину». Але зміни у військовій справі потягнули за собою і соціальну перебудову суспільства. У війську зросла роль важкоозброєної кінноти. Разом з

підвищенням вартості спорядження вершника, зростали і розміри (та вартість) ділянки, від якої виставлявся вершник-стратіот. Власник такої ділянки по суті ставав дрібним вотчинником, чие становище в загальній селянській масі суттєво вирізнялося. Втрата колишнього значення на полі бою піхоти, наведеної з бідніших вільних селян, вела до того, що ця категорія населення втрачала підтримку держави і швидко почала закабалюватися.

Для того, щоб поставити собі на службу церкву і монастирі, а також високопоставлених сановників, імператори в X-XI ст. починають практикувати роздачу т. зв. *солемніїв* - права залишати собі частину чи навіть усі державні податки з сіл чи округів. У XI ст. з'явився особливий вид солемнія - т. зв. *пронія*, яка крім права пожиттєвого збору податків на свою користь з певної території включала в себе і право управляти цією територією.

Тим самим у Візантії наприкінці XI - на початку XII ст. (тобто дещо пізніше, ніж у Західній Європі) завершується оформлення основ феодальних відносин та становлення основних класів феодального суспільства.

Водночас проходить подальше удосконалення державного апарату. Кількість відомств досягнула шістдесяти. Найважливішим з них було податкове. Велику роль відігравало відомство державної пошти та зовнішніх зносин, яке славалося мистецтвом дипломатії та розвідки. Кожній посадовій особі присвоювався відповідний титул. *Ієрархія титулів була узаконена табелем про ранги*. Імператорський синкліт (сенат, в якому переважали вищі чиновники) був повністю підпорядкований главі імперії. Церква була міцно підпорядкована державній владі, патріарх повністю залежав від імператора. Єпископи особистих володінь не мали. Прибутки церкви визначалися в основному милістю імператора. Лише наприкінці X ст. добровільні піднесення населення були узаконені як особливий церковний податок (канонікон), що сплачувався подвійно грошима і натурою.

У 1054 р. відбувся офіційний розкол церков на православну (східний обряд) та римокатолицьку (західний обряд).

Македонській династії доводилося вести безперервні війни з арабами та слов'янами. В середині X ст. міжнародне становище Візантії дещо покращилося, що пояснювалося ослабленням Болгарії та розпадом Багдадського халіфату. У арабів було відвойовано частину Месопотамії та Малої Азії, Крит та Кіпр. У 1018 р. була завойована Болгарія, і знову під владою Візантії опинився весь Балканський півострів по Дунай включно. Але з 30-х років XI ст. кордони імперії стали скорочуватися: Візантія зіткнулася з новим могутнім ворогом - турками-сельджуками.

Київська Русь також здійснила ряд походів проти Візантії: у 860 р. (закінчився мирною угодою), у 907 р. (вигідний для Русі торговельний договір 911 р.), у 941 р. (флот Ігоря, спалений «грецьким вогнем» - речовиною на зразок сучасного напалму, секрет виробництва якої утрачений), у 969-971 рр. (кілька походів Святослава, які загалом не принесли успіху) та у 1043 р. (останній, вкрай невдалий для Русі похід). У 1047 р. руський загін вже допомагав Константину IX Мономаху придушити заколот знаті. Тим самим торговельні, дипломатичні та культурні зв'язки Візантії з Київською Руссю були встановлені за правління Македонської династії візантійських імператорів, головними представниками якої були Василій I Македонянин (867-886), Константин VII Багрянородний (913-959) Іоанн I Цимісхій (969-976), Василій II Болгаробійця (976-1025).

4. Боротьба з хрестоносцями. Латинська імперія

У 1071 р. турки-сельджуки розгромили візантійську армію при Манцикерті (у Вірменії). Імператор Роман IV Діоген потрапив до полону. Турки оволоділи майже усією Малою Азією та Вірменією. Того ж року упав останній опорний пункт Візантії в Італії - місто Барі в Апулії. В 1081 р. на престол зійшов засновник *нової династії Анексій I Комнін*. Тривала десятирічна смута сприяла зміцненню становища феодалів і тим самим розвитку у Візантії феодалізму. Феодали все частіше отримували «екскусію» - повне чи часткове звільнення від податків (феодал починав їх збирати на свою користь) та вилучення цих земель з-під контролю імператорського фіску. Нерідко держава надавала феодалові право на збір судових мит - тим самим в його руки передавалося судочинство, за винятком лише найтяжчих злочинів. Складається імунітет феодального помістя, схожий із західноєвропейським. Починаючи з XI ст. у пронію надаються вже не тільки державні землі з париками казни, а й землі з вільними селянами. Подібно до Західної Європи, починається боротьба феодалів за перетворення пронії у спадкове володіння (пригадайте, як у Західній Європі феодали домагалися перетворення бенефіціїв в аллоди). Збільшення доходів феодалів, отримуваних від пронії, дозволяло їм облаштовуватися приватними арміями, які

налічували подекуди тисячі воїнів. Це вимушувало імператорів усе більше зважати на своїх «слуг».

Боротися зі свавіллям великих феодалів спробував було імператор Андронік I Комнін (1183-1185). Він шукав опори у дрібних землевласників та купецтва. Андронік відмінив т. зв. берегове право, звичай, що дозволяв грабувати торговельні кораблі, які терпіли лихо. Імператор установив точні розміри податків і упорядкував їх збір. Доходи чиновників, які суттєво постраждали від цього заходу, він компенсував підвищенням жалування. Був заборонений продаж посад. Майно невдоволеної знаті конфісковувалося. Дещо поліпшилося становище селянства. Недоторканною залишалася громіздка система державного управління. Змова проти Андроніка завершилася приходом до влади Ісаака II Ангела (1185-1195) - великого феодала. Рештки вільних земель були роздані у пронії. Різко зріс податковий тиск. Серед апарату великого поширення набуло хабарництво. Безтурботна поведінка імператорського двору позначалася на боєздатності армії. Усе більшу небезпеку для центральної влади почали становити *єресі павликіан та богомилів*. Якщо за династичного правління Комнінів Візантія перебувала у розквіті, то за династії Ангелів остаточно втратила свою могутність.

Криза влади вела до невдач на зовнішній арені. На півдні на імперію нападали турки-сельджуки, які утворили в 70-х роках XI ст. в Малій Азії т. зв. Румський (або Іконійський) султанат, на півночі - угорці (у 1184 захопили Далмацію) та Друге Болгарське царство (визнане Візантією у 1187 р.). Але справжнім «могильником» Візантії стали хрестоносці.

Ідею хрестових походів висунув у листопаді 1095 р. римський папа Урбан II. На церковному соборі в Клермоні (Франція) він обіцяв повне прощення гріхів учасникам походу, а загиблим - рай. Європа на той час відчувала значне перенаселення - як неіміщого населення, так і дворян. Оскільки маєток і титул дворянина успадковував його старший (майорат) або молодший (мінорат) син, інші сини залишалися без землі і були змушені йти у монастирі, найматися на службу до знаті або й просто займатися розбоєм на великій дорозі. Обіцянки багатой здобичі в «землі обітованій» зрушили з місця багатотисячні армії селян і дрібних дворян.

Уже учасники першого хрестового походу 1096 р. (селянського), досягнувши території Візантії, вели себе там надто розгнуждано, так що імператор Алексій Комнін поспішив переправити цих хрестоносців у Малу Азію. Там їх і знищили турки-сельджуки. Учасники першого хрестового походу феодалів у 1096-1097 рр. збиралися в Константинополі і поводили себе надзвичайно зухвало: глушилися над візантійськими звичаями і церквою, грабували місцевих жителів. Лестощами і підкупом Алексій I добився від більшості сеньйорів та рицарів васальної присяги, вони обіцяли повернути Візантії її землі, які будуть відвойовані у турків. Однак свої обіцянки зазвичай не дотримали. На початку XII ст. на Сході утворилися чотири держави хрестоносців: Королівство Єрусалимське, графство Тріполі (на північ від Єрусалимського королівства), князівство Антіохійське та графство Едеське. Першим серед сеньйорів вважався король Єрусалимський, решта були його васалами.

На середину XII ст. почала зростати напруженість у відносинах Візантії з європейськими державами (її штучно роздмухували римські папи), а отже, і з хрестоносцями. В 1185 р. сицилійський король Вільгельм II відторг від Візантії Іонійські острови. В 1191 р. англійський король Річард I оволодів Кіпром, поступившись ним згодом колишньому єрусалимському королю Ті де Лузіньяну. Під час третього хрестового походу (1189-1192) його керівник німецький імператор Фрідріх I Барбаросса вступив у спілку з найлютішим ворогом Візантії на сході - Румським султанатом. У відповідь Візантія уклала союз з Салах-ад-Діном - провідником арабів (власне курдом), який ворогував з Румським султанатом.

Четвертий хрестовий похід (1202-1204), розпочатий на заклик папи Іннокентія III, первісно задумувався як військова експедиція до Єгипту, але закінчився захопленням Константинополя і розгромом Візантійської імперії. Як привід було використано звернення за допомогою до німецького імператора з боку царевича Алексія, сина скинутого ще в 1195 р. візантійського імператора Ісаака II Ангела. Царевич обіцяв папі, що у разі успіху грецька церква буде підпорядкована «апостольському престолу». Оточивши Константинополь влітку 1203 р., хрестоносці добилися відновлення на престолі Ісаака II. Але коли той не зміг виплатити їм усю суму, обіцяну за допомогу, 13 квітня 1204 р. взяли місто штурмом і піддали його жорстокому розгрому. Були знищені тисячі пам'яток культури, особливо язичницького періоду, розграбовано храм святої Софії, переплавлено на метал унікальні скульптури.

Візантія впала, на її місці утворилася Латинська імперія (1204-1261). Однак хрестоносцям не вдалося підпорядкувати собі усі візантійські території: на північному заході Малої Азії

утворилася Нікейська імперія, в Південному Причорномор'ї - Трапезундська імперія, на заході Балкан - Епірська держава. Латинська імперія з центром у Константинополі входила до складу т. зв. Латинської Романії. Остання включала в себе держави «франків» на Балканах; володіння Венеціанської республіки, колонії і факторії генуезців; території, що належали рицарському ордену госпітальєрів: Родос та о-ви Додеканеса.

Хрестоносці обрали імператором Латинської імперії одного з своїх вождів, графа Фландрії і Ено Балдуїна I. За формою ніби відновлювалася Візантійська імперія, по суті ж встановлювалася розгалужена феодальна ієрархія французького чи німецького зразка. В імператорський домен входила частина Константинополя (другою володіли венеціанці) та завойована пізніше Фракія і південний захід Малої Азії. Правителі інших держав Латинської імперії вважалися васалами імператора, але їхня залежність була номінальною. На Балканах були засновані Фессалонікське королівство (1204–1224), Афіньська сеньйорія, далі герцогство (1205-1456), Морецьке (або Ахейське) князівство (1205-1432). Уже в 1205 р. війська цієї імперії були розбиті болгарським царем Калояном при Адріанополі. Часткова стабілізація Латинської імперії за Генріха I (1205-1216) була недовгою - хрестоносне поповнення з Європи не прибувало в достатній кількості, а створити свою налагоджену систему управління вороже настроєним місцевим населенням ніяк не вдавалося.

У 1259 р. в битві при Пелагонії війська Нікейської імперії розбили об'єднану армію двох найсильніших держав Латинської імперії: правителя Епіру та морецького князя. В 1261 р. загони нікейського імператора Михайла VIII Палеолога зайняли Константинополь. Латинська імперія припинила своє існування. Однак відроджена Візантія була лише блідою тінню колишньої світової імперії.

5. Занепад Візантії. Завоювання Константинополя турками-сельджуками.

Виробництво ремісничої продукції у візантійських містах було підірвано конкуренцією з Європою, звідки надходили дешевші і якісніші тканини і сукна. Венеціанські та генуезькі купці за підтримки своїх урядів домоглися у Візантії численних привілеїв, що призвело до занепаду місцевої торгівлі. Широка роздача земель в пронії, розширення податкових імунітетів, що надавалися феодалам, та торгових привілеїв італійським купцям різко скоротили надходження до державної казни. Величезних ресурсів вимагали затрати на армію і флот та на потреби дипломатії.

Государі з дому Палеологів не мали грошей і безсилі були поповнити податками свою казну. Історик XIV ст. Нікіфор Григора, який був присутній на весільних святах Іоана V, писав: «У ті часи палац дійшов до такої бідності, що в ньому не було жодної чаші, жодного бокала з золота або срібла, деякі з них були з олова, а всі інші з глини ... Я вже не кажу, що царські вінці і одяг на тому святі мали, здебільшого, лише вигляд золота і дорогоцінного каміння. В дійсності вони були з шкіри і лише позолочені, як роблять іноді шкіряники, почасти з скла, що світиться різними кольорами; подекуди лише зрідка було дорогоцінне каміння, яке мало справжню красу і блиск перлин, що впадає в око. До такої міри занепали, зовсім погасли і згинули стародавній добробут і блиск римської держави, що тепер мені соромно розповісти вам про це».

У 1306-1307 рр. каталонські найманці, покликані захистити Візантію від турецької навали, збунтувалися, розграбували Фракію, Фессалію та Південну Македонію. В 1320-1328 рр. у Візантії спалахнула міжусобна війна між імператором Андроніком II та його внуком Андроніком III, який намагався захопити владу. Перемога останнього обернулася ще більшим посиленням феодальної знаті і, відповідно, ослабленням центральної влади. З 1341 по 1355 рр. Візантія знову пережила громадянську війну і повстання проти імператорської влади т. зв. *зелотів* (дослівно - ревнителів) у Константинополі, Адріанополі та Фессалоніках, другому за значенням місті імперії. На чолі зелотів стояла міська торговельна верхівка та чиновна адміністрація, рушійною силою повстання були міські плебейські маси. Зелоти, узявши в свої руки владу в цих містах та прилеглих областях, навіть провели деякі часткові реформи: конфіскували землі знаті та монастирів, перерозподілили майно, обмежили лихварство. Форма державного правління залишалася незмінною. Після придушення повстання зелотів країна була розорена, представники двох династій - *Кантакузини* та *Палеологи* - ділили її на уділи, які належали тим чи іншим представникам імператорської фамілії. В 1348-1352 рр. Візантія програла війну генуезцям. Чорноморська торгівля і навіть постачання Константинополя хлібом зосередилися в руках італійців.

Користуючись ослабленням Візантії, найбільший з турецьких еміратів - Османський - в 1352 р. захопив фортецю Цімпе на півострові Галліполі, на європейському березі Дарданелл. Шлях на Балкани був відкритий. У 1362 р. Мурад I, який прийняв титул султана, завоював

Адріанополь (на Балканах) і переніс туди столицю Османської імперії. Візантія була змушена *визнати васальну залежність від османів*, платити їм данину і навіть брати участь в османських завоювальних походах.

Антиосманський хрестовий похід, очолений угорським королем Сигізмундом, завершився страшною поразкою хрестоносців у битві при Нікополі на Дунаї в 1396 р. Неминуче падіння Константинополя було на якийсь час відкладене поразкою османів від військ Тімура (Тамерлана) в битві при Анкарі 1402 р. У 1422 р. османи знову осадили Константинополь, а в 1430 р. узяли Фессалоніку. Для порятунку візантійський уряд вимушено пішов на укладення унії між католицькою та православною церквами. Вона була підписана у Флоренції в 1439 р. на основі визнання православною церквою папського примату та католицької догматики. Після флорентійської унії папа організував новий хрестовий похід проти турків. Але й ця акція після перших успіхів завершилася розгромом хрестоносців у битві 1444 р. під Варною. В самому візантійському суспільстві відбувся розкол на тих, хто відстоював ідею продовження співробітництва з римо-католицькою церквою і Заходом, та тих, хто наполягав на необхідності відмовитися від принизливої для православних флорентійської унії.

Тим часом османи ґрунтовно готувалися до вирішального штурму Константинополя. Султан Мухаммед II у найвужчому місці Боспору, трохи на північ від Константинополя, збудував укріплений замок, який назвав Богар-Келен (дослівно - Переріж-Горло). Коли послі імператора Константина прибули для того, щоб оспорити цю акцію як віроломне порушення миру, султан заявив: «Я можу робити все, що мені завгодно. Обидва береги Босфору належать мені: той східний, тому що на ньому живуть османи, а цей західний - тому що ви не вмієте його захищати. Скажіть вашому государю, що коли він ще раз зважиться надіслати до мене з подібними запитаннями, я накажу з посла живцем здерти шкіру.»

Навесні 1453 р. розпочалася осада Константинополя. Місто було узяте 29 травня 1453 р. і піддалося безжалісному знищенню і пограбуванню. В 1460 р. турки покорили Морею, а в 1461 р. - Трапезундську імперію.

Серед причин загибелі Візантії історики називають безперервні виснажливі війни, а також занепад міст, ремесел і торгівлі, зубожіння селянства. Країна також переживала політичну роздробленість, яка була неминучим наслідком феодалізації суспільства.

ЛЕКЦІЯ 11.

ТЕМА: Феодальна держава і право західних слов'ян.

Навчальна мета: розкрити особливості становлення і розвитку державно-правової системи у західних слов'ян.

Час: 160 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 50 хв.
2. 30 хв.
3. 30 хв.
4. 30 хв.
5. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 24
2. 25
3. 29
4. 36
5. 41
6. 45
7. 50
8. 61
9. 75
10. 76

ПЛАН

1. Виникнення і розвиток Польської держави.
2. Польське право доби феодалізму.
3. Чеська держава.
4. Особливості чеського феодального права.

1. Виникнення і розвиток Польської держави

У Польщі утворення феодальної держави пов'язане з діяльністю великопольського князя Мешко I (960-992) з династії П'ястів. Він об'єднав під своїм керівництвом Мазовію, Помор'я і Сілезію, населені племенами мазовшан, віслян і помор'ян. За його правління було прийняте і християнство. Згідно з легендою, семирічний Мешко осліп і прозрів лише після того, як йому обрили голову. Це було витлумачено як свідчення того, що у його королівстві Польща буде осяяна великим світлом. Однак на перших порах він зазнавав поразку за поразкою, розважаючись з наложницями, замість того, щоб будувати державу. Лише після прийняття християнства та одруження з дочкою богемського короля Болеслава (цей шлюб облаштувала римо-католицька церква) справи відразу пішли на краще. Щоправда, уже за правління Мешка папа призначив для Польщі двох архієпископів, заснував 7 єпископств та безліч церков. З того часу Польща стає однією з найрелігійніших країн світу, де духовенство активно втручається у питання внутрішньої і зовнішньої політики. Ця тенденція зберігається до сьогодні.

У X-XI ст. в Польщі виникають перші міста - Краків, Вроцлав. Дружина Мешка I не була великою, вона налічувала близько 3 тис. воїнів. Дружинники одержували від короля утримання (зброю, коней, харч, одяг, гроші), але не ленні володіння, як це було у Західній Європі. Його наступник Болеслав I Хоробрий (992-1025) включив до складу Польської держави Словаччину, Моравію, Чехію. Болеслав був тестем київського князя Святополка Окаянного (1015-1019), братовбивці, чиє правління проходило у боротьбі з новгородським князем Ярославом, майбутнім Ярославом Мудрим. Надаючи допомогу Святополку, Болеслав зайняв Київ, пізніше поляки аж до 1031 р. скуповували Червенські міста, тобто сучасну Західну Волинь і Галичину.

Після усобної боротьби, що розпочалася по смерті Болеслава, на польський трон не без допомоги Ярослава Мудрого зійшов Казимир Одновитель. Однак Польща в цей час переживала

період феодальної роздробленості, викликаній тими ж причинами, що й у західних та східних сусідів. У XII ст. вона фактично розпадається на незалежні князівства. Короля Болеслава III Кривоустого в 1138 р. змусили підписати статут про надання знаті майже повної самостійності. Після смерті цього правителя Польська держава була розділена між його чотирма синами. Ще більше права знаті та її імунітети були розширені у т. зв. *Ленчинсь-ких статутах*: посилюється незалежність від королівської влади і князів церкви, тобто вищого духовенства. Після з'їзду у Божикові (1210 р.) прелати вважають себе незалежними від світської адміністрації і суду. Канонічне (церковне) право поширюється на все нові сфери життя.

У XIII ст. встановлюється своєрідний звичай на успадкування окремих державних посад представниками відповідних родин феодальної знаті. Тоді ж, у кінці XIII ст., селянство потрапляє у залежність від феодалів.

Клас феодалів у цей час поділяється на три основні групи: а) церковні феодали - єпископи, абати крупних монастирів; б) магнати - знать, можновладці; в) шляхта - дрібне рицарство. Яскравою особливістю класової структури феодальної Польщі був непропорційно високий відсоток шляхти. Якщо у Франції дворяни становили разом з духовенством близько одного відсотка населення, в Іспанії та Португалії - два-три відсотки, то у Польщі шляхтичів (часто-густо безземельних і неїмущих) налічувалося аж 12 відсотків від загальної чисельності населення. Цей прошарок особисто вільного населення становив підмурок збройних сил держави, допомагав вистояти у безкінечних війнах з агресивними сусідами: німцями, турками, татарами, росіянами. Однак численна шляхетська верства, користуючись своїми привілеями, робила Польську феодальну державу практично некерованою, що в кінцевому підсумку і призвело до загибелі останньої.

Церковні феодали в Польщі мали тісніші зв'язки з папою, ніж з королем, що не перешкоджало єпископам втручатися у внутрішні феодальні усобиці. Міста перебували у повній владі магнатів. Магнати часто порушували навіть автономію тих міст, яким королями було надане магдебурзьке право.

Подібно до Західної Європи, королівська влада у Польщі з розвитком феодалізму намагається зміцнити своє становище. Боротьбу за централізацію держави, розпочату Пшемиславом II, продовжили Владислав Локеток (в 1331 р. відбив наступ німецьких хрестоносців Тевтонського ордену) та Казимир III (1333-1370). За Казимира III Великого були розширені кордони держави (до Польщі після 1340 р. насильно включено Галичину). Шлюбом з дочкою угорського короля та співпрацею з римським святийшим престолом в організації хрестового походу 1345 р. на Литву Казимир III зумів зміцнити міжнародне становище держави. Це дозволило провести внутрішні реформи. Розпочалося будівництво укріплених замків, чії гарнізони очолювали каштеляни. Шляхта була примушена служити в королівському ополченні. Знаті дозволялося формувати власні загони. Певну кількість воїнів мала виставляти своїм коштом церква. Для забезпечення потреб тилу використовували міщан та селян.

Цей же король провів уніфікацію польського права, про що піде мова далі. Однак саме за його королювання шляхта зуміла дещо обмежити королівське право на вибір спадкоємця престолу. За *Будзінсь-ким договором* 1355 р., престол міг переходити лише по чоловічій лінії. Оскільки Казимир III мав лише дочку, це означало б кінець його династії і нове безкоролів'я. Намагаючись запобігти такому розвитку подій, Казимир III домовився (можливо, ще в 1339 р.) зі своїм зятем Людовіком Угорським про перехід польської корони у руки останнього, якщо тільки у майбутньому у Казимира не з'явиться спадкоємець чоловічої статі - син.

Перебування Людовіка Угорського на польському престолі (1370- 1384) проходило в умовах постійної загрози бунту можновладців. Намагаючись забезпечити їх лояльність, король йшов на значні поступки. В 1374 р. він був змушений видати т. зв. *Кошицький привілей*.

За умовами останнього, феодали звільнялися від податків на користь корони, за винятком символічних 2 грошів з ділянки землі чи будівлі. Шляхта мала призватися у військо лише у випадку «сильного нападу ворогів», тобто зі служилого класу ставала привілейованим. Для порівняння: в Росії право дворян самостійно вирішувати питання перебування на державній службі було надане Катериною II у «Жалуваній грамоті дворянству» аж у 1765 р., до цього військова чи цивільна служба дворян короні вважалася обов'язковою.

Згідно з Кошицьким привілеєм, рицарство урівнювалося в правах з магнатами у питаннях володіння землею та звільнення від повинностей. Посада каштеляна ставала пожиттєвою, призначатися на неї могли лише представники місцевої знаті. Під контроль каштелянів таким чином переходили 23 міста, що раніше були оплотом королівської влади.

Одночасно скасовувався обов'язок феодалів брати участь у будівництві нових та ремонті старих замків. Умовні тримання земель (на умовах служби королю) знаті були замінені на спадкові. Нарешті, знать звільнялася навіть від обов'язку приймати на постій короля і його військо.

З метою зберегти особисту владу в Польщі Людовік Угорський зробив такі серйозні поступки місцевій знаті і шляхті, що це практично унеможливило подальший перехід до станово-представницької, а згодом - і абсолютної монархії у цій країні. Віднині розвиток Польщі пішов особливим, відмінним від решти Західної і Центральної Європи, руслом. Король, залишившись без грошей і власного війська, був змушений постійно звертатися до шляхти з проханнями про підтримку.

На території Польщі поступово оформлюються до 60 місцевих само-управлінських органів - сеймиків. Сеймик - це з'їзд усієї місцевої шляхти (більша частина якої перебуває на службі у магнатів), який вирішує не лише питання місцевого життя, але й участі регіону у житті загальнодержавному. З депутатів, обраних на місцевих сеймиках, формується нижня палата загальнодержавного Сейму. Саме у Сейму, у сеймиків (та ще у міст) просить король гроші на потреби центрального управління, зовнішньої політики, кавалерійського війська. До них він звертається у разі необхідності формування ополчення для ведення великої війни.

Законодавче право дворянства на скликання своїх сеймиків було отримане в 1454 р., коли Казимир IV Ягеллончик був змушений прийняти т. зв. *Нешавські статuti*. Але ще до цього королівська влада у Польщі пережила кілька дошкульних ударів. Шлюб дочки Людовіка Угорського з Великим литовським князем Ягайлом (1385 р.) обернувся сходженням останнього на польський престол. Згідно з *Кревською унією*, новий король (Ягайло прийняв ім'я Владислава II) зобов'язувався приєднати Литовське велике Князівство до Польщі, перенести спільну столицю до Кракова, перевезти туди ж литовську скарбницю, перейти разом зі своїм народом у католицизм. Тобто не король складав свої умови польській знаті, а вона диктувала йому свої. Фактично ж, у 1385 р. магнати вибороли собі право обирати короля. Казимир IV, син Владислава-Ягайла, зійшов на польський престол в складній зовнішньо- і внутрішньополітичній обстановці. За Нешавськими статутами 1454 р. він був змушений погодитися з тим, що жодне важливе рішення королівська влада не могла прийняти без скликання генерального з'їзду шляхтичів - Сейму. Пізніше цей же порядок буде підтверджений Мельницьким і Радомським привілеями. Нешавські статuti вилучали з юрисдикції королівського суду деякі категорії карних злочинів, здійснених дворянами. Цим же документом шляхта урівнювалася з магнатами в праві на заміщення певних державних посад.

У 1492 р. Казимир IV помирає. Його син Ян-Ольбрахт (1492-1501) змушений іти на нові поступки магнатам і шляхті. За *Петраковським статутом* 1496 р., магнати дістали право самостійно вести торгівлю із зарубіжжям. Це привело до збагачення феодалів верхівки на дешевому імпорті та одночасно до підризу позицій власного виробника.

У Західній Європі королівська влада змогла підсилити свої позиції у боротьбі з великими феодалами завдяки підтримці міст. В Польщі ж королівська влада не змогла спиратися на міста і міщан з двох причин. По-перше, міська верхівка, особливо на заході країни, складалася з німців; високим був відсоток непольського населення міст і на сході держави, де зберігалися вірменські, українські, єврейські квартали. По-друге, статут 1496 р. серйозно підривав основи матеріального благополуччя багатьох польських міст, чий цехи не витримували конкуренції з європейським чи турецьким імпортом. Небагаті міста і могли небагато. Конкуренції з магнатами також не витримувало і купецтво. За цим же Петраковським статутом шляхта отримала монополію на виготовлення спиртних напоїв. Нове самостійне джерело доходів знову ж таки зменшувало заінтересованість у державній і королівській службі. Звичайно, були й у Польській державі класи та прошарки, заінтересовані у зміцненні центральної влади: міщани, дрібна безземельна шляхта, частина духовенства. Але політична ініціатива повністю перейшла у руки олігархії, «крулев'ят».

Новий король Олександр IV (1501-1506) був ще слабшим за своїх попередників. *Радомська конституція* 1505 р. підвищувала значення Сейму в державно-політичному житті: король втратив право видавати закони та роздавати коронні землі. Фактично його функції зводилися до представницьких.

1 липня 1569 р., всупереч позиції литовських автономістів Миколи Радзивілла та Яна Ходкевича, було укладено *Люблінську унію*. Згідно з нею, Польське королівство і Велике князівство Литовське створили єдину *Річ Посполиту*. Вони разом обирали короля, якого проголошували і Великим князем. Сейми обох держав мали стати спільними. Спільною мала бути і монета. Польська і литовська шляхта отримувала право володіння землями в обох частинах Речі Посполитої. Однак зберігалися окремі уряди. Також окремими залишалися: печатка, герб,

фінанси, адміністрація і військо. У литовській частині держави руська мова лишалася як урядова, а Литовський статут зберігався у якості чинного права. Одним із наслідків 1569 р. стало приєднання до Польщі українських Волині, Підляшшя, Київщини та Брацлавщини. Ще раніше до її складу увійшли Галичина, Холмщина та Поділля. Реальну владу в об'єднаній державі мав не король, а Сейм, що скликався один раз на два роки.

У 1572-1576 рр., коли помер король Сигізмунд II Август (1544-1572), Польща переживала період безкоролів'я. У 1576 р. королем був обраний молдавський господар (титул правителя країни) Стефан Ба-торій, причому до участі у виборах вперше була допущена шляхта (бо 1385 р. проголошення Владислава-Ягайла королем відбулося за участі самих лише магнатів). Безкоролів'я після смерті Стефана Баторія завершилося обранням у 1587 р. на польський престол Сигізмунда III Вази, сина шведського короля. 45-річне королювання Сигізмунда III (1587-1632) проходило у безперервних війнах за шведський і московський престולי - в 1588 р. шведським королем став дядько Сигізмунда Карл, а в 1598 р. у Росії вимерла династія Рюриковичів. Як не дивно, цей король, чії армії кілька разів окупували Москву, у власній державі був фігурою другорядною.

Згідно з т. зв. *Генріховими артикулами* 1573 р., затверджувався виборний характер королівської влади. Кожних два роки король зобов'язувався скликати сейм, без згоди якого заборонялося оголошувати війну чи укладати мир. Закони приймав лише сейм. Якби король відмовився від дотримання артикулів, шляхта отримувала б право на повстання. Контроль над діями короля мала здійснювати постійно діюча Рада сенаторів.

У Франції і Англії, кінець XVI - початок XVII століть, став періодом зеніту королівського абсолютизму. Сигізмунд III був сучасником Єлизавети I, яка мало зважала на власний парламент. А у Польщі Сейм мав права, нечувані в жодній країні світу. Складався цей орган з двох палат. До Сенату входила аристократія за правом спадковості, а також вищі посадові особи держави та її церковні ієрархи. Посольську палату створили депутати, обрані на місцевих сеймиках. Кожний такий депутат мав імперативний мандат, тобто не міг голосувати інакше, ніж було погоджено на сеймику. У 1589 р. депутати обох палат Сейму отримали право *liberum veto*, тобто вільного вето. Для прийняття рішення сеймом вимагалася одностайність його учасників, один-єдиний депутат своїм «не позваляю!» міг зірвати вироблене колективне рішення. Спершу цим правом не зловживали, бо використано воно було аж у 1652 р. Зате з 1652 по 1764 рр. з 55 сеймів (раз у два роки) зірвано було аж 48! Це й не дивно. Річ Посполита була величезною, як на той час, державою: Польща, Литва, українські, білоруські, частково російські і німецькі землі. Інтереси її складових частин, - такі, як питання війни і миру, податків тощо, - суттєво різнилися.

З 1666 р. право *liberum veto* було поширене і на місцеві сеймики. Якщо взяти до уваги імперативні мандати депутатів, стає зрозумілим, що вироблення спільно узгодженого - усією шляхтою держави! - рішення стає майже недосяжним ідеалом. Але без згоди Сейму король не міг призначати чиновників, видавати закони, збирати податки і витрачати кошти. Самого короля також обирав Сейм. Розгул шляхетської демократії вів до прямого свавілля, коли бажане для частини магнатів рішення нав'язувалося решті силою зброї. Звичним явищем у політичному житті Польщі стають конфедерації, тобто збройні об'єднання шляхти для захисту своїх інтересів та насильного їх нав'язування законодавчій та виконавчій владі. Магнати мають не лише власну адміністрацію та суд, але й власні армії. Коли Владислав IV, польський король у 1632-1648 рр., перебував у маєтку Яреми Вишневецького, його зустрічала особиста гвардія магната - 5 тис. чоловік. Король не мав ні такої армії, ані таких багатств.

Міста, за винятком Кракова, ніколи не відігравали в Польщі самостійної ролі і не залучалися до участі в Сеймі. Через це, на відміну від Генеральних штатів у Франції, Земського собору в Росії чи інших аналогічних середньовічних установ, польські сейми були органами виключного представництва класу феодалів. Станова монархія в Польщі історично не склалася.

Особливістю Польської держави стало колосальне затягування у часі періоду феодальної роздробленості. Як наслідок, виявилися слабкість королівської влади і пізній розвиток буржуазних відносин. Зусилля польських королів виправити становище залишалися марними, а часто призводили і до цілком зворотних результатів. Так, у 1646 р. Владислав IV разом з канцлером Оссолінським виношували план посилення королівської влади шляхом створення міцної королівської армії під приводом війни з Туреччиною. Були укладені таємні угоди з козацькою делегацією у складі Ілляша, Нестеренка, Барабаша та Хмельницького. Зокрема, за підтримку короля козакам обіцялося збільшення реєстру з 6 тис. до 20 тис. чоловік (пізніше Хмельницький скористався цим документом для підбурення низових та реєстрових козаків до виступу).

Польський король також погоджував свої військові плани з Венецією. Однак шляхта наполягла на припиненні військових приготувань проти Туреччини, наймана армія була на вимогу шляхти розпущена, а королівська влада вийшла з цього протистояння навіть слабшою, ніж була до нього.

На елекційному Сеймі 1669 р. обрання короля проходило в обстановці безперервних сутичок між приблизно 80000 прибулих на сейм шляхтичів. Королем став Михайло Вишневецький (1669-1673), тобто представник роду, хай і магнатського, але не «королівського». Його наступник Ян Собеський (1674–1696) також був не королівського походження. Здавалося, що відмова від династичного принципу дозволить Польщі зміцнити центральну королівську владу, перейти в перспективі до абсолютної монархії. Особливо посилилися ці надії після того, як Ян Собеський 12 вересня 1683 р. під Віднем ущент розбив 200-тисячну турецьку армію.

Прагнув покінчити з традиціями «злотої вольності» і відновити в польсько-литовській державі спадкову центральну владу і Август II, саксонський курфюрст, обраний польським королем у 1697 р. не без підтримки Петра I. В ім'я власних династичних інтересів Август II шукав підтримки з боку Пруссії, якій обіцяв за допомогу винагороду землями Західної Польщі. Магнати і шляхта виступили на захист своїх «свобод» і в 1715 р. організували конфедерацію у Тарнограді. На вимогу Петра I, війська якого зайняли значну частину Речі Посполитої, між конфедератами і Августом в 1716 р. був укладений *Варшавський трактат*. Цей документ зобов'язував Августа II вивести саксонські війська з Речі Посполитої, забороняв надалі будь-які конфедерації і обмежував чисельність найманого коронного війська 18 тис. чол., а литовського - 6 тис. Варшавський трактат у грудні 1717 р. без дебатів був затверджений Сеймом, який дістав назву «німого».

Так внутрішні негаразди Польщі призвели до іноземного втручання і диктату. Росія, Пруссія та Австрія уклали в Берліні договір про співробітництво трьох держав при обранні наступника Августа II і про недопущення змін внутрішнього устрою Польщі. Цей договір, названий «*союзом трьох чорних орлів*», встановлював режим фактичного протекторату над Річчю Посполитою. Будь-які зміни її внутрішнього устрою, подолання феодальної анархії і децентралізації ставали неможливими через протистояння сусідніх централізованих держав. Польського короля Станіслава Лещинського, який здійснив спробу спертися на Францію, російські війська фактично вигнали з країни.

За погодженням з Петербургом і Віднем королем було проголошено сина Августа II - Августа III (1733-1763). За його королювання шляхта зірвала 13 зі 14 скликаних сеймів.

У другій половині XVIII ст. назріла необхідність реформ стала очевидною. У 1764 р. вперше було обмежено право *liberum veto*, однак *Надзвичайний сейм* 1768 р. відновив його «на вічні часи».

Навіть частина магнатів розуміла потребу змін. Ці політичні погляди представляла т. зв. «патріотична партія». Її супротивником була «старошляхетська партія». Прихильники «патріотичної партії» добилися продовження на два роки повноважень Надзвичайного сейму, скликаного в 1788 р. Рішення на цьому сеймі приймалися звичайною більшістю голосів, без застосування *liberum veto*.

3 травня 1791 р. чотирирічний сейм прийняв *Конституцію Польщі* - одну з перших конституцій у світі. До речі, 3 травня - національне свято сучасної Польщі. Конституція зберігала привілеї пануючих класів. Заможна частина міщанства отримувала право на заміщення деяких адміністративних і судових посад. Міщани з високим рівнем прибутків, земельними володіннями чи ті, які мали особливі заслуги перед державою, могли звертатися до сейму з проханнями про *нобілітацію*, тобто про присвоєння шляхетства.

Щодо селян, то єдиною поступкою для них стало зобов'язання держави узяти під свій нагляд дотримання домовленостей між селянами і феодалами. Найсуттєвіші зміни були внесені в структуру влади та компетенцію її гілок. Право *liberum veto* анулювалося, імперативні мандати скасовувалися. Проголошувалася перевага посольської палати перед Сенатом.

Главою виконавчої влади ставав король. Виборність королів замінювалася виборністю династій. Місцеве управління переходило від старост до військово-цивільних комісій, тобто фактично від магнатів до загальнодержавного апарату.

Третьою гілкою влади була судова. Вона оголошувалася незалежною, однак вибори до її органів здійснювалися на станових засадах.

Автором польської Конституції був Ігнацій Потоцький. В таборі її ворогів - Фелікс Потоцький, коронні маршали Браницький і Ржевуський. Старопольська партія проголосила конфедерацію в Торговиці та звернулася за допомогою до... Петербурга. Російське військо витіснило нечисельні польські сили з Правобережної України. В 1793 р. було проведено *другий поділ*

Польщі (перший відбувся ще 1772 р.). Росія змусила короля відступити Київщину, Поділля та значну частину Волині і Білорусії. Пруссія дістала більшу частину Великопольщі та Данціг. Тим самим Польщу було відрізано від моря.

Навесні 1794 р. вибухнуло польське повстання під проводом генерала Тадеуша Костюшка. Після нетривалої боротьби російські війська під командуванням О. Суворова узяли Варшаву. В передмісті столиці - Празі – росіяни вирізали до 12 тис. повстанців і цивільного населення.

3 січня 1795 р. було проведено *третій, остаточний поділ Польщі*. Росія узяла собі рештки Волині та Литву, Пруссія - Великопольщу з Варшавою, Австрія - Малопольщу з Краковом та Люблінном. Тим самим Польська держава припинила своє існування аж до 11 листопада 1918 р. Польські визвольні повстання 1830 та 1863 рр. були безуспішними.

Серед причин загибелі Польської держави провідне місце займає навіть не стільки агресивна політика її могутніх сусідів - Росії, Австрії та Пруссії, скільки недалекоглядна поведінка магнатів і шляхти, небажання позбутися привілеїв та «злотих вольнощей».

2. Польське право доби феодалізму

Першим відомим зводом польського звичаєвого права вважається т. зв. *Ельблонгська книга*. Написана вона німецькою мовою у XIII ст. як посібник для суддів-хрестоносців. На цей час частина польських селян була уже повністю закріпачена. Іншу частину становлять напів-вільні селяни-кмети. У обов'язки останніх входило косіння панського сіна протягом трьох днів у сінокіс та участь їх дружин у зборі зернових під час жнив у панському маєтку. Заможні кмети ще поповнюють стан дрібного рицарства - шляхти, тобто остаточного розмежування між класами поки що не відбулося. Віра (грошовий викуп) за убивство кмета, німця-колоніста чи приїжджого становила 30 гривень, життя шляхтича і купця оцінене в 50. За переховування грабіжника або вбивці село колективно сплачувало штраф (кругова порука).

Право XIII ст. захищає не лише життя, а й майно заможних класів суворіше, ніж простолюд. Так, крадіжка коня оцінюється штрафом у 12 гривень, але, якщо кінь князівський, штраф зростає до 70. Крадіжка з будинку селянина чи рицаря-шляхтича карається однаково - 12 гривень, але з князівського підвалу - уже 50. За вбитого, знайденого на території села чи міста, якщо убивця невідомий, несеться колективна відповідальність. Після смерті бездітного рицаря його майно переходить до дружини, після смерті кмета - до пана, а дружині зостається лише постіль.

Подібно до германського, польське право того часу також у спірних випадках вдається до ордалій - випробувань поєдинком, розпеченим залізом чи водою. Пан може для судового поєдинку виставити свого кмета. Крім грошових штрафів, застосовуються ще й інші засоби покарання - кваліфікована смертна кара та вигнання. Ув'язнення як самостійний вид покарання відсутнє.

Як уже зазначалося, систематизацію польського права провів король Казимир III Великий. Для Малої Польщі близько 1347 р. було створено *Віслицький статут*, для Великої Польщі у 1346-1347 рр., - *Петраковський*. Цими актами було систематизовано правові норми служби в ополченні, становище духовенства, відносини поміщиків з селянами тощо. Велика увага зверталася на право власності. Зокрема, обмежувалося право «мертвої руки». Селяни отримували право відходу від поміщика, але не більше двох на село. Поміщик, який приймав селян понад установлену норму, мусив повернути решту «з усіма речами». Власник помістя був самостійним у своєму володарюванні. Характерна для Західної Європи система сюзеренітету-васалітету (король - герцог - граф - рицар-шевальє) у Польщі не склалася. Усі дворяни з точки зору права були рівні між собою, усі зобов'язані службою королеві (а не своєму сюзерену, як це було у Західній Європі).

Нагадаємо: після смерті Казимира III магнати і шляхта суттєво розширили свої права. Нешавські статuti 1454 р. вивели дворян з-під королівської юрисдикції. Судові права перейшли до сеймиків. А в особливих випадках - до загальнодержавного сейму. Вільне селянство мало власний «копний суд», який обирався на громадському вічі. Суд над кріпаками чинив пан. В межах своїх володінь магнати доволно змінювали чинні норми права, диктували свою волю не лише селянам, а й безземельній шляхті.

3. Чеська держава

Найдавнішою державою слов'ян на території сучасної Чехії було князівство *Само* (623-658 рр.) - об'єднання чесько-моравських племен, назване за іменем свого творця. Після розпаду

цього князівства виникло *Великоморавське князівство*. Останнє проіснувало до 906 р., коли впало під ударами угорців. Ще до остаточної загибелі Велико-моравської держави з її складу виділилося Чеське князівство (896 р.) зі столицею в Празі. Правляча династія Пржемысловичів намагалася відстояти незалежність Чехії. Князь Пржемысл I прагнув обмежити сепаратизм феодалів. Однак, в 1055 р. і ця держава зрештою розпалася на удільні князівства. Чеські князі були вимушені визнати себе васалами Німецької імперії. В 1419 р. князь Чехії отримав королівський титул, а князівство відповідно стало королівством. Залежність від Німецької імперії в певні періоди історії становила суто номінальний характер, оскільки номінальною була сама влада німецького імператора.

В кінці XII ст. князь Оттон Зноймський робить спробу зміцнення королівської влади та обмеження свавілля місцевих феодалів. Проте, саме за Оттона Зноймського бенедикції були закріплені за феодалами в якості спадкових володінь, а духовенство звільнено з-під юрисдикції світської князівської влади. На початку XIV ст. династія Пржемысловичів обірвалася і чеським князем став Ян Люксембургський. Нова династія була вимушена піти на поступки магнатам. Саме в XIV ст. суттєво зміцнюється становий дворянський представницький орган - *снем* (сейм). З його допомогою магнати утримують свої права і привілеї. Так, спроба короля Карла I, який одночасно був і німецьким імператором, у 1355 р. ввести у дію свій судейник, закінчилася тим, що снем затвердив лише ті статті, що стосувалися прав панів щодо залежного населення.

В історії Чехії період XV - поч. XVI ст. вважається епохою станово-представницької монархії, хоча остання у цій країні і не набрала таких закінчених форм, як у Західній Європі. Скликався снем (сейм), в якому засідали пани, владики і міщани. Останніх запрошували у тих випадках, коли потрібно було вишукати нові податкові надходження. При королі діяла Земська рада, де за участю панів розглядалися найважливіші справи, включаючи судові. Місьцеве управління перебувало у руках феодалної знаті. Загалом державний устрій Чехії йшов у руслі дворянської демократії, характерної для сусідньої Польщі. Цей процес перервала чеська *Реконформація і Селянська війна 1524-1525 рр.*

Чеський реформатор церкви Ян Гус (1369-1415) ще за 100 років до Лютера виступив з критикою духовенства та обґрунтував тезу про законність секуляризації церковних багатств. Одночасно цей професор богослов'я виступив проти практики продажу індульгенцій.

Після висилки з Праги Гус став одночасно національним героєм і борцем проти папства, якого підтримувало не лише дрібне дворянство, але й робітники гірничих округ, ремісники міст, значна частина селянства. 6 липня 1415 р., за наказом папи Мартин V, церковний суд засудив Яна Гуса до спалення на вогнищі. Приблизно через 10 місяців в тому ж м. Констанці був спалений Ієронім Празький, друг та однодумець Гуса.

Чехія була охоплена найсильнішим невдоволенням проти папства. Гусити настільки зміцніли, що прогнали з країни майже усіх католиків та німців. Мартин V був готовий на усе, аби тільки звільнити «хвору» Німецьку імперію від страшної «чеської виразки». Папа виношував ідею хрестового походу проти Чехії. Починаючи з 1419 р. хрестоносна армія Мартин V збиралася п'ять разів, і кожного разу вона була змушена рятуватися втечею від гуситів. В середині самого гуситського руху узяти найрішучіші і найпослідовніші елементи, відомі під іменем таборитів (за назвою міста Табор). Таборити проповідували війну не лише проти німців і папістів, але й проти усіх багатих, землевласників і власників взагалі. Ідеалом таборитів була община, заснована на рівності її членів. Цей рух мав характер селянсько-плебейської ересі, яка вимагала відновлення ранньохристиянської рівності між усіма членами общини, а також визнання цієї рівності як норми громадських відносин. Тобто, з рівності «синів божих» виводилася громадська рівність і, частково, майнова рівність. Зрівняння дворян із селянами і привілейованих бюргерів з плебеями, скасування панщини, оброків, податків, привілеїв та найбільш визивних майнових нерівностей стали найважливішими вимогами таборитів. «Празькі компактати» 1433 р. вимагали свободи віросповідання, секуляризації церковного майна, скасування церковної юрисдикції з карних справ.

Зрозуміло, що радикальні вимоги народних низів відлякували від таборитського руху дрібне дворянство та багатих бюргерів. Коли ж таборити почали на практиці здійснювати деяку спільність майна, чеське дворянство, яке до цього перебувало в рядах гуситів, спробувало домовитися з німецьким імператором Сигізмундом. Імператорові вдалося зібрати велику армію хрестоносців, яка 30 травня 1434 р. під с. Ліпани у вирішальному бою розбила таборитів.

У 1436 р. німецький імператор Сигізмунд у Празі був коронований на чеського короля. Поразка таборитів обернулася різким посиленням феодалного гніту, т. зв. «другим виданням кріпосництва». Постановами Земського суду 1437 р., сеймів 1454, 1467, 1487 рр. встановлювалася заборона переходу селян від одного пана до іншого та прийому втікачів. У 1512 р. селянам

заборонили відчужувати чи навіть заповідати будь-що з власного майна без згоди пана. Після розгрому таборитів встановлюється новий порядок роботи снему. Засідають, як і раніше, три стани: пани, дрібна шляхта (владики) і міщани. Але першими питання обговорюють пани, прийняте рішення передають для схвалення владикам, і аж потім – міщанам. Такий порядок гарантував збереження привілеїв аристократії, але також залишав королівській владі можливість грати на протистоянні трьох станів. У Англії та Франції королівська влада зуміла саме таким способом зміцнити свої позиції.

В середині XV ст. за Іржі Подебрада центральна влада дещо зміцніла, але ненадовго. Уже Законник Владислава IV (1500 р.) відсторонив міський патриціат від участі в роботі снемів. Після смерті цього короля у 1516 р. магнати перебрали у свої руки регентство.

Розвиток Чехії у своєму руслі дещо відмінний як від Західної Європи (від станово-представницької монархії до абсолютизму), так і від сусідньої Польщі. В останній, як відомо, шляхта зуміла без протиставлення себе магнатам домогтися розширення власних прав і здійснення своєрідної «дворянської демократії». Цей чеський шлях був перерваний у 1526 р., коли об'єднані чесько-угорські війська зазнали поразки від турків під Могачем. Створилася реальна загроза турецької окупації країни. Тому у 1526 р. чеським королем було обрано Фердинанда Габсбурга, представника австрійської правлячої династії. Своїх обіцянок чехам новий король не дотримав. Були введені нові податки, розпочалося переслідування протестантів. Результатом стало невдале повстання 1547 р., після якого у міст були відібрані усі залишки колишніх привілеїв та земельні володіння. Віднині сейм мав скликатися не інакше, як за волею короля. Чеський трон став спадковим для Габсбургів.

Закінчилося поразкою і повстання 1618-1631 рр., після чого національний гніт суттєво посилювався. Компетенція королівської влади розширювалася на шкоду правам станів. Чехія почала управлятися королівською канцелярією, яка перебувала у Відні. Влада короля наближалася до абсолютної, йому належало право видавати закони, бути верховним суддею та призначати на всі посади в країні.

Вважається, що з 1627 р. Чехія припиняє існування як самостійна держава. Німецька мова була оголошена державною. Чеське дворянство повністю розорене і винищене. Конфісковані у чеських феодалів землі передані іноземним авантюристам, що прийшли з Фердинандом II, переважно німцям-католикам. Міське самоуправління було знищене, і влада в містах перейшла до королівських чиновників. Щоправда, зберігався снем, чиї права були значно урізані. Зазначимо, що від імені усіх міст виступати у снемі мав право лише представник Праги, а загалом міста мали в цьому державному органі 6 місць.

Відновлення незалежності чеської держави припадає на час після розпаду Австро-Угорщини в 1918 р.

4. Особливості чеського феодального права

Першою відомою пам'яткою чеського права вважаються *статути Конрада Оттона* (1186-1192), повний текст цього документа не зберігся. В статутах зафіксовані пережитки звичаєвого права, такі, як ордалії, «божий суд». Феодал може виставити на поєдинок залежних від нього людей. Якщо під час такого поєдинку чи інших випробувань холоп помирав, за його життя феодал сплачував 200 динаріїв сім'ї покійного (своєрідна віра). Загалом статuti Оттона передбачали більш суворі покарання за аналогічні злочини, ніж тогочасне законодавство Київської Русі, Польщі чи Західної Європи. Так, крадіжка у знатної людини каралася смертною карою з конфіскацією майна. Характерно, що духовенство вилучалося з-під юрисдикції королівської влади.

Стосовно пізнішого чеського феодального права дослідники сходяться у тому, що *усі відомі кодифікації мають приватний характер*. Тобто судді складали ці своєрідні посібники, що називається, для власного користування чи передачі особистого досвіду учням. Офіційної, тобто освяченої авторитетом держави, загальнообов'язкової збірки законів не було (чи, принаймні, не виявлено). Її появі опиралося дворянство, головним чином, його верхівка - пани. Відсутність офіційної кодифікації дозволяла чинити суд, залежно від власних уподобань та інтересів.

Найбільш об'ємною приватною кодифікацією вважається *«Книга старого пана з Роземберга»*, датована XIII ст. Вона включає у себе 240 статей. *«Ряд земського права»* (XIV ст.) налічує 93 статті. В 1400 р. було укладене *«Тлумачення чеського права, написане паном Андрієм з Дуби»*. У 1507р. Вікторій Корнеліус укладе *«Дев'ять книг про права землі чеської»*. Як відомо, з другої половини XI ст. Чеське князівство (а згодом королівство), потрапило у васальну залежність

від Німецької імперії. Ця обставина зумовлювала паралелі у чеському і німецькому праві. Іншим чинником, що мав свій вплив на чеське право, був авторитет римської католицької церкви та середньовічного канонічного права.

Вищим судовим органом для вільних був *Верховний Земський суд у Празі*. Складався він з панів-засідателів та чотирьох т. зв. «корінних суддів». Кріпосні селяни перебували у повній залежності від свого феодала. На початку XVII ст. панщина досягала 6 днів на тиждень, тоді ж селянам було навіть заборонено одружуватися без дозволу поміщика. Як правило, суд над цими селянами чинив або безпосередньо поміщик, або призначений ним суддя за його ж вказівкою. Це характерно для феодальної Європи, де власник землі виступає для залежних груп населення в якості государя, тобто вищої законодавчої, адміністративної і судової влади.

Становлення держави у західних слов'ян проходило в умовах боротьби проти німецьких рицарів-тевтонів. Саме цією обставиною пояснюється відносна затримка економічного і державно-правового розвитку слов'ян та їх пізніший вступ на шлях капіталізму. Характерний для Західної Європи шлях - від родової демократії до ранньофеодальної держави, від феодальної роздробленості до станово-представницької та абсолютної монархії,- західні слов'яни так і не змогли пройти в рамках національної державності. Польський шлях розвитку взагалі суттєво вирізнявся у загальноєвропейському контексті - тут склалася дворянська демократія, відсоток дворян на порядок перевищував середньоєвропейські показники, сам дворянський клас не був чимось закостенілим, а постійно поповнювався за рахунок вихідців з духовенства, заможного селянства і навіть козацтва. Чехія, на відміну від Польщі, так і не зуміла позбавитися протистояння між крупними і дрібними феодалами (панами і владиками), що особливо рельєфно виявлялося на ранніх етапах гуситського руху. Ослаблення королівської влади у цих країнах призвело до втрати національної незалежності та онімечення частини населення.

На правові інститути чехів і поляків певний вплив робило римське і німецьке право та авторитет римської церкви і канонічного права. Як відомо, перша давньоруська кодифікація «Руська правда» Ярослава Мудрого, була укладена ще в XI ст. на власній оригінальній основі. Польська «правда» - Ельблонгська книга - датується XIII ст., Статути Конрада Отгона в Чехії - кінцем XII ст. Це не означає, що феодальний суд у чехів і поляків оформився на 100-200 років пізніше, ніж у Київській Русі. Складання держави і її установ проходило у східних слов'ян аж до монгольської навали 1237-1240 рр. загалом у більш сприятливій внутрішньо- та зовнішньополітичній обстановці, чим і пояснюється більш раннє завершення перших кодифікаційних робіт («Руська правда», Правда Ярославичів, «Судебник») на сході слов'янського світу.

СЕМЕСТР II.

ЛЕКЦІЯ 1.

ТЕМА: Буржуазна Англія.

Навчальна мета: розкрити особливості становлення і розвитку державності і права Англії буржуазного періоду.

Час: 160 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 30 хв.
2. 30 хв.
3. 30 хв.
4. 50 хв.
5. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 2
2. 31
3. 45
4. 51
5. 52
6. 69
7. 73
8. 79.

ПЛАН

1. Буржуазна революція в Англії. Утворення буржуазної держави.
2. Громадянська війна в Англії (1642-1648 рр.).
3. Республіка і протекторат Кромвеля.
4. Реставрація монархії.

1. Буржуазна революція в Англії. Утворення буржуазної держави.

Англія у XVI-XVII ст. зовнішньо ще була типово аграрною країною. Сільське населення становило 4/5 від загальної кількості. Великі міста - Лондон (200 тис. жителів), Брістоль, Норіч були явищем нетиповим серед більшості невеликих і малолюдних міст. Однак уже з'явилися нові галузі промисловості, які зовсім не знали цехів,- видобуток вугілля і виплавка заліза та чавуну, виробництво пороху, скла, паперу, бавовни, кораблебудівництво. Відбулися зміни в структурі експорту, Англія перестала вивозити вовну, її замінило готове сукно. Англійські колонії з'явилися на східному узбережжі Північної Америки, в Ост-Індії та в Західній Африці. Особливо відзначалися дві торговельні компанії - Ост-Індська та «Старих авантюристів». Річний експорт останньої сягав межі 1 000 000 ф. ст. Нагадаємо, що річний дохід в 20 фунтів був майновим цензом виборця англійського парламенту, як правило, сільського поміщика або багатого ремісника. Відбувається аграрний переворот в англійському селі. Поміщики в XVI-XVII ст. зганяють орендаторів зі своєї землі, перетворюючи рілля на пасовиська для овець. Вовна, в свою чергу, служить сировиною для вітчизняної суконої промисловості. Практика «огороджувань» перетворює основне селянство на малоземельних та безземельних батраків; вільні робочі руки шукають собі застосування в містах. Частина розорених селян вдається до актів непокорі і навіть до прямих революційних виступів. Так, в 1607 р. широкий рух проти насильницького обезземелення розгорнувся серед селян серединних графств - Бекінгемпширу, Нортгемпширу та Лейстерширу. В майбутній революції англійська буржуазія ще використає це широке невдоволення селянських мас проти своїх поміщиків.

У 1603 р. королем Англії на підставі заповіту Єлизавети I став син Марії Стюарт Яків VI Шотландський, який прийняв ім'я Якова I (1603-1625). У сучасників цей король заслужив характеристику «наймудрішого з дурнів в Європі». Сам Яків I стверджував: «Монархічна держава

є найвеличніша річ на землі, оскільки королі не лише земні намісники Бога, але й сам Бог вважає їх собі рівними».

Яків I заперечував право парламенту видавати закони, вороже ставився до Реформації: «Реформація є зло, тому що вона проголошує рівність, а рівність є ворогом порядку і єдності, цієї матері порядку». У відповідь на відмову парламенту погодитися з введенням нових податків король широко практикував торгівлю патентами на різні торговельні і промислові монополії. У 1624 р. останній (четвертий) парламент Якова I притяг до відповідальності міністра фінансів графа Мідл-секса. Сам король був вимушений видати ордонанс, яким усі патенти «на монопольне право продажу, купівлі, виробництва або споживання чого б то не було» оголошувалися такими, що втратили свою силу.

У галузі зовнішньої політики Яків I різко змінив той курс, якого дотримувалася Єлизавета I. В часи її правління Іспанія та Франція (католицькі країни) були головними супротивниками англіканської (отже, непідлеглої папі) Англії, а європейські протестантські князі, переважно німецькі, - її природними союзниками. Причому така розкладка сил пояснювалася не стільки релігійними незгодами государів, скільки інтересами зовнішньої торгівлі, завданням витіснення з ринків торговельних конкурентів.

Після початку Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.) Яків I носився з планами підтримки свого тестя Фрідріха Пфальцьського, лідера німецьких протестантів, з допомогою ... Іспанії. Спадкоємця престолу, майбутнього короля Карла I (1625-1648), Яків I одружив з католичкою, сестрою французького короля Людовіка XIII. Обидва зовнішньополітичних кроки Якова I викликали обурення в англійському суспільстві і не принесли державі найменшої користі.

Після смерті Якова I на престол зійшов його двадцятип'ятирічний син Карл I, який відразу ж опинився під впливом свого фаворита Бе-кінгема. Новий монарх негайно вв'язався в нову зовнішньополітичну авантюру - уклав союз із Францією і оголосив війну Іспанії. Союз із Францією змушував Англію допомагати французькому королю у його боротьбі проти місцевих протестантів, обложених у фортеці Ларошель. Це викликало такий протест в Англії, що Бекингом був змушений розірвати союз із Францією, оголосивши їй війну, і надати допомогу уже французьким протестантам-гугенотам. Однак у 1628 р. французькі війська підкорили Ларошель, і абсолютистський уряд Англії був у черговий раз скомпрометований в очах своїх громадян.

За цих обставин парламент намагався усіляко стримувати непродумані кроки короля та його фаворита - вимагав відставки Бекингема, не давав згоди на введення нових податків і обмежував терміни збору старих тощо. Парламент 1625 р. Карл I розігнав через декілька місяців. Парламент 1626 р. зазнав тієї ж участі, а його лідери опинилися у в'язниці. Парламент 1628 р. виступив із знаменитою «*Петицією про право*». Вона зводилася до чотирьох пунктів:

1. Населення не повинно змушуватися до виплати податків, не затверджених парламентом;
2. Ніхто не може бути заарештований інакше, як за ухвалою суду і за законами країни;
3. Повинні бути припинені арешти цивільних осіб за законами воєнного часу;
4. Повинні бути припинені постої військ у будинках обивателів. Король був змушений

затвердити цю петицію, проте майже відразу

почав порушувати її. У березні 1629 р. і цей «непокірний» парламент було розігнано.

Одинадцять років безпарламентського правління ознаменувалися новими утисками проти протестантів-пуритан. Соціальною базою цієї релігійної течії була міська буржуазія, нове дворянство та дрібнобуржуазні елементи міста і села. Одночасно вводилися нові податки (наприклад, корабельний податок, запроваджений урядом у 1635 р.), що збуджувало невдоволення в усіх верствах населення, незалежно від релігійної орієнтації.

Шотландія в 1603 р. (за Якова I) об'єдналася особистою унією з Англією, але зберігала повну автономію. В цій країні значного поширення набув кальвінізм, населення вороже ставилося до офіційної англіканської церкви. Коли єпископ Лод у 1637 р. зробив спробу з відома Якова I ввести в Шотландії англійський церковний служебник, це викликало спочатку бунт покоївок у церкві св. Джайльса, а далі - швидке переростання стихійного виступу плебсу на формування військової ліги заколотників. У 1639 р. шотландці вдерлися на англійську територію. Після нетривалого замирення війна знову відновилася у 1640 р.

13 квітня 1640 р. Карл I був змушений скликати парламент, який відразу проявив свою непокірність і був розігнаний королем уже 5 травня. Цей парламент дістав назву *Короткого*. Розгін парламенту викликав виступи населення Лондона 6 та 14 травня. Тим часом шотландці відновили свій наступ. 3 листопада 1640 р. був скликаний новий парламент, вибори до якого

проходили в умовах неймовірного збудження і бродіння мас. Більше половини членів нового *Довгого* (1640-1653 рр.) парламенту були колишніми членами непокірного Короткого.

Першими кроками нового парламенту стали арешти фаворитів короля - Стаффорда і Лода. В травні 1641 р. був прийнятий закон про державну зраду Стаффорда, і 12 травня королівського фаворита було страчено. Парламент вимагав і добивався від короля нових поступок. Так, у травні 1641 р. Яків I вимушено підписав акт, згідно з яким парламент не міг бути розпущений інакше, як за його (парламенту) власною згодою. Була проголошена незмінюваність суддів та їх незалежність від корони.

Наприкінці жовтня 1641 р. розпочалося нове масштабне повстання в Ірландії. Король, як не дивно, зустрів повідомлення про цей заколот з ентузіазмом - у нього з'явився вагомий привід розігнати парламент. Випереджуючи події, Довгий парламент в листопаді 1641 р. виробив важливий документ, відомий як *Велика ремонстрація*. Цей акт складався з 204 статей. В ньому вказувалися усі зловживання численних королівських фаворитів та містилася вимога не призначати нових чиновників без згоди парламенту. Характерно, що Велика ремонстрація була прийнята незначною більшістю голосів (159 проти 148), це свідчило про відсутність єдності в лавах парламентаріїв. Карл I особисто з'явився в нижню палату парламенту з вимогою видачі п'яти лідерів радикального крила.

2. Громадянська війна в Англії (1642-1648 рр.)

Парламент відмовився виконати цю королівську вимогу, що стало актом відкритої непокори королівській владі. З невеликою групою прихильників Карл I залишає Лондон (січень 1642 р.) і перебирається у графство Ноттінгем. Наприкінці вересня 1642 р. король мав у своєму розпорядженні 6 тис. піхотинців та 2 тис. кавалеристів. Фактично в Англії утворилося два уряди - королівський і парламентський. Парламент шукає порозуміння з короною. Влітку 1642 р. королеві подаються «19 пропозицій», які в основному повторювали вимоги Великої ремонстрації: призначення вищих службових осіб за згодою парламенту, виключення папістів зі складу палати лордів тощо. Від короля вимагали також згоди на реформу церкви. Відмова Карла I прийняти парламентські пропозиції зробила громадянську війну неминучою. Північ і захід країни були в більшості за короля, парламент підтримували усі крупні порти і флот, а також найбільш розвинені південно-східні графства: Норфолк, Сеффолк, Кембріджшир, Лінкольншир. Класовою базою армії короля стало дворянство старого складу, за парламентом стояли широкі кола буржуазії, плебейські і напівпролетарські верстви міста, а також вільні селяни-йомени. Велике селянське повстання проти феодалів відбулося у травні - червні 1643 р. в південно-західній Англії.

Під час громадянської війни спершу хід воєнних дій складався на користь короля. Восени 1642 р. при Еджгіллі армія парламенту була розбита. Король урочисто вступив в Оксфорд, який надалі став його штаб-квартирою майже на увесь період громадянської війни. Влітку 1643 р. парламентські війська зазнали поразки на західному театрі воєнних дій, роялісти захопили графство Девоншир та місто Брістоль.

Восени 1643 р. було оформлено союз парламентів Англії і Шотландії, «ковенант», згідно з яким обидві сторони висловлювали намір зберегти пресвітеріанський устрій церкви, вільності і привілеї королівств і парламентів Англії і Шотландії. Шотландська армія, вторгнувшись з півночі, відтягнула на себе частину сил короля. Війська англійського парламенту спробували скористатися даною обставиною для штурму Оксфорда, але були наголову розбиті. Армія Ессекса була цілком узята в полон королем, а війська Уоллера збунтувалися і пішли наступом на Лондон, вимагаючи виплати заборгованої парламентом платні.

Причини поразки парламентського війська полягали у нерішучості командування, яке складалося з дворян і не бажало остаточної поразки короля.

Реформа армії пов'язана з діяльністю Олівера Кромвеля (1599– 1658), видатного військового організатора. Свій перший загін Кромвель набрав на власні кошти, але з людей релігійно переконаних. У битві при Марстон-Мурі (2 липня 1644 р.), де Кромвель командував лівим флангом, саме його «залізнібок» вирішили результат бою на користь парламентських військ. Ця перемога мала велике моральне значення. Після неї Довгий парламент погодився на реформу армії, давно пропоновану Кромвелем. 28 січня 1645 р. план реформування армії дістав схвалення нижньої палати парламенту. Замість окремих загонів, кошти на які відпускали графства, створювалася єдина армія на утриманні парламенту.

Нові загони набиралися із солдатів різних графств, вони отримували єдине, призначене зверху, командування. У війську вводилися сувора дисципліна і відповідальність перед

трибуналом. Офіцерські посади стали доступними будь-якій здатній людині, незалежно від її походження. Так, полковниками в цій армії стали швець Х'юсон, візник Прайд, котельник Фокс та шкіпер Рейнсборо. Зауважимо: саме ці вихідці з народних низів були найближчими соратниками і однодумцями Кромвеля.

14 червня 1645 р. реорганізована армія здобула визначну перемогу над королем у битві при Незбі. В руках переможців опинилися 5 тис. полонених, уся артилерія і обоз королівської армії. До Кромвеля потрапила і дипломатична переписка короля, яка остаточно дискредитувала останнього. З'ясувалося, що Карл I клопотав у Європі про іноземну інтервенцію і сподівався зразково покарати усіх своїх супротивників-аристократів у разі перемоги. Король також уклав договір з ірландськими католиками. Стало зрозумілим, що перемога короля обернулася б для Англії настільки тяжкою політичною і релігійною реакцією, що навіть аристократичне походження не врятувало б супротивників корони від кривавої розправи, а про будь-які поступки релігійній опозиції не могло бути й мови.

Після битви при Незбі Карл I втікає в Шотландію (березень 1646 р.), а уже в травні потрапляє у руки шотландського командуючого Леслі. Щоб домогтися видачі короля, Довгий парламент почав негайно виплачувати своєму шотландському союзникові давно обіцяну військову допомогу, що складала 400 тис. ф. ст. У лютому 1647 р. шотландці передали Карла I уповноваженим англійського парламенту.

Перелом у громадянській війні дався ціною не лише героїзму народних мас, але й великих грошей. Для поповнення бюджету Довгий парламент широко брав позики під забезпечення землями роялістів та єпископів. Небачених масштабів набуло казнокрадство. В лютому 1646 р. були скасовані рицарські тримання і повинності дворянства на користь корони. Тим самим феодалне володіння землею, пов'язане з виконанням денних обов'язків на користь королівської влади, було замінене нічим не обмеженою буржуазною власністю на землю. Реформа, однак, не поширювалася на селян-копігольдерів (довготривалих спадкових орендарів), чиї повинності на користь рицарства зберігалися.

Одночасно утвердженням пресвітеріанської (кальвіністської) церкви як офіційного віросповідання в Англії було здійснено і релігійну реформу. Пресвітеріани виступали за незалежну від держави, «дешеву» церкву, не визнавали влади єпископів, протиставляючи їм місцевих церковних старост - пресвітерів. У ролі таких старшин церковних общин опинилися, як правило, місцеві заможні люди, мало залежні від центральної влади в державі. Пресвітери тримали у покорі місцеве населення не лише своїм авторитетом, а й за допомогою церковно-поліцейського нагляду, штрафів і тюремних ув'язнень. Пресвітеріани становили більшість у парламенті. В опозиції до них перебували індепенденти - радикальне релігійне угруповання, очолюване його лідером О. Кромвелем. В релігійному відношенні розходження індепендентів з пануючою пресвітеріанською церквою зводилися в основному до питань моралі. За діючої на той час в країні виборчої системи індепенденти не могли розраховувати на більшість в парламенті. Зате вони домінували в армії. Класовою базою цього релігійного угруповання була середня буржуазія, яка опиралася на частину дрібної буржуазії та на селян-йоменів. Індепенденти вважали себе Божими обранцями, а своїх ворогів, відповідно, - ворогами Бога. Саме вони не дозволили завершити революцію на користь «грошових мішків» уже в 1646 р.

Лівіше від індепендентів перебували левелери («зрівнювачі»), чиїм вождем був Джон Лільберн. Серед вимог левелерів - формальна рівність громадян, незалежно від майнового становища, рівність перед законом, загальне виборче право для усіх чоловіків та демократична республіка. Лільберн, лейтенант-полковник парламентської кавалерії, у червні 1645 р. був посаджений пресвітеріанським Довгим парламентом до в'язниці. Тут, у Тауері, в 1646 р. він видав памфлет «Антологія тиранії лордів», де стверджував, що лорди є нащадками соратників Вільгельма Завойовника, який в XI ст. прийшов з Нормандії і захопив землі та владу над англійським народом. Ідеї Лільберна знаходили жвавий відгук у низах парламентської армії, її рядовий склад вимагав негайного звільнення свого ідеолога.

На 25-28 травня 1647 р. парламент оголосив демобілізацію армії, одночасно розпочавши переговори з королем про зміст майбутніх поступок королівської влади. У відповідь Кромвель (який ще нещодавно погоджувався на розпуск армії!) провів 4-5 травня армійську нараду, де були висунені «справедливі і законні вимоги». «Вільно-народжений англійський народ», на думку учасників наради, повинен отримати тверді гарантії проти утисків і будь-якої несправедливості.

Пресвітеріани в Лондоні спробували здійснити арешт офіцерів Кромвеля, які привезли у столицю пропозиції армії. Вони зводилися до того, що парламент мав би збиратися на дворічний

термін, саме парламент, а не король повинен здійснювати контроль над армією і флотом. Зовнішня політика країни мала провадитися Державною радою, знову ж таки під контролем парламенту. Загалом у цих пропозиціях не було чогось аж надто неприйнятнього, якщо не брати до уваги саму спробу армії диктувати власну волю парламенту. Після втечі армійських посланців з Лондона руки Кромвеля були повністю розв'язані. 6 серпня 1647 р. армія генерала Ферфакса увійшла до столиці, незважаючи на спроби парламенту і Сіті (діловий район Лондона) зорганізувати спротив. Негайно було здійснено арешти частини депутатів в-пресвітеріан.

В кінці жовтня - на початку листопада того ж року під Лондоном відбулася армійська конференція за участю інDEPENDENTІВ та левелерів. Результатом стала т. зв. *Народна угода*, що передбачала розпуск Довгого парламенту і нові вибори за участю усіх дорослих чоловіків, рівне представництво в парламенті від графств, рівність громадян перед законом тощо. Сама угода приймалася в атмосфері напруженої боротьби. Досить вказати, що спершу вимоги левелерів були відкинуті. Військова рада розпочала суд і розправу над офіцерами і солдатами-левелерами - «призвідниками заколоту і порушниками військової дисципліни», і лише потім вимушено пішла на поступки.

У грудні настало примирення в революційному таборі, інDEPENDENTІВ і левелери неохоче примирилися між собою та з пресвітеріанами, оскільки в країні знову назрівала громадянська війна. Король Карл I утік з Лондона і уклав таємний договір з шотландською пресвітеріанською партією великих феодалів. Навесні 1648 р. розпочалися роялістські заколоти в Уельсі, Кенті та деяких інших графствах.

У серпні 1648 р. Кромвель уцент розбив шотландців у битві при Престоні, а у вересні його війська увійшли в Единбург. Влада в Шотландії опинилася в руках лівих пресвітеріан, союзників англійського парламенту. Тим часом пресвітеріанська більшість англійського парламенту з Лондона розпочала переговори з Карлом I. У відповідь, 5 грудня 1648 р. полковник Прайд провів «чистку» парламенту. 140 депутатів-пресвітеріан були вигнані з парламенту, 90 - заарештовані. Однак, щоб зберегти видимість єдності, частину «вичищених» навіть включили до складу особливого військового трибуналу для суду над королем. 27 січня 1649 р. 135 членів трибуналу винесли королю смертний вирок, то ж 30 січня Карл I Стюарт як «тиран, зрадник, убивця і ворог держави» був обезглавлений.

Ще 4 січня 1649 р. парламент прийняв резолюцію, яка визнавала верховенство нижньої палати над палатою лордів та над усіма властями взагалі:

1. Народ, що перебуває під владою Бога, є джерелом усякої справедливої влади;
2. Обрана народом палата общин має вищу владу в державі;
3. Те, що палата общин оголосить законом, і буде таким, незважаючи на заперечення лордів і короля.

На початку лютого 1649 р. до палати общин було внесено два біллі, один з них скасовував королівську владу як «непотрібну, обтяжливу і шкідливу для свободи, безпеки й інтересів англійського народу», а другий ліквідовував палату лордів як «парость тиранії».

Офіційно Англія стала республікою 15 травня 1649 р.

3. Республіка і протекторат Кромвеля

Після ліквідації верхньої палати парламенту і страти короля становище в країні продовжувало залишатися напруженим. З одного боку, в Англії ширився рух дигерів, тобто «копачів», - людей, які захоплювали вільні від обробітку землі у своє користування. Тим самим робилася спроба ліквідувати приватну власність на землю. У червні 1649 р. Джон Лільберн публічно зрікся своєї причетності до цього руху плебейських мас, що однак майже не відбилося на його поширенні. Натомість, з іншого боку, широкий розпродаж земель і маєтків заколотників, фантастичне збагачення можновладців викликали справедливі протести у суспільстві. В цій ситуації інDEPENDENTІВ відмовилися виставити Народну угоду на всенародне обговорення, як це передбачалося їх домовленістю з левелерами.

Для подолання кризових явищ в суспільстві широкі повноваження були надані *Державній раді* з 40 членів. У свою чергу Лільберн виступив з проектом «угоди вільного народу Англії», за яким парламент з 400 чол. мав обиратися на один рік шляхом загального голосування усього чоловічого населення, за винятком слуг, убогих і - тимчасово на 10 років - роялістів. На підтримку його вимог виступили чотири полки у Солсбері (квітень - травень 1649р.), але Кромвель зумів придушити цей заколот. З метою розв'язання революційних суперечностей Кромвель навіть пішов на союз з пресвітеріанами, примирення відсвяткували банкетом в Сіті. Але цього було замало.

У серпні 1649 р. 12-тисячна англійська армія під проводом самого Кромвеля висадила в Дубліні, столиці бунтівної Ірландії. До травня 1652 р. військові операції проти цієї країни були переважно завершені. На Ірландію поширювались акти Довгого парламенту про конфіскацію земель папістів та прихильників короля. Конфіскація була проведена спершу в 10, а згодом ще в 11 з 32 графств Ірландії. Саме цими землями Кромвель «розплатився» з поставниками армії (вони отримали їх на 2 млн ф. ст.), а також ж самою армією. Після цього була проведена демобілізація. Відчуючи потребу в грошах, багато рядових бійців армії не могли придбати потрібного реманенту, робочої худоби та посівного матеріалу. Тому отримані наділи масово продавали офіцерам і земельним спекулянтам. По суті, ірландськими землями Кромвель платив за лояльність своєї революційної армії, причому у виграші залишилися знову ж такі «грошові мішки».

Щось подібне до ірландського «землеустрою», хоч і у менших масштабах, мало місце і в Шотландії. Шотландці підтримали сина Карла I - Карла II, але двічі були розбиті: 3 вересня 1650 р. при Денбарі, а у вересні 1651 р. - при Бустері. Карлу II вдалося втекти.

Спроби Кромвеля закласти великий флот (40 нових кораблів) та заборонити іноземцям торгувати з англійськими колоніями (більшість з них перебувала у руках роялістів) призвела до конфлікту з Голландією та до початку англо-голландської війни в 1652 р. У 1654 р. ця війна завершилася перемогою Англії. Того ж року успішно завершилася ще одна війна - з Португалією. Мирний договір приніс Англії не лише компенсацію її витрат на війну, а й доступ у португальські колонії.

У 1655 р. вдалося укласти союз із Францією проти Іспанії. На вигідних умовах налагодилися роком раніше відносини з Данією. Щоправда, англійські купці втратили свої привілеї в Росії, але ця обставина майже не завадила зміцненню авторитету Державної ради і Кромвеля особисто. Натомість усередині держави режим Кромвеля постійно мусив боротися зі спалахами селянських виступів, що безперервно паралізували життя різних графств.

20 квітня 1653 р. Кромвель у супроводі загону мушкетерів розігнав Довгий парламент, який давно уже став гальмом державного розвитку. У липні того ж року Кромвель спробував створити новий, слухняний парламент - т. зв. Малий - з депутатів, висунутих релігійними общинами і доповнених особисто Кромвелем та *Радою офіцерів*. Як наслідок, у парламенті опинилося багато релігійних містиків, що не завадило самому парламенту виступити з радикальними вимогами, як-от: розробити звід законів замість традиційного прецедентного права, звільнити селян-копігольдерів від феодальних повинностей, ліквідувати інститут відкупку державних податків, ввести сувору звітність у використанні державних коштів тощо.

Зрештою «дурні» (так називав Кромвель членів Малеого парламенту) стали заважати йому навіть більше за «мерзотників» (характеристика Довгого парламенту). 12 грудня 1653 р. поміркована більшість *Малеого парламенту*, незважаючи на протести свого лівого крила, оголосила про саморозпуск і про передачу усієї влади Кромвелю. 16 грудня Рада офіцерів проголосила Кромвеля лорд-протектором (тобто «захисником») Англії, Шотландії та Ірландії. На цей час Кромвель уже був командуючим армією та головою Державної ради. Після проголошення лорд-протектором він ставав довічним главою республіки.

Своєрідною конституцією Англійської республіки став документ, відомий як «*Знаряддя управління*». Згідно з цим актом, ділити законодавчу владу *лорд-протектор* мав з однопалатним парламентом, до якого обиралися 400 чол. від Англії та по 30 від Шотландії та Ірландії. Майновий ценз виборців зріс до 200 ф. ст. річного доходу, тим самим абсолютна більшість населення країни усувалася від виборів. Річна сесія парламенту мала тривати не менше 5 місяців, безпарламентське правління не могло тривати більше 3 років. В руках лорда-протектора перебувала і виконавча влада, хоча при її здійсненні він мусив зважати на думку Державної ради. Залежали від нього і суди. Лорд-протектор надавав титули і звання, мав право помилування, зі згоди парламенту оголошував війну і укладав мир, вів усі міжнародні справи, а між сесіями парламенту одноосібно керував армією і флотом.

Цікаво, що стаття XXVIII нової конституції дозволяла уряду навіть без згоди парламенту збирати податки на утримання армії, військово-морського флоту, а також на покриття витрат, «пов'язаних з діяльністю уряду і судів» та державного апарату взагалі. Тим самим було перекреслено увесь трьохсотрічний досвід парламентського розвитку країни.

Боротьба між королем і парламентом завжди точилася переважно навколо питання про правомірність обкладення податками та навколо здійснення контролю над витратою зібраних сум. Вже в XIV ст. було погоджено принцип, згідно з яким усякий податок виходить від парламенту і контролюється ним. Конфлікт Карла I з Довгим парламентом також виник з намагання

королівської влади винайти кошти на війну з Шотландією, бездарно розв'язану королівською владою. Влада лорд-протектора тим самим перевищувала повноваження короля, а переможна війна проти монархії несподівано принесла англійському парламенту різке скорочення його звичної компетенції.

Фактично в країні була встановлена одноосібна диктатура лорда-протектора. За своєю класовою сутністю це була диктатура буржуазії і нового дворянства. Країна була розділена на 11 округів на чолі з військовими губернаторами у чині генерал-майорів. Бунти та пасивний опір населення придушувалися військовою силою. З метою розширення бази своєї диктатури Кромвель розпочинає переговори з роялістами. У 1656 р. республіканців вигнано з парламенту і відновлено палату лордів.

Вважається, що будь-яке порівняння кульгає. Кромвеля часто порівнюють з його великим сучасником Богданом Хмельницьким. Обидва успішно очолили боротьбу своїх націй проти ненависної монархічної влади, обидва мали успіх у цій боротьбі і, відповідно, підтримку населення. Для обох перемога стала лише прелюдією до вирішення головного питання: «що далі?»

У феодальній Європі панував принцип «немає землі без монарха». Доки чиясь корона не «прикрила» б собою Англію чи Україну, сусідні монархи дивилися б на ці землі як на нічийні. Хмельницький вимушено шукає сюзерена для України чи то в особі турецького султана (1650 р.), чи молдавського господаря, турецького хана, семигородського князя і, зрештою, російського царя Олексія Михайловича (1654 р.). Самопроголоситися монархом Хмельницький не міг - такого самопо-мазання не визнала б вселенська церква, можна було б прогнозувати невдоволення козацької верстви і абсолютно негативне ставлення усіх європейських монархів. Ситуація Кромвеля була лише ненабагато кращою - острівне становище країни та відносно автономна від решти Європи церква. Заграванням з аристократами Кромвель намагався покласти початок новій власній династії. Є свідчення, що англійські роялісти навіть пропонували йому королівську корону, але проти цього рішуче виступив генералітет. Кромвель був змушений відмовитися, оскільки армія виступала головною опорою диктатури лорда-протектора.

У 1657 р. Кромвель уклав договір з Францією про спільні дії на континенті проти Іспанії. 4 лютого 1658 р. він розпустив парламент. Того ж року англійські війська розгромили іспанців і взяли Дюнкерк. «На поясі Кромвеля висіли ключі від Європи», що, здавалося, знову створювало йому підстави для претензій на королівську корону. Авторитет лорда-протектора зріс, навіть незважаючи на постійні виступи селян у графствах країни. Та 3 вересня 1658 р. Кромвель помирає.

4. Реставрація монархії

Смерть Кромвеля сталася одночасно з наростанням серйозної економічної кризи. Фонд конфіскованих земель, розпродаж котрих забезпечував республіку фінансами, був уже практично вичерпаний. Наступник Кромвеля - його син Річард, на прізвище «невдаха Дік», відразу ж потрапив під контроль Ради офіцерів, а згодом нею ж був усунений. У січні 1659 р. парламент висловився проти того, щоб країною і надаті правила армійська верхівка в особі Ради офіцерів. 22 квітня 1659 р. Річард Кромвель розпустив парламент, а уже 25 травня його самого було відсторонено від влади.

В англійському суспільстві в цей час точиться боротьба трьох політичних сил: армійської верхівки, великої буржуазії (представленої колишнім «охвістям» Довгого парламенту) та роялістів. Командуючий шотландською армією генерал Монк, вступивши в змову з лідерами «охвістя», зайняв Лондон і розігнав Раду офіцерів. Було скликано новий парламент, в якому прихильники давніх порядків «з королем, лордами і общинами» становили більшість. Цей парламент звернувся до Карла II з пропозицією зайняти престол на умовах, що були викладені у *Бредській декларації*. Це були вимоги:

1. Збереження за новими власниками усіх, набутих до 25 квітня 1660 р., земель (ст. XLVIII), за винятком земель корони. Забігаючи наперед, зазначимо, що парламент не повернув і цих королівських земель, а призначив родині монарха річну ренту 1 млн 280 тис. ф. ст.;
2. Визнання свободи віросповідань, за винятком католицької;
3. Надання політичної амністії усім тим, хто підтвердить свою лояльність короні.

Повернувшись до Англії, Карл II відразу забув про дані у Бредській декларації зобов'язання. Труп цареубивць Кромвеля, Айртона та Бредшоу були вириті із землі, повішені і увечері того ж дня обезглавлені. Жорстока політична реакція і терор в країні супроводжувалися відновленням державної англіканської церкви. Почалося переслідування пасторів пресвітеріанської церкви. За Карла II була поновлена стара виборча система з її архаїчним

розподілом виборчих округів. Ця система забезпечувала панування великих землевласників, але суперечила інтересам торгової та промислової буржуазії.

У 1661 р. був скликаний двопалатний парламент, який швидко дістав уїдливе прізвисько Кавалерського або Пенсіонерського (натяк на продажність королівській владі). Тим часом, розпочалося формування власної королівської армії. Одним словом, революція не навчила нічому династію Стюартів.

Опинившись на троні, Карл II і його син Яків почали відроджувати «старий добрий лад», не звертаючи ані найменшої уваги на зміни, що сталися у суспільстві за останні десятиріччя. На старих принципах будувалася і зовнішня політика - воля короля домінувала над інтересами держави. Так, Карл II продав Франції Дюнкерк, завойований в останній рік правління Кромвеля. В 1670 р. з Людовіком XIV було підписано Дуврський договір, що передбачав оголошення війни Голландії та відновлення в Англії католицизму. До того часу Англія перебувала в політичному союзі трьох протестантських (Англії, Голландії, Швеції") держав. Укладався *Дуврський договір* навіть без відома тих членів уряду, які були не католиками. Натомість його скріпили особистими підписами три міністри-католики. Уже ця обставина говорила багато про що.

У 1672 р. під виглядом «Декларації про віротерпимість» Карл II спробував надати усі політичні права католикам. Проти цього рішуче виступив парламент. Він у 1673 р. прийняв *Акт про присягу* (Test Act). Згідно з цим документом, право займати державні посади мали лише послідовники англіканської церкви. Спадкоємець престолу, син Карла II - Яків, був католиком. Тим самим, Test Act підняв питання про усунення Якова від престолонаслідування.

У самому парламенті оформлюються два крила - *торі* та *вігі*. Існують кілька пояснень походження цих термінів. За одним з них, «вігі» або «вігамори» - це непримиримі шотландські пресвітери періоду громадянської війни 1640-х рр., а «торі» - прізвисько ірландських партизан-католиків, які в цей же період вели війну проти республіканської армії Кромвеля. За іншою версією, на ірландському арго «торі» - це вуличні злодії, а «вігі» - також ірландське зневажливе прізвисько протестантів. Чиї ж інтереси відстоювали ці дві парламентські фракції? Торі первісно були представниками консервативно-роялістських елементів, пов'язаних з великими землевласниками-дворянами. Вони вимагали повернення земель, конфіскованих у період республіки і розпроданих для покриття її витрат. До вігів належали представники англійської промисловості та торгівлі і, як не дивно, найбільш знатні аристократи. Ці останні обурювалися тим, що король провадив зовнішню політику держави наче власну сімейну справу. Заперечували ці аристократи і божественність королівської влади.

У зв'язку з питанням про престолонаслідування атмосфера у парламенті була дуже напруженою. В цій ситуації вігі, які до того перебували в опозиції, зуміли перемогти на парламентських виборах у травні 1679 р. Своє недовге перебування при владі партія вігів зуміла використати для прийняття *Habeas Corpus Act*, тобто *Акта про краще забезпечення свободи підданих та про попередження ув'язнень за морями*. Згідно з цим документом:

а) арештованому має бути наданий письмовий акт про арешт, інакше його мають звільнити або терміново передати справу до найближчого суду. Саме суд має вирішити питання про запобіжні заходи -ув'язнення чи звільнення під грошову заставу. Суд також повинен відпустити затриманого на свободу, якщо не виявить достатніх підстав для арешту. Порушення даного правила тягнуло за собою штраф у 100 ф. ст. для винної посадової особи, повторне порушення - штраф у 200 ф. Відпущеного за рішенням суду не можна удруге заарештовувати за тим же звинуваченням. Винного у повторному арешті чекає штраф у 500 ф. ст.;

б) арештований може вимагати, щоб його передали до найближчого суду для вирішення питання про законність затримання. Відмова у цій просьбі (наприклад, начальника в'язниці) каралася штрафом у 100 ф. на користь ув'язненого, повторне порушення вело до усунення з посади;

в) те ж право звернення до суду з вимогою дотримання Habeas Corpus Act надавалося і родичам арештованого та іншим заінтересованим особам. Судді не могли відмовити їм під загрозою штрафу.

Водночас дія Акта про захист прав особи не поширювалася на справи, пов'язані зі звинуваченням у державній зраді. Крім того, Habeas Corpus Act міг бути призупинений окремим парламентським актом, що неодноразово і робилося. Документ дозволяв судам відпускати звинувачених під грошову заставу. Насправді ця застава була настільки високою, що скористатися наданою можливістю могли лише багаті люди.

Громадяни Великобританії дуже пишаються цим документом, вважаючи, що саме він став наріжним каменем усіх закріплених у подальших національних і міжнародних документах прав людини. Дійсно, Акт урегулював особливу процедуру, завдання якої полягало у визначенні правового статусу особи, що перебувала під вартою до суду. Була встановлена і чітко окреслена відповідальність посадових осіб за недотримання законної процедури арешту. Разом з тим, не слід переоцінювати значення цього документа саме в галузі прав людини. Країна, в якій на час прийняття Habeas Corpus Act'a страчували за рецидивні дрібні крадіжки чи ув'язнювали за спробу організації страйку, країна, громадяни якої отримали загальне виборче право двома сотнями років потому, не повинна надто переоцінювати значення одного, хоча і, безперечно, дуже важливого документа.

Карл II погодився - вимушено - на Habeas Corpus Act, але розпочав приготування до розгону парламенту. Парламентарі перебралися до Оксфорда, віги з'являлися на засідання озброєними. Здавалося, що країна стоїть на порозі нової громадянської війни. Карлу II вдалося цього разу опанувати ситуацію. Частина вігів-деггутаів була заарештована. В останні роки правління, з 1681 по 1685 рр., король обходився взагалі без парламенту. На цей час англійський монарх уже перебував у повній залежності від Людовіка XIV, отримуючи французькі дотації.

В 1685 р. після смерті свого брата на престол сходить Яків II. Він скасовує Habeas Corpus Act 1679 р., а також знижує ввізні мита на французькі товари. Всупереч Акта про присягу 1673 р., король призначає католиків на провідні державні посади. В 1687 р. Яків II видає декрет про віротерпимість, за яким католики отримують усі політичні права. Логічним продовженням цієї політики мало б стати відновлення католицизму і монастирського землеволодіння. Одночасно було поновлено діяльність *Високої Комісії* - цього політичного трибуналу монархії. Зрозуміло, що подібні дії серйозно зшрожували інтересам буржуазії та нового дворянства.

Падіння Якова II було прискорене ... народженням його сина. Після появи спадкоємця Стюартів стало зрозумілим, що перервати цю династію на троні (а разом з династією - і зарозумілу зовнішню і внутрішню політику), можна лише радикальним шляхом. Торі та віги знайшли спільну мову, не в останню чергу тому, що остерігалися революційного перебігу подальших подій. Запобігти громадянській війні був покликаний двірцевий переворот 1688 р.

Взимку 1677-1678 рр. Марія, старша дочка Якова II, вийшла заміж за Вільгельма Оранського, штатгальтера Голландії. Вільгельм Оран-ський був протестантом, вихованим у душі конституційного правління. В особі голландського штатгальтера намічався в перспективі новий англійський король, але для цього вимагалось усунення Якова II. Поки Яків II усував суддів-вігів та відновлював права католиків, його й без того слабка підтримка в суспільстві танула на очах. Коли ж король почав позбавляти міста їх давнього права самоуправління, союз торі з вігами, спрямований проти Якова II, сформувався остаточно. З Лондона Вільгельма поінформували про тяжку хворобу Якова II і неможливість виконання ним функцій монарха. Хоч це і було дезінформацією, проте у листопаді 1688 р. флот Вільгельма Оранського відплив до Англії, маючи на борту потужний експедиційний корпус під командуванням маршала Шомберга. До складу цих сил входила голландська гвардія, найманці-шведи, бранденбуржці, вюртембергська кавалерія, швейцарські війська та, навіть, великий англо-шотландський загін. Ця армія рушила на Лондон. Людовік XIV не надав підтримки Якову II, і англійський король був змушений втікати з власної столиці. В січні 1689 р. в Лондоні зібрався парламент, названий «Конвентом», з надзвичайними повноваженнями. Було оголошено, що Яків II добровільно зрікся престолу, а королівську владу буде передано Вільгельму Оранському, штатгальтеру Голландії.

Передача влади Вільгельму 13 лютого 1689 р. була гучно названа «Славною революцією». Того ж року Вільгельм III видав «Декларацію про права», яка лягла в основу пізнішого «*Білля про права*». Саме цей документ заклав основи конституційної монархії в країні. В ньому зазначалося, що:

а) усякий закон приймається лише за згодою парламенту, рівно як усякий податок накладається виключно рішенням парламенту. Королівські намагання призупинити дію законів - завідомо незаконні;

б) ніхто, крім парламенту, не може звільнити з-під дії законів, скасувати закон чи призупинити його дію;

в) узаконюється свобода дискусій у парламенті: «свобода слова, дискусій і усього того, що відбувається в парламенті, не може дати привід для переслідування чи бути предметом розгляду в будь-якому суді, крім суду парламенту»;

г) гарантувалося часте і регулярне скликання палат, а «вибори членів парламенту повинні бути вільними»;

д) саме парламент визначає склад і чисельність армії на кожний рік та виділяє для цього необхідні кошти;

є) підданим надається свобода петицій, вони мають право носити зброю.

Як уже вказувалося, запрошення на трон Вільгельма Оранського було справою як торі, так і вігів. Такий союз між феодальним дворянством і буржуазією не був випадковим чи тимчасовим. Компроміс двох класів зберігався й у XVII-XIX ст., він простежується і надалі.

Після 1689 р., тобто уже понад 300 років, Англія розвивається без революцій та громадянських війн. Напевно, в усьому світі лише Швейцарія може похвалитися подібним тривалим періодом безкровного еволюційного розвитку. Що ж лежало в основі історичного компромісу 1689 р.:

а) буржуазія мовчки погодилася на те, щоб дворянству були залишені усі прибуткові місця в державному апараті;

б) парламент, унаслідок діючої системи виборів, залишався в руках переважно представників феодально-дворянського класу;

в) натомість дворяни-землевласники негласно погодилися при визначенні основ державної політики керуватися не лише вузькими класовими інтересами, а й брати до уваги потреби вітчизняної буржуазії. Закони, що приймаються в цей період, об'єктивно відповідають інтересам усієї правлячої верхівки.

Англійська революція була першою буржуазною революцією, що на півтора-два століття випередила решту європейських революцій. Саме цією обставиною, обставиною часу, і пояснюється той факт, що англійська революція не була доведена до кінця. Для прикладу, у Франції буржуазія уклала з широкими народними верствами політичний союз, спрямований проти короля, дворянства, церкви. В Англії нове дворянство об'єдналося з буржуазією. А народ - вільне селянство, ремісники, - ця основа армії Кромвеля, - виграв від революції найменше. Здійснене у 20-30-х роках XVII ст. пограбування общинних земель пізніше було санкціоноване парламентом. Згідно з *Бредською декларацією*, усі землі, набуті до 25 квітня 1660 р., закріплювалися за їх власниками. Здійснене в ході революції колосальне розграбування земель корони та роялістів залишило народні маси у програті - щорічна рента королівської сім'ї, яка стала своєрідною компенсацією за «прихватизовані» землі, виплачувалася за рахунок платників податків.

Незавершеність революції виявилася й у тому, що до союзу із земельною аристократією була допущена перш за все фінансова аристократія, натомість промислова буржуазія залишалася дещо осторонь від цього блоку протягом тривалого часу. Лише після виборчої реформи 1832 р. можна говорити про залучення промислової буржуазії до правлячої еліти як рівноправного партнера.

Важливим наслідком революції в Англії стало зникнення класичного англійського селянства. Залишилися орендарі і наймити, з одного боку, та заможні господарі - фермери, які використовували найману працю своїх односельчан, - з другого. Соціальний прошарок селян-одноосібників практично вироджується і зникає.

Таким чином, англійська буржуазна революція розпочалася в країні, де розвиток капіталістичних відносин значно випереджав сусідні континентальні держави, за винятком Голландії. Її початок прискорила невважена політика двох монархів династії Стюартів - Якова I та Карла I, релігійний та зовнішньополітичний чинники. Далося взяти і острівне становище Англії, яке забезпечувало відносну ізоляцію від Європи та ускладнювало можливість ворожой інтервенції тих європейських монархів, які б вирішили надати допомогу Стюартам.

В основі конфлікту між королем і парламентом лежали фінансові проблеми, хоча сам конфлікт був набагато ширшим. Необхідність усунення з політичної арени королівських фаворитів з усією гостротою поставила питання про реальну владу в державі. Початкові поразки армії парламенту в боротьбі з королівськими військами припинилися після військової реформи, здійсненої Олівером Кромвелем.

У стані революції більшої ваги набувають ті сили, які розглядають свою боротьбу проти монархії як справу Бога, а себе самих - його знаряддям. Така перебудова радикалізує антимонархічний рух, на місце поміркованих пресвітеріан до керівництва приходять індепенденти та левелери. Результатом стала страта короля і проголошення республіки. Однак розпочатий поділ власності призвів до конфлікту в самому таборі переможців. Розпадається союз центру

(індепендентів) та лівих (левелерів), революційну армію використовують для придушення національно-визвольних рухів в Ірландії та Шотландії.

Згодом встановлюється військова диктатура буржуазії та нового дворянства у формі протекторату Кромвеля. Внутрішні та зовнішні негаразди спричиняють еволюцію Протекторату, його виродження у квазімонархічний диктаторський режим. Смерть Кромвеля прискорила реставрацію монархії Стюартів. Повернення династії на престол обставлене певними політичними та релігійними умовами. Мало зважаючи на досягнуті у Бредській декларації правила гри, Карл II розпочинає Реставрацію - штучне відновлення застарілих державно-правових норм. Англійська політична еліта виявилася розколотою на торі і вігів, останні зуміли в інтересах власної політичної безпеки добитися прийняття важливого Акта про краще забезпечення свободи підданих.

Цей документ став визначною віхою у подальшій боротьбі за права людини. Покликання на престол Вільгельма Оранського супроводжувалося прийняттям не менш важливого Білля про права, котрий заклав підвалини англійської конституційної монархії. Нова громадянська війна, на порозі якої уже, здавалося, стояла країна, так і не розпочалася. Революція в Англії залишилася незавершеною. Склався союз феодалного дворянства та фінансової аристократії. Саме цей союз забезпечив вдалий старт подальшого еволюційного розвитку Англії, який триває ось уже понад три століття.

В кін. XVIII - серед. XIX ст. парламентська монархія в Англії зазнала таких змін і вдосконалень:

- монарх перестав бути фактичним главою виконавчої влади, після невдалих спроб формування кабінету міністрів Георг III самоусунувся;
- формування уряду як вищого органу державної виконавчої влади перейшло до рук парламентської більшості;
- конфлікти між урядами і парламентською більшістю поступово починають вирішуватися у кулуарах - надто висока ціна ризику дострокових виборів;
- остаточно оформлюється двопартійна система, обрання незалежних депутатів без підтримки партійних структур ускладнюється максимально;
- уряд формується парламентською більшістю з урахуванням інтересів усіх її фракцій з метою запобігти можливому розколу у майбутньому.

Англійський парламент поч. XIX ст. був виразником інтересів верхівки земельного дворянства та фінансової олігархії. Верхня палата - палата лордів - складалася з тримачів спадкових титулів та ієрархів панівної англіканської церкви. Нижню палату обирали виборці в округах, діюча система виборів була антидемократичною і нелогічною. Так, у 1816 р. з загального числа 658 депутатів 487 були обрані в «гнилих» або «карманных» містечках. Таку назву дістали ті виборчі округи, де виборів практично і не було. Містечко могло отримати королівський привілей надсилати до парламенту одного чи двох депутатів ще у XIII-XVI ст. Проходило кількасот років, містечко вироджувалося у звичайне село або навіть луг чи болото, а право зберігалося.

Високий майновий ценз, встановлений для виборців, призводив до парадоксів і курйозів. Так, у графстві Б'ют з 14 тис. населення право голосу мав 21 виборець, а назагал у типовому «середньому» англійському містечку 12 виборців обирали 2 депутатів. Згідно з Актом 1710 р. майновий ценз для пасивного виборчого права був збільшений до 600 фунтів річного доходу у графствах та до 300 фунтів - у містечках. Траплялося, що містечко просто продавало місце у парламенті з аукціону, оголошення про такий аукціон відкрито друкувалися у газетах. Крупні аристократи у межах своїх володінь де-факто призначали депутатів парламенту. Так, герцог Норфолк мав право призначати 11 депутатів, стільки ж мав і герцог Ньюкастл. Королі контролювали в обох палатах парламенту уже сотні місць - за рахунок чиновників, які повністю залежали від службових доходів. Так, король Георг I контролював 271 парламентське місце, Георг II - 257.

Привілейовані містечка розподілялися на території країни нерівномірно. Зокрема, графство Корнуеллс посилало аж 44 депутати від 165 тис. населення. Для порівняння, півмільйонний Лондон мав усього 4 місця. Оскільки саме парламент вотивав податки і бюджет та фактично контролював уряд, представництво в законодавчому органі ставало для стрімко зростаючої буржуазії не лише справою принципу і престижу, але й великих грошей. Міг у перспективі виграти від перерозподілу місць у парламенті і робітничий клас Англії.

Велике значення у боротьбі за парламентську реформу мала пропагандистська діяльність дрібнобуржуазного демократа Генрі Гента та статті публіциста Вільяма Коббета, видавця

«Щотижневого політичного журналу». Саме вони почали поширювати ідеї впровадження загального виборчого права. Мітинги і демонстрації з вимогою реформ розпочалися у 1819 р.

У 1834 р. був створений *Центральний карний суд*, який міг перебирати у своє провадження будь-яку карну справу. З 1 листопада 1875 р. почав функціонувати Верховний суд Великобританії, що поєднував у собі Високий суд та апеляційну інстанцію з цивільних справ.

Усі судді виконували свої обов'язки практично пожиттєво. Відсутність писаних кодексів в принципі дозволяла виносити суб'єктивні вироки, суворо карати за незначні злочини, допускати інші зловживання. За такої ситуації незгідний з вироком міг захистити свої інтереси в суді вищої інстанції, але це вимагало значних коштів на послуги адвокатів.

У 1782 р. в Англії створюється окреме міністерство внутрішніх справ, а з 1817 р. починає діяти поліція у графствах. У 1829 р. була створена поліція Лондона - Скотланд-Ярд (доел. Шотландський двір, оскільки на цьому місці колись розміщувалося представництво Шотландії.- *Авт.*). Даний орган розслідував карні справи у будь-якій частині країни на свій розсуд, здійснював нагляд за іноземцями у столиці і за її межами, подавав допомогу місцевим правоохоронним формуванням. У 1874 р. була створена Ірландська королівська поліція.

В містах начальник поліції обирався членами *муніципалітету*. Властями графства призначався головний констебль графства. Але місцева поліція не була ані незалежною, ні навіть автономною від центру. Інструкції міністерства внутрішніх справ були для місцевих поліцейних формувань обов'язковими, саме міністерство вирішувало питання фінансування місцевих поліцейних відділків, воно ж проводило інспекцію їх діяльності.

В Англії пройшла свою апробацію більшість важливих інститутів сучасного права і правоохоронної системи. Так, *Акт про запобігання злочинам* 1879 р. вперше вводив поняття умовного засудження. Якщо умовно засуджений порушував приписи поведінки або здійснював новий злочин під час випробувального терміну, новий вирок виносився без додаткового судового розгляду. З 1871 р. вводиться спеціальний нагляд за рецидивістами, а з 1908 р. рецидивістів у випадку наступного засудження починають карати додатковими (до основного вироку) покараннями - від 5 до 10 років каторжної в'язниці.

У 1908 р. з'явився *Акт про неповнолітніх злочинців*, за яким особи у віці від 16 до 21 року повинні були утримуватися окремо від основної частини в'язнів, для них були введені особливі умови ув'язнення.

Акт про звичних п'яниць 1898 р. дозволив скеровувати осіб, що вчинили злочин у стані сп'яніння і були визнані «пияками», у спеціальні лікувальні заклади терміном на три роки.

Саме в Англії винайшла себе система «виправлення працею» та заліків за зразкову поведінку і ретельний труд для ув'язнених за карні злочини. Автором ідеї був капітан Мекончі. У 1840 р. він почав управляти каторжанами на острові Норфолк, куди посиляли найважчих злочинців. Суть т. зв. прогресивної системи позбавлення волі зводилася до того, що увесь термін ув'язнення розбивався на етапи. На кожному наступному етапі в'язень отримує певні пільги. Просування по етапах залежить від поведінки в'язня. Добра поведінка полегшує режим, погана - призводить до його погіршення. Регламентується усе: на скільки унцій додається у раціон хліба, каші, супу, коли можеш розраховувати на пудинг, скільки днів на тиждень маєш право користуватися матрацом, на якому етапі до нього додається подушка і т. д. Цікаво, що рецидив серед повторно засуджених після перебування на цьому острові склав ледь більше 2 відсотків (20 з 920, випущених на свободу)!

Цю систему удосконалили в Ірландії. В ірландській прогресивній системі останній етап відбуття покарання становить собою напівволю - можливість виходу на роботу з в'язниці без конвою, отримання відпустки тощо. Це допомагає ув'язненому адаптуватися до умов майбутньої свободи.

ЛЕКЦІЯ 2.

ТЕМА: Сполучені Штати Америки.

Навчальна мета: розкрити особливості становлення і розвитку державності і права США.

Час: 80 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 15 хв.
2. 15 хв.
3. 15 хв.
4. 15 хв.
5. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 4
2. 20
3. 37
4. 57
5. 66
6. 69
7. 73
8. 74
9. 79

ПЛАН

1. Війна за незалежність у Північній Америці. Утворення Сполучених Штатів Америки.
2. Розвиток США у XIX ст. Війна між Північчю і Півднем та її наслідки.
3. Реконструкція Півдня (1865-1877 рр.).
4. Суспільно-політичний устрій США на початку XX ст. Становлення двопартійної системи.

1. Війна за незалежність у Північній Америці. Утворення Сполучених Штатів Америки

Перша англійська колонія на узбережжі Північноамериканського материка була створена в 1607 р. і дістала назву Віргінія. В 1775 р. в 13 колоніях (Массачусетс, Род-Айленд, Нью-Гемпшир, Коннектикут, Пенсільванія, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Делавер, Віргінія, Меріленд, Північна Кароліна, Південна Кароліна, Джорджія) налічувалося 2,5 млн жителів, з них приблизно 500 тис. становили негри-раби. Колонії користувалися певною автономією у внутрішніх справах, що підтверджувалося королівськими грамотами. Їх мешканці вважалися громадянами Англії, хоча своїх представників у парламенті метрополії не мали. За ними визнавалася свобода релігії, право обирати посадових осіб, носити зброю, створювати ополчення, брати участь у податко-обкладанні. Тут, в колоніях, діяв суд присяжних і англійське «загальне право».

Традиційно склалося так, що колоністи-дворяни селилися на південь від ріки Потомак, а селяни та ремісники - на північ від неї. Відповідно, на півдні переважали великі рабовласницькі плантації, де експлуатувалася праця негрів та ірландців, а на півночі - фермерські господарства, промислові та ремісничі підприємства. На півночі місцеве самоврядування зосереджувалося в церковному приході, а парламент колонії складався з місцевих уповноважених. Губернатор обирався і здійснював свої повноваження на підставі королівських хартій (Род-Айленд, Коннектикут). У Пенсільванії, Делавері, Меріленді влада перебувала в руках у власників колонії, які діяли під контролем уряду Англії. Королівські колонії управлялися губернатором, якого призначав король (Нью-Йорк, Нью-Джерсі та ін.). Незважаючи на те, що кожна з 13 колоній мала свій особливий устрій та свою особливу форму управління, можна зазначити одну характерну рису - Південь був настроєний більш проанглійськи, тут домінували монархічні переконання. Натомість на Півночі переважали сепаратистські і республіканські настрої.

Метрополія часто втручалася у справи колоній, до того ж це втручання мало негативний характер. Так, у 1763 р. король Георг III заборонив колоністам займати землі західніше

Аллеганських гір. А в 1765 р. англійський парламент увів в колоніях новий податок – «гербовий збір», котрим обкладалися і торговельні угоди, і всі газети, оголошення, офіційні документи тощо. Це було відвертим порушенням англійських традицій, згідно з якими введення нового податку вимагало згоди населення, котре обкладалося податком. Адже мешканці колоній у парламенті Англії представлені не були! Мали місце й інші економічні утиски: дозволялося експортувати товари лише в Англію і лише з метрополії отримувати імпорт тощо. Зрозуміло, усе це викликало протести і сильні сепаратистські настрої. Вважається, що на початок війни за незалежність лише близько третини населення колоній продовжувало дотримуватися проанглійської орієнтації.

Перший проект федерації північноамериканських колоній був розроблений Бенджаміном Франкліном ще у 1748 р. 5 вересня 1774 р. відбувся перший Континентальний конгрес, який виробив два документи: *«Декларація прав і потреб колоній»* та *«План асоціації першого Континентального конгресу»*.

У жовтні 1774 р. розпочалися військові сутички між патріотами і роялістами в штатах Кентуккі та Теннесі, а 8 квітня 1775 р. в Північній Кароліні розгорілася справжня громадянська війна. Лоялістів (прихильників англійської корони) вимазували смолою, вивалювали у пір'ї та виганяли з маєтків. 19 квітня 1775 р. відбулася перша сутичка повстанців з англійським військовим загоном поблизу Бостона. Перемога під Бостоном призвела до вибуху патріотичних настроїв. Через три дні у таборі повстанців налічувалося 20 тис. чоловік.

10 травня у Філадельфії відкрився другий Континентальний конгрес, який узяв під свою опіку повстанську армію та призначив її командуючим Дж. Вашингтона (1732-1799), полковника і плантатора! У відповідь королівський уряд оголосив колонії у стані заколоту та установив торговельну блокаду. Англійська регулярна армія була збільшена до 55 тис. чоловік, а особовий склад флоту – до 28 тисяч. Одночасно була здійснена спроба підняти проти колоністів індіанські племена, а також плантаційних негрів. Наприкінці 1775 р. на боці метрополії воювали до 20 тис. лоялістів. У відповідь Конгрес оголосив про створення з 2 січня 1776 р. «комітетів безпеки» для боротьби з відкритими та прихованими лоялістами. 4 липня того ж року у Філадельфії Конгрес виголосив знамениту *«Декларацію незалежності Сполучених Штатів»*, розроблену комісією з п'яти чоловік під головуванням Томаса Джефферсона. В ній називалися усі зловживання та утиски, здійснювані британською короною в колоніях. Проголошувалося, що пригнічений народ має право на повстання: «Всі люди народжені рівними, вони наділені ... певними невід'ємними правами, в числі котрих – життя, свобода та прагнення до щастя». Уряди встановлюються для захисту цих прав, і, якщо «будь-яка форма правління стає згубною для народу, то народ має право змінити чи знищити її й установити новий уряд». Була проголошена повна незалежність штатів та розрив їх стосунків з англійською метрополією. «В якості вільних і незалежних Штатів вони набувають повне право оголошувати війну, укладати мир, вступати до союзів, вести (зовнішню) торгівлю і чинити усе те, на що має право незалежна держава. Твердо покладаючися на допомогу Божественного провидіння, ми взаємно зобов'язуємося один одному підтримувати цю декларацію життям, майном і честю».

Боротьба за незалежність вимагала неабияких жертв від американського народу. Припинився англійський експорт, що перед війною становив річно 4 млн 200 тис. ф. ст. Внутрішні ціни на початок 1777 р. виросли у чотири рази. Значна частина населення, що дотримувалася проанглійської орієнтації, була вимушена, кидаючи майно, переселятися до метрополії чи у Канаду. Підтверджувалася та істина, що за свободу і незалежність доводиться платити. Одночасно війна за незалежність стала і своєрідною буржуазно-демократичною революцією: ліквідовувалися феодальні форми землеволодіння та приватне володіння деякими колоніями (Пенсільванія), майорат та ін. пережитки феодалізму. В проекті Декларації незалежності містився і пункт про скасування рабства, але рішуче заперестували плантатори і рабовласники, що були представлені в Конгресі, тому рабство збереглося.

1 березня 1781 р. була прийнята перша конституція США – *«Статті конфедерації»*. Нею проголошувався міждержавний союз штатів, за яким кожний із суб'єктів союзу зберігав «свободу, незалежність і усяку владу, юрисдикцію і право». Кожний штат мав свій парламент, свій уряд і власну конституцію. Щороку скликалися сесії загального Конгресу, на якому делегація від кожного штату (до неї входили 2-7 чол.) мала один голос. Основні питання політики (оголошення війни, карбування монети, бюджет) вирішувалися кваліфікованою більшістю голосів – 9 з 13-ти. У віданні Конгресу перебували також збройні сили та пошта.

У період між сесіями Конгресу його функції переходили до Комітету штатів (13 чоловік по 1 від кожного штату). Джордж Вашингтон назвав цю конституцію «мотузкою з піску». Коли

Конгрес для потреб ведення війни вирішив обкласти експортні операції митним збором, делегація одного-єдиного Род-Айленду висловилися проти. Тим самим, незважаючи на підтримку 12 штатів, проект провалився.

19 жовтня 1781 р. армія Вашингтона примусила англійську армію капітулювати поблизу Йорктауну. 3 вересня 1783 р. у французькому Версалі були підписані мирні договори між воюючими європейськими країнами. За цими договорами США визнавалися суверенною державою. Після цього успіху правляча верхівка Сполучених Штатів, до складу якої входила буржуазія Півночі та плантатори Півдня, намагається розпустити революційну армію та повернутися до колишньої системи експлуатації народних мас. Це було не так просто. Конфіскована у листопаді 1777 р. земля лоялістів (приблизно 30 тис. мастків) потрапила до рук скупників-спекулянтів. Натомість солдати революційної армії, згідно з грудневим того ж року рішенням Конгресу, отримували земельні наділи за рахунок неосвоєних земель Заходу. Проте після війни мало хто з солдатів міг скористатися наданим правом - земля вимагала посівного зерна, робочої худоби і реманенту тощо. Нові власники відчували брак коштів та будівельного матеріалу, то ж були змушені за безцінь віддавати щойно отриману землю. Гостро постало і питання звільнення з рабства негрів Півдня, особливо з огляду на їх участь у війні на боці повсталого народу. Після недовгих дебатів у Конгресі було вирішено надати свободу лише 3 тис. безпосередніх учасників військових дій. на їх викуп у рабовласників виділялися кошти у розрахунку по 1 тис. доларів за кожного звільненого з рабства.

За конституціями штатів виборчого права позбавлялися індіанці, а з 600–700 тис. білих чоловіків узяти участь у виборах могли заледве 100 тис. Так, за конституцією Массачузетсу 1780 р., право бути обраним діставав той, хто мав власність у 300 ф. ст.; майновий ценз виборця становив 60 ф. ст. або земельна ділянка, обкладена податком не меншим, ніж 3 ф. ст.

Зрозуміло, що завершення війни за незалежність супроводжувалося загостренням класової боротьби. Ця боротьба насамперед розгорнулася в армії. У листопаді 1783 р. уряд поспішив розпустити демократичну армію, залишивши близько 4 тис. «благонадійних» солдатів і офіцерів. Найбільші збройні повстання демобілізованих та місцевої бідноти мали місце у Нью-Гемпширі (вересень 1776 р.), Вермонті і, особливо, у Массачузетсі (вересень 1786 - лютий 1787 рр.). Керівником цього останнього повстання був відставний капітан, ветеран війни Даніель Шейс. Під його проводом за зброю узялися від 12 до 15 тис. чоловік. Вимоги повсталых ґрунтувалися на тому, що, оскільки землі США були звільнені від англійців спільними зусиллями, вони мають стати суспільною власністю. Також підлягають анулюванню усі борги, суспільні і приватні. Земля повинна бути безпосередньо розділена між усіма бажаючими і вилучена з оподаткування тощо. Інколи подібні повстання мали частковий успіх. Так, в Род-Айленді повстанці захопили парламент штату і вимусили законодавців вдовольнити частину своїх вимог.

Правлячим колам країни стало зрозумілим, що лише міцна централізована держава буде в змозі придушити подібні бунти та установити класовий мир у країні. Тільки такою ціною можна було досягнути швидкого відродження економіки, зруйнованої недавньою війною. Тому з 25 травня по 17 вересня 1787 р. в умовах глибокої таємності проходила робота Конституційного конвенту. Серед його 55 депутатів майже половину (24) становили фінансисти, 11 - судновласники, 15-рабовласники. Політичні симпатії учасників нерідко були діаметрально протилежними. Так, А. Гамільтон схиляв законодавців до встановлення монархічної форми правління.

Після чотирьох місяців дебатів була вироблена конституція, якою США послуговуються і сьогодні. 4 березня 1789 р. вона була ратифікована 3/4 штатів і вступила в дію. За конституцією 1789 р., конфедерація перетворювалася у федерацію, встановлювався принцип поділу властей і їх взаємного контролю. Законодавчу владу представляє двопалатний парламент - *Конгрес*. Нижню палату - *Палату представників* - обирало населення у виборчих округах з рівним числом виборців. *Сенат* формувався шляхом виборів - по 2 сенатори від штату, незалежно від кількості виборців у кожному штаті. До 1913 р. Сенат обирали парламенти штатів, пізніше - усі виборці штату. Обидві палати отримали рівні права у законодавчій ініціативі та у прийнятті законів.

Головою виконавчої влади ставав *Президент*. Дискутувалося питання, чи має він обиратися пожиттєво, чи тільки на чотири роки. Перший президент Дж. Вашингтон виставляв свою кандидатуру двічі, оголосивши про небажання балотуватися на третій строк. За винятком Ф. Д. Рузвельта, який чотири рази обирався президентом (1932, 1936, 1940 та 1944), президенти США перебували на своїй посаді максимально дві каденції. Основне міркування: президент, якого турбують наступні вибори, часто домагається дешевої популярності. Сьогодні вважається, що

перший термін перебування при владі новообраний президент виконує основні передвиборні обіцянки, натомість у разі обрання на другий строк він має змогу проводити у життя малопопулярні, але життєво необхідні для країни реформи. Президент виступає главою держави, прем'єр-міністром і головнокомандуючим в одній особі. Він має бути не молодшим за 35 років. Обирається в ході двоступеневого голосування. Раз на чотири роки в «перший вівторок після першого понеділка листопада» обирається колегія виборців, а уже вона і обирає президента. До складання нині діючої двопартійної системи другий тур виборів мав певне значення - кандидатам, щоб заручитися голосами колегії виборців, доводилося домовлятися з ними, йти на певні поступки.

Сьогодні уже після першого туру, в силу партійної дисципліни, особа наступного президента перестає бути загадкою. Президент призначає міністрів та вищих чиновників зі згоди Конгресу (частину затверджує Сенат, частину - палата представників), але може зміщувати їх одноосібно. Тим самим забезпечується єдність президентської команди - жоден міністр не може з якихось міркувань перейти у опозицію президентові, опираючись на підтримку конгресу. Також зі згоди Сенату затверджуються послы та члени Верховного Суду країни. Сенат же затверджує міжнародні договори, укладені президентом. У виключному віданні Палати представників - закони з регулювання внутрішньої і зовнішньої торгівлі, грошова емісія, трудове законодавство, військові витрати, зовнішні позики, правила натуралізації та набуття громадянства.

Президент і міністри не є членами Конгресу і не залежать від його рішень. Президент не має права законодавчої ініціативи, але протягом 10 днів після прийняття закону зберігає право президентського вето. Це вето може бути подолане кваліфікованою більшістю обох палат. Питання про *імпідмент* президента (піднімалося двічі за усю історію США, кожного разу безуспішно) вирішується у Сенаті кваліфікованою більшістю у 2/3 голосів.

За конституцією 1787 рі встановлювався ряд цензів. Виборче право регулювалося конституціями штатів, тим самим індіанці, негри, жінки були первісно позбавлені виборчих прав. Для працюючих білих чоловіків існували віковий (25 років), освітній, майновий цензи та ценз осідлості. У 1787 р. з трьохмільйонного білого населення країни виборчим правом могли скористатися не більш як 120 тис. чоловік.

Третьою гілкою влади стала судова. Конституція встановлювала *Верховний Суд* для перегляду законів, прийнятих Конгресом. Члени Верховного Суду призначаються сенатом за поданням президента, їх посада є пожиттєвою, але тільки «поки їх поведінка є бездоганною». Членам Верховного Суду не можна зменшувати заробітну плату. Згідно із Законом про судовлаштування (1789 р.), питання про неконституційність закону в цілому чи його частини може бути поставлене будь-якою приватною особою чи організацією на тій підставі, що цей закон порушує якусь гарантію, встановлену конституцією для особи, честі, майна чи інших прав позивача.

Конституція 1787 р. врегулювала питання про федеральні повноваження та компетенцію штатів. Так, податки, бюджет, міжнародні договори та безпека Сполучених Штатів, питання зовнішньої торгівлі та торгівля між штатами є прерогативою федерального конгресу. Конгресу заборонено вводити подушний податок, призупиняти Habeas Corpus Act, крім випадків відкритого заколоту, вводити дворянські титули, встановлювати закони зі зворотною дією. В компетенції окремих штатів перебуває організація власного уряду, усі місцеві справи, включаючи поліцію і суд, карне, цивільне і процесуальне законодавство, торгівля в кордонах штату, робітниче законодавство і навіть невеликі збройні сили. Федеральному уряду втручання у внутрішні справи штатів дозволене виключно для придушення заколотів і безпорядків.

Як уже зазначалося, конституція 1787 р. вступала у дію після ратифікації законодавчими зборами штатів. Під час обговорення було звернуто увагу на відсутність Білля про права (у Англії подібний документ діяв ще з 1689 р.).

У 1789 р. був обраний перший конгрес і перший президент США. Ним став Дж. Вашингтон. Під тиском демократичних елементів у вересні 1789 р. були прийняті 10 перших доповнень до конституції. Вони набрали чинності у грудні 1791 р. і дістали назву «*Білля про права*».

Цей документ не скасовував рабовласництва, але вводив у молодій республіці основи буржуазної демократії. На той час це було великим завоюванням. Уже перша поправка встановлювала свободу віросповідання, свободи слова і друку та право на подання петицій. Друга - право народу зберігати і носити зброю, «оскільки для безпеки вільної держави необхідна добре влаштована міліція». Третя - визначала порядок розміщення військ на постій у житлах цивільних

громадян. Четверта встановлювала порядок обшуків і затримань/ П'ята поправка визначала права підсудного, якому загрожує смертна кара за т. зв. capital crimes, зокрема право відмовлятися від надання показань, які можуть зашкодити тому, хто їх надає. Заборонялося двічі притягати особу до відповідальності за одним звинуваченням. Шоста поправка гарантувала права звинуваченого у карному злочині на адвокатську допомогу, на дотримання судової процедури і на суд присяжних та визначала право на швидкий судовий розгляд справи. Сьома поправка стосувалася майнових позовів на суму, не меншу за 20 доларів. Гарантувався розгляд цих цивільних справ судом присяжних. Восьма поправка забороняла «надмірні» штрафи і застави для досудового звільнення та накладення «жорстоких і надзвичайних покарань». Дев'ята поправка стверджувала, що «перечислення в Конституції певних прав не повинне тлумачитися як заперечення чи зменшення інших прав, що зберігаються за народом», десята - надавала штатам можливість збільшувати громадянські права свого населення звиш загальнофедеральних.

Ці поправки не зачіпали основ работоргівлі, навпаки, остання продовжувала визнаватися федеральним інститутом. Водночас десята поправка теоретично надавала законодавчим органам окремих штатів право скасовувати рабство на території власної юрисдикції.

Відзначимо, що в конституції та у 10 поправках («Біль про права») відбилися три головні ідеї американської визвольної війни: народовладдя, громадянська рівність, засудження колоніальної політики. На жаль, наприкінці XVIII ст. ці ідеї історично не могли бути реалізовані у повному обсягу. Фактично конституція була прийнята голосами 2% населення, або близько 8% дорослих білих чоловіків. Корінне населення, жінки, негри, рівно як і білі чоловіки, які не подолали численних виборчих цензів, не були допущені до здійснення народовладдя, не користувалися громадянськими правами у повному обсязі або узагалі позбавлялися багатьох громадянських прав.

Підкреслимо і ту обставину, що боротьба населення північноамериканських колоній широко підтримувалася прогресивною громадськістю усього світу. На боці повстанців билися понад 7 тисяч європейських добровольців, в тому числі майбутній провідник польського повстання 1794 р. Тадеуш Костюшко, французький соціаліст-утопіст Сен-Сімон, діяч Французької революції Лафайєт та ін. В країнах Європи було зібрано 2 млн ф. ст. на підтримку повсталого народу.

2. Розвиток США у XIX ст. Війна між Північчю і Півднем та її наслідки

Період 1793-1807 рр. дістав назву «золотого віку американської торгівлі». Наполеонівські війни у Європі зумовили потребу в американських товарах, вони ж розорили тисячі європейських купців та судновласників. За цей час тоннаж американського флоту зріс у шість разів. Стрімко зростали американські міста Східного узбережжя - Бостон, Філадельфія, Балтимор і, особливо, Нью-Йорк. Швидкими темпами розвивалися переробні галузі промисловості, зокрема бавовняна. Успіхи економіки і торгівлі підштовхували розвиток банківської справи. В 1859 р. продукція американської промисловості (1 885 862 тис. доларів) вперше перевищила вартість сільськогосподарського виробництва. США з країни аграрної впевнено перетворювалася на аграрно-індустріальну. На поч. 60-х років XIX ст. в найбільш розвинених північно-західних штатах (Массачузетс, Нью-Йорк, Пенсільванія) з'являються очевидні ознаки завершальної стадії промислової революції - такими вважається виробництво машин машинами. Важливим наслідком промислового перевороту в США стало виникнення пролетаріату. Згідно з переписом 1860 р., тільки в промисловості було зайнято 1040349 чоловіків та 270897 жінок, тобто усього понад 1,3 млн працюючих.

У такій розвинутій країні, як США, зберігалася плантаційне рабство. В 1860 р. тут проживали 4 441 830 негрів, з них 3953760 були рабами. Налічувалося 385 тис. рабовласників, причому 89% володіли менше, ніж 20 рабами. Справжня південна аристократія формувалася з 10 тис. плантаторів, кожний з яких мав 50 і більше рабів. Вартість 18-річного негра становила у 1821-1825 рр. 334 долари, а у 1856- 1860 рр.- уже 1306 доларів. Вигідною справою стало «розведення» негрів на продаж.

Швидкий економічний прогрес США, наявність практично необмеженого земельного фонду (з 1804 р. Конгрес установив ціну за акр вільної землі на Заході - 1,64 долара, при мінімальному розмірі ділянки у 160 акрів, тим самим за 252 долари можна було придбати близько 65 га землі - фантастично дешево, як за європейськими мірками) сприяли напливу емігрантів з Європи. Коли населення новоосвоюваної території досягало певної цифри, Конгрес надавав поселенцям право виробити власну конституцію і стати штатом. Такий порядок був введений ще

Великим ордонансом 1791 р., того ж року цим правом скористався Вермонт, ставши 14-м штатом. До 1912 р., коли кон-ституціонувалися Нью-Мексика та Арізона, утворилося загалом 36 нових штатів. Інколи новий штат виникав у результаті анексії чужої території (Техас, захоплений у Мексики), купівлі (колишня французька колонія Луїзіана) чи відокремлення з уже існуючого штату (Західна Віргінія). Відповідно, із збільшенням числа штатів, змінювалася рівновага сил у Конгресі та Сенаті. Оскільки уже з 1 січня 1808 р. заборонявся ввіз в країну чорношкірих невольників, вочевидь зростала тенденція появи штатів нерабовласницьких, де більшість населення становили фермери, а не плантатори та негри-раби.

Після успішного завершення англо-американської війни 1812-1815 рр., коли американці зуміли захиститися від іноземного вторгнення, консолідаційні процеси всередині країни прискорилися. США усе швидше долали колишню роз'єднаність штатів, настрої місцевого сепаратизму тощо. Тоді ж уперше виявилися деякі принципові суперечності між інтересами штатів промислових і рабовласницьких, північних і південних.

Так, по-перше, Південь був більше заінтересований у розвитку міждержавної торгівлі - дорого продати у Європу бавовну, продовольство; дешево купити імпортні сільськогосподарські знаряддя та іншу промислову продукцію. Північ, навпаки, була заінтересована у згортанні торгівлі з континентом. Це дозволяло переробляти сільськогосподарську сировину Півдня на фабриках Півночі, пропонувати південним штатам власну промислову продукцію, незважаючи на конкуренцію європейського імпорту.

По-друге, Північ і Південь по-різному підходили до проблеми державного боргу, як внутрішнього, так і зовнішнього. Швидкий розвиток промисловості був неможливим без федеральних інвестицій, особливо в інфраструктуру (дороги, транспорт). Південні штати протестували проти збільшення федерального загальнодержавного боргу, наполягаючи на тому, що кожний штат повинен самостійно регулювати свої фінансові проблеми, відповідаючи лише за «власні» борги.

По-третє, на промислових підприємствах Півночі катастрофічно не вистачало робочої сили, відповідно високими були заробітки навіть некваліфікованих робітників. Капіталісти радо б замінили, принаймні цю категорію працюючих, набагато дешевшою працею негрів, але даний ринок робочих рук був для них по суті недоступним. Не дивно, що південні рабовласницькі штати з пересторогою ставилися до розширення кількості нерабовласницьких штатів, справедливо вбачаючи у цьому небезпеку майбутнього засилля в конгресі своїх політичних опонентів.

Перший конфлікт такого роду мав місце у 1819-1820 рр. Він виник у зв'язку з петицією від території Міссурі у Конгрес про надання їй прав штату. На цей момент більшість у нижній палаті уже належала нерабовласницьким штатам (за рахунок швидшого приросту населення), а у Сенаті ще зберігалася рівновага - по 11 рабовласницьких та вільних штатів. Представник штату Нью-Йорк вніс поправку про поступову відміну рабства в Міссурі, що викликало гостру негативну реакцію у представників Півдня. Врешті конфлікт було вичерпано у результаті т. зв. *Міссурійського компромісу*, коли одночасно з рабовласницькою Міссурі до числа штатів прийняли невеликий вільний Мен. Було погоджено, що територія на захід від р. Міссісіпі ділилася уздовж 36° 30' пн. широти - рабовласницька на південь і вільна - на північ. Передбачалося повернення рабів-втікачів, якщо на цьому наполягатимуть їхні власники. Ця угода стала лише паліативом - промисловість Півночі вимагала дешевої некваліфікованої робочої сили, фермери недолюбливали плантаторів, з якими було складно конкурувати, то ж конфлікт вдалося тільки пригасити, але не вичерпати.

У 1850 роках більшість ключових посад федерального апарату перебувала у руках рабовласників. Вони контролювали Сенат, Верховний Суд, президентську владу. У 1860 р., за підрахунками «Нью-Йорк дейлі трібюн», серед вищих посадових осіб і чиновників 543 були південцями і лише 386 - вихідцями з Півночі. Олігархія Півдня, що складалася з 60 тис. рабовласників, нав'язувала свою волю 25 млн американців. У 1850 р. федеральний уряд пішов на значні поступки рабовласникам Півдня. Утворювався новий рабовласницький штат Нью-Мексико, а питання про рабство у новоутвореному штаті Юта повинно було бути вирішене самим населенням. Оскільки Юта лежала на північ від розмежувальної лінії, це був прямий удар по компромісу 1820 р. Щоправда, Каліфорнія входила в союз на правах вільного штату. У 1854 р. при поділі Небраски на два штати - Канзас і Небраску - кількість рабовласницьких штатів, а отже, і їх представництво в Сенаті, зростали.

Вибори в Канзасі, на які прибули тисячі озброєних міссурійців, стали справжнім прологом до громадянської війни. В свою чергу, Північ організувала усю можливу підтримку канзаським

противникам рабовласництва. Питання про прийом Канзасу до складу Союзу було заблоковано - Північ не бажала збільшення рабовласницьких штатів. Проте в січні 1861 р., коли після виходу із Союзу південних штатів, більшістю в сенаті заволоділи республіканці, Канзас було прийнято на правах вільного штату. Аж до 1856 р. з 16 американських президентів 11 були південцями, та й більшість решти 5-ти також цілком контролювалися ними.

На виборах 1860 р. республіканці Півночі висунули кандидатуру Авраама Лінкольна (1809-1865), вихідця з фермерської сім'ї у рабовласницькому Кентуккі. Лінкольн вважав, що питання про рабство перебуває у повній компетенції Південних штатів, але розширення рабства на Захід шляхом утворення усе нових рабовласницьких штатів повинно бути назавжди припинено.

Лінкольн був обраний президентом у листопаді 1860 р., а у грудні того ж року Південна Кароліна оголосила про свій вихід із Союзу. До неї приєдналися ще 10 рабовласницьких штатів. На виборах 1860 р. Лінкольн зумів зібрати голоси 180 виборців проти 123 голосів трьох його суперників. Але в цілому за нього голосувало 1856452 чол., а за його суперників сумарно 2815617 чол., тобто майже на 1 млн більше. Отже, влада нового президента була доволі хиткою, і цим спробували скористатися плантатори-рабовласники. Територія 11 штатів, що вийшли з Союзу (Південна Кароліна, Алабама, Джорджія, Луїзіана, Техас, Міссісіпі, Теннессі, Флорида, Арканзас, Вірґінія, Північна Ка-роліна) становила 733144 кв. милі, тобто близько 40% території США. 18 лютого 1861 р. тимчасовим президентом Конфедерації південних штатів став Джефферсон Девіс, плантатор. В конституції Конфедерації відкрито проголошувалося, що рабство виступає основою політичного і економічного устрою нової держави. В цьому документі багато говорилося про права штатів, але вони були позбавлені головного - права виходу з Конфедерації. Утворення нового державного об'єднання супроводжувалося відвертим саботажем прихильників рабства на федеральному рівні. Так, військовий департамент передав південним штатам 500 тис. гвинтівок, а міністр фінансів, рабовласник Кобб, перевів великі суми в банки Півдня. Тим самим, на момент приходу Лінкольна до влади (інаугурація відбулася в березні 1861 р.) федеральна казна була спустошена, а федеральна армія - обеззброєна.

12 квітня 1861 р. війська рабовласників розпочали артилерійський обстріл форту Самтер, семитисячна армія заколотників швидко зломилася опір 74 солдат та 9 офіцерів федеральної армії. У відповідь 15 квітня Лінкольн оголосив штати, що вийшли з Союзу, у стані заколоту, призвав до армії 75 тис. волонтерів терміном на три місяці і звернувся за підтримкою до усіх «лояльних громадян».

Завдання Півночі у цій війні були сформульовані в резолюції Конгресу, прийнятій 22 липня 1861 р. Вказувалося, що «війна ведеться не з метою знищення встановлених інститутів (тобто рабства.- *Авт.*), а для того, щоб захистити і відстояти верховну владу конституції і зберегти Союз (...). Як тільки ці цілі будуть досягнуті, війна повинна припинитися». 11 -ти штатам-заколотникам протистояло 23 тих, що zostалися в Союзі. Населення їх становило 22 млн чол. В Конфедерації проживали 9 мільйонів, з них майже 4 млн були рабами. Північ зуміла на час війни мобілізувати до армії 2,9 млн чол., Південь -1,9 млн. На Півночі була зосереджена практично уся промисловість, 4/5 усього банківського капіталу, 2/3 залізниць тощо.

Гостро стояла проблема прикордонних рабовласницьких штатів (Міссурі, Кентуккі, Меріленд та Делавер), що залишалися в Союзі. Спроби Півдня шляхом збройних переворотів залучити ці штати до Конфедерації зустріли рішучий опір Лінкольна, бунти в цих штатах були придушені силою зброї.

21 липня 1861 р. недалеко від Вашингтона 30-тисячна армія Конфедерації легко розбила більшу, 35-тисячну, але погано навчену армію Союзу. 21 жовтня того ж року армія Півночі під командуванням бездарного генерала Макклелана знову зазнала нищівної поразки. Війська Конфедерації підійшли на відстань 10 км до столиці. Із загальної кількості 110 генералів Півночі 80 були демократами, тобто членами партії, чия політична база складалася, в основному, з південців і мала свою опору саме на бунтівному Півдні. Підтримували заколот конфедератів і деякі видавці, власники газет і політичні діячі Півночі. Отож, Лінкольну доводилося неодноразово вдаватися до відміни закону про недоторканність особи (з 25.04. по 2.12.1861 р.- 7 разів). Перший військовий успіх Півночі прийшов 1 травня 1862 р., коли 2,5-тисячний загін генерала Батлера захопив Новий Орлеан. Тоді ж, навесні 1862 р., була зайнята столиця штату Теннессі м. Нашвілл, повністю захоплено штат Міссурі. Однак третя спроба Макклелана взяти Річмонд закінчилася катастрофою. 30 серпня 1862 р. знову виникла загроза захоплення федеральної столиці Вашингтона військами Конфедерації.

За роки війни 500 тис. негрів, подолавши величезні труднощі, утекли з плантацій на Північ; на Півдні відбулося не менше 25 повстань. 22 вересня 1862 р. Лінкольн видав попередню декларацію, в якій проголошувалося, що з 1 січня 1863 р. рабство негрів в США буде знищене.

Ще один удар по рабовласництву було попередньо завдано 20 травня 1862 р., коли Конгрес прийняв закон про гомстеди. Відтепер будь-хто, сплативши невеликий реєстраційний збір, міг стати власником земельного наділу в 160 акрів (65 га) за рахунок вільних земель Заходу. Проведення в життя цього закону розпочалося ще в роки громадянської війни. Незважаючи на численні зловживання при його здійсненні, роздача земель майбутнім фермерам, по суті, перекривала на майбутнє саму можливість появи нових рабовласницьких штатів на Заході.

Прокламація 22 вересня 1862 р., хоча й проголошувала знищення рабства, але обіцяла компенсацію тим рабовласникам, які не приєдналися до заколоту. Негри не урівнювалися в правах з білими, передбачалася їх ... репатріація до Африки. Сам Лінкольн ще влітку 1862 р. заявив: «Я б звільнив рабів, якби не боявся, що половина моїх офіцерів порозбіжиться, а ще чотири штати повстануть». Навіть на Півночі було чимало противників скасування рабства. Зокрема, як не дивно, проти неї були промислові робітники - вони серйозно побоювалися, що поява на ринку праці дешевих чорних рук призведе до безробіття білих, загального зниження заробітної плати, придушення робітничого руху. Вибори до Конгресу в листопаді 1862 р. принесли успіх республіканцям в більшості штатів Півночі, але порівняно з попередніми виборами вони втратили значне число голосів. Незважаючи на в цілому несприятливий підсумок цих виборів, Лінкольн продовжував розставляти на ключові управлінські посади радикальних республіканців, прихильників безпощадної війни проти Півдня. Тим самим президент демонстрував своєму супротивнику, що не дає жодних шансів на компроміс.

Звільнення рабів не поширювалося на рабство в тих прикордонних штатах, які залишилися вірними Союзу, а в них проживало близько 1 млн чорношкірих. На негрів-військовослужбовців не поширювалися пільги, які мали сім'ї білих військових. Обходили негрів і при присвоєнні офіцерських та унтер-офіцерських звань. Однак це не завадило чорношкірим американцям узяти найактивнішу участь у війні на боці Півночі. На кінець громадянської війни у федеральній армії служили 186 тис. негрів (12 відсотків особового складу), окрім того ще 250 тис. у тилкових частинах. В армії Півночі було 166 негритянських полків, з них 145 піхотних, 7 кавалерійських, 12 полків важкої артилерії тощо. На фронтах війни загинули майже 40 тис. негрів.

Влітку 1863 р. війська Півдня зазнали поразки у Пенсільванії та під Віксбергом на р. Міссісіпі. Їхня територія була розчленована на дві частини. В кінці 1863 р. війська Півночі зломали опір ворога в триденній битві при Чаттанугі, влітку 1864 р. було досягнуто вирішальних успіхів на Центральному фронті.

На президентських виборах 8 листопада 1864 р. Лінкольн отримав 2,2 млн голосів (55,09%), його суперник Макклелан - решту. Переобрання Лінкольна означало для Конфедерації втрату останніх надій на компроміс. З весни 1865 р. армія Конфедерації починає масово здаватися в полон. До 8 травня капітулювало близько 175 тис. військових.

Але ще 14 квітня 1865 р. в театрі «Форд» у Вашингтоні був смертельно поранений Лінкольн. Його убивця актор Бутс був фанатичним прихильником рабства. З місця убивства злочинець зумів утекти, але згодом загинув у перестрілці з поліцією.

Громадянська війна стала найкривавішою в історії країни. Північ втратила убитими і померлими від ран 360 тис. чол., втрати Півдня склали не менше 250 тис. Прямі військові витрати федерального уряду становили 3 млрд доларів, національний борг зріс до 3,5 млрд. Війна залишила по собі 1 млн калік.

3. Реконструкція Півдня (1865-1877 рр.)

Перехід економіки на мирні рейки породив небачене безробіття. До листопада 1865 р. зі збройних сил було демобілізовано 1 млн чол., більшість з яких поповнили ряди безробітних. Плантаційне господарство - основа економіки Півдня - переживало глибоку кризу. За роки війни збір бавовни скоротився втричі, оброблювана площа - вдвічі. Звільнення негрів позбавило плантації робочих рук.

За переписом 1860 р., в 11 заколотницьких штатах Півдня налічувалося 3 521 110 рабів та 132 760 вільних негрів. Серед останніх Були багаті і освічені люди, особливо в Луїзіані та в окрузі Колумбія. З їх числа готувалися кадри для адміністрації повоєнного Півдня.

Наступником убитого Лінкольна став віце-президент Джонсон. 29 травня 1865 р. він оголосив амністію учасникам заколоту в південних штатах, допоміг уникнути відповідальності і

президенту Конфедерації Девісу, винному у навмисному убивстві 50 тис. офіцерів та солдатів федеральної армії, що перебували у полоні закованих.

До кінця 1865 р. усі штати, щоправда, з обмовками, прийняли XIII поправку до Конституції США, яка передбачала скасування рабства на усій території країни. Сили реакції вважали, що на цьому Реконструкція закінчена - бунтівні штати повертаються у Союз, а їх представники - до Конгресу.

Плантатори на Півдні утримували негрів на плантаціях з допомогою терору; невплата грошей за пророблену працю стала поширеним явищем. Негрів не лише кували, але й далі продавали у рабство. В 1865 р. на Півдні виникли незліченні «Вогненні хрести», «Білі ліги» та інші расистські організації білих. Тоді ж у Теннессі виникла могутня терористична організація Ку-клукс-клан. В першу чергу колишні рабовласники полювали на негрів, які під час війни служили у федеральній армії. Плантатори Півдня успішно домогалися повернення землі і майна, конфіскованих під час війни. Уже до лютого 1867 р. їм було повернуто власність, яка оцінювалася у 2 млрд доларів.

Законодавчі збори південних штатів приймали т. зв. *Чорні кодекси*, які вводили своєрідну систему резервацій для негрів. Чорношкірим заборонялося володіти землею і займатися будь-якою комерційною діяльністю. Неграм не дозволялося носити вогнепальну і холодну зброю, проводити мітинги і збори. За порушення вказаної вимоги притягалися до відповідальності не лише негри, але й білі.

Особливого значення в Чорних кодексах надавалося законам про бродяжництво та про навчання. Під визначення безробітного можна було підвести будь-якого негра, який не бажав працювати на плантації за встановлену плату. При незмозі сплатити призначений за «бродяжництво» штраф, негр присуджувався до примусової роботи на плантаціях. За деякими даними, на цих пенітенціарних «плантаціях» помирало до 48% засуджених. Це викликало панічний жах і згоду на будь-яку оплату, аби тільки не стати засудженим. Негри у віці до 18 років під виглядом «учнівства» віддавалися у слугування до білих господарів.

Таким чином, Чорні кодекси позбавляли негрів права на працю, на свободу пересування, на судовий захист і самозахист і навіть на власних дітей. У відповідь негри створювали загони самооборони, кольорову міліцію, різноманітні стрілецькі клуби тощо. В деяких місцевостях озброєні негри, особливо з числа демобілізованих з армії, самовільно захоплювали землю, чинили збройний опір плантаторам тощо. Південь знову опинився на грані громадянської війни, цього разу між білим і чорношкірим населенням. У Південній Кароліні негритянська міліція налічувала 96 тис. чоловік, 20 тис. з яких були озброєні.

Радикальне крило республіканської партії зуміло, всупереч позиції президента Джонсона, в червні 1866 р. провести в Конгресі XIV поправку. Після її ратифікації необхідним числом штатів 28 липня 1868 р. вона стала частиною конституції країни. «Особи, народжені чи натуралізовані в США, вважаються громадянами США і тих штатів, в яких вони проживають». Заборонено видання законів, що ущемлюють права і привілеї громадян. Жодний штат не може позбавляти будь-кого життя, свободи і власності. XIV поправка не поширювалася на індіанців, звільнених від сплати податків, але означала конституційне урівняння в правах білого і чорношкірого населення. Щоправда, права негрів проголошувалися, але не гарантувалися.

Після того, як за порадою президента Джонсона південні штати відкинули XIV поправку, 2 березня 1867 р. Конгрес прийняв *перший закон про Реконструкцію*. Для відновлення миру і спокою усі південні штати розбивалися на 5 військових округів. Округ очолював генерал, який мав у своєму розпорядженні не лише збройні сили, а й усю повноту влади. Лідери заколотників позбавлялися права голосу, що надавалося усім лояльним громадянам чоловічої статі, які досягли віку 21 року, незалежно від раси, кольору шкіри і попереднього становища. Закон вводився в дію тимчасово, до того часу, коли законодавчі збори південних штатів приймуть нові демократичні конституції, які визнають XIV поправку і право голосу за неграми.

Згодом, додатково до закону 2 березня 1867 р. було видано ще три закони, які деталізували процедуру здійснення радикальної реконструкції у південних штатах. Через два роки після закінчення громадянської війни буржуазія країни стала на шлях збройної диктатури стосовно реакції, позбавила політичних прав лідерів контрреволюції та надала ці права негритянським масам. У 1870 р. необхідною кількістю штатів була ратифікована XV поправка - здобуті права громадян не можуть у майбутньому заперечуватися або обмежуватися. Рішенням Верховного Суду США у 1868 р. федерація була оголошена нерозривним союзом, право виходу (сепаратизму) з якого було відкинуто.

У виборчій кампанії 1867 р. у південних штатах у якості виборців зареєструвалося 700 тис. негрів та 600 тис. білих, ще 200 тис. колишніх білих-заколотників були позбавлені права голосу. При тому, що негри становили лише 43% населення південних штатів, серед виборців вони становили більшість! І хоча серед обраних до Конгресу 12 сенаторів та 32 членів палати представників від південних штатів не було жодного негра, 42 з 44 депутатів були республіканцями. Довоєнний Південь, як відомо, був базою демократичної партії.

Процедуру Реконструкції важко назвати зразком чистої демократії, це швидше один з тих нечисленних випадків, коли мета виправдовує засоби.

До 1868 р. у Ку-клукс-клані налічувалося уже 550 тис. чоловік. Уряд безжалісно проводив конфіскацію земель тих плантаторів, які не могли виплачувати зрослі учетверо податки. Конфіскована земля розподілялася між афроамериканцями і безземельними білими. Лише в 1872 р. було конфісовано 268 523 акри. У Міссісіпі за борги розпродали 20% усіх земель штату. Зрозуміло, що ці заходи уряду лише посилювали невдоволення колишніх плантаторів і білого населення Півдня взагалі. Ку-клукс-кланівці убили сенатора від Південної Кароліни, повісили конгресмена від Теннессі, не кажучи уже про сотні і тисячі звичайних громадян - жертв терору. Конгрес був змушений піти на поступки.

У травні 1872 р. був прийнятий закон про амністію, за яким число заколотників, позбавлених виборчих прав, скоротилося з 150-200 тис. до якихось 300-500 чоловік. 17 січня 1874 р. в ході виборів впав уряд Реконструкції в Техасі і до влади прийшли демократи, підтримувані переважно білим населенням. Того ж року демократи перемогли в Арканзасі. В 1875 р. уряд Реконструкції впав у штаті Міссісіпі. В Луїзіані та у Новому Орлеані білі терористи робили спроби насильного захоплення влади, але втручання федеральних військ стримувало ці потуги. Після виведення федеральних військ з південних штатів озброєні загони білого населення скинули останніх два уряди Реконструкції - у Луїзіані та у Південній Кароліні (весна 1877 р.).

Під час виборчої кампанії 1876 р. демократична партія висунула гасло очищення Півдня від тиранії Півночі та боротьби з корупцією. Вже на початку голосування кандидат демократів отримав голоси 184 виборців і до загальної перемоги йому не вистачало лише 1 голосу. В Луїзіані, Південній Кароліні та Флориді мало бути обрано ще 19 виборців, але вибори так і не відбулися під приводом того, що ситуація в цих штатах перебувала на грані громадянської війни. Після 3-х місяців кризи лідери республіканської і демократичної партій уклали своєрідну джентльменську угоду. Визнавалася більш, ніж спірна, перемога республіканського кандидата Хейса (166 виборців). Південь як своєрідну компенсацію отримав зобов'язання вивести федеральні війська з Південної Кароліни та Луїзіани, влада в цих штатах була передана демократам.

Нові уряди південних штатів спробували перекреслити недавні поправки до конституції введенням освітніх цензів для виборців. Оскільки неписьменними були аж 75 відсотків чорного населення і лише 30 відсотків білого, цей захід забезпечував перемогу білих кандидатів на наступних виборах до конгресів штатів та федерального Конгресу. Поступово були прийняті закони, які зобов'язували негрів південних штатів селитися в певних кварталах, їздити в особливих вагонах, навчатися у школах «для чорних». Шлюбні між чорними і білими переслідувалися у судовому порядку. У 1896 р. суд штату Луїзіана засудив негра Гомера Плессі за проїзд у вагоні «для білих». Верховний Суд США у відповідь на скаргу чорношкірого відмовився скасувати закони Луїзіани. Така дискримінація була характерною для Півдня США аж до 60-х років XX ст.

4. Суспільно-політичний устрій США на початку XX ст. Становлення двопартійної системи

Перемога Півночі над Півднем зміцнила федерацію. Право виходу з США було остаточно поховане (1868 р.). Отримують остаточно оформлення дві основні партії, що виникли ще до 1860 р., - *республіканська* і *демократична*. Перші політичні партії в США з'явилися ще в 1789-1791 рр. Партія федералістів тоді виражала інтереси банкірів, буржуазії, земельних спекулянтів. Вона відстоювала принципи посилення влади центру та обмеження буржуазно-демократичних свобод. У зовнішній політиці федералісти орієнтувалися на політичне і економічне зближення з Великобританією. Однак на президентських виборах 1800 р. перемогу вибороли республіканці зі своїм кандидатом Джефферсоном. Республіканці відстоювали ідеї розширення прав штатів, полегшення доступу усіх громадян до володіння земельними наділами.

У 1828 р. відбувається розкол старої республіканської партії. В результаті цього з'являється демократична партія, яка об'єднує частину плантаторів-рабовласників, частину буржуазії та фермерів. Того ж року на президентських виборах перемагає їхній кандидат Е.

Джексон. У 1834 р. виникла партія вігів, що виступала проти посилення федеральної влади, підтримувала розвиток промисловості на Півночі і на Півдні країни та займала компромісні позиції у питанні рабовласництва, її кандидати двічі перемагали на президентських виборах - у 1840 та 1848 рр. Відміна Міссурійського компромісу та громадянська війна у Канзасі викликала значні політичні пертурбації. Партія вігів розпалася. Від демократичної партії відкололося її «північне» крило. Тим самим рештки демократичної партії автоматично стали партією Півдня.

У 1854 р. утворилася нова республіканська партія. Вона виступала за обмеження рабства фактично зайнятою ним територією, за безплатне надання землі поселенцям на Заході, за підтримку вітчизняної промисловості. У 1860 р. її кандидат Лінкольн став президентом, що послужило сигналом до початку громадянської війни. Після завершення цієї війни в країні остаточно сформувалася двопартійна система. Державну владу поділяють республіканська і демократична партії. Це само по собі не виключає появи та функціонування інших політичних партій. Так, ще у 1876 р. виникла Соціалістична робітнича партія, у 1891 р.- Народна (популістська), але ці партії не відігравали скількись помітної ролі в житті США.

На посаду президента претендують реально лише представники демократичної та республіканської партій, їм же належить абсолютна більшість місць у конгресі. Самі вибори перетворюються у складний політичний марафон, де дилетанти не можуть скласти скільки-небудь гідної конкуренції професіоналам від політики. Та попри все, нові правила політичної гри приводять до далекосяжних наслідків. Жорстка Конституція США доповнюється поправками і тлумаченнями. Виникають неписані, але тверді угоди, яких дотримуються не лише уряди, а й партії. Наприклад, обрані у першому турі голосування члени колегії виборців представляють партії і голосують за кандидатів у президенти від своєї партії; Сенат, як правило, не відмовляє президентові при затвердженні рекомендованих ним міністерських кандидатур тощо/Виникла і знайшла свій розвиток т. зв. комітетська система у конгресі. Оскільки конгрес змушений розглядати до 1000 і більше законопроектів у рік, підготовка їх до розгляду здійснюється у спеціальних комітетах конгресу, кожний з яких спеціалізується на певному колі питань. Процедура прийняття законів прискорилося.

На початку XX ст. у палаті представників діяло 47 комітетів, у сенаті - 29. Стало звичним, що в останні 10 днів сесії конгресу законопроекти голосуються без дебатування. Це призвело до заміни гласної процедури законотворення таємною, породило практику секретних угод та «консультацій» із заінтересованими особами. Влада все більше стає залежною від фінансових магнатів. З'являється невидима третя палата конгресу - «лобі», що складається з численних «консультантів-спеціалістів», кожний з яких фактично представляє інтереси тієї чи іншої фінансової групи. Відбуваються зміни в системі голосування на виборах. У 1872 р. вводиться таємне голосування. З 1913 р. сенаторів обирають не конгреси штатів, а виборці по 2 сенатори від кожного штату, незалежно від числа виборців. Зберігаються різноманітні цензи для виборців - майновий, осідлості, віковий, натуралізації тощо. Особливо це характерно для Півдня. З допомогою цих цензів усуваються від виборів представники етнічних та расових груп - негри, азійські емігранти з Японії та Китаю тощо.

Трохи більше ніж за 100 років США пройшли шлях від 13 неоднорідних за своїм устроєм і економічним розвитком колоній Англії - до найрозвинутішої країни світу. Так, в 1860 р. Сполучені Штати займали 3-тє місце у світі за випуском промислової продукції, а на початку XX ст. вони уже були лідерами капіталістичного світу практично за усіма показниками. Певну роль відіграли географічне положення (віддаленість від Європи з її конфліктами та війнами) та кліматичні умови, інші другорядні чинники. Однак головним двигуном поступального розвитку США стали політичні та політико-економічні переваги: гарантії прав і свобод населення, законодавчий захист приватної власності, урядова політика заохочення імміграції та господарського освоєння нових територій, а також експансіонізм зовнішньої політики, пошук нових земель та ринків збуту.

Двічі протягом короткого історичного відтинку США переживали великомасштабні війни (війна за незалежність та громадянська війна) і, відповідно, післявоєнні економічні кризи. Однак, у кінцевому підсумку, ці кровопролиття знімали численні перепони на шляху розвитку американської держави і права та відігравали виключно позитивну роль у справі забезпечення всебічного еволюціонування.

Проте низка питань не змогла знайти свого вирішення у XIX ст. Зокрема, не відбулося реального урівняння в правах білого та чорношкірого населення, були позбавлені виборчих прав жінки, повністю безправним залишалося корінне індіанське населення.

ЛЕКЦІЯ 3.

ТЕМА: Буржуазна Франція.

Навчальна мета: розкрити особливості становлення і розвитку державності і права буржуазної Франції.

Час: 160 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 20 хв.
2. 15 хв.
3. 20 хв.
4. 15 хв.
5. 20 хв.
6. 15 хв.
7. 15 хв.
8. 20 хв.
9. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 6
2. 19
3. 40
4. 45
5. 46
6. 54
7. 64
8. 69
9. 74
10. 79

ПЛАН

1. Початок буржуазної революції. Декларація прав людини.
2. Варенська криза і знищення монархії.
3. Боротьба Жиронди і «Гори». Створення яacobінської диктатури.
4. Яacobінська диктатура. Конституція 1793 р.
5. Контрреволюційний переворот 9 термідора. Директорія.
6. Консульство й імперія.
7. Друга республіка та Друга імперія.
8. Третя республіка. Державно-політичний лад Франції напередодні Першої світової війни.

1. Початок буржуазної революції. Декларація прав людини

Населення Франції в другій пол. XVIII ст. становило 26 млн чоловік. З них лише 270 тис, тобто трохи більше 1%, належало до привілейованого класу - 140 тис. дворян і 130 тис. священиків, 3 10 французів 9 голодували, населення було обкладене 7 тис. загальнодержавних та місцевих податків і повинностей. Літо 1788 р. було неврожайним, а наступна зима дуже суворою. Повсюди спалахували селянські виступи. І буржуазія, і селянство, і плебейство не хотіли і не могли миритися з феодально-абсолютистською монархією. Банкрутство державної казни, розорюваної колосальними тратами двору та перших двох станів (дворянства і духовенства), призвело до гострої фінансової кризи. У монархії не було грошей на найневідкладніші витрати. Після ряду невдалих спроб відшукати кошти король був змушений скликати Генеральні штати - представництво трьох станів, що не збиралося уже 175 років. Число делегатів від перших двох станів становило по 300 чол., від третього стану - 600 чол., але оскільки кожний стан традиційно збирався окремо і мав по одному голосу, це подвоєння вирішальної ролі відігравати не могло. 17 червня після тривалих, але пустопорожніх дебатів щодо процедури, третій стан проголосив себе

Національними зборами. Пізніше до них приєдналися ліберальні представники дворянства і духовенства. Було схвалено рішення про ануляцію імперативних мандатів. Депутат надалі діє не від імені округу, а від імені усього народу. Стверджувалося також, що король може збирати податки лише з відомих Національних зборів. Людовік XVI спробував 20 червня закрити Національні збори, але депутати відновили свої засідання у залі для гри в м'яч. Тут вони склали урочисту присягу не допустити зриву роботи Національних зборів, доки не буде прийнята Конституція.

9 липня 1789 р. Національні збори проголошують себе *Установчими зборами*, тобто органом, який має утвердити нові державно-правові інститути, розробити та затвердити конституцію держави. Король починає стягувати до Парижа і до Версаля вірні війська. 12 липня він звільняє міністра Неккера, який мав репутацію єдиного прихильника реформ в уряді. 13 липня народ оволодів містом, захопив арсенали. 14 липня повсталі захопили 8 башт фортеці-в'язниці Бастилії. Комендант був убитий і гарнізон здався. Падіння Бастилії стало сигналом для французької провінції - всюди народ виганяв стару королівську адміністрацію, обирав нові муніципалітети і створював збройну силу революції - *Національну гвардію*. По всій країні прокотилися селянські повстання, селянство практично припинило платити податки. Відбиттям цього початкового періоду революції та вичерпного революційного піднесення, яке охопило всю країну, стала *«Декларація прав людини і громадянина»*, прийнята Установчими зборами 26 серпня 1789 р.

Декларації передувала не менш важливий документ, прийнятий 5 серпня - «Про знищення феодальних прав і привілеїв». Цим актом скасовувалась церковна десятина та особисті повинності селян (піша і кінна панщина, мито із забою худоби, обов'язкове користування панським млином тощо). Однак землю селяни могли отримати лише за викуп, одноразово сплативши 30-кратну вартість попереднього річного грошового внеску. Ця ж ідея - особистої свободи при недоторканості самих основ приватної власності - була наріжним каменем і у «Декларації прав людини і громадянина». Документ складався з 17 статей; уже перша проголошувала: «Люди народжуються і залишаються вільними та рівними у правах...» Стаття 2 стверджувала: «Мета кожного державного союзу полягає в забезпеченні природних та невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека і опір гніту». Стаття 4 розкривала суть поняття свободи: «Свобода полягає в можливості робити усе, що не приносить шкоди іншому». В Декларації викладалися гарантії прав свободи і основи буржуазної законності: нема злочину - нема покарання (ст. 7), презумпція невинуватості (ст. 9), нема покарання, непередбаченого законом (ст. 8), принцип співрозмірності злочину і покарання тощо. Стаття 2 надавала свободу слова.

Загалом же Декларація стверджувала рівність людей перед законом, суверенітет нації, виключне право народу на створення законів, відповідальність і підзвітність посадових осіб, принцип поділу властей (законодавча, виконавча, судова), рівномірне (відповідно до майнового становища громадян) обкладання податками. Заключна 17 стаття проголошувала священність і недоторканність приватної власності.

На той час «Декларація прав» стала в цілому документом великого революційного значення. Знаменна триєдина формула «Свобода, рівність, братерство» громовим відлунням прокотилося світом. Вона сповіщала: царству феодально-абсолютистської монархії підходить кінець.

Встановлення панування великої буржуазії

В Установчих зборах, в Паризьких та провінційних муніципальних урядах, в командуванні Національною гвардією керівна роль перейшла до великої буржуазії. Сприяв такому розвитку подій виборчий закон, прийнятий 31 серпня 1789р., в якому громадяни, залежно від майнового цензу, поділялися на активних і пасивних. При населенні у 26 млн чол. право обирати і бути обраним отримали лише 4 млн 300 тис, тобто 1/6 частина населення. Один з політичних лідерів революції Жан-Поль Марат у своїй газеті «Друг народу» писав, що ці закони створюють нову аристократію - аристократію багатіїв. Подібним чином складалася ситуація і у Національній гвардії. Щоб стати гвардійцем, потрібно було за власні кошти придбати дорогу уніформу, що було просто не по кишені незаможним верствам населення.

Одним з найавторитетніших лідерів Установчих зборів став граф Оноре де Мірабо. Маркіз де Лафайет, багатий і знатний дворянин, що здобув славу участю у війні за незалежність Північно-Американської республіки, став керівником Національної гвардії.

Щоправда, і за панування великої буржуазії Установчі збори не були слухняним знаряддям в руках короля. Спочатку вони разом з Людовіком XVI перебираються до Версаля - подальше від

бунтівної столиці, але вже в жовтні 1789 р. повертаються у Париж. На початку 1790 р. (декрет був прийнятий ще 2 листопада 1789 р.) Установчі збори передали усе майно і земельну власність церкви у розпорядження нації. Продаж церковної власності з торгів дозволив ліквідувати фінансову кризу і одночасно збагатив фінансових магнатів. У церкви забрали реєстрацію одружень, народжень і смертей, передавши ці функції державним органам. Було здійснено адміністративну реформу - 1789-1790 рр., колишні провінції, генераліте, баліяжі замінили на 83 приблизно рівних департаменти, поділених в свою чергу на дистрикти, кантони і комуни.

Була введена єдина система обкладення податками. Скасовано особливо ненависний податок на сіль - габель (громадян примушували щорічно купувати кілька фунтів солі за монопольно високими цінами, незалежно від достатку). Було також скасовано становий поділ громадян, усі середньовічні титули та цехи. В принципі, велика буржуазія була готова на цьому зупинитися. Свідченням її небажання проводити революцію далі став декрет 21 жовтня 1789 р., що дозволяв застосовувати військову силу для придушення народних виступів. Пізніше, 14 червня 1791 р., Установчі збори прийняли закон, за яким робітникам заборонялося об'єднуватися у спілки і проводити страйки.

2. Варенська криза і знищення монархії

У червні 1791 р. король Людовік XVI і королева Марія-Антуанетта спробували втекти з революційного Парижа, переодягнувшись в простий одяг. У прикордонному містечку Варен вони були упізнані і повернуті в столицю. Це відбулося на монархічних настроях мас, які до останнього часу продовжували вірити, ніби доброго короля обдурюють міністри-негідники. Консервативна більшість Установчих зборів спробувала взяти королівське подружжя під свій захист, висунувши сміховинну версію, ніби Людовік XVI і Марія-Антуанетта були викрадені силою. 17 липня на Марсовому полі відбулась масова демонстрація з вимогами покарати короля за спробу втечі до ворогів революції. Прибулі загони Національної гвардії під командуванням де Лафайєта відкрили вогонь по демонстрантах, було чимало убитих і поранених.

Напередодні стався розкол у найбільш впливовому Якобінському клубі (партій у сучасному розумінні тоді не існувало). Вожді великої буржуазії висловилися на підтримку позиції де Лафайєта і покинули клуб. Пізніше вони створили власний клуб фейянів, відгороджений високими членськими внесками. В Якобінському клубі гору узяли прихильники дальшого розвитку революції на чолі з Максиміліаном Робесп'єром. Ультрареволюційні депутати сідали в залі засідань Конвенту на верхніх лавах, дивлячись з «гори униз» (тому їх і називали «Гора».- *Авт.*). 13 вересня 1791 р. Людовік XVI усупереч власній волі був вимушений затвердити Конституцію, що встановлювала режим конституційної монархії і антидемократичну цензову систему.

За королем зберігалися значні повноваження. «Декларація прав людини і громадянина» стала преамбулою конституції. Визнавався принцип поділу властей. Вводився однопалатний законодавчий корпус. Право голосу було надане лише т. зв. активним громадянам. Під цю категорію підпадали чоловіки, старші за 25 років, з цензом осідлості один рік, не перебуваючі в слугах, які сплачували прямий податок у розмірі 3-денного заробітку і були занесені до списку Національної гвардії. Для того, щоб бути обраним, необхідно було сплачувати податок уже в розмірі 10-денного заробітку. Пасивні громадяни від будь-якої участі у виборах були відсторонені, самі вибори мали двоступеневий порядок. У компетенції Законодавчих зборів опинилися законодавча ініціатива і видання законів, податки і бюджет, визначення чисельності армії та флоту, притягнення до відповідальності міністрів, питання війни і миру та утвердження міжнародних договорів. За Конституцією 1791 р., виконавча адміністративна влада належала королю і відповідальним перед ним міністрам. Вказувалося, однак, що:

1. Король управляє лише згідно із законами;

2. Вводиться контрасигнатура (підпис прем'єра, без якого документ, підписаний королем, недійсний). Оскільки король був непідсудний, а прем'єр підлягав судовому переслідуванню у випадку вчинення злочину, відверто антидемократичні дії короля блокувалися б прем'єром або відповідним міністром.;

3. Міністри мають бути підсудними.

Король зберігав за собою командування армією і флотом, саме він відповідав за підтримання суспільного порядку. Депутати-дворяни вимагали надання королю права вето на закони, прийняті Законодавчими зборами. Конституція, однак, вводила лише відтягувальний характер королівського вето - до схвалення спірного закону другим скликанням Законодавчих зборів. Третя влада, судова, ставала виборною, а особи суддів у принципі незмінюваними. Дія

Конституції не поширювалася на колонії. 30 вересня 1791 р. Установчі збори розійшлися, а уже 1 жовтня в Парижі відкрили свої засідання Законодавчі збори. Обиралися вони активними, тобто заможними, громадянами. Більшість складу Законодавчих зборів складали фейяни.

Згідно з ухвалою Установчих зборів, жодний їх депутат не міг бути обраний до Законодавчого корпусу. Відбулася зміна вождів парламентської фракції *фейянів*. Із 750 делегатів Законодавчих зборів фейя-нами були приблизно 160. Для цих прихильників конституційної монархії революція завершилась. У класовому відношенні фейяни були представниками великої буржуазії. Середню буржуазію представляли т. зв. *жирондисти*, обрані з усієї Франції, але названі так за назвою департаменту Жиронда, звідки був обраний делегатом їх лідер Бріссо та інші керівники фракції. Середня буржуазія виступала за розширення революційних завоювань: за надання загального виборчого права для чоловіків, за виборність місцевих органів влади та всенародне обрання суддів. Жирондисти були не готові скасувати повністю феодалні повинності селян і дати їм землю. Лівіше від жирондистів знаходились яacobі́нці-монтаньяри, загальним числом 146 чол. *Яacobі́нці* мали таких яскравих лідерів, як Робесп'єр, Дантон, Сен-Жюст, Марат.

У березні 1792 р. король доручив жирондистам очолити ряд міністерств. Зробившись урядовою партією, вони легко пішли на оголошення війни Австрії, якої прагнув Людовік XVI. 20 квітня 1792 р. Франція оголосила війну австрійському імператору. Питання оголошення війни стало причиною фактичного розколу всередині Законодавчих зборів. Поразка у війні з монархічною Австрією стала згубною для Франції, але рятівною для її монарха. Саме тому яacobі́нці рішуче виступили проти війни і у жовтні 1792 р. відбувся їхній остаточний розрив з жирондистами. Ці передбачення і підозри виявилися небезпідставними. Війна з Австрією внаслідок численних зрад офіцерів-дворян приносила поразку за поразкою.

11 червня 1792 р. під тиском народу Законодавчі збори прийняли резолюцію, що оголошувала Вітчизну у небезпеці. Усі чоловіки, здатні носити зброю, мусили вступити до армії. Загальне озброєння мас та очевидна зрадницька позиція короля зіграли свою роль. В ніч з 9 на 10 серпня озброєні маси увірвалися в Тюільрійський палац і після короткої, але кривавої сутички з охороною скинули монархію. Законодавчі збори були змушені санкціонувати арешт короля. 11-12 серпня вони ж прийняли декрет про вибори до Національного конвенту без поділу на активних і пасивних виборців. Було створено новий уряд -Тимчасовий виконавчий комітет з 6 міністрів, більшість яких були жирондистами. Розпочато поділ общинних земель, розпродаж або здачу в оренду земель емігрантів. Скасовувалася власність на землю тих, хто не міг документально підтвердити законність володіння. Було створено 30-тисячну армію парижан, проведено арешти роялістів. 21 вересня 1792 р. обраний загальним голосуванням (виборців-чоловіків) Національний конвент проголосив створення республіки.

3. Боротьба Жиронди і «Гори». Створення яacobі́нської диктатури

У новообраному *Національному конвенті* було 100 яacobі́нців, 160 жирондистів і майже 500 чол. т. зв. «болота», тобто депутатів без визначеної позиції, готових голосувати на підтримку того, чий аргументи видавалися красномовнішими. Напередодні відкриття Національного конвенту у битві під Вальмі французька армія змусила прусаків відступити. Це була перша перемога французької зброї у війні з реакційними європейськими монархіями. Схвилювані такою визначною подією депутати під грім аплодисментів прийняли декрет про скасування королівської влади. День 21 вересня був оголошений днем «нової ери» - IV року Свободи, першого року Республіки.

На порядку денному постало питання про дальшу долю короля. Яacobі́нці вимагали його страти, а жирондисти узяли Людовіка XVI під свій захист, побоюючись дальшого розвитку революції. На вимогу Марата, кожний депутат особисто виходив на трибуну і публічно висловлював свою думку з приводу подальшої долі короля. 17 січня 1793 р. незначною більшістю голосів (387 - за, 334 - проти) Людовік був визнаний «винним у змові проти нації, у посяганні на безпеку держави» і присуджений до смертної кари. 21 січня його відправили на гільйотину.

Гільйотина - пристрій для швидкого, «гарантованого» обезглавлювання, винахід лікаря Гільйотена. Цікаво, що, крім Людовіка XVI, дію цього жакливого механізму випробували на собі не лише ті, хто відправив короля на страту - Робесп'єр, Дантон та інші, але й сам винахідник.

Війна затягувалася і розширювалася. В 1793 р. до антифранцузької коаліції приєдналися Англія, Іспанія, Голландія, ряд італійських і німецьких держав. За їх спиною стояла Росія Катерини II. Після перемоги під Вальмі французькі війська перейшли у наступ, вторглися на

територію Бельгії. Однак у березні 1793 р. генерал Дюмур'є, пов'язаний з жирондистами, перейшов на бік ворога. Французькі війська почали відступати. Затяжна війна з її неминучими жертвами, міжнародна ізоляція Франції, мобілізації працездатного населення викликали значні економічні труднощі. Різко підскочили ціни на продовольство. Селянство, все ще не звільнене з-під гніту феодальних платежів і повинностей, протестувало проти «столичного» уряду. В квітні 1793 р. розпочався монархічний заколот у провінції Вандея, де темне обдурене селянство виступило проти Республіки. Ширився білий терор і роялістські виступи. 6 квітня 1793 р. Установчі збори оголосили про створення *комітетів суспільної безпеки*. 20 травня було введено податок на багатих з метою полегшення становища міського плебсу, який перебував на грані голодної смерті. Виразником інтересів плебсу стали крайні ліві, т. зв. «скажені», на чолі з Жаком Ру. Ру патетично стверджував: «Свобода - пустий привид, коли один клас може безкарно морити голодом інший. Невже власність пройдисвітів дорожча від людського життя?» Якобінці об'єдналися з «скаженими» для того, щоб усунути від влади жирондистів. Як привід була використана березнева зрада генерала Дюмур'є, 31 травня - 2 червня в Парижі знову відбулося народне повстання. 29 депутатів-жирондистів були вигнані зі складу Конвенту. Жирондистів змістили з усіх керівних постів. 31 чоловік був підданий ув'язненню. Влада перейшла до рук якобінців.

Револуція розпочала свій третій етап. На першому етапі (1789-1792 рр.), при владі перебувала велика буржуазія, представлена фейянами. Середня буржуазія в особі жирондистів була при владі в 1792-1793 рр. Період 1792-1794 рр. ознаменувався переходом політичної влади в країні у руки дрібної буржуазії та її політичного крила -якобінців.

4. Якобінська диктатура. Конституція 1793 р.

Якобінці прийшли до влади в найкритичніші дні Республіки. П'ять іноземних армій увірвалися в країну. На заході швидко поширювався з Вандеї роялістський заколот. На півдні і південному заході контрреволюційне повстання розпочали жирондисти. До середини червня з 83 департаментів країни 60 були охоплені полум'ям заколотів. Вимагалися найенергійніші, найрішучіші заходи. Законами 3 червня, 10 і 17 липня були здійснені основні вимоги селянства. Конфісковані емігрантські землі дробилися на невеликі ділянки з розстрочкою виплат на десять років, неіміущі селяни отримували децину землі взагалі безкоштовно. Всі феодальні права оголошувалися скасованими, ліквідовувалися усі селянські повинності феодалам. Збереження феодальних актів на землю каралося каторгою. Те, що фейяни і жирондисти не могли вирішити за чотири роки, якобінці провели в життя за півтора місяці. Селянство, яке тривалий час хиталося між революцією і монархією, рішуче підтримало якобінців.

24 червня Конвент урочисто схвалив текст найдемократичнішої Конституції Французької республіки і поставив його на всенародне обговорення. Стаття 1 стверджувала єдність і неподільність республіки. Стаття 7 оголошувала, що «суверенний народ - це сукупність усіх громадян». Для прийняття закону не досить його схвалення Законодавчими зборами. Необхідно отримати схвалення усіх громадян. «Де кларація прав людини і громадянина» була розширена. Опір гніту оголошувався не лише правом, але й обов'язком кожного законотворчого громадянина: «Кожний, хто захопить суверенітет, буде негайно ж убитий вільними громадянами». Загальне виборче право надавалося усім французам, старшим 21-го року, вибори оголошувалися прямими і рівними. Постійно діючий однопалатний законодавчий корпус мав обиратися терміном на 1 рік. Йому належало видавати декрети і пропонувати закони. Останні вважалися схваленими народом, якщо упродовж 40 днів проти них не висловлювалася десята частина комун. Функції управління мали бути передані Виконавчій раді з 24 чоловік. Оголошувалася виборність, підзвітність і право відкликання державних чиновників. Максимальний термін перебування на посаді обмежувався 2 роками. Чиновники могли діяти лише на основі законів і декретів. Стаття 30 Конституції оголосила, що «державні посади по суті тимчасові, їх не можна розглядати ні як відзнаки, ні як нагороди, але як обов'язок».

Якобінська Конституція могла вступити у дію лише після того, як збереться новий законодавчий корпус, до якого не міг бути обраний жодний з депутатів діючого Конвенту.

Ця конституція так ніколи і не була проведена в життя.

13 липня був заколотий кинджалом один із вождів революції Марат, який випускав газету «Друг народу». 16 липня в Ліоні убили вождя місцевих якобінців Шальє. У відповідь на терор контрреволюції якобінський уряд відповів власним терором і централізацією апарату управління.

Цього вимагало плебейство Парижа у своїх виступах 4-5 вересня. Революційний трибунал посилив свою діяльність. За його рішенням була страчена Марія-Антуанетта.

Верховний орган республіки *Конвент* здійснював у повному обсязі вищу законодавчу, виконавчу, контрольну та судову влади. Комісари Конвенту направлялися в департаменти, маючи завдання провадження чистки місцевих органів, наведення революційного порядку, зміщення в разі необхідності командуючих арміями і призначення нових. Власне революційний уряд утворив *Комітет суспільного порятунку*, який очолювали Максиміліан Робесп'єр, Сен-Жюст, Жорж Кутон. Питаннями оборони в Комітеті займався видатний математик, який виявився природженим воєначальником, Лазар Карно. Комітету суспільного порятунку підпорядковувалися усі державні органи, його накази підлягали безумовному виконанню. В провінціях були створені місцеві революційні комітети за зразком паризького. Столичний комітет складався з 12 членів, які щомісяця переобиралися. Щотижнево він давав звіти Конвенту про свою діяльність. З 4-го грудня 1793 р.

в його підпорядкуванні перебували усі міністри, генерали і всі державні установи. Політичні заходи, що поставали на порядку денному, перед розглядом у Конвенті і Комітеті суспільного порятунку попередньо обговорювалися в Якобінському клубі (подібний порядок стосовно місцевих справ практикувався і в провінції). Під час такого обговорення усі члени клубу були рівні, тут не було ні міністрів, ні комісарів, ні генералів.

Важливим досягненням *Комітету суспільного порятунку* стало створення в найбільш стислі строки могутньої республіканської армії. 23 серпня 1793 р. Конвент прийняв декрет, що фактично оголошував усю націю мобілізованою на війну. На осінь в республіканській армії налічувалося близько 1 млн чол. Необхідно було налагодити постачання зброєю і боєприпасами цієї армії, нагодувати її, завезти продовольство у великі міста, придушити заколоти тощо.

Посаду офіцера і навіть генерала міг посісти будь-який талановитий виходець з народу. Головнокомандуючим спершу був призначений 31-річний Журдан, колишній продавець бакалійної ятки. Його наступником став 25-річний конюх Лазар Гош. Останньому належить фраза: «Якщо меч короткий, слід тільки зробити зайвий крок». Генералами цієї армії були писар Марсо і син муляра Клебер. Після взяття Тулона із застосуванням артилерії генералом став 24-річний виходець з Корсики Наполеон. Уже взимку 1793/94 рр. проти військ коаліції було виставлено 14 армій республіки.

Велике значення в системі якобінської диктатури мали каральні органи, зокрема *Комітет суспільної безпеки*. Декрет про підозрілих від 17 вересня дозволяв проводити арешти усіх «підозрілих». Процедура судочинства - від винесення звинувачення і арешту до виконання смертного вироку іноді займала добу або й менше. У відповідь на заколоти жирондистів у провінціях (Марсель здався англійцям; в Ліоні відбувся погром якобінців) 24-30 жовтня 1793 р. революційні трибунали в Парижі здійснили страту вождів жирондистів. У березні 1794 р. надійшла черга «скажених», тобто ультралівих. Після того, як Ебер, журналіст, який мав вплив у Паризькій комуні і клубі кордельєрів, піддав критиці якобінське керівництво, він був страчений разом зі своїми прихильниками. Ще через 2 тижні стратили Дантона і його соратників, т. зв. «поблажливих», які виступали проти терору, суспільних робіт для безробітних, побудови лікарень та практики постачання паризького населення хлібом за низькими цінами. Характерно, що Ебер в свою чергу вимагав ліквідації усякої торгівлі взагалі, включаючи дрібну. Як бачимо, революційна рішучість якобінців поширювалася не лише на питання державного будівництва, а й на дискусію з політичними супротивниками (жирондистами) і навіть просто незгідними з числа колишніх союзників (Дантон, «скажені»). В червні 1794 р. був прийнятий новий декрет, спрямований на посилення терору. Вводилася в життя формула «ворог народу». Для страти звинувачуваного досить самого переконання суддів, що вони мають справу саме з такою людиною.

Конвент, як уже зазначалося, виходив за рамки суто законодавчого органу. Характерно вирішувалися питання соціального забезпечення і, особливо, постачання продовольством. Так, уже 28 червня 1793 р. Конвент вводить допомогу по старості особам, старшим за 60 років, у зв'язку з безробіттям, допомогу багатодітним сім'ям, допомогу робітничим сім'ям при народженні дитини. Зрозуміло, що за повної відсутності соціальних фондів ці виплати могли виконуватися лише за рахунок майна противників режиму. 5 вересня того ж року якобінці «прислухалися» до вимог паризького плебсу і ввели тверді ціни «максимум» майже на всі продукти харчування. Щоправда, було встановлено «максимум», тобто стелю, зарплати робітників, але це справи не змінювало.

В ситуації, коли країну топтали армії п'яти окупантів, коли близько мільйона чоловіків найбільш працездатного віку були мобілізовані до армії, говорити про якусь стабільність цін і їх «максимум» було смішно. Для реквізиції (вилучення за встановлену ціну) хліба у заможних селян створювались загони санкюлотів (тобто тих, хто носив довгі штани, на відміну від дворянства, зодягнутого у короткі панталони). (Ситуація дуже нагадувала Росію епохи «воєнного комунізму», коли більшовики роздали селянам землю, але почали проводити в життя т. зв. Продрозверстку). Французькі селяни також отримали від яacobінців землю, і також були змушені розставатися з вирощеним врожаєм. Одночасно революціонери взяли на облік золото і срібло приватних осіб і започаткували примусові позики у багатих.

В кінці лютого на початку березня 1794 р. Конвент приймає т. зв. *Вантозькі декрети*, за якими починається роздача майна контрреволюціонерів бідним, жебракам, інвалідам, сиротам, престарілим. Сен-Жюст стверджував: «Власність патріотів священна, але майно змовників може бути роздане нещасним».

Один із фундаментальних законів фізики визначає, що кожна дія породжує адекватну протидію. Радикальні заходи Комітету суспільного порятунку і Конвенту зустріли опір не лише політичних супротивників і майнових класів, але й учорашніх союзників. Робітники були невдоволені введенням «максимумом» заробітної плати за свою працю. Вони могли розраховувати лише на скромне постачання з централізованих джерел. Проти були і селяни, яких насильно позбавляли вирощеного врожаю. Після застосування репресій щодо Ебера і Дантона інші незгодні, навіть з числа Яacobінського клубу, боялися подавати свій голос. Доки зберігалася загроза іноземної інтервенції, буржуазія і всі заможні елементи міста і села вимушено мирилися з жорстокими обмеженнями яacobінської диктатури. Коли ж революційні армії прогнали ворога і у битві під Флерюсом 26 червня 1794 р. завдали йому вирішальної поразки, буржуазія стала шукати шляхів позбавлення від «важкої руки» яacobінців.

Слідом за буржуазією цей же поворот вправо здійснило і заможне селянство. Змовники врахували долю жирондистів, «примирливих» і ебертистів, свій переворот вони готували таємно. Цікаво, що цього разу об'єдналися уцілілі прихильники Дантона (праві), Ебера (ліві) та інші невдоволені депутати.

5. Контрреволюційний переворот 9 термідора. Директорія

9 термідора (2 липня) 1794 р. змовникам вдалося зірвати виступи у Конвенті Сен-Жюста і Робесп'єра та добитися згоди «болота» на їх арешт. Були свої прибічники змови і у Комітеті суспільного порятунку. «Республіка загинула, настав час розбійників», - такими стали останні слова Робесп'єра в Конвенті. Паризький плебс зробив спробу відбити своїх улюбленців. Робесп'єр, Сен-Жюст, Кутон були звільнені з в'язниці і перевезені у приміщення Комуни. Змовники, прикриваючись іменем Конвенту, спрямували проти Комуни регулярну армію. О третій годині ночі військам удруге вдалося схопити лідерів яacobінців, а уранці 10 термідора вони були страчені на Гревській площі Парижа. Перші дні після страти Робесп'єра оратори в Конвенті ще клялися іменем революції, але скоро влада перейшла в руки термідоріанців. З їх ініціативи був скасований максимум і повністю відновлена свобода торгівлі.

У листопаді 1794 р. банди т. зв. «золотої молоді» розгромили Яacobінський клуб в Парижі. Це послужило сигналом для розгортання в країні білого терору. Жирондисти і фейяни були випущені з в'язниць і розпочали полювання за колишніми політичними супротивниками. В 1795 р. була вироблена нова Конституція, яка знищила загальне виборче право і ввела високий майновий і віковий цензи. Вибори стали двоступеневими. Виборцями, за умови подолання майнового цензу, ставали чоловіки у віці від 40 років, які перебували у шлюбі чи були вдівцями. Законодавчий корпус став двопалатним. Рада п'ятисот мала законодавчу ініціативу, а Рада старійшин приймала або відкидала проект в цілому, без внесення поправок.

Водночас Конституція 1795 р. містила в собі один принципово важливий прогресивний момент. Якщо в яacobінській Конституції 1793 р. принцип поділу влади на три гілки (законодавча, виконавча, судова) заперечувався, то Конституція 1795 р. визначала поділ властей як «умову вільного правління», «вічний закон», без якого «суспільний порядок не може бути визначений».

З кінця 1795 р. виконавча влада перейшла до створеної на основі нової конституції Директорії. Остання складалася з п'яти членів, на чолі її був П. Баррас. Як у Директорії, так і у законодавчому корпусі більшість становили представники буржуазії, причому багато з них встигли побувати у складі законодавчих органів ще у роки революції і навіть стали причетними до страти Людовіка XVI та його дружини. Цим пояснюється політика Директорії, яка дістала влучну

назву «політики гойдалки». Побоюючись плебсу і селянства, правляча верхівка була настроєна антимонархічно, оскільки збагатилася на конфіскації і розпродажу земель роялістів. Доводилося балансувати між двома небезпеками - лівою і правою.

У 1796 р. органи безпеки розкрили ретельно законспіровану «змову рівних», очолювану Гракхом Бабефом (1760-1797). Бабеф був першим комуністом, який прагнув через диктатуру меншості прийти до повного знищення приватної власності. Після розкриття конспіраторів їхній провідник був страчений.

Буквально через кілька місяців Директорія зіткнулася з небезпекою справа. В 1797 р. виникла загроза монархічного перевороту і знову влада змушена була застосувати силу. Депутати-роялісти були вигнані із законодавчого корпусу, а у 1798 р. звідти довелося виганяти уже депутатів-демократів.

Роки Директорії увійшли в історію Франції як період спекуляцій банкірів, махінацій крупних і дрібних казнокрадів та хабарників, безправ'я і злигоднів народних мас. Загалом, знайшла підтвердження давно відома істина: «Після бою поле битви належить мародерам». Директорія втримувала владу у своїх руках з величезною напругою.

Вранці 18 брюмера VIII року (9 листопада 1799 р.) Директорія впала.

6. Консульство й імперія

Цього дня Рада п'ятисот, під приводом уявної небезпеки нової яacobінської змови, призначила генерала Наполеона Бонапарта командуючим збройними силами. Наполеон склав присягу, оголосивши, що розкрита грізна змова, але він, Бонапарт, «відстоїть республіку, основувану на свободі, на рівності, на священних принципах народного представництва». Надвечір 10 листопада переворот було завершено, режим Директорії з усіма його інститутами був ліквідований. У Франції був установлений новий порядок - *Консульство*. Своїм помічникам Наполеон дав вказівку: «Пишіть коротко і неясно». Саме за цим рецептом була складена нова Конституція - «Конституція VIII року», тобто 1799 р., за прийнятим літочисленням. Зовнішньо зберігалися і Республіка, і новий революційний календар, і бойові числа: «Свобода, рівність, братерство». Виконавча влада, замість п'яти директорів, зосереджувалася у руках трьох консулів, а замість двопалатної законодавчої влади складалася важка і заплутана система законодавчих органів. Тепер їх було чотири: сенат, державна рада, трибунат і законодавчий корпус. Громадяни уже не обирали депутатів, а налічували їх. Комунальний округ формував своє управління, обираючи в нього десяту частку усіх мешканців. Окружний список формувався з однієї десятої частини комунальних списків, національний список містив десяту частину членів окружних. Нарешті, з національного списку сенат підбирав кандидатури до законодавчого корпусу. Насправді ж усі законодавчі органи володіли чисто декоративними функціями -приблизно як римський сенат в епоху принципату. /

Реальна влада перебувала в руках першого консула. Він заступав державну владу в період між сесіями і керував її роботою під час сесій. 2-й і 3-й консули - Камбасерес і Лебрен - мали лише дорадчі функції.

У листопаді 1799 р. авторитет Бонапарта був не набагато вищим, ніж у інших бойових генералів - Моро, Журдана, Массена та ін., до того ж Наполеона звинувачували в тому, що він кинув на загибель армію в Єгипті. Тому попервах перший консул багато говорив про «священні принципи» і «необхідність захищати свободу і республіку». ' Тим часом створювався потужний державний апарат, ключову роль в якому відігравало Міністерство внутрішніх справ з його розгалуженою системою призначуваних ним же префектів та мерів і могутньою поліцією, очолюваною талановитим Жозефом Фуше. Зауважимо: Фуше при монархії був священиком, при яacobінському Конвенті -крайнім терористом, при Директорії - правовірним термідоріанцем. Саме така людина змогла довести свою потрібність новому господарю. Уже в 1800 р. під надуманими приводами була фактично ліквідована свобода друку - десятки газет закриті, а усього 13 уцілілих - перетворені в урядові органи.)

Однак не лише поліцейські заходи служили зміцненню диктатури першого консула. У 1800 р., подолавши малодоступний перевал Сен- Бернар, французька армія вийшла у самий тил австрійців і 14 червня у битві під Маренго наголову розбила ворога. В лютому 1801 р. Австрія була змушена підписати надзвичайно вигідний для Франції мир. У 1802 р. мир була змушена підписати й Англія, Вперше після десяти років напруги і кривавих боїв, що коштували величезних людських жертв, Франція вийшла з війни. Це зміцнило особистий авторитет Бонапарта. У 1802 р.

він був проголошений пожиттєвим консулом, а у 1804 р.- «імператором французів». Слово «республіка» офіційно замінено на «імперія».

Ще у 1800 р. Наполеон завоював Італію. Папа Пій VII (1800-1823) фактично став іграшкою в руках майбутнього імператора. 15 липня між Наполеоном і Пієм VII був підписаний *конкордат*, що складався з 17 статей. Католицизм визнавався «релігією значної більшості французів». Конкордат 1801 р. діяв до 1905 р., коли у Франції було проведено закон про відокремлення церкви від держави і, відповідно, скасовано конкордат. Незважаючи на видання Наполеоном декрету про розпуск релігійних орденів, папа був змушений погодитися на поїздку до Франції, де він повинен був коронувати останнього імператорською короною. Якщо перший імператор франків Карл Великий для цього мусив їхати у Рим, то Наполеон коронувався у своїй столиці. Корона його була зроблена не з золота, а з заліза, що мало символізувати власну волю коронованого як визначальну у його фантастичному злеті. Під час процедури коронування Наполеон вирвав цю залізну корону з рук папи і власноруч зодягнув її на свою голову.

Імператорський двір в Тюільрійському палаці своїм багатством перевершив двори усіх монархів світу. Було створене нове, імперське дворянство і колишні конюхи, дрібні торговці і писарчуки, що вірою і правдою служили Наполеону, отримали титули князів, герцогів і графів. Емблемою імперії стали золоті бджоли на чорному оксамиті.

Всі демократичні завоювання революції були знищені, демократи опинилися у в'язницях. Було заборонено свободу слова і введено цензуру друку. Але Бонапарт не лише зберіг перерозподіл власності, який відбувся за часів революції, але й повсякчасно зміцнював створену революцією буржуазну власність.

У 1805 р. Наполеон тріумфально розбив Третю коаліцію, до складу якої входили Англія, Росія та Австрія. 13 листопада його війська увійшли до Відня. Щоправда, 21 жовтня англійці під Трафальгаром перемогли об'єднаний французько-іспанський флот, але 2 грудня 1805 р. під Аустерліцом сухопутні армії Австрії і Росії зазнали ганебної поразки. Імператори Олександр I і Франц I були змушені рятуватися втечею. 26 грудня за Пресбурзьким миром Австрія визнала продиктовані їй умови. Зокрема, «Священна Римська імперія германської нації» припиняла своє існування.

Зазнала поразки у 1806-1807 рр. Четверта коаліція (Росія, Англія, Пруссія, Саксонія, Швеція). Після Тільзійського миру (1807 р.) Росія вимушено перетворилася на союзника Франції, а навколо Англії встановилася континентальна блокада. Остання означила припинення будь-якої торгівлі і зносин з Англією усього Європейського континенту.

У 1809 р. Франція легко подолала П'яту (англо-австрійську) коаліцію. Держава Наполеона досягнула zenіту своєї могутності. До складу Французької імперії ввійшли Бельгія, Голландія, Північна і Центральна Італія, Іллірійські землі та Далмація. Населення Французької імперії зросло втричі - з 25 до 75 млн чол. за рахунок приєднаних земель. Сам Наполеон був італійським королем, а його пасинок Євгеній Богарне - віце-королем. Решта Західної і Центральної Європи перебували у васальній залежності від Франції. На іспанському престолі сидів брат Наполеона Жозеф. Королем неаполітанським Наполеон призначив свого швагра, маршала Мюрата. У Вестфальському королівстві королем був молодший брат імператора - Жером. Австрія, Пруссія, Саксонія, Росія стали його вимушеними союзниками. Будучи сам надзвичайно талановитою людиною, Наполеон не боявся оточувати себе талановитими людьми. Даву, Ней, Мюрат, Берт'є, Ланн, Массен та інші його маршали були першокласними воєначальниками, але, як правило, не політиками.

Однак наріжним каменем успіху Франції у її протистоянні з усією Європою були не стільки особисті якості імператора та його оточення, скільки те, що Франція представляла більш прогресивний суспільний лад порівняно з феодально-абсолютистськими монархіями континенту.

Усюди, де побувала нога французького солдата, старі феодальні податки замінювалися новими буржуазними відносинами: скасовувалися панщина і феодальні повинності, цехова організація промисловості, інквізиція та релігійні ордени тощо, вводилися нові, уже буржуазні закони. З іншого боку, Наполеон грабував і розорював європейські країни, викачував їх промислову сировину, грошові ресурси та інші матеріальні цінності. Французька експансія стала загрожувати національному існуванню багатьох народів.

Першими проти Наполеона і його брата Жозефа піднялися на революційну боротьбу іспанці. В 1808 р. вони досягли значних успіхів. У відповідь Наполеон захопив Сарагосу, встеливши вулиці міста 50-ма тисячами трупів своїх супротивників. Незважаючи на партизанські рухи в Італії, Пруссії, австрійському Тіролі, 24 червня 1812 р. Наполеон з 600-тисячною армією

вдерся до Росії. Зокрема, в Україні французький імператор розраховував на допомогу польської шляхти. Його зв'язок з Валецькою і створення великого Варшавського герцогства породжував надії польського дворянства на відтворення Речі Посполитої у кордонах 1772 р., тобто з включенням Правобережної України, Волині і Галичини. Саме ця обставина зумовила в основному вороже ставлення українців до Наполеона, незважаючи на практику скасування феодальних пережитків у захоплених імператором країнах.

7 вересня 1812 р. під Бородіно відбулася битва, де 130 тис. французів протистояли 120 тис. росіян. Французи залишили вбитими 58 тис. чоловік, зокрема 47 кращих генералів. Ці втрати відіграли чи не вирішальну роль у швидкій втечі Наполеона із захопленої Москви. Учорашні союзники Франції - Пруссія, Австрія, Саксонія та інші переходили до антифранцузької коаліції. В триденній битві під Лейпцигом (16-18 жовтня 1813), що дістала назву «битви народів», союзники зломали опір Наполеона. 30 березня 1814 р. війська союзників увійшли до Парижа, а Наполеон підписав акт зречення.

7. Друга республіка та Друга імперія

12 листопада 1848 р. була прийнята нова *Конституція*, яка проголошувала у Франції буржуазну республіку. Девізом цієї т. зв. *Другої республіки* стало: «Сім'я, праця, власність і суспільний порядок» (як відомо, Перша республіка 1790 років девізом мала «Свободу, рівність, братерство»). Недоторканими залишалися стара організація управління, включаючи і місцеве - муніципалітети, суд та армія. Законодавча влада передавалася однопалатним Національним зборам (750 депутатів). Виборче право надавалося чоловікам з 21 року, ценз осідлості становив 6 місяців.

Виконавчу владу очолював *Президент республіки* (ст. 43). Йому було надане право ведення переговорів з іншими державами, оголошення війни і укладення миру, призначення і зміщення міністрів та вищого командного складу армії тощо. Ознакою влади президента стало закріплення у його повноваженнях права помилування (король Франції був позбавлений цього права ще Конституцією 1791 р.).

Буржуазія прагнула створити в особі президента такий центр сили, який би став гарантом соціальної стабільності і недопущення повтору подій червня 1848 р. Хоча ст. 19 гарантувала принцип розподілу влад, але призначення суддів і прокурорів також потрапило до президентської компетенції.

Стаття 45 Конституції виключала повторне обрання президента. Владі Луї-Наполеона протистояли і дві монархічні течії в Законодавчих зборах - легітимісти, чийм кандидатом на престол був граф Шам-бор, та орлеаністи з кандидатурою графа Паризького. Президента підтримувало Товариство 10 грудня, створене з його прихильників і назване на честь перемоги на президентських виборах 1848 р. Користуючись правом призначення вищих посадових осіб, президент призначив командуючого паризьким гарнізоном та начальника столичної поліції з числа своїх прихильників.

2 грудня 1851 р. під приводом захисту Конституції 1848 р. президент здійснив державний переворот. Були заарештовані 16 лідерів опозиції та інші впливові політики - за звинуваченням у «змові проти держави». В прокламації, датованій 2 грудня, президент «іменем французького народу» розпустив Законодавчі збори. Термін повноважень президента був розширений до 10 років, замість попередніх чотирьох. Розробку законопроектів було передано *Державній раді*. Для урівноваження майбутнього Законодавчого корпусу вводилася друга палата - *Сенат*. У відповідь на переворот ліві республіканці організували «Комітет опору» і вивели на барикади 3-4 грудня кілька тисяч своїх прихильників. Президент придушив цей виступ за допомогою регулярної армії. Близько 2 тис. загиблих за своїм соціальним походженням належали швидше до дрібної буржуазії, ніж до пролетаріату, обезкровленого червневими боями 1848 р. Лояльність основної маси населення президенту була забезпечена формальним поверненням загального виборчого права для чоловіків, звуженого виборчим законом 1850 р. Однак після перевороту 2 грудня 1851 р. Законодавчі збори, Сенат, Державна рада мали суто формальний дорадчий характер.

14 січня 1852 р. Луї-Наполеон Бонапарт опублікував нову Конституцію. Влада президента, який обирався на десять років, поширювалася не лише на питання управління державою, а й на законодавство (міг проголошувати осадне становище і видавати декрети, оминаючи парламент. Закони країни також утверджував президент). В листопада-ді-грудні 1852 р. спочатку Сенат, а потім загальнодержавний плебісцит проголосили президента імператором під іменем Наполеона III. Цікаво, що в загальних рисах етапи сходження до імператорської влади Наполеона III дуже

нагадували еволюцію Наполеона I після відсторонення від влади Директорії у 1799 р. Плємінник ніби «двічі увійшов у ту саму річку».

8. Третя республіка. Державно-політичний лад Франції напередодні Першої світової війни

Поразка Паризької Комуни призвела до посилення реакції в країні. У травні 1872 р. був прийнятий закон, за яким організаторам і членам робітничих союзів загрожувало ув'язнення терміном від 3 місяців до 5 років та штраф до 2 тис. франків. Того ж року було прийнято рішення про розпуск Національної гвардії.

Хоча офіційно ще 4 вересня 1870 р. була проголошена республіка, питання про форму державної влади залишалося відкритим. У Національних зборах більшість депутатів становили монархісти, щоправда в їх середовищі не було єдності. Легітимісти намагалися відновити династію Бурбонів, а орлеаністи і бонапартисти неодмінно хотіли бачити на престолі представників власних династій.

Президентом Третьої республіки в кінці серпня 1871 р. був проголошений Тьєр. Після дострокової сплати контрибуції Німеччині (для цього були проведені дві державні позики) окупаційна армія покинула Францію наприкінці 1873 р. Однак навіть цей політичний успіх Тьєра не міг задовольнити монархічну більшість Національних зборів. Тому в травні 1873 р. Тьєр пішов у відставку, а президентом більшістю Національних зборів на термін 7 років було обрано бонапартиста Мак-Магона. Після тривалих дискусій більшістю в один голос Національні збори прийняли в 1875 р. закон, який закріплював *буржуазно-парламентарну республіку*.

Того ж року була прийнята Конституція, яка складалася з трьох органічно пов'язаних між собою законів. Законодавча влада належала двопалатним Національним зборам. До їх компетенції належало прийняття законів, обрання президента, контроль за діяльністю уряду. Палата депутатів обиралася терміном на 4 роки. Із 300 депутатів Сенату 225 обиралися на 9 років, а решта 75 призначалися пожиттєво самими Національними зборами. Чоловікам надавалося загальне виборче право, вибори були прямими. Були позбавлені виборчих прав жінки, військовослужбовці, особи без цензу осідлості (6 місяців) та населення колоній. У випадку потреби Сенат міг бути перетворений у суд над президентом за звинуваченнями про посягання на державну безпеку.

Закони приймалися методом човника - передачі від нижньої палати до верхньої і навпаки, аж до повного узгодження усіх положень документа обома палатами. Президент, що обирався Національними зборами, був наділений широким колом повноважень. Він отримав право розпуску (за згодою Сенату) палати депутатів, право укладення договорів з іноземними державами, включаючи таємні, право призначення і звільнення міністрів, дипломатів і вищого командного складу армії. Йому підпорядковувалася армія, поліція та інші владні структури. Мав президент і право помилювання та амністії. Разом з тим акти президента потребували підпису відповідного міністра (контра-сигнатури), він не мав права без згоди парламенту оголошувати війну. За своєю суттю створений державний лад був компромісом між монархією та республікою.

Вибори 1875 р., проведені на основі нової конституції, дали перевагу республіканцям. Всупереч волі президента Мак-Магона були сформовані республіканські кабінети Дюфора, а згодом - Сімона. 16 травня 1877 р. президент відправив у відставку кабінет Сімона і призначив прем'єром монархіста де Бройля. Цей уряд складався виключно з монархістів, і республіканська палата депутатів відмовилася визнати його. У відповідь, Мак-Магон 25 червня 1877 р. розпустив нижню палату. Нові вибори проходили під шаленим тиском владних структур і церкви, але принесли ще один успіх республіканцям. Вони отримали 335 місць із загального числа 550 депутатів. У січні 1879 р., вичерпавши усі свої можливості, президент пішов у відставку.

Національні збори обрали новим президентом поміркованого республіканця Ж. Греві. В швидкому часі республіканці зайняли ключові позиції в державному апараті, «Марсельєза» була знову проголошена державним гімном, а день взяття Бастилії, 14 липня, - державним святом.

У 1884 р. було проведено закон, який забороняв навіть ставити на голосування питання про скасування республіканської форми правління.

В середині 80-х років XIX ст. Франція зіткнулася з соціальним рухом, який дістав назву *буланжизму* і був різновидністю бонапартизму. Військовий міністр (з 1886 р.) Буланже звільнив з армії кількох офіцерів-монархістів, оголосив під час декадильського страйку, що не дозволить використати армію проти робітників, заявив про необхідність реваншу за поразку у війні 1870-1871 рр. з Німеччиною.

Багатопартійний парламент у поєднанні з відповідальним урядом породжував ще один цікавий феномен Третьої республіки. Для того, щоб сформувати уряд, вимагалася об'єднання у коаліцію кількох партій. Найменша незгода вела до розпаду коаліційної більшості і відповідно - до відставки уряду. Підраховано, що з 1875 по 1914 рр. у Франції змінилося 48 урядів, тобто середня тривалість перебування при владі міністерського кабінету не перевищувала 10 місяців. А, наприклад, з березня 1911 по червень 1914 рр. змінилося аж 8 урядів.

Як не дивно, зміна урядів зберігала міністерські портфелі за лідерами політичних партій - змінювалися лише посади, відповідно до умов нового міжпартійного компромісу. Так, Фрейсіне був прем'єром 4 рази, а членом кабінету - 13, Пуанкаре 6 разів очолював кабінет, а Бріан - навіть 11 (!). Така наступність до певної міри компенсувала звиви та зигзаги французької зовнішньої і внутрішньої політики, пов'язані зі зміною коаліційних урядів.

Однак порівняння виконавчої влади Франції і сусідньої Німеччини, показує, що остання дещо вигравала від дотримання послідовності у роботі виконавчої влади. Особливо чітко виявилася ця різниця після початку Першої світової війни. Незважаючи на те, що до війни тією чи іншою мірою готувалися усі європейські країни, Німеччина виявилася підготовленою найкраще і відразу перенесла бойові дії на територію Франції, створивши вже у серпні 1914 р. небезпечну загрозу окупації французької столиці.

Суспільно-політичний розвиток Третьої республіки напередодні Першої світової війни загалом закономірно характеризувався боротьбою двох тенденцій - демократичної і реакційної. До проявів першої віднесемо амністію учасникам Комуни (1880 р.), проголошення свободи друку (1880 р.), відновлення свободи зібрань (1881 р.), закон про свободу асоціацій, який дозволяв діяльність професійних спілок під наглядом поліції (1884 р.). У 1900 р. тривалість робочого дня була визначена у 10 годин, а в 1906 р. законом було введено щотижневий день відпочинку. Ще на поч. 80-х років школи вилучалися з-під нагляду церкви, а повне відокремлення церкви від держави відбулося у 1905 р. Надання громадянських свобод інколи обставлялося застереженнями, які применшували значення цих актів. Так, наприклад, декларована у 1881 р. свобода зібрань обмежувалася вимогою їх проведення виключно у закритих приміщеннях, про такі зібрання потрібно було завчасно повідомляти поліцію.

У разі виникнення бійки (часто спровокованої) поліція мала право розпустити збори. Як наслідок, поліція спільно з армією на законних підставах розігнала вуличну демонстрацію парижан 1 травня 1890 р., а розгін першотравневих демонстрацій 1891 р. обернувся десятками убитих і поранених демонстрантів.

Проявами реакційної тенденції у законодавчій практиці можна вважати т. зв. «злочинський закон» 1894 р., за яким навіть пропаганда анархізму каралася роботами у Кайєнні, а також чистку судового апарату 1883 р. за політичною ознакою тощо.

У 1894 р. в Ліоні анархіст Казеріо убив президента Французької республіки Саді Карно. Ситуацією спробували скористатися монархісти та інші антидемократичні сили. Того ж року французька контррозвідка звинуватила у спробі продати секретні документи німецькому військовому аташе капітана французького генерального штабу Дрейфуса, єврея за національністю. Незважаючи на повну необґрунтованість звинувачень, нещасного засудили до довічного ув'язнення в колоніях.

Країною прокотилася хвиля антисемітизму. Через деякий час начальник контррозвідки полковник Пікар отримав докази, що викрили справжнього зрадника. Ним виявився майор Естергазі, авантюрист, який видавав себе за нащадка угорського аристократичного роду. Командування зробило спробу зам'яти справу: Естергазі тихо перевели на службу у Туніс, частину доказів просто знищили.

У 1898-1899 рр. справа Дрейфуса привернула до себе загальну увагу, вся Франція розкололася на два табори. Табір антидрейфусарів, що об'єднував усі антидемократичні, монархічні, шовіністичні та антисемітські елементи, вирішив використати дестабілізацію внутрішньополітичної обстановки для державного перевороту.

У 1899 р. в ході похорону президента республіки Фелікса Фора (який «ганебно» помер у публічному будинку під час перебування з повісію) озброєні путчисти під проводом Деруледа спробували навіть скинути республіку.

Справа Дрейфуса була вдруге переглянута у 1906 р., він був реабілітований і навіть підвищений у військовому званні. Однак, результат був набагато важливіший, ніж реабілітація однієї особи. Рядові французи на власні очі переконалися, чого варті усі міфи про дворянську

честь вищого офіцера - для врятування «свого» негідника генерала-аристократи пішли на службовий злочин, яким стало знищення документів, що прямо викривали державного зрадника.

Тривалий час основним аргументом монархістів була нібито моральна перевага людей честі, дворян над простолюдом, якого більше цікавлять гроші, чи, тим більше, над представниками національної меншини, що далека від державних інтересів основної нації. Таке розвінчання міфу здійснило справжній переворот у настроях суспільства.

Якщо у 1875 р. Франція не стала монархією лише тому, що три монархічні течії не зуміли домовитися між собою, то уже вибори 1902р. показали- ідея монархії у цій країні похована остаточно. Це ж підтвердили і вибори 1906 р., на яких радикали, ліві республіканці і соціалісти зібрали 415 голосів проти 180 у правих та поміркованих.

ЛЕКЦІЯ 4.

ТЕМА: Буржуазна Німеччина.

Навчальна мета: розкрити особливості становлення і розвитку державності і права буржуазної Німеччини.

Час: 80 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 15 хв.
2. 15 хв.
3. 15 хв.
4. 15 хв.
5. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 20
2. 21
3. 49
4. 57
5. 69
6. 74
7. 79

ПЛАН

1. Посилення Пруссії. Пруська конституція 1850 р.
2. Становлення єдиної німецької держави.
3. Північнонімецький союз. Утворення Німецької імперії.
4. Веймарська Конституція.

1. Посилення Пруссії. Пруська конституція 1850 р.

30 травня 1814 р. у Парижі був підписаний договір між державами-переможцями та переможеною Францією. Цей договір позбавив останню усіх територій, завойованих нею у війнах кінця XVIII - початку XIX ст. У вересні 1814 р. у Відні зібрався найбільш представницький з дипломатичних конгресів, які скликалися коли б то не було раніше. На нього з'їхалися 216 представників усіх європейських держав, за винятком Османської імперії. З січня 1815 р. Англія, Австрія та переможена Франція уклали між собою таємний союз з метою протидії планам російського та прусського урядів у польському та саксонському питаннях. Нові союзники навіть обіцяли один одному військову допомогу в разі необхідності.

8 результаті їх об'єднаного тиску на Пруссію їй довелося примиритися з корекцією власних масштабних планів. До Пруссії відходила лише північна частина Саксонії, а південна залишалася самостійним королівством. Вона ж отримала додатково Познань і Гданськ зі складу колишнього Великого герцогства Варшавського (що суперечило планам Росії на ці території), а також шведську Померанію, Рейнську провінцію та Вестфалію. Останні дві провінції були найбільш розвинутими в економічному відношенні німецькими землями, важливим було й їх стратегічне становище. Галичина тоді ж була передана Австрії.

9 червня 1815 р. був підписаний Генеральний заключний акт *Віденського конгресу*. З масиву німецькомовних держав та частини володінь Австрійської імперії Віденський конгрес створив *Німецький союз*. До нього увійшли 34 монархії та 4 вільних міста (Гамбург, Бремен, Любек та Франкфурт-на-Майні). Пруські та австрійські володіння включалися до Німецького союзу не повністю. З прусських - поза Союзом залишалася Східна Пруссія та Познань, з австрійських - Галичина, Угорщина та більша частина південнослов'янських облас тей імперії. Австрійський канцлер Меттерніх добився гегемонії Австрії в Німецькому союзі і розглядав його як знаряддя австрійської політики. Тим самим Австрія перетворювалася на жандарма Європи.

Керівний орган Німецького союзу - т. зв. *Союзний сейм* турбувався перш за все про збереження європейського статус-кво: державних кордонів, монархічних режимів, політичної ізоляції Росії та збереження політичної роздробленості німецьких земель. Після вражаючих перемог над Наполеоном Росія намагалася претендувати на роль провідної європейської сили. Це не відповідало інтересам жодної з європейських наддержав - Англії, Австрії, Франції. Спроби Росії опертися на союз із Пруссією викликали зрозуміле занепокоєння у Відні, Лондоні та Парижі. В результаті цього Пруссії, як менш сильному учаснику намічуваної коаліції, дозволили дещо зміцнити свої позиції, але ціною розриву з Росією. Остання підтримувала прагнення Пруссії захопити усю Саксонію, але, в свою чергу, претендувала на герцогство Варшавське з Познанню та Гданськом включно.

Що виграла і що програла Пруссія від цієї комбінації - з'ясувалося набагато пізніше. Але підключення до Німецького союзу уже зв'язувало цю державу у пошуку політичних союзників, в тому числі і на сході Європи.

Союзний сейм (бундестаг) - рада уповноважених окремих німецьких монархів - перебував у Франкфурті-на-Майні. В Союзі не існувало ні спільного судового органу, ні об'єднаного дипломатичного представництва, ні загальної армії. Рішення сейму ставали обов'язковими лише за умови їх визнання усіма суверенними монархами -членами Союзу. Тим самим Німецький союз був слабкою конфедерацією, позбавленою реальної сили і значення.

Володіння Пруссії були роз'єднані і склалися з двох основних частин. Східна частина включала давні пруські провінції та Познань, західна - Рейнську область та Вестфалію. Обидві частини королівства були розділені землями інших німецьких госуларів, відрізнялися вони і за своїм внутрішнім суспільним ладом. У східних провінціях панувало велике поміщицьке землеволодіння (місцевих поміщиків називали юнкерами). Юнкерам належала на селах вища поліцейська влада і вотчинна юрисдикція. Селянство, особисто вільне після реформи 1807 р., але політично безправне і позбавлене землі, продовжувало нести панщину і платити оброки. В західних володіннях Пруського королівства, які довго перебували під управлінням французів, селянство уже вивільнилося з-під кріпосної залежності, в життя ґрунтовно увійшли буржуазні порядки і створене французькою революцією законодавство, рівність усіх громадян перед законом, гласне судочинство тощо.

Поміщицька юрисдикція, що зберігалася на сході Пруссії, тут давно уже припинила своє існування. Ця дуалістична модель пруської держави мала деяке притягальне значення - вона демонструвала певну толерантність її монархів до місцевих порядків і звичаїв та дозволяла сподіватися, що в майбутньому цей принцип буде поширений і на інші німецькі землі в разі їх можливого входження до складу Пруссії. Певну роль відігравали і релігійні відмінності - у східній частині сповідувався переважно протестантизм, у західній - католицизм.

У кожній з восьми провінцій Пруського королівства діяли станові *ландтаги*, не пов'язані між собою. Їх функції зводилися до дорадчих при монарху.

Політичний режим інших німецьких держав охоплював широкий спектр державно-правових моделей. Найтяжчим було становище народних мас на півночі - у Мекленбурзі, Брауншвейзі, Ольденбурзі та Гессені, де попередні феодальні порядки були відновлені у повному об'ємі. В чотирьох південнонімецьких державах - Баварії, Вюртемберзі, Бадені та Дармштадті були введені конституції, дещо схожі на французьку Хартію 1814 р. У Ганновері та Саксонії поновлені станові ландтаги - анахронізм навіть не учорашньої, а позавчорашньої історичної доби. Така політична строкатість виступала додатковою перепорою на шляху об'єднання усіх німецьких земель, перетворення Німеччини у цілісну та могутню державу.

Водночас, потреби економіки, єдність історичного минулого, мови і традицій усе нагальніше вимагали німецького возз'єднання. В ролі об'єднавчого центру, на думку німецьких патріотів, могла виступити Пруссія як наймогутніша з власне німецьких держав. Політична роздробленість німецьких земель не дозволяла німецькій буржуазії конкурувати з сусідніми державами, оскільки кордони і високі митні тарифи перешкоджали вільному руху товарів і капіталу. Як результат, німецькі товари були дорожчими і мали нижчу якість.

Цікаво, що вперше в світі клеймо «Made in...» з'явилося на англійських товарах в середині XIX ст. виключно з метою вирізнити якісні англійські вироби від дешевих німецьких підробок.

Лише політичні зміни могли вивести німецьку економіку на вищий рівень, тільки об'єднана держава давала німецькій буржуазії шанс на виживання у конкурентній боротьбі. Ще у 1818 р. в Пруссії був введений спільний для усіх восьми провінцій митний тариф. Пізніше її уряд здійснював постійні зусилля щодо знищення митних перегородок між пруськими володіннями та

сусідніми німецькими державами. У 1834 р. митний союз, нарешті, об'єднав 18 держав з 23 млн населення. Це стало великим політичним успіхом Пруссії. Німецька буржуазія починає розглядати Пруссію як свій форпост в економіці та політиці, тим більше, що Австрія та її сателіти до митного союзу не увійшли.

Революція 1848 р. у Франції перекинулася на сусідні з нею держави Південної та Південно-Західної Німеччини. Уже 27 лютого почалися революційні виступи у Баденському герцогстві. В березні 1848 р. влада в Бадені, Гессені, Дармштадті, Вюртемберзі перейшла до рук ліберальної буржуазії. Коаліційні буржуазно-дворянські уряди були створені в Саксонії та Баварії. В столиці Пруссії Берліні революційні події почалися 6 березня.

18 березня був опублікований указ Фрідріха-Вільгельма IV про скликання об'єднаного для усіх восьми прусських провінцій ландтагу. Цей же документ проголошував необхідність прийняття нової конституції Німецького союзу, яка б передбачала створення загальнонімецьких збройних сил, ліквідацію внутрішніх митниць тощо. Іншим указом було знято цензуру.

29 березня у Пруссії був сформований новий уряд, прем'єром якого став лідер рейнських лібералів Кампгаузен. Більшість міністерських портфелів опинилася у руках обуржужаних аристократів.

1 та 8 травня 1848 р. відбулися двоступеневі вибори до прусських Установчих зборів. 22 травня вони розпочали свою роботу. Кампгаузен поставив на обговорення цих зборів проект конституції, яка передбачала збереження в Пруссії монархії та запровадження двопалатного парламенту¹. Одночасно Установчі збори виступили проти демократичного вирішення аграрного питання. Зокрема, вимога відміни феодальних повинностей без викупу була відкинута, що називається, з порогу.

Навесні 1848 р. були проведені вибори до загальнонімецького парламенту. Більшість отримали представники ліберальної буржуазії. Основним питанням стало об'єднання Німеччини. Відразу розгорнулася боротьба між т. зв. малонімецькою партією, чия мета було об'єднання Німеччини (без Австрії) навколо Пруссії на чолі з «демократичним» імператором, та великонімецькою партією, яка домогалася такого об'єднання під егідою Австрійської імперії. Парламент розпочав свої засідання 18 травня 1848 р. у Франкфурті-на-Майні у соборі св. Павла.

Першим кроком цього представницького органу стало обрання австрійського ерцгерцога Йогана на посаду тимчасового імперського намісника Німеччини, що де-факто означало успіх великонімецької партії.

2. Становлення єдиної німецької держави

Поразка червневого повстання робітників у Парижі означала поворот європейської (в т. ч. і німецької) ліберальної буржуазії до союзу з феодальною аристократією та монархічними режимами. Це мало свій вплив і на долю німецького об'єднання. Шанс здійснення цього об'єднання революційним шляхом, під тиском широких народних мас одночасно з проведенням назрілих демократичних перетворень був остаточно упущений. А те, що така можливість реально існувала, з особливою рельєфністю продемонстрували події у Шлезвігу і Гольштейні.

Ці німецькі землі на поч. 1848 р. перебували у складі Данії. Під впливом німецької революції їх населення піднялося на повстання. Йому на допомогу з багатьох держав Німецького союзу потягнулися загони озброєних добровольців. Під тиском масового патріотичного руху в боротьбу за звільнення Шлезвіга і Гольштейна включилися і окремі німецькі уряди. На чолі союзних військ, що воювали проти Данії, був поставлений прусський генерал Врангель. Однак уже 26 серпня 1848 р. у м. Мальме було підписано перемир'я між німецькими державами і Данією. Його умови передбачали ліквідацію Тимчасового (німецького) уряду Шлезвіга і Гольштейна, вивід німецьких збройних загонів із цих територій.

Франкфуртський парламент без особливих коливань ратифікував укладене в Мальме перемир'я уже 16 вересня. Армія тепер стала потрібна для боротьби з «внутрішнім» ворогом, тобто революцією. Ще в липні, тобто відразу після поразки пролетаріату в Парижі, в Пруссії впав ліберальний кабінет Кампгаузена і був сформований контрреволюційний уряд генерала Пфуля. А 17 вересня у Берлін були введені гвардійські полки, якими керував усе той же Врангель.

3 листопада в Берліні утворилося нове міністерство графа Бранденбурга. Усі ліві газети були закриті, національна гвардія роззброєна, демократичні організації розпущені. 9 листопада державний переворот у Пруссії завершився. Пруські Установчі збори були спершу переведені до Бранденбурга, а 5 грудня 1848 р. їх без особливого розголосу розпустили.

Тоді ж населенню Пруссії була «дарована» досить ліберальна конституція. Вона гарантувала свободу слова, зібрань та союзів, представництво в палатах. Стаття 8 проголошувала недоторканність приватної власності. Разом з тим королівська влада проголошувалася «Божою милістю». Король отримував уповноваження права абсолютного вето, безконтрольного управління армією, оголошення війни. Зберігалось попереднє карне законодавство та податкова система, вводилися певні обмеження щодо виборчого права.

Уже 30 травня 1849 р. король видав «трикласний виборчий закон», яким скасовувалося загальне виборче право. Згідно з цим документом, чоловіче населення Пруссії у віці від тридцяти років поділялося на три курії в залежності від рівня сплачуваних податків. Усі три класи виборців (відповідно - 153 тис, 409 тис. та 2651 тис. чол.) обирали по однаковому числу виборщиків. В свою чергу, ці виборщики шляхом відкритого голосування обирали депутатів пруського ландтагу. Така процедура «виборів» забезпечила в першому з обраних ландтагів 250 з 350 депутатських місць королівським чиновникам.

31 січня 1850 р. Пруссія, знову ж таки з рук короля, а не ландтагу, одержала нову конституцію, за якою двопалатний парламент отримав право вотування законів, затвердження бюджету та податків. Члени нижньої палати обиралися на основі «трикласного закону» 1849 р. Верхня палата була задумана як наполовину виборна, але вже з 1852 р., за наполяганням канцлера Бісмарка, стала пожиттєвою і спадковою. Вона формувалася з принципів крові, князів і призначуваних королем перів. Сюди ж спочатку потрапили обер-бургмістри великих міст та представники університетів, але у 1852 р. їх представництво було скасоване.

За *Конституцією 1850р.*, король зберігав право абсолютного вето з метою не допустити «довільної зміни існуючого становища». Йому ж належало право законодавчої ініціативи. Король був главою виконавчої влади. Він міг розпускати нижню палату, що іноді й відбувалося ще навіть до першого засідання ландтагу, якщо склад обраних депутатів видавався монарху надто ліберальним. Міністри були непідзвітними ландтагу, не несли колективної відповідальності, не йшли у відставку внаслідок вотуму недовіря. По суті, ландтаг залишався дорадчим органом при королі. З деякими поправками ця конституція діяла у Пруссії до 1919 р.

Одночасно Франкфуртський парламент розробив проект загальнонімперської конституції. Його було схвалено 28 березня 1849 р. Конституція зберігала 36 німецьких монархій та старий державний апарат в усіх німецьких землях. Тим самим встановлювалася своєрідна федерація німецьких монархій. Але, на відміну від колишнього Німецького союзу, мала бути створена загальнонімецька центральна влада. Носієм цієї влади ставали спадковий імператор та загальнонімецький парламент - рейхстаг. Це був крок до реального возз'єднання Німеччини. Франкфуртська конституція проголошувала рівність усіх громадян перед законом, недоторканність приватної власності, свободу слова, совісті, зібрань. Того ж дня, 28 березня 1849 р., франкфуртський парламент прийняв рішення запропонувати імператорську корону пруському королю Фрідріху-Вільгельму IV. Однак король відмовився прийняти корону з рук зборів, створених революцією. Услід за пруським монархом про свою відмову визнати владу центральних органів, створених Франкфуртською конституцією, оголосили уряди Австрії, Баварії, Ганновера, Саксонії. Тим самим було відкинуто останню можливість революційного, здійсненого волею народних мас об'єднання Німеччини.

Силами німецької реакції були жорстоко придушені повстання в Дрездені (4-9 травня 1849 р.), в Рейнській Пруссії (10-11 травня), Баварському Пфальці і Бадені (13 травня - 23 липня) на підтримку Франкфуртського парламенту і прийнятої ним конституції. Показово, що основну ударну силу контрреволюції становило 60-тисячне пруське військо.

Таким чином, пруська монархія, поставлена перед вибором між буржуазно-демократичною федеративною імперією, очолюваною пруським королем, і подальшим збереженням німецької роздробленості, обрала другий шлях. Мовою шахістів, темп було принесено в жертву якості. Пруські королі, звісно, прагнули до встановлення своєї гегемонії в Німеччині, до імператорського титулу та пов'язаних з ним переваг. Але їхньою метою була влада не номінальна, а близька до абсолютної, якщо не абсолютна.

З цієї точки зору, гра на відновлення давньої Німецької імперії, де імператор «царював, але не правив», не вартувала свічок. Відмова від імператорського титулу у березні 1849 р. була лише тактичним кроком. Уже в травні того ж року з ініціативи пруського уряду був створений союз трьох королів (пруського, саксонського і ганноверського), до якого згодом приєдналися ще 27 дрібніших держав.

Тим самим утворилася *Німецька унія* на чолі з Пруссією. Навесні 1849 р. об'єднані німецькі війська, порушивши перемир'я, укладене в Мальме з Данією, вторглися до датської Ютландії. Це викликало зрозуміле занепокоєння в європейських столицях - мати в центрі Європи войовничу об'єднану Німеччину не входило до планів жодної з тогочасних великих держав. Під тиском Австрії та Росії Німецька унія була розпущена.

У травні 1851 р. відбулося остаточне відновлення Німецького союзу у тому вигляді, в якому він існував до революції 1848 р. Австрія не бажала втрачати свої позиції в німецьких державах. Будь-які спроби Пруссії ослабити австрійський вплив у цьому регіоні наštтовхувалися на спротив Австрії, а услід за нею й інших європейських держав. Так, намагання Пруссії приєднати Шлезвіг і Гольштейн викликали активну протидію російської, англійської та французької дипломатії. За *Лондонською угодою* (травень 1852 р.), обидва герцогства залишалися у складі Данії. І все ж головним політичним суперником Пруссії в середині XIX ст. залишалася Австрія. Боротьба за гегемонію в Центральній Європі мала рано чи пізно неминуче вилитися у збройну сутичку цих країн. Готуючись до майбутньої війни за об'єднання Німеччини під своєю егідою, Пруссія нарощувала власні економічні потуги та військові сили. За період з 1850 по 1870 рр. протяжність її залізничних колій виросла втричі. Втричі зріс і прусський експорт. Різко збільшилося число парових двигунів, задіяних у промисловості.

Успішна конкуренція з сусідніми державами досягалася шляхом високого рівня експлуатації. Тривалість робочого дня встановлювалася на рівні 13-14 год., реальна заробітна плата в промисловості за період 1850-1885 рр. впала на 40%. Втім, саме Пруссія першою серед німецьких держав ввела законодавство з охорони дитячої праці (1853 р.).

Для підтримання високих темпів розвитку промисловості прусський уряд потребував класового миру. В цьому зв'язку цікавою видається політика канцлера Бісмарка. З вересня 1862 р., не скасовуючи «гарантованих» Конституцією 1850 р. прав і свобод, канцлер піддавав їх своєрідній редакції. Так, дозволена Конституцією свобода зібрань обмежувалася тим, що ці зібрання були дозволені лише у приміщенні, але не на квартирі організатора. Крім певних сум на винайм приміщення, вимагалася ще й певна політична репутація винаймача - зв'язуватися з відверто радикальними елементами охочих було мало.

У 1863 р. Бісмарк ввів розпорядження про наступну цензуру. Тим самим офіційно свобода слова і друку зберігалися, але після трьох попереджень нелояльний друкований орган підлягав закриттю. З допомогою тих же нехитрих прийомів Бісмарк обходив і постанови ландтагу, зокрема в бюджетній сфері. Суми на оборону витрачалися в обхід затвердженого бюджету. На майбутню війну Бісмарк витрачав 22 млн талерів, тобто більше 40% від 51-мільйонного бюджету.

3. Північнонімецький союз. Утворення Німецької імперії

У 1853 р. Пруссії вдалося відновити митну унію, яка економічно об'єднала під її проводом більшість держав Німецького союзу. Успіхом держави стало і демонстративне невтручання німецьких держав в італо-франко-австрійську війну 1859 р. Член Німецького союзу Австрія вела цю безуспішну війну з чужоземними державами без підтримки німецьких союзників.

Австрія у 1864 р. дещо несподівано вступила у союз з Пруссією проти Данії. Коротка війна проти датчан завершилася відторгненням Шлезвіга та Гольштейна. Однак розділити здобич двоє залятих союзників так і не зуміли. Шлезвіг на короткий час ставав прусським, Гольштейн - австрійським. Але уже в квітні 1866 р. Пруссія уклала анти-австрійський союз з Італією. Цей союз був підтриманий іншими німецькими державами. В битві при Садовій (Чехія) у 1866 р. Австрія зазнала нищівної поразки. Франц-Йосиф I звернувся до французького імператора Наполеона III з проханням про посередництво в укладенні миру з Італією з тим, щоб мати змогу продовжити війну з Пруссією.

Однак у Наполеона III було своє бачення ситуації, яке, в основному, збігалася з намірами Бісмарка. 26 липня 1866 р. між воюючими сторонами була підписана *Нікольсбурзька угода* на умовах, запропонованих посередником - Наполеоном III. Старий Німецький союз підлягав ліквідації, натомість створювався новий *Північнонімецький союз* з держав, розташованих на північ від р. Майн. Участь Австрії у створенні та діяльності Союзу виключалася. Пруссія в цьому Північнонімецькому союзі отримувала військове командування, а разом з ним і провідну роль в усіх справах союзу.

З цього часу надії німецької буржуазії на майбутнє возз'єднання будуть пов'язані виключно з Пруссією. А саме об'єднання Німеччини відбуватиметься на основі прусської політичної системи. 18 німецьких держав та три вільних міста (Гамбург, Бремен і Любек) підписали союзний

договір та прийняли на початку 1867 р. союзу конституцію. Поза Північнонімецьким союзом залишалися Баварія, Баден та частина Гессен-Дармштадту, які однак перебували у військовому союзі з Пруссією. В країнах Північнонімецького союзу налічувалося близько 30 млн населення, а у південнонімецьких державах - не членах Союзу - лише 8 млн.

Згідно із союсною конституцією 1867 р., скликався союзний двопалатний парламент - рейхстаг. Нижня палата обиралася загальним голосуванням, але виборчих прав були позбавлені жінки, солдати і домашня прислуга. Обмежені права рейхстагу повністю контролювалися владою президента Союзу - пруського короля та верхньої палати - Союзної ради. Президенту Союзу належало виключне право скликати і розпускати рейхстаг та Союзну раду. Президент затверджував закони, прийняті парламентом. Єдиним союзним міністром був канцлер Союзу, відповідальний перед президентом - пруським королем. Перед рейхстагом канцлер відповідальний не був. На чолі окремих відомств (міністерств) були поставлені статс-секретарі - без рангу міністра, підлеглі канцлеру.

Свідченням виключної ролі Пруссії у об'єднанні 1866-1867 рр. може бути хоча б той факт, що деякі німецькі держави, як-от Ганновер і Нассау, не увійшли до Північнонімецького союзу як самостійні суб'єкти, а були просто приєднані до Пруссії. Остання, як бачимо, анітрохи не побоювалася, що називається, сполохати рибу, тобто настроїти проти себе інших членів новоутворюваного союзу. Заради справедливості зазначимо, що безапеляційна поведінка Пруссії пояснювалася не лише її військовою могутністю на фоні союзників. Утворення цього союзу відповідало настроям й інтересам широких верств населення. Створення єдиного внутрішнього ринку, введення єдиної системи мір та ваг, єдиного торговельного кодексу і єдиного вексельного права сприяли розвитку промисловості і торгівлі об'єднаної частини Німеччини.

Однак мала ця палиця й інший кінець. Південнонімецькі держави, які у період з 13 серпня по 21 жовтня 1866 р. уклали з Пруссією військові конвенції на п'ятирічний термін, почали політичний дрейф у сторону Франції. Для Баварії, Вюртемберга, Бадена та ін. позасоюзних держав Північнонімецький союз, в якому домінувала Пруссія, став не стільки магнітом, скільки виразною загрозою їх незалежності. Задум Бісмарка стосовно цих держав полягав у тому, щоб спровокувати війну з Францією (сама Пруссія обов'язково мусила виступити в ролі «жертви») й у ході цієї війни перетворити військових союзників у політичних, включити південні німецькі держави до політичних структур Північнонімецького союзу. У 1870 р. ці плани блискуче здійснилися.

Суперечка між Францією і Пруссією виникла з приводу кандидатури на «вакантний» іспанський престол. Наполеон III звернувся до пруського короля з ультиматумом, на який король поспішив дати заспокійливу відповідь. Бісмарк з власної ініціативи скоротив текст королівського листа так, що він набував зневажливого щодо Наполеона III змісту. Бісмарк був переконаний у перевазі німецької зброї, але уперто наполягав: «Важливо, щоб ми були тими, на кого напали».

19 липня 1870 р. уряд Франції оголосив війну Пруссії. Імператор Наполеон III був проголошений верховним головнокомандуючим і виїхав до діючої армії. Уже 2 вересня в битві під Седаном 100-тисячна французька армія ганебно капітулювала. Потрапив до німецького полону й сам французький імператор. 18 січня 1871 р. в окупованому німецькими військами Версалі пруський король Вільгельм I Гогенцоллерн був проголошений німецьким імператором.

До складу новоствореної Німецької імперії увійшли й південнонімецькі держави - Баварія, Саксонія та ін. Сама імперія об'єднувала у собі 22 монархії та 3 вільні міста. Пруссії належали 60 відсотків території імперії, понад половину її громадян становили пруські піддані. Імператором став пруський король. За конституцією Німецької імперії 1871 р., він отримував найширші повноваження. Імператор був главою збройних сил імперії, призначав усіх вищих імперських чиновників, включаючи канцлера, а також делегатів від Пруссії до верхньої палати імперського парламенту. Парламент Німецької імперії був двопалатним.

Верхня палата - *Союзна рада* (бундесрат) складалася з 58 депутатів. Пруссія мала в ній 17 (далі навіть 22) місць, решта держав - від 1 до 6 місць. Для заблокування рішень було достатньо 14 голосів, отже, Пруссія могла самостійно блокувати будь-яку не вигідну для себе парламентську постанову. Нижня палата (рейхстаг) обиралася на основі загального для чоловіків, виключаючи військовослужбовців, голосування. Термін її повноважень складав 3, а з 1887 р. - 5 років. Один депутат обирався від 100 тис. виборців. Він не був пов'язаний наказами та інструкціями своїх виборців, законодавчу діяльність здійснював на безоплатній основі. Рейхстаг не мав контролю над імперськими міністрами. Він міг бути розпущений простою постановою Союзної ради, на чолі якої перебував імперський канцлер.

Голова уряду - канцлер за свої дії відповідав лише перед кайзером. Усі інші члени його кабінету рангу міністрів не мали, а вважалися статс-секретарями. За своїм статусом вони були підлеглими канцлера, який міг їх самостійно призначати і зміщувати. У віданні канцлерського уряду перебували загальнодержавна політика, армія, банківська справа, карне і цивільне право, законодавство про ремесла і професійні спілки, санітарна і ветеринарна служба тощо.

Суб'єкти імперії мали свої власні ландтаги та місцеві уряди. На долю цих місцевих урядів - 25 суб'єктів федерації - випадало, головним чином, проведення в життя імперських законів. Функції рейхстагу окреслювалися ст. 23 імперської конституції: «Рейхстаг має право пропонувати закони ... і направлені йому петиції передавати Союзній раді та імперському канцлеру». Тим самим рейхстаг був перетворений у суто дорадчий орган.

Якщо проводити історичні паралелі, то цей імперський порядок дещо нагадує... Радянський Союз у тій формі, яким він був витворений Сталіним на середину 30-х років XX ст. Порівняйте - Верховна Рада, обрана всенародним голосуванням, лише штампує законопроекти, розроблені в надрах урядово-партійного апарату і схвалені на По-літбюро. Радянський уряд де-факто відповідальний не перед парламентом, а перед керівником правлячої партії - своєрідним аналогом німецького імператора. Республіканські Верховні Ради та Ради міністрів фактично дублюють загальносоюзні закони, додаючи до них малу децицію національного колориту. Думається, такий збіг деталей не зовсім випадковий, можливо, навіть, що Сталін свідомо обрав німецьку імперську модель як своєрідний негласний зразок.

Переваги такої системи полягали в її стабільності. Правила гри в економіці, політиці, військовій справі тощо встановлюють компетентні чиновники, а не політики-дилетанти. Водночас населення перебуває в ілюзії, що живе в демократичній країні: регулярно проходять вибори, парламентарі виголошують запальні промови з високої трибуни, місцеві парламенти можуть навіть відстоювати якісь місцеві звичаї і традиції (наприклад, в УРСР та УзРСР, на відміну від решти союзних республік, жінки отримали змогу виходити заміж не з 18, а з 17 років; на Кавказі, де холодна зброя становить елемент національного одягу, її ношення не вважалося карним злочином і т. ін.). Зрозуміло, що були і свої відмінності. В Німецькій імперії була дозволена *багатопартійність*. Президент Німецької імперії був пов'язаний контрасигнатурою канцлера (якого ж сам і призначав). Влада імператора теоретично була обмежена Союзною радою, але він як прусський король сам призначав потрібну кількість її членів. Посада імператора була довічною і спадковою, а керівники СРСР обиралися і могли бути зміщені (Хрущов).

Німецький уряд звертав мало уваги на парламентську говорильню. Свідченням цього можуть бути стосунки уряду і лівих. Репресії проти соціал-демократичної партії, розпочаті т. зв. *Виключним законом* проти соціалістів 1878 р., зачепили усього кілька тисяч чоловік (1500 ув'язнених, 900 - висланих). Але, незважаючи на репресії, у 1884 р. соціал-демократи здобули в рейхстазі 24 місця, у 1890 - 35, у 1893 р. - 44, а напередодні першої світової війни ця фракція (111 місць) взагалі була найчисельнішою у нижній палаті парламенту. Та ця «опозиційна» партія в цілому була лояльна щодо вищої імперської влади і до пріоритетів виробленої цією владою основ зовнішньої і внутрішньої політики. Рішення про вступ у світову війну було де-факто підтримане німецькими соціал-демократами, незважаючи на власні антивоєнні резолюції передвоєнних років.

З іншого боку, давно помічено, що недоліки - це тільки продовження достоїнств. Уміння «загнати джина опозиції у пляшку» ніколи не вирішувало проблем, які породжували саму опозицію. У Німеччині всесилля пануючої верхівки оберталось химерними цілями досягнення світового панування, що в кінцевому підсумку поставило країну на грань катастрофи.

Отримані у 1871-1873 рр. 5 млрд франків контрибуції з переможеної Франції зумовили бурхливий економічний розвиток Німеччини. На поч. XX ст. вона виробляла промислової продукції більше, ніж Англія, Франція чи будь-яка інша європейська країна (попереду знаходилися лише США). До 1914 р. з Німеччини були вивезені капітали на суму в 44 млрд франків - і це при тому, що країна була практично позбавлена колоній. Німецький уряд напередодні світової війни міг собі дозволити виділяти на військові потреби у 2,5 рази більші суми від витрат на мирні статті бюджету. Для порівняння, у сусідній Франції військові витрати складали третину бюджету.

Швидкі темпи економічного росту Німеччини стимулювалися державою. Робітничий рух потрапив під ефективний державний контроль після того, як у 1908 р. був прийнятий *Закон про союзи*. Цей акт дозволяв розпуск будь-якого об'єднання під приводом «порушення карного законодавства».

Усвідомлення власних переваг над європейськими сусідами, зумовлених більш ефективною системою державного управління, призвело до завищеної переоцінки німецьких

можливостей політичним керівництвом країни. Відомо, що плани світової війни були складені генералом Альфредом фон Шліффеном ще за 8-9 років до 1914 р. План Шліффена передбачав блискавичні строки війни: спершу за 4–5 тижнів розгром супротивника на Західному фронті, а далі – такий же миттєвий розгром Східного фронту. Уся кампанія війни на два фронти мала бути завершена і виграна «до осіннього листопаду».

Звичайно, цей план, як показали реальні події, був авантюрою. Однак готовність Німеччини до війни проти решти світу та понад 4 роки здатності провадити таку війну практично без союзників (їх доводилося безперервно рятувати німецькими резервами) не можуть не вражати.

Внутрішній ресурс міцності *Другого Рейху* нерозривно пов'язаний з ефективністю його державної організації та своєрідної досконалості бюрократичної машини.

Паралельно з розбудовою апарату Німецької імперії проходило і становлення загальнонімецького права. Ще у 1848 р. почав діяти спільний для більшості членів Німецького союзу *вексельний статут*, а у 1861 р. – *торговельний кодекс*. У 1873 р. приймається поправка до конституції, яка віднесла цивільне законодавство до компетенції імперії. Вироблення *Німецького цивільного укладення* затягнулося до серпня 1899 р. (вступило у дію з 1 січня 1900 р.) внаслідок опору поміщицької верстви. Незважаючи на певні обмеження в праві розпорядження землею, *Укладення 1900 р.* відповідало в цілому новим історичним умовам буржуазного розвитку країни. Сам документ складається з 5 книг: *загальні питання права, зобов'язання, речове право, шлюбно-сімейне законодавство, спадкове право*. Ця пандектна (тобто «всеохоплююча») схема пізніше була запозичена цивільним правом інших країн. Щоправда, загальний обсяг Німецького цивільного укладення (2885 параграфів) робить його надто громіздким порівняно з цивільним Кодексом Наполеона.

Право власності на земельну ділянку поширюється на надра і на повітряний простір над нею. Однак для експлуатації надр чи використання повітряного простору вимагається спеціальний дозвіл урядових органів. Угоди із землею і нерухомістю мають обов'язково фіксуватися в іпотечних книгах. Сучасне законодавство розвинутих капіталістичних країн, включаючи й Німеччину, проголошує державну власність на надра, водні ресурси, повітряний простір. Як бачимо, Цивільне укладення 1900 р. більш розширено трактувало права власника нерухомості, ніж це прийнято сьогодні.

Закладалися Німецьким цивільним укладенням і основи соціального законодавства. Працедавець зобов'язувався забезпечити захист робітника від небезпеки для його життя і здоров'я під час роботи, а у разі хвороби чи нещасного випадку виплатити грошову допомогу.

У шлюбному законодавстві зазначалося, що «чоловіку належить вирішення усіх справ стосовно спільного подружнього життя». Можливо, тут далися взнаки і особисті переконання кайзера Вільгельма I щодо місця і ролі жінки – три «К»: «кюхен, кіндер, кірхе», тобто «кухня, діти, церква». Головним обов'язком жінки Цивільне укладення оголошувало ведення домашнього господарства.

В цілому цей документ мав велике позитивне значення, оскільки усував цивільно-правову строкатість 25 суб'єктів імперії, означав перемогу буржуазних принципів над пережитками феодалізму в праві об'єднаної Німеччини.

У галузі карного права найбільш значною пам'яткою стало *Карне укладення 1871 р.* Серед покарань домінують жорсткі санкції – смертна кара, тюремне ув'язнення, каторжні роботи. Характерно, що *класова боротьба оголошувалася карним злочином*.

У 1877 р. був прийнятий карно-процесуальний кодекс. Він закріпив процедуру змішаного (розслідувального і змагального) процесу, що теж було ознакою буржуазної еволюції права. Відмінним моментом від законодавства інших країн стала та обставина, що потерпілий міг виступати додатковим звинувачувачем спільно з прокурором. Допускався перегляд не лише звинувачувальних, але й виправдальних вироків (у англосаксонській системі особа, визнана одного разу судом невинною, не може бути вдруге притягнута до відповідальності за тим же звинуваченням).

4. Веймарська Конституція.

11 серпня 1919 р. вступила в силу прийнята установчими Національними зборами у Веймарі нова німецька конституція. Її проект був розроблений особливим комітетом зборів під керівництвом Г. Пройса, відомого юриста і засновника *Демократичної партії*. Зрозуміло, що внутрішньополітична обстановка в Німеччині та зовнішньополітичні умови країни мали визначальний вплив на роботу комітету по розробці конституції.

Німеччина проголошувалася буржуазно-демократичною республікою. В ст. 1 вказувалося, що державна влада виходить від народу. Конституція проголосила недоторканність приватної власності, рівність громадян перед законом незалежно від статі і походження, недоторканність особи, житла, таємницю листування, свободу слова, друку, зібрань, скасування цензури. Конституцією вводилися загальні, прямі і таємні вибори народного представництва. Право голосу отримували всі громадяни у віці від 20 років. За швейцарським зразком конституція вводила референдуми, а також пропорційне представництво партій у парламенті відповідно з усією сумою набраних на виборах голосів.

Вищим представницьким і законодавчим органом Німеччини став двопалатний (рейхстаг та рейхсрат) парламент. Нижня палата обиралася терміном на 4 роки, її депутат оголошувався представником усієї нації і був не відповідальний перед своїми виборцями. Верхня палата - рейхсрат формувалася з членів урядів земель, пропорційно чисельності їхнього населення. Усього земель було 15-18 республік та 3 вільних міста. Кожна з земель мала власну конституцію, власний законодавчий ландтаг, власний уряд та поліцію. У віданні центру залишалися зовнішні зносини, військова справа, митниці, карбування монети, зв'язок, залізничний та водний транспорт тощо. Право імперії у всіх випадках мало перевагу над правом земель. Верхня палата могла своєю незгодою затримати прийняття закону, але не скасувати його.

Головою держави ставав президент, який обирався загальнонародним голосуванням на 7 років. В його руках зосереджувалася вища виконавча влада: верховне головнокомандування армією і флотом, представництво у зовнішніх зносинах, право помилювання. Він призначав канцлера і міністрів, які не могли одночасно бути депутатами парламенту. Президент міг достроково розпускати парламент і призначати нові вибори. Рейхстаг формально міг ставити питання про імпічмент президента, однак жодного разу цим правом не скористався. У разі необхідності президент міг видавати надзвичайні укази в обхід парламенту, йому ж надавалося право введення надзвичайного стану в країні. Останнє було пов'язане з призупиненням дії громадянських свобод.

Високе місце в державній ієрархії займав канцлер. Йому конституція надавала право «формулювання керівних принципів політики». Загалом схема президент - канцлер - двопалатний парламент дещо нагадувала імперську Конституцію 1871 р., за тим винятком, що місце імператора посідав обраний населенням на 7 років президент. Однак нова історична доба наклала свій суттєвий відбиток на Конституцію 1919 р. в плані гарантії соціальних прав населення: профспілки отримали згідно з конституцією право укладати колективні договори та проводити страйки на підприємствах. В територіальних округах та у загальноімперському масштабі мали бути сформовані виробничі ради з числа представників адміністрації та робітників. До компетенції цих рад належали питання умов праці, заробітної плати, соціального страхування. Конституція встановлювала *8-годинний робочий день*.

Веймарська конституція була вагомим завоюванням німецького народу. Для свого часу вона стала зразком конституції передової буржуазної держави. Втім, правила політичної гри, закладені в конституції, дозволили Гітлеру прийти до влади, не порушуючи жодної статті цього документа.

Згідно з умовами Версальського договору конституція скасувала військову повинність, офіційно армія не перевищувала 100 тис. чоловік. Фактично ж підготовка солдатів (контракт на 12 років) йшла за програмою унтер-офіцерів, унтер-офіцерів - за програмою офіцерського корпусу і т. д. З урахуванням чисельних спортивних та гімнастичних товариств Німеччина могла у разі потреби виставити півмільйонну армію (на поч. 1918 р. на Західному фронті воювали близько 5 млн чол.). З другої пол. 20-х років в рамках секретного співробітництва з СРСР німці проводили обкатку на радянських полігонах заборонених Версальським договором танків та бойової авіації.

Веймарська республіка та її конституція не задовольняли сили реакції, в першу чергу монархістів, військової верхівки та право-націоналістичних сил. Перша спроба усунення режиму Веймарської республіки була здійснена уже в 1920 р. (військово-монархічний путч Каппа-Лютвиця), друга - в листопаді 1923 р. (мюнхенський путч «ко-ричневосорочечників» з НСДАП). До кінця 20-х років режим Веймарської республіки користувався підтримкою майже усієї буржуазії, більшої частини робітничого класу і селянства. Так, під час путчу Каппа-Лютвиця 15 березня 1920 р. 12 млн робітників на підтримку уряду припинили роботу; того ж дня була створена 100-тисячна Рурська Червона армія для протидії путчистам. З виступом націонал-соціалістів урядові сили розправилися за кілька хвилин (16 убитих штурмовиків та 3 поліцейських).

І лише Велика депресія 1929-1933 рр. максимально поляризувала суспільство. Партії центру стрімко розгубили свій електорат, натомість посилилися позиції націонал-соціалістів та комуністів. Економічна криза стала провісником кризи політичної та загибелі Веймарської республіки під коричневими хвилями націонал-соціалізму

ЛЕКЦІЯ 5.

ТЕМА: Буржуазна Японія.

Навчальна мета: розкрити особливості становлення і розвитку державності і права буржуазної Японії.

Час: 80 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 25 хв.
2. 15 хв.
3. 20 хв.
4. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 12
2. 14
3. 24
4. 31
5. 71
6. 73
7. 74

ПЛАН

1. Влада і сьогунат феодальної Японії.

2. Релігія.

3. Особливості державного устрою.

1. Влада і сьогунат феодальної Японії

Перші кроки цивілізації міського типу в Японії стосуються порівняно пізнього часу, вже в межах нашої ери. Першим імператором, чие сходження на престол у 660 р. до н. е. дає початок ліку японської держави, був великий Дзімму, легендарний «потомок» богині сонця Аматерасу (щоправда, Л. С. Васильєв, автор «Истории религий Востока», чомусь відносить його діяльність на тисячу років пізніше - «приблизно на рубежі III–IV ст. н. е.»). Від нього ведуть свій початок імператори Японії - тенно (небесний государ) або мікадо. З того часу і до сьогодні на японському престолі - одна й та ж династія, але було, що протягом віків її багато разів усували від реальної влади видатні воєначальники чи царедворці, залишаючи імператора лише номінальним правителем, своєрідним символом нації. Кожного разу - на більш чи менш тривалий час - династія повертала собі владу, щоб згодом знову втратити її.

Поява японської ранньофеодальної держави пов'язується істориками з державним переворотом 529 р., коли представники дому Сога вбили царя і захопили пануюче становище при дворі, підкоривши собі царських родичів. Переворот Сога привів до впровадження нової релігії - буддизму, яка почала витіснити традиційні вірування японських племен - *синтоїзм*.

• Синтоїзм мав певний вплив на право давньої, середньовічної і навіть довоєнної Японії. Головною моральною заповіддю синтоїзму була безумовна покірність імператорові. Найважчими гріхами вважалися (що дуже характерно для землеробського народу) пошкодження іригаційних споруд, дамб, а також надмірна жорстокість щодо тварин (про людей нічого не говориться!) та забруднення екскрементами священних місць.

Один з членів царської родини принц-регент Сьотоку-Тайсі в 604 р. створив «закон 17 статей», в якому було поєднано буддійські та конфуціанські впливи. В цьому документі він, зокрема, пробував стверджувати, що: «В державі немає двох государів ... всі урядові особи лише государеві слуги».

• Історики звертають увагу і на ст. 10 цього документа, в якій наголошується, що у кожної людини можуть бути свої думки і переконання, уявлення про правильне і мудре, хоча при цьому усе ж слід діяти, узгоджуючи свої дії з волею більшості. В цій тезі нібито сформульовано психологічний портрет японця.

Намагаючись зміцнити владу царського дому і усунути від влади Сога, Сьотоку-Тайсі пробував спертися на буддистське духовенство. Земельна власність буддистських монастирів (на 623 р. їх у країні, за даними хроніки Ніхонгі, налічувалося вже 46 і число це стрімко зростало) стала зразком феодальних відносин для майбутнього класу японських феодалів. До монастирів приписували земельні володіння та населених на цих угіддях селян, форми феодальної експлуатації селянства тим самим проходили своєрідне «обкаткування» у практиці монастирів.

У 645 р. під час прийому корейських послів змовники з числа членів «царського дому» (принц Наканое та представник давнього жрецького роду Накатомі Каматарі) напали на Сога Ірука, вбили його і відновили необмежену владу імператорів. На престол був возведений найстаріший представник «царського дому» (роду Сумерагі) Кару. Рік його воцаріння дістав назву «перший рік Тайка». Наступником престолу був проголошений Наканое, а Накатому Каматарі, який прийняв прізвище Фудзівара, дістав пост «двірцевого міністра». Переворот Тайка став спробою японської аристократії модернізувати державу, запозичивши феодальну організацію суспільства від материкового Китаю та Кореї. Введення надільної системи в Японії віднесено до VII ст. (кодекс Тайхорьо 701 р.). Вся земля в країні оголошувалася власністю держави, на чолі з імператором. Кожний селянський двір діставав у тимчасове користування орну землю, відповідно до чисельності сім'ї. Розмір наділу чоловіка дорівнював 2 танам (тан -0,12 га), жінка отримувала 2/3 цієї площі. Систематично, раз на 6 років, мали проводитися переділи землі в залежності від появи нових членів кожної сім'ї чи смерті старих. Крім того - теж за китайським зразком - за селянською сім'єю закріплювалися на правах приватної власності садибні і присадибні ділянки. Селяни, які дістали наділ, повинні були сплачувати державі податок зерном та продукцією домашніх ремесел, а також працювати на державних об'єктах - оборонних спорудах, будівництві доріг тощо. Іноді ця праця досягала 100 днів на рік. Залишення селянином наділу або відмова від наділення землею каралися - це завдавало шкоди інтересам держави. Кодекс Тайхорьо визнавав рабство. На кожного державного раба надавався такий же наділ, як і вільній особі, на раба приватного - дві третини наділу вільного. Сім'ї знаті, які володіли десятками і сотнями приватних рабів, опинялися у виграшному становищі. Ще більшу кількість рабів і, відповідно, земельних наділів мали буддистські храми. У VII-VIII ст. кількість рабів становила 10-15% шестимільйонного населення, але вже з початку наступного IX ст. їх стає усе менше, а у землеробстві їхня праця перестає застосовуватися зовсім.

Розміри наділу державних чиновників і воєначальників залежали від титулів або посад на імператорській службі, від 8 тйю (1 тйю = 10 тан = 1,2 га) для нижчих рангів до 80 тйю для принців першого рангу, урядові наділи від 6 тан до 40 тйю, а також наділи за особливі заслуги перед державою, наприклад, за участь у перевороті Тайка -до 250 тйю. Рангові і урядові наділи надавалися на час перебування у тому чи іншому ранзі або на посаді. Даровані наділи - пожиттєво, часами - на 1-3 покоління, а у окремих випадках - і навічно. Перетворення права користування у право володіння стало лише питанням часу. Крім землі, чиновнику чи особі високого рангу могли бути надані т. зв. приписані селяни (від 100 до 800 дворів особі високого рангу та від 300 до 8 тис. дворів - посадовій особі). Половина зернового податку цих селян йшла у державну казну, а друга половина, інші податі та робоча повинність селян залишалися в розпорядженні титулованої особи або чиновника.

Усі чиновники призначалися імператором відповідно до табеля про ранги. Члени імператорської родини та аристократи передавали свої титули у спадок. Як правило, феодальну аристократію становили нащадки родових старійшин, а також невелика кількість людей незнатного походження, які відзначилися на державній службі.

Весь цей порядок складався впродовж понад півстоліття і був завершений в 701 р. в зводі законів Тайхорьо.

Першою постійною столицею Японії було м. Нара, відбудоване в 710 р.

Історики обґрунтовано твердять про великий вплив, який здійснював на появу та формування японської феодальної держави приклад континентального Китаю та його феодальних держав.

Розвинутий феодалізм в Японії (X-XV ст.) був більшою мірою суто японським явищем, ніж запозиченням чийого б то не було історичного досвіду. Клас феодалів у цей час складається ніби з трьох груп: служила і придворна знать; посадові особи провінційних апаратів управління (губернатори та їх помічники); нижча знать - уродженці і жителі своєї провінції (нащадки тих родових старійшин, чийі предки не взяли свого часу участі в дворічній боротьбі за владу).

Імператорський дім був у черговий раз відсторонений від реальної влади. Перенесення імператорської столиці в Кіото у 794 р. було зовнішнім виявом посилення влади клану Фудзівара. Спочатку встановлювався порядок, за яким імператори повинні були брати собі дружин тільки з цього роду, далі - більше. В 858 р. Фудзівара присвоїли собі владу *регентів* (при неповнолітньому імператорі), а у 887 р. - верховного канцлера при повнолітньому монарху. Вихідці з роду Фудзівара в цей час заповнили собою весь центральний апарат, фактично заволодівши верховною владою.

2. Релігія

При регентах Фудзівара стрімко зростає значення буддизму в якості державної релігії. Не лише імператори, як це бувало в минулому, але й регенти та всі найпомітніші чиновники наприкінці життя ставали монахами, проте не випускали з своїх рук віжки управління. Центр адміністративного керівництва перемістився до буддистських монастирів, тим самим буддистське духовенство зосередило в своїх руках величезну владу. За монастирські посади йшла активна боротьба, причому клан Фудзівара пильно слідкував, щоб усі вищі релігійні посади в монастирських *сангхах* надавалися його членам. Зростало політичне і економічне значення буддистських монастирів, особливо тих, що належали найбільш впливовим і активним сектам, наприклад, Тендай з центральним монастирем на горі Хіей. Монастирі іноді не підкорялися наказам властей і вимагали для себе все нових привілеїв

Переділи землі, які мали проводитися кожні шість років, у цей час не робилися по 50-60 літ. Ті чиновники, які мали слідкувати за наділенням селян державною землею, найчастіше просто привласнювали ці землі. В X-XI ст. маєтки найкрупніших феодалів були не тільки звільнені від оподаткування, але й дістали численні імунітети: місцеві власті не мали права «входити на ці землі». У приватновласницьких помістях (*сьон*) зникла будь-яка різниця між рабом і селянином. Процес цей відбувався у двох напрямках - з одного боку, зростали повинності колись напіввільних селян, з другого - феодали «дарували свободу» рабам, аби запобігти їх втечі до іншого феодала, який зманював «свободою». Експлуатація при цьому залишалася майже незмінною. Як економічно збиткове, рабство було офіційно скасоване на поч. X ст.

У XI-XII ст. відбувається укрупнення помість. Для боротьби з по-встанцями-селянами власники починають формувати власні збройні загони, не особливо покладаючись на допомогу урядових військ. Вербувався часто усякий набір - збігли з державної служби солдати, селяни-втікачі тощо. Дружинник зобов'язувався вірою і правдою служити своєму феодалові, а феодал - годувати, зодягати і забезпечувати житлом свого дружинника. З часом дружинники почали отримувати від господаря певні земельні наділи. Так з'явився новий служилий клас *самураїв*, на службі не держави, а якого-небудь могутнього феодалського дому. Наприклад, на північному сході країни на початку XII ст. найвпливовішим був дім Мінамото.

Імператорський дім прагне, спираючись на монастирі, ослабити вплив Фудзівара. Ця епоха подолання Фудзівара розтягнулася на ціле століття - т. зв. епоха Інсей (1069-1167). Допомогу імператорській владі подавали і деякі феодалські родини, невдоволені засиллям Фудзівара. Їхні самурайські загони ставали активними учасниками політичної боротьби за безроздільну владу в державі. З 1156 по 1185 рр. політичну владу в країні утримував у своїх руках дім Тайра, чия опорою був південний захід країни. Проти Тайра виступив рід Мінамото з північного сходу. Перемога у цій боротьбі забезпечувалася кращою організацією власного самурайського війська Мінамото.

Скориставшись цим, воєначальник Йорітомо (з роду Мінамото) добився свого проголошення у 1192 р. верховним правителем держави з титулом «сьогун» (провідник, військовий вождь). *Сьогунам* доводилося вести постійну боротьбу з залишками впливу Фудзівара та столичною аристократією. Найзапеклішим бунтом столичної аристократії став заколот 1221 р., який сьогунам Мінамото вдалося придушити. Дружинники-самураї на службі у Мінамото відчутно збагатилися внаслідок цих перемог: так, після придушення заколоту 1221 р. переможці відібрали у переможених і розділили близько 3 тис. помість. Багато хто з цих дружинників пізніше перетворився на великих феодалів - *даймьо*. Зміцнили свої позиції і самураї, що перебували на службі у родини Ходзьо - головного васала Мінамото. Таким шляхом складалося дрібнопомісне дворянство (самурайство), яке володіло землями на основі дарчих грамот свого сюзерена. Пішли в минуле влада імператора і централізовано-адміністративне управління з монастирів, характерне для періоду регентства Фудзівара.

Пануючий клас феодалів, який оформився як військово-помісне дворянство (бусі, самурай), став також підґрунтям для нового державного апарату, на чолі якого стояв сьогун. Найбільш привілейовану групу становили т. зв. гокенін - самураї, що перебували у безпосередній васальній залежності від самого сьогуна. Це були нащадки тих дружинників, з якими Мінамото завоював владу в країні. Другу групу становили самураї, які походили від дружинників з маєтків столичної аристократії, монастирів та імператорського дому.

* Дзен-буддизм з його принципами і нормами значною мірою визначив кодекс самурайської честі, «шлях воїна» (бусідо). Мужність та вірність, загострене почуття достоїнства і честі воїна-рицаря (образу якої змивається кров'ю), культ самовбивства в ім'я честі і обов'язку (не лише хлопчики в школах, але й дівчатка з самурайських родин спеціально навчалися цьому мистецтву: хлопчики - робити *харакірі*, дівчатка - заколюватися кинджалом), філософія фаталізму в поєднанні з фанатичною відданістю своєму патрону, впевненість в тому, що славне ім'я загиблого на полі бою буде шануватися наступними поколіннями у віках - усе ці настанови увійшли в поняття *бусідо* і на довгі сторіччя визначили національний характер.

Японська релігія не містить європейського уявлення про рай як винагороду за достойне життя, тим самим моральні якості самурая не перебували у залежності з обіцянкою посмертного блаженства, якою стимулювалися, наприклад, європейські хрестоносці чи воїни ісламу. Винагородою мала бути лише висока пам'ять живих про загиблого. І ще одне. Різні цивілізації створили свої уявлення про найбільший успіх в житті. Багатство, слава, кар'єра освіченого чиновника (останнє - характерно для сусіднього з Японією Китаю), успіх у протилежній статі тощо - все це було несуттєвим в системі цінностей бусідо.

3. Особливості державного устрою

На чолі держави як глава військового уряду «бакуфу» (дослівно - «ставка») стояв сьогун. Але після смерті Мінамото Йорітомо (1199 р.) реальна влада перейшла до Ходзьо Токімаса, якому було надано титул «сіккен» (правитель). Цей титул і влада стали спадковими для родини Ходзьо.

Військово-феодалний стан установив свою владу над «народом» (бонге), в першу чергу селянами. Селяни жили на землях самураїв, обробляли ці землі, сплачуючи своїм панам натуральну ренту або відробляючи на умовах панщини. Розмір основної натуральної ренти коливався від 40 до 60% врожаю.

Двічі, у 1274 та 1282 рр., монгольські завойовники збирали могутні флоти для вторгнення в Японію. Острови були врятовані не лише мужністю своїх захисників-самураїв, але й самою природою. Могутні урагани («*камікадзе*» - вітер богів; так сторіччями потому, в роки Другої світової японці шанобливо будуть називати своїх добровільних льотчиків-смертників) руйнували флоти загарбників-монголів.

У 1333 р. південно-західні феодалні володарі під проводом родини Асікага виступили проти дому Ходзьо і тимчасово відновили владу імператора Годайго. Відсіч бунтарям дав Такаудзі, колишній васал Ходзьо. Такаудзі захопив Кіото, змусивши Годайго до втечі в місто Іосіно (на Південь країни), і посадовив на престол свого ставленика з імператорської династії. Сам він прийняв титул сьогуна (1335 р.). Тим самим з 1335 по 1392 рр. в Японії було дві столиці, два імператори і точилася невпинна боротьба між Півднем і Північчю. Війна завершилася об'єднанням країни під зверхністю нового роду сьогунів Асікага.

При сьогунах Асікага число *сеенів* поступово зменшувалося, самурайство, залежне від *даймьо*, розширювалося. Феодали постійно опинялися у залежності від лихварів, а держава регулярно оголошувала списання їх боргів з метою збереження могутності класу феодалів та їхнього привілейованого становища. З іншого боку, ремесло і торгівля заохочувалися, купці та ремісники користувалися різними пільгами, що відрізняло Японію від інших країн Далекого Сходу.

Розвиток країни в XIV - на початку XVI ст. визначався безкінечними битвами за владу між самурайськими арміями претендентів на посаду сьогуна. За цей час феодална власність на землю, що раніше перебувала в руках сьогуна, перейшла до рук великих князів - *даймьо* і середніх феодалів. Замість невеликих володінь, отримуваних від верховного сюзерена у вигляді лена, з'явилися величезні приватні землеволодіння, чії території охоплювали провінцію або й кілька провінцій. Тепер уже *даймьо* роздавали лени васалам-самураям, зобов'язуючи їх за це відбувати службу. Основною формою експлуатації селян стала рента продуктами, панщина зберігалася в обмеженому вигляді - для будівництва доріг і укріплень, але не обробітку землі феодала.

Зауважимо: водночас в Японії вперше вводиться ліцензування зовнішньої торгівлі. Експортно-імпортні операції з Китаєм приносили величезні прибутки (до 400%) і держава не могла зігнорувати це джерело доходу.

Поява вогнепальної зброї призвела до великих змін у військовій справі. Головну роль почали відігравати не вершники-самураї, а піхотинці, яких вербували з селян. Це відкривало широкі можливості для швидкого створення майже з нічого потужних армій - замість колишнього поступового нарощування чисельності самурайських загонів на службі феодала. Крім того, проникнення європейців в Південно-Східну Азію супроводжувалося колонізаторською політикою останніх. Феодално роздроблений Японії загрожувала участь перетворення на колонію якоїсь європейської держави. Третьою обставиною, яка визначала розвиток Японії в другій половині XVI ст. стало посилення феодалної експлуатації селян, масові втечі і повстання експлуатованих. У 1568-1582 рр. порівняно незначний феодал Ода Набунага виступив в ролі об'єднувача країни. Він усунув від влади останнього сьогуна з роду Асікага (1573 р.), розгромив кілька буддистських монастирів, які брали активну участь в міжусобній війні, і створив централізовану державу в північній частині Японії. Підтримку йому (особливо у боротьбі з селянськими виступами) надавало купецтво великих міст - адже об'єднання країни відповідало інтересам саме цього стану. Хоча Набунага був убитий одним зі своїх васалів, справу об'єднання країни завершив його соратник Тайотомі Хідейосі (1583-1598).

Хідейосі наказав забрати зброю у усіх селян (1588 р.), запровадив новий земельний кадастр (1589-1595), яким прикріпив селян до їх наділів. Після смерті Хідейосі в 1598 р. в ролі третього об'єднувача країни виступив один з його полководців - Токугава Ієясу. Розбивши своїх супротивників біля Секігахара в 1600 р., Токугава в 1603 р. прийняв титул сьогуна і зосередив у своїх руках управління всією державою. 17 найбільших міст були відібрані у феодалів і управлялися безпосередньо сьогуном. Була відновлена верховна власність держави на землю, але реалізація цього права у вигляді вилучення землі застосовувалася лише за державні злочини. Основний земельний фонд закріплювався за князями-даймьо (їх було понад 200). Такий феодал мав право суду і адміністративної влади у межах свого володіння над усіма підданими; він керував своїми васалами-самураями, яким надавав певне жалування. Даймьо могли мати свої збройні сили, збирати місцеві податки, але у всьому підпорядковувалися владі сьогуна. їм заборонялося вести внутрішні війни. Токугава підтримували японських ремісників і купців, натомість життя селянства було суворо регламентоване. Династія Токугава правила Японією до буржуазної революції 1867-1868 рр.

Трьома послідовними указами (1633, 1636 та 1639 рр.) третій сьогун Ієміцу заборонив японцям під загрозою смертної кари залишати межі своєї країни, а також будувати великі кораблі, придатні для далекого плавання. Іноземцям доступ в країну було закрито (виняток становив для голландців і китайців). З 1614 р. християнська релігія в Японії заборонялася. Заборонений також ввіз європейських (1630 р.) і навіть китайських книг.

* Цим влада намагалася боротися як з християнством, так і з ідеями послідовника Конфуція - Мен-цзи. Останній, зокрема, стверджував, що народ має право усунути государя, який негідно справляється зі своїми обов'язками. Існує красива легенда, що будь-який корабель, який плив до Японії з книгою Мен-цзи на борту, неодмінно гинув - боги не допускали в країну ідеологічну заразу.

Ізоляція країни, приборкання даймьо та сувора регламентація селянських повинностей сприяли стабілізації економічного життя і навіть деякому зростанню показників виробництва. Але згодом країні довелося розплачуватися за свою ізоляцію довготривалою відсталістю.

ЛЕКЦІЯ 6.

ТЕМА: Сполучені Штати Америки.

Навчальна мета: розкрити особливості розвитку державності і права США нового і новітнього часу.

Час: 160 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 40 хв.
2. 50 хв.
3. 50 хв.
4. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 3
2. 8
3. 14
4. 49
5. 57
6. 78

ПЛАН

1. США у міжвоєнний період.

2. «Новий курс» президента Рузвельта. XVIII, XIX, XX, XXI поправки до американської конституції.

3. США в післявоєнний період.

1. США у міжвоєнний період.

США вступили у першу світову війну в квітні 1917р., їхня армія брала участь у бойових діях лише з літа 1918 р., на завершальному етапі війни. Втрати склали близько 50 тис. чол. убитими та 230 тис. пораненими. За роки війни утричі зросла вартість американського експорту (з 2,4 млрд доларів до 7,9 млрд). США перетворилися на найбільшого у світі кредитора, на поч. 20-х років європейські держави були винні цій країні 11,1 млрд доларів. На цей час у США вироблялася половина світового видобутку вугілля, 3/5 світового виробництва чавуну і сталі, 2/3 видобутку нафти, 85% світового виробництва автомобілів.

Президент В. Вільсон (1912-1920) неодноразово звертався до Конгресу із закликами закріпити за робітниками право на організацію та на укладання колективного договору, визнати «непорушним» право робітників на страйк. Лише тоді, на думку Вільсона, можна було розраховувати на встановлення «класового співробітництва» між робітниками і підприємцями та добитися того, щоб «праця і капітал не були антагоністами, а рівноправними партнерами». Водночас президент вважав, що ці зміни в праві повинні відбуватися виключно еволюційним шляхом, а будь-які спроби революційного тиску на уряд мають придушуватися без коливань.

Закінчення війни означало скорочення військових замовлень та структурну перебудову економіки. Це породжувало труднощі, на які наймані працівники починали відповідати страйками і пікетами. Привид російської революції 1917 р. навис над Америкою. Федеральний уряд та власті штатів відповіли «полюванням на червоних»: переслідувалися ліві профспілки ІРС (Індустріальні робітники світу), лідери Соціалістичної партії Америки (СПА) позбавлялися депутатських мандатів в Конгресі (Віктор Бергер) та в законодавчих органах штатів.

Значно поживали свою діяльність *Ку-клукс-клан* та *Американський легіон* -товариство ветеранів війни, створене у 1917 р. з ініціативи реакційного офіцерства. Цікаво, що прийняття XVIII поправки до Конституції США (відомої як «сухий закон») в грудні 1917 р. проходило під прапором боротьби з більшовизмом. Аж до вступу у дію цієї поправки (після ратифікації конгресами штатів у січні 1920 р.) прихильники сухого закону таврували своїх опонентів як «большевиків» та «руйнівників цивілізації».

У серпні 1920 р. після ратифікації 3/4 штатів вступила у дію XIX поправка до Конституції США про надання виборчих прав жінкам. Прийняття цієї поправки вважається найбільшим досягненням демократичної адміністрації Вільсона, якому доводилося проводити в життя свій ліберальний курс в умовах жорсткого протистояння з республіканською більшістю Конгресу.

Перебудова промисловості на мирні рейки призвела до значного скорочення об'ємів промислового виробництва США - з червня 1920 р. по квітень 1921 р. воно зменшилося на 32 відсотки. Зросло безробіття - з 2,1 млн до 4,9 млн чол., доходи фермерів упали на 40%. Вказані причини зумовили перемогу на президентських виборах республіканського кандидата У. Гардінга. Республіканська партія мала також тверду більшість в обох палатах Конгресу. Нова адміністрація рішуче відмовилася від принципів державного регулювання економіки та виступила проти «зосередження надзвичайних повноважень та екстраординарної концентрації влади в руках федерального уряду».

На практиці це означало закриття створених в роки світової війни федеральних агентств для здійснення урядового контролю над найважливішими галузями економіки, розпродаж державного флоту за символічними цінами (понад 200 кораблів були продані за 430 тис. доларів, тобто суму, меншу за вартість побудови кожного з них), відмову від федеральних асигнувань на допомогу безробітним тощо. Цими заходами вдалося вдвічі скоротити державні витрати. Для активізації економіки в листопаді 1921 р. було суттєво знижено ставки податкового обкладання на монопольні прибутки (з 65 до 50%), в оренду нафтовидобувним монополіям за безцінь передавалися обширні нафтоносні райони.

Така політика республіканців в інтересах великого капіталу стимулювала самоорганізацію робітничого класу: зростала чисельність профспілок, проходили грандіозні страйки шахтарів та залізничників. Ще в 1919 р. зорганізувалися дві комуністичні партії, які у травні 1921 р. об'єдналися під проводом Ч. Рутенберга. На поч. 20-х років припадає і створення перших масових організацій кольорового населення. Найбільша з них, Національна асоціація сприяння прогресу кольорового населення (НАСПКН) налічувала не менше 100 тис. членів.

Президентські вибори 1924 р. дещо несподівано ознаменувалися відносним успіхом незалежного кандидата Р. Лафолетта, який зібрав 16,5 відсотків голосів виборців та переміг в одному зі штатів (Віскон-сін). Це свідчило про певну кризу звичної двопартійної системи. А переміг на цих виборах республіканець К. Кулідж.

промисловості становив лише 53,8% від рівня докризового 1929 р. Виплавка чавуну впала до рівня 1896 р. Національний дохід країни з 86,8 млрд доларів у 1929 р. скоротився в 1933 р. до 40,3 млрд, тобто більше, ніж удвічі. В 1933 р. в США налічувалося 12 830 тис. повністю безробітних, тобто 24,9% від усієї чисельності робочої сили. Повну зайнятість зберігали, за даними профспілки АФП, лише 10% робітників, решта працювала неповний робочий тиждень. Розорилися 897 тис. фермерських господарств (14,3% від загальної кількості). Агонія фінансової системи, крах сотень банків позбавили їх вкладників усіх багаторічних накопичень.

Якщо вдатися до не зовсім коректного порівняння, США в 1929-1933 рр. переживали щось подібне до українського колапсу економіки 90-х років. Лише у Нью-Йорку в 1931 р. було зафіксовано 2 тис. випадків голодної смерті.

Адміністрація Гувера намагалася вийти з кризи старими методами. Так, на вирішення проблеми безробіття до кін. 1932 р. було виділено лише 30 млн доларів, тобто аж по 2 долари на кожного безробітного. Країною прокотилася хвиля страйків. Активізувала свою діяльність донедавна хирлява компартія США. Урядові навіть довелося кидати проти демонстрантів регулярну армію (28 липня 1932 р.). В регіонах почали з'являтися місцеві партії на протиположний загальнонаціональним - демократичній і республіканській. Так, у Міннесоті на виборах 1930 р. губернатором був обраний лідер фермерсько-робітничої партії Міннесоти Ф. Олсон. Над країною, здавалося, нависла загроза *сепаратизму*.

На президентських виборах 1932 р. балотувалися, поруч з традиційними республіканцями і демократами, ще й лідер *Соціалістичної партії* Н. Томас (882 тис. голосів) та комуніст У. Фостер (103 тис.). А переміг на виборах демократ Ф. Рузвельт (22 810 тис.), його партія завоювала абсолютну більшість місць в обох палатах Конгресу.

2. «Новий курс» президента Рузвельта. XVIII, XIX, XX, XXI поправки до американської конституції

У листопаді 1933 р. США останніми серед великих держав визнали СРСР. Це було ще однією ознакою того, що в Білому Домі з'явилася адміністрація прагматиків, готова відмовитися від звичних догм зовнішньої і внутрішньої політики.

Перемога демократів в листопаді 1932 р. забезпечила прийняття в січні 1933 р. XX поправки до Конституції - т. зв. *lame-duck aman-dement*, тобто *поправки про невдах*. Якщо раніше новообраний президент приступав до виконання своїх обов'язків у березні наступного року, а конгресмен - аж у грудні (тобто через 13 місяців), то тепер термін суттєво скоротився - новообраний Конгрес розпочинав свою діяльність 3 січня, а президент - з 20. Необхідність якнайшвидшої ратифікації XX поправки конгресами штатів стала очевидною уже в 1933 р., коли збанкрутіла адміністрація Гувера продовжувала керувати країною аж до 4 березня, а новому складу Конгресу довелося чекати до грудня. І це за умов найглибшої кризи!

32-й президент США розпочав своє сходження на посаду 4 березня 1933 р. з сентенції: «єдине, перед чим ми повинні відчувати страх, - це сам страх». Президент оголосив про свій намір просити у надзвичайній сесії Конгресу повноважень, що їх можна порівняти з тими, «якими я був би наділений у випадку справжнього вторгнення зовнішнього ворога у нашу країну». Політика президента Рузвельта дістала назву «нового курсу» або (дослівно) «нової задачі карт». За короткий час було схвалено близько 70 законів.

Для початку було реформовано банківську систему - розділено депозитні та інвестиційні функції банків, загалом вводилося страхування банківських депозитів. Тим самим зводився бар'єр на шляху чисто спекулятивних банківських операцій. Золотий вміст долара був скорочений на 14%, до 35 доларів за унцію. *Девальвація* долара прискорила торговельний оборот, сприяла здешевленню кредитів під тиском держави (з 4,25 до 2,9%) річних).

16 червня 1933 р. *Законом про відбудову промисловості* впроваджувалися т. зв. *кодекси чесної конкуренції*, за дотриманням яких мала слідувати Федеральна торгова комісія. На дворічний випробувальний термін кодифіковані галузі виводилися з-під дії антитрестівського законодавства. Кодекси чесної конкуренції визначали обсяг виробництва, рівень заробітної плати, тривалість робочого дня, розподіл ринків між фірмами, мінімальну ціну готової продукції. По суті, уряд примусив *монополії* об'єднатися в *картелі*. За короткий час було укладено 557 основних та 189 додаткових кодексів у галузях, які охоплювали 95% усіх промислових робітників. На хвилі *кодифікацій* виникло близько 500 підприємницьких асоціацій. Правила гри для них санкціонував уряд.

Відмова приєднуватися до такої угоди тягнула за собою застосування *антимонопольного законодавства*.

12 травня 1933 р. був підписаний білл про допомогу фермерам, т. зв. ААА. Міністр сільського господарства отримував дві категорії повноважень. По-перше, за рахунок федерального бюджету він міг надавати преміальні виплати фермерам, які добровільно погоджувалися скорочувати об'єм виробництва своєї продукції. По-друге, міністр міг укладати ринкові або збутові угоди з підприємцями, зайнятими у переробці сільськогосподарської продукції, з метою регулювання бажаного рівня цін на неї. Федеральні земельні банки скоротили процент з іпотечної заборгованості та продовжили термін сплати боргу.

Закон від 1.03.1936 р. про збереження родючості ґрунтів та про квоти внутрішнього ринку продовжив курс на підтримання цін в сільському господарстві шляхом державного дотування скорочення виробництва тих культур, які «виснажують ґрунт» (зокрема, було переорано 10,5 млн акрів бавовни).

Адміністрація Рузвельта 12 травня 1933 р. схвалила закон про асигнування 500 млн доларів для надання допомоги безробітним. Загалом же на допомогу цій категорії населення Федеральна адміністрація з надання надзвичайної допомоги (ФЕРА) витратила понад 4 млрд доларів. Так, безробітну молодь з квітня 1933 р. почали добровільно вивозити на 6 місяців у лісові табори, де вона отримувала повне забезпечення з виплатою 30 доларів щомісячно, 25 з яких потрібно було переслати своїй сім'ї. Через табори пройшли 2 млн чол., у віці до 25 років. Левова частка допомоги - 3300 млн доларів спрямовувалася на організацію суспільних робіт. На об'єктах Адміністрації громадських робіт у січні 1934 р. трудилися 4,3 млн чол., а загалом через суспільні роботи перейшли 8,5 млн американців. З 1935 р. на вказані потреби витрачено ще 10,8 млрд доларів.

Була створена *система соціального страхування*. Серпневим законом 1935 р. передбачався соціальний захист (страхування) двох типів - по старості і на випадок безробіття. Фонди

створювалися за рахунок податку як на підприємців, так і на робітників (1 відсоток від фонду зарплати з доведенням до 3 відсотків у 1949 р.).

Реформи «нового курсу» заклали фундамент сучасного державного регулювання умов праці та взаємовідносин організованих робітників з підприємцями. 27 липня 1933 р. т. зв. «президентська угода по відновленню зайнятості» вводила 3 5-го динну тривалість робочого тижня, погодинний мінімум заробітної плати в 30 центів, а в понаднормові години - в 40 центів. Ці завоювання збереглися і після того, як Верховний Суд США в 1935-1936 рр. почав гарячково відміняти законодавство «нового курсу» під приводом його антиконституційності (так, уже 27 травня 1935 р. Верховний Суд визнав антиконституційним Закон про відбудову промисловості).

У червні 1938 р. Рузвельт підписав *Закон про справедливі умови праці*. Встановлювався мінімум оплати праці - 25 центів на годину з доведенням до 40 центів у 1945 р. Тривалість робочого тижня не обмежувалася, але вводилася півторакратна оплата понад норму спершу 44, далі - 42, а з жовтня 1940 р.- 40 годин на тиждень. У статуті про трудові відносини (Закон Вагнера), підписаному Рузвельтом 5 липня 1935 р., держава офіційно підтвердила права профспілок, включаючи *право на страйк*. Оголошувалася державна підтримка колективних переговорів та укладення колективних договорів, заборонялася дискримінація членів профспілок та створення альтернативних робітничих організацій, де б домінували підприємці.

«Новий курс» президента Рузвельта дозволив активізувати економіку, знизити напруження в американському суспільстві. Однак, практично відразу президент зіткнувся з опозиційними силами. Опонентами Рузвельта виступили створена в 1934 р. з ініціативи Дюпона та «Дженерал моторз» *Американська ліга свободи*, расистська Рада підприємців південних штатів та впливові фракції республіканської та власної демократичної партій. При перших ознаках відродження економіки опозиціонери поставили вимогу про зняття надзвичайних законів.

Окремі капіталісти відверто бойкотували федеральні закони. Так, Генрі Форд для боротьби з легально дозволеними профспілками створив приватні поліцейські сили чисельністю до 3,5 тис. чол. Усіх «підозрілих» з підприємств Форда виганяли без зайвих розмов.

Гостра боротьба в Конгресі розгорнулася в 1937 р. з питань подальшого стимулювання умов праці, білля Блека-Коннері про справедливі умови праці, законодавства проти судів Лінча тощо.

Вибори 1936 р. зберегли за Рузвельтом пост президента США, але дозволили республіканцям збільшити своє представництво в обох палатах Конгресу. Комісія із розслідування антиамериканської діяльності, створена в кін. 30-х років із задумом боротьби проти фашистських настроїв і тенденцій у внутрішньому житті США і очолена демократом М. Дайсом, несподівано стала рупором анти-рузвельтівських сил.

14 жовтня 1938 р. член комісії Томас пов'язав «новий курс» з програмою компартії. Близьких до Рузвельта політиків звинувачували в прихованому комунізмі. Після перемоги на виборах 1936 р. (27,8 млн голосів) Рузвельт, здавалось би, отримав новий імпульс для розвитку своєї політики державного регулювання економіки, однак майже не скористався наданою можливістю. Поразка рузвельтівського оточення на проміжних виборах 1938 р. збіглась з початком нової, щоправда, набагато менш дошкульної кризи в економіці. Тож не дивно, що в наступному щорічному (січень 1939 р.) посланні президента Конгресу не висувалося жодних реформ. У березні 1939 р. Рузвельт підтвердив, що жодних планів подальших реформ у нього немає. Президент не мав більше наміру дратувати своїх могутніх супротивників в умовах економічного спаду, що розпочався саме під час його президентства.

Підводячи підсумки щодо «нового курсу», зазначимо, що, безумовно, дії президента дещо зменшили напругу в американському суспільстві, викликану Великою депресією 1929-1933 рр. Але навіть в 1939 р. без врахування 2,5 млн чол., зайнятих на суспільних роботах, 58,5% працюючих чоловіків та 78,3% працюючих жінок отримували заробітну плату, меншу за 1000 доларів на рік. Якщо врахувати, що офіційний прожитковий мінімум для сім'ї з чотирьох чоловік становив, приблизно, 2,5 тис. доларів, то стає зрозумілим, що таке суспільство ще було важко назвати ситим і благополучним. Побічним свідченням кризового стану можна вважати широку популярність фашистських ідей та політиків фашистського типу (губернатор Луїзіани Х'ю Лонг), наявність десятків фашистських партій і груп (Американський легіон, Друзі нової Німеччини, Срібні сорочки, Вартові республіки, Американська націонал-соціалістська партія, Мобілізовані християни та ін.).

Надзвичайні заходи в сільському господарстві (одних свиней було знищено 6,5 млн голів - для підтримки рівня цін на свинину) не порятували 716 тис. ферм (10,5% від загальної кількості), що розорилися в 1935-1940 рр. Заборгованість фермерства в 1940 р. досягала 10 млрд доларів.

Дещо поліпшилося становище чорношкірого міського населення, в основному завдяки отримання допомоги по безробіттю. В той же час сільські негри і кольорові, особливо в південних штатах, продовжували залишатися абсолютно безправними. Річний дохід сім'ї сільських наймитів у штаті Міссісіпі не перевищував 26 (!) доларів.

Невирішеність багатьох проблем визнавав і сам президент Ф. Д. Рузвельт.

Подібно до Першої - Друга світова війна, практично, не зачепила територію США. Натомість основні політичні партнери і конкуренти Сполучених Штатів удруге за якихось тридцять років втратили значний відсоток національного багатства та людського потенціалу. В 1948 р. США виробляли 55,6% усієї продукції капіталістичного світу. Однак конверсія виробничої сфери призвела до певних ускладнень в економіці: скорочення військового виробництва, зниження зайнятості, інфляційних процесів і т. п.

У посланні Трумена Конгресу від 6 вересня 1945 р. була висунута широка програма (21 пункт) вирішення соціальних проблем. Зокрема, передбачалося розширити страхування по безробіттю, підвищити мінімум заробітної плати, прийняти закон про «повну зайнятість», розгорнути будівництво дешевого житла для малоімущих, боротися з найбільш відвертими виявами расизму тощо. По суті, це була спроба продовження «нового курсу» Рузвельта за нових, навіть більш сприятливих умов. Але Конгрес, в якому демократи мали в 1945-1946 рр. більшість, не прийняв жодного із запропонованих президентом-демократом законопроектів. Пояснення слід шукати в тому, що більшість конгресменів були ставлениками великих монополій, які зовсім не бажали ділитися власними прибутками з державою та населенням.

Наслідки протистояння президента і Конгресу обернулися певним згортанням соціальних програм, але не повним їх демонтажем. Тим самим повернення до «старих, добрих часів», тобто на рубіж 1929 р., не відбулося. Держава мусила реагувати на розгортання робітничих та фермерських виступів, викликаних післявоєнною кризою в економіці.

У лютому 1946 р. був прийнятий закон про зайнятість, який покладав на президента обов'язок щорічно інформувати Конгрес про стан економіки. Отримавши президентське послання, Конгрес мав розпочинати розробку щорічних рекомендацій для виправлення най-нагальніших економічних проблем. Цей закон став свідченням проникнення в економічну науку та господарську політику *кейнсіанства*, тобто учення про *державно-монополістичне регулювання* капіталістичної економіки засобами підтримки «ефективного попиту» та «максимальної зайнятості» населення за рахунок державних інвестицій.

17 листопада 1947 р. Трумен скликав спеціальну сесію Конгресу для розгляду двох питань: допомога Європі та антиінфляційна програма з 10 пунктів. Програма була торпедована спільними зусиллями конгресменів-республіканців та консервативного крила демократичної партії. Законодавці намагалися виправити становище в економіці за рахунок рецептів 20-х років. У 1947 р. двічі приймалися біллі щодо скорочення оподаткування. Результатом стало скорочення вже наступного року податкових надходжень на 4,8 млрд доларів, що обернулося бюджетним дефіцитом в 1,8 млрд.

Конфлікт законодавчої і виконавчої влади створив практично безвихідну ситуацію. Не бажаючи повністю скочуватися на позиції консервативної більшості Конгресу, президент Трумен водночас не зумів знайти спільну мову з профспілками. Вже у грудні 1945 р. АФП і КПП (найбільші американські профспілки) висловили своє невдоволення курсом президента в галузі внутрішньої політики. У 1946 р. Трумену довелося погрожувати надзвичайними заходами страйкуючим гірникам і залізничникам. Уже в перший день роботи Конгресу США (січень 1947 р.) було винесено на обговорення 11 (!) антиробітничих біллів.

23 червня 1947 р., після подолання президентського вето кваліфікованою більшістю Конгресу, був прийнятий Національний закон про відносини підприємців і робітників (*биль Тафта-Хартлі*). Згідно з цим законом, уже розпочатий у приватному секторі страйк, якщо він створював «національне надзвичайне становище», міг бути відкладений на 80 днів через звернення в суд. Профспілкам заборонялося робити внески у виборні фонди кандидатів на федеральні посади. Заборонялися будь-які неекономічні страйки, в т. ч. страйки солідарності, пікети страйкарів, боротьба з штрейкбрехерами тощо. Цікаво, що противник законопроекту президент Трумен сам використовував його найреакційнішу 206 статтю про заборону на 80 днів «надзвичайних страйків» аж 11 раз.

3. США в післявоєнний період

На внутрішню і зовнішню політику США післявоєнних років величезний вплив мала т. зв. «холодна війна», розпочата у 1946 р. Сполученими Штатами та їхніми союзниками проти комуністичного світу. Боротьба з світовим комунізмом поширювалася і на внутрішньополітичне життя США. Так, уже 9 стаття закону Тафта-Хартлі зобов'язувала профспілки подавати у міністерство праці заяви про те, що в їх керівництві немає комуністів і вони не пов'язані з організаціями, які підтримують комуністів. У випадку відмови зробити таку заяву профспілка позбавлялася усіх прав, а підприємець, в свою чергу, міг відмовитися від будь-яких переговорів з такою профспілкою.

19 січня 1949 р. в Нью-Йорку розпочався процес над 11 лідерами КП США за звинуваченням в тому, що їхня партія добивається насильного скинення уряду країни. Звшгувачувальний вирок був винесений на основі свідчень платних провокаторів. У 1951 р. цей вирок був схвалений Верховним Судом США. До 1955 р. проти комуністичної партії було проведено 18 процесів, через що більшість керівників цієї організації опинилися за ґратами.

21 березня 1947 р. уряд Трумена прийняв наказ № 9835 про перевірку лояльності державних службовців, формально для того, щоб «гарантувати права федеральних службовців та їх захист від необґрунтованих звинувачень у нелояльності». На практиці ж розгорнулося справжнє полювання на відьом.

Закон про внутрішню безпеку, прийнятий Конгресом 26 серпня 1950 р., дозволяв звільнення «неблагонадійних» за мотивами національної безпеки. Члени комуністичної партії підлягали обов'язковій реєстрації. їм заборонялося працювати в державній установі чи на оборонному підприємстві, звертатися за видачею закордонного паспорта тощо.

Окрім федерального законодавства, на 1950 р. у всіх штатах діяли свої власні закони проти «підривної діяльності», загальним числом понад 300. Так, в штаті Техас належність до комуністичної партії вважалася карним злочином, в 15 штатах компартію усунули від будь-якої участі у виборах. У 1954 р. конгрес під час маккартистсько-го «полювання на відьом» прийняв закон, який позбавляв усіх причетних до «антиамериканської діяльності» права на п'яту поправку - the privilege not to bear witness against himself- «привілею проти самозвинувачення», тобто права відмовлятися від надання показів проти самого себе.

40-50-ті роки в житті США ознаменувалися певним піднесенням в сфері боротьби кольорового населення країни за свої громадянські права. Повернення до мирної праці сотень тисяч демобілізованих темношкірих зумовило більшу організованість суспільного життя афроамериканців. Особливо напруженим було становище в негритянських гетто, де в 1950 р. проживали 4,5 млн чол. (в 27 найкрупніших містах США). Під тиском афроамериканських громадян Верховний Суд США змушений був визнати неконституційність расової сегрегації на суспільному транспорті та в житловому секторі. Так, 3 червня 1946 р. Верховний Суд США визнав «неконституційною» сегрегацію у громадських автобусах на Півдні. В травні 1948 р. Верховний Суд оголосив незаконними приватні обмежувальні договори, що дискримінували кольорових громадян при купівлі чи винаймі житла (тобто практику недопущення темношкірих мешканців у «білі» райони).

Проте, місцеві власті, не кажучи вже про приватний капітал, знаходили можливості для ігнорування цих декларативних рішень вищої судової інстанції. В багатьох штатах зберігалися різноманітні обмежувальні цензи для виборців (грамотності, осідлості, «добросесної поведінки» тощо). Навіть за неповними офіційними даними, в 11 південних штатах приблизно 4 млн негрів були позбавлені виборчих прав. Намагання вибороти ці права у кожному окремому випадку блокувалися білими расистами - звільнення з роботи, фізична розправа тощо.

На рубежі 50-60-х років змагання між двома соціальними системами, уособленими їх лідерами - США та СРСР, дійшло до кульмінаційної точки. Радянський Союз першим у світі створив АЕС та атомні криголами, запустив у жовтні 1957 р. у космос супутник, а у квітні 1961 р. - людину. Його економіка та соціальні програми перебували на піднесенні. У жовтні 1961 р. XXII з'їзд КПРС проголосив програму завершення побудови комуністичного суспільства вже у 1980 р. Це був виклик для США. Ситуацію загострювала *стагнація* в економіці Сполучених Штатів, національно-визвольні рухи в країнах Азії та Африки, Кубинська революція тощо.

Сполучені Штати відповіли на цей виклик програмою «нових рубежів», проголошеною президентом Дж. Ф. Кеннеді. На виборах 1960 р. цей 43-річний сенатор-демократ від штату Массачусетс переміг свого суперника Р. Ніксона з перевагою в 115 тис. голосів (у виборах брали

участь понад 68 млн виборців). Така розкладка, здавалося, не обіцяла спокійного життя президентів, обраного голосами незначної більшості. До того ж Кеннеді був першим президентом-католиком, тобто порушував неписану традицію, за якою вищі посади в державі завжди перебували в руках WASP (дослівно з англ.- «оса») -тобто White Anglo Saxon Protestant (білий, англосакс, протестант).

Втім, складна ситуація, у якій опинилася країна на початку 60-х років, диктувала посилення виконавчої влади та вимушене підпорядкування амбіцій конгресменів потребам пошуку виходів із кризи. Відразу ж після свого обрання Кеннеді писав: «Ми, наша нація, відчуваємо зараз нестаток більший, ніж нестаток в атомній, повітряній, фінансовій, промисловій, навіть в людській потузі,- це нестаток у потузі ідей». На перший план президентом були висунуті концепції «індустріального суспільства», які пов'язували перспективи розвитку капіталізму з науково-технічним прогресом. У галузі економіки нова адміністрація узяла курс на стимулювання основних факторів економічного росту: капіталовкладень, науково-технічного прогресу, освіти і кваліфікації робочої сили, рівня зайнятості. Досягалися поставлені цілі засобами державного регулювання: податковими скидками на побудову нових підприємств та на інші капіталовкладення, асигнуваннями на наукові дослідження і розробки тощо.

У галузі соціальної політики уже в 1961 р. адміністрація Кеннеді намагалася провести закони про федеральну допомогу середній та вищій школі (в країні налічувалося 3 млн неграмотних дорослих), про надання медичної допомоги престарілим, про зниження безробіття серед молоді, про охорону природи, але усі ці біллі були первісно провалені в Конгресі, оскільки здійснення масштабних федеральних програм вимагало величезних коштів. Це, передусім, призвело б до збільшення федеральних податків чи внутрішніх позик.

Пізніше, під впливом погіршення показників, Конгрес був змушений погодитися на пропонувані Білим Домом заходи - підвищення максимуму заробітної плати, тимчасове збільшення допомоги по безробіттю, допомогу найбіднішим фермерам, розширення будівництва житла тощо. Однак уже в січні 1963 р. Кеннеді запропонував Конгресу програму скорочення податків з корпорацій на загальну суму в 10 млрд доларів при одночасному заморожуванні витрат державного бюджету. Адміністрація Кеннеді, незважаючи на те, що саме підтримка профспілок забезпечила їй перемогу на виборах 1960 р., рішуче відмовилася виконати побажання керівництва об'єднаної АФП-КПП про скорочення робочого тижня до 35 годин та про перегляд антиробітничого законодавства.

Президент проводив дуже помірковану політику і в галузі забезпечення прав темношкірого населення, домагаючись перетворення «негритянської революції» в мирну і конструктивну». Зокрема, передбачалися заходи щодо забезпечення виборчих прав чорних, державні субсидії школам, які проводили десеґрацію, тощо. 19 червня 1963 р. (сота річниця підписання Декларації про звільнення чорношкірих рабів у штатах Конфедерації") Кеннеді вніс у Конгрес законопроект про громадянські права. Своїм вістрям цей білль був спрямований проти дискримінації темношкірих у галузі шкільної освіти, щодо виборчих прав та у сфері обслуговування. Влітку 1963 р. рухом за громадянські права прямо чи дотично були охоплені уже 50 млн чол. Лідери темношкірого населення попередили Конгрес про те, що у разі неприйняття законопроекту вони організують «масовий похід на Вашингтон» та інші акції протесту.

В 1964 р., уже після убивства Дж. Кеннеді в Далласі (осінь 1963 р.), Конгрес затвердив президентський законопроект.

Наступником застреленого за загадкових обставин Кеннеді став його віце-президент Л. Джонсон, переобраний у 1964 р. За його президентства США були втягнуті у війну у В'єтнамі. Загальна чисельність армії зросла з 2,5 млн до 3,6 млн чол. Тоді ж найвищого піднесення досягла негритянська революція 1955-1968 рр. Одночасно країна переживала бурхливий розвиток нових галузей промисловості, науки та техніки (ЕОМ, верстати з ЧПУ, космічна техніка). Загалом же друга половина 60-х років стала періодом економічного процвітання, що в кінцевому підсумку працювало на авторитет президентської влади.

8 січня 1964 р. в першому ж посланні про становище країни президент Л. Джонсон урочисто проголосив початок «війни з бідністю», що стало центральним пунктом т. зв. *Програми великого суспільства*. В 1964 р. в країні налічувалося 36,4 млн бідняків (близько 20% населення). Головна опора була зроблена на професійну підготовку і навчання, а також на працевлаштування підростаючого покоління, на видачу пільгових позик біднішим фермерам і сільськогосподарським працівникам. Велика увага приділялася місцевим програмам надання допомоги тим, хто її потребував, за рахунок підключення громадськості, об'єднаної в «агентства общинних дій».

Серед найбільш популярних соціальних програм, проведених адміністрацією Джонсона, слід назвати «Хед старт» (підготовка дітей бідняків до вступу до школи), «Апуорд баунд» (підготовка бідноти до вступу у коледж), «Медікейд» (часткова оплата медичних рахунків для отримувачів соціальної допомоги), закон 1964 р. про надання біднякам продовольчих купонів, які можна було обміняти в магазинах на найдешевші продукти харчування тощо. Однак навіть у 1968 р. в США, за офіційними підрахунками, продовжували недоїдати 10-14 млн чол.

Друга половина 60-х років ознаменувалася серією повстань у міських кварталах, населених негритянською біднотою. В 1964 р. відбулося 5 таких повстань, в 1967 р. - уже 230, а після убивства лідера темношкірих громадян Мартіна Лютера Кінга (квітень 1968 р.) - аж 202 протягом одного місяця. Влітку 1967 р. жертви зіткнень поліції з темношкірими прирівнювалися до втрат американської армії у В'єтнамі, де на той час уже йшла справжня війна.

Закон про громадянські права 19 червня 1964 р. забороняв дискримінацію при реєстрації виборців, расову та іншу дискримінацію в громадських місцях, ресторанах, кафе, кінотеатрах, спортивних спорудах, концертних залах тощо. Цей же закон зобов'язував міністерство юстиції порушувати судові справи при виявленні випадків сегрегації в школах. Половинчатість закону проявилася в тому, що він не поширювався на вибори місцевих органів влади. Зі сфери його дії вилучалися перукарні, магазини роздрібної торгівлі, бари, кегельбани тощо. Заборона дискримінації при прийомі на роботу не поширювалася на членів компартії.

Закон про виборчі права 6 серпня 1965 р. заборонив дискримінаційну практику т. зв. перевірки грамотності виборців, увів федеральний контроль за реєстрацією виборців та ходом виборів на місцях. Щоправда, поширювався він лише на ті штати, де у 1964 р. участь у виборах узяли менше 50% виборців (6-7 штатів). Закон 1968 р. заборонив дискримінацію за ознакою раси чи національного походження при продажу чи здачі у винайм житла особам з різним кольором шкіри. Темношкіре населення отримало змогу перебиратися з гетто у більш престижні райони, звісно, за умови фінансової спроможності.

На виборах 1968 р. перемогли республіканці. Характерно, що 13,53% виборців голосували за представника «третьої сили» - лідера Американської незалежної партії білого расиста Дж. Уоллеса. Новообраний президент-республіканець Р. Ніксон був змушений співпрацювати з Конгресом, де більшість становили демократи. Управління економікою нова адміністрація здійснювала засобами податкової та кредитно-грошової політики. Влітку 1971 р. довелося без погодження з Конгресом розпочати серію надзвичайних заходів по врятуванню долара від обвальної інфляції. Було надано податкові пільги компаніям і населенню, введено державний контроль над цінами, скасовано акцизний податок на продаж автомобілів тощо.

Війна у В'єтнамі і пов'язана з нею кампанія протестів викликали відповідні зміни у законодавстві. Якщо у 1969 р. з метою збити хвилю антипризовного руху вводилася лотерейна система призову в армію при одночасному скасуванні відстрочок студентам (своєрідна поступка вимогам «соціальної справедливості»), то вже у 1973 р. військовий призов було скасовано. Армія почала комплектуватися виключно на контрактній основі. Її чисельність скоротилася з 3548 тис. до 2100 тис. чол. В листопаді 1975 р. Конгрес утвердив закон, що обмежив право президента посилати американські війська за кордон для ведення військових дій.

Вибори 1972 р. підтвердили закріплення в політичній традиції США цікавого явища, яке дістало назву «розділеного правління». Президент-республіканець Ніксон знову мусив уживатися з демократичним Сенатом (57 демократів проти 43 республіканців) та Конгресом (243 і 192, відповідно). І серед губернаторів штатів демократи мали відчутну перевагу - 31 проти 19. Тим самим рядовий виборець ніби намагався уберегти себе від крайнощів партійної політики, коли главу виконавчої влади має, за задумом, врівноважувати іншопартійний законодавчий корпус. Для порівняння, в 1999 р. президент-демократ Б. Клінтон співіснував з республіканською більшістю Сенату (55 проти 45) та Конгресу (220 проти 215).

У ніч на 17 червня 1972 р. в приміщенні національного комітету демократичної партії поліцією були затримані 5 зломщиків, в т. ч. Дж. Маккорд, координатор з питань безпеки Комітету по переобранню президента Р. Ніксона. Спроби перекласти вину на безпосередніх виконавців злому виявилися безуспішними. В результаті розслідування, здійсненого спеціальною комісією Конгресу, виплили на світло факти таємних оборудок Ніксона та його адміністрації: незаконного фінансування партії монополіями, провокаційних публікацій в пресі завідомих фальшивок тощо.

В результаті скандалу, що дістав назву «Уотергейт» (будівля готелю, де розміщувався національний комітет демократичної партії) президент Ніксон опинився під вогнем нищівної критики. В серпні 1973 р. розпочалося судове розслідування уже проти віце-президента Спіро

Агню, звинуваченого у хабарництві, вимаганні та несплаті податків. 10 жовтня 1973 р. суд засудив віце-президента до трьох років умовно та до штрафу 10 тис. доларів. Агню був змушений подати у відставку (перший прецедент такого роду в історії США). Віце-президентом став Дж. Форд, який до того був лідером республіканської меншості в Конгресі.

27 липня 1974 р. президент Ніксон був підданий суду імпідменту за трьома статтями звинувачення: 1. Спротив здійсненню правосуддя в «уотергейтській справі». 2. Зловживання президентською владою. 3. Неповага до Конгресу, що знайшло свій вияв у відмові видати магнітофонні записи розмов президента (18 хвилин стертого запису). Не чекаючи офіційного вироку, президент «добровільно» пішов у відставку. Дж. Форд автоматично став президентом (що теж було першим прецедентом такого роду).

Вибори 1976 р. принесли перемогу кандидату від демократичної партії Дж. Картеру. На гребені скандалу демократи виграли і вибори до обох палат Конгресу, що означало перерву (загалом дуже коротку) у практиці «розділеного правління».

Картер увійшов в історію як президент-популіст: просив називати себе в офіційних документах «Джиммі» (скорочено від Джеймс), відвідував будинки простих американців і дзвонив їм по телефону тощо. Намагався скоротити державні витрати і досягнути балансу прибутків та витрат. В 1978 р. оприлюднив антиінфляційну програму «добровільних обмежень», суть якої зводилася до взаємної відмови - виробників від підвищення цін, а профспілок - від боротьби за підвищення заробітної плати. Надто видаткові економічні програми, які уже пройшли схвалення у Конгресі, адміністрація президента намагалася блокувати накладенням вето. Економічний спад, що розпочався у 1979 р., приніс рекордні темпи інфляції (18,2% у розрахунку на рік на січень 1980 р.).

Президент Картер пішов у відставку зі своєї посади з найнижчим за всю історію країни в ХХ ст. політичним рейтингом. Антиінфляційна програма президента зустріла різку критику профспілок. Намагання провести в Конгресі спеціальну поправку про рівні права для жінок - безпрограшний крок, задуманий для підняття й утвердження іміджу президента, - продемонстрував лише неузгодженість дій президента-демократа з демократичною більшістю Конгресу.

На день виборів у 1980 р. безробіття підскочило до 7,5%, рівень інфляції склав 10%, а реальна заробітна плата скоротилася на 3%. В результаті, кандидат республіканців Р. Рейган переміг Картера у 44 штатах з 50. Уперше з 1952 р. республіканська партія добилася одночасного контролю над федеральною виконавчою (президент) і законодавчою (одна з палат Конгресу-сенат) владами. Наступне десятиріччя (до 1988 р.) в житті США стало періодом т. зв. «рейганоміки», продовженої в 1988-1992 рр. республіканцем-наступником Р. Рейгана - Джорджем Бушем.

Для того, щоб зрозуміти суть цієї політики, слід коротко розглянути внутрішнє становище, в якому опинилася країна на рубежі 80-х років. Здійснення розрекламованої програми боротьби з бідністю та пов'язаних соціальних програм принесло певні плоди. Середня тривалість життя американців перевищила 70 років. Практично усім категоріям населення стала доступна освіта, включаючи вищу, медична допомога, пристойне житло тощо. Водночас, склався цілий прошарок громадян, який звик існувати на соціальну допомогу. Межею бідності була визнана планка доходу 14 тис. доларів у рік на сім'ю з 4 чоловік.

З меншим рівнем доходів можна було претендувати на безплатні талони на харчування, на дешеве комунальне житло та інші соціальні пільги і виплати. Створюючи малозахищеним верствам населення цейміні-мум, вищий (20 млн чол.) та середньомайновий (125-140 млн чол.) класи страхували себе від повторення погромів 60-х років в чорношкірих гетто та кварталах бідноти.

Це явище мало і зворотний бік. Склалися цілі династії і території «нових бідних», які навіть не намагалися шукати будь-яку роботу. Утримання цих соціальних паразитів оберталось посиленням податкового пресу на мільйони працюючих громадян. Рейган запропонував суттєво зменшити податки на всі категорії населення, одночасно скорочуючи соціальні програми та терміни надання допомоги конкретним користувачам цих програм. Вигіднішим стало «заробляти» гроші, що обкладалось меншими ніж, раніше податками, а не очікувати соціальних виплат. У результаті, в 1987-1993 рр. середній дохід громадянина США зріс з 13 992 до 16366 доларів на рік, причому найбільше виграв т. зв. «середній клас». Натомість прямі соціальні виплати біднішим категоріям скоротилися, хоча при цьому навчальні програми майже не згорнулися. Бідним ніби «давали вудочку замість риби». В середині 90-х років національний дохід США перевищував 5

трлн. доларів, мінімальна заробітна плата становила 4,4 долара на годину, середня оплата в промисловості - 17,2 долара на годину (четвертий у світі показник).

Як не дивно, президентські вибори 1992 р., а згодом і 1996 р., республіканці програли. Поразку Дж. Буша в 1992 р. політологи пояснювали його особистою непривабливістю, зумовленою надмірною «правильністю» в очах виборців. Ветеран Другої світової війни, чудовий сім'янин, здавалося б, виграно виділявся на фоні надто молодого Б. Клінтона. Останнього звинувачували в тому, що свого часу він «відкосив» від В'єтнаму, а під час навчання в Оксфордському університеті студента Клінтона упіймали на курінні маріхуани. В заслугу Бушу ставилося й успішне завершення «холодної війни» з СРСР та його сателітами. Однак Клінтон зумів дещо несподівано перемогти, як вважають, за рахунок більшої особистої привабливості. Сите суспільство «дозволило» собі вибирати не між програмами, а між особистостями своїх майбутніх керівників (теж політична «новинка», що виявилася можливою лише за умов, що США стали нарешті єдиною у світі наддержавою).

Вибори 1996 р. проходили в атмосфері перетворення США в унікальний за всю історію людства центр сили - раніше світ постійно був як мінімум біполярним. Рейтингу президента Б. Клінтона майже не пошкодили навіть численні сексуальні скандали, зокрема з Монікою Левінскі. На проміжних виборах у листопаді 1998 р. партія президента (демократична) навіть збільшила своє представництво в Конгресі на 8 чол. (до 215 з 435). Незважаючи на в цілому поблажливе ставлення американського суспільства до сексуальних забавок президента, республіканці палали бажанням порахуватися за «уотергейтський скандал». Прокурор К. Стар витратив загалом близько 45 млн доларів на «незалежне розслідування», що мало призвести до імпічменту.

У післявоєнний період Конституція США поповнилася кількома поправками. XXII у 1951 р. заборонила обрання на посаду президента більш ніж на два терміни. XXIII у 1961 р. надавала право участі у виборах президента і Конгресу громадянам столичного округу Колумбія. XXIV поправка (ратифікована 23.01.1969 р.) встановила неможливість позбавлення виборчих прав громадян внаслідок несплати виборчого чи будь-якого іншого податку. XXV (10 лютого 1967 р.) встановлювала черговість заміщення посад президента та віце-президента у разі неможливості виконання ними своїх посадових обов'язків. XXVI (1 січня 1971 р.) проголосила неможливість позбавлення чи обмеження права голосу дієздатних громадян, старших за 18 років, під будь-яким приводом. В 1959 р. останнім на сьогодні штатом стали Гавані. На черзі прийняття до складу США Пуерто-Ріко, більшість населення якого підтримують цю ідею. Найбільш імовірною наступною поправкою мала б стати заборона вільного продажу вогнепальної зброї.

ЛЕКЦІЯ 7.

ТЕМА: Великобританія.

Навчальна мета: розкрити особливості розвитку державності і права Великобританії нового і новітнього часу.

Час: 160 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 50 хв.
2. 50 хв.
3. 40 хв.
4. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 20
2. 31
3. 49
4. 51
5. 58
6. 59
7. 60
8. 78

ПЛАН

1. Виборчі реформи 1918 та 1928 рр. у Великобританії. Делеговане законодавство.
2. Еволюція двопартійної системи. Лейбористська націоналізація.
3. Політика консервативних кабінетів М. Тетчер та Дж. Мейджора. Т. Блер.

1. Виборчі реформи 1918 та 1928 рр. у Великобританії. Делеговане законодавство

Завершення Першої світової війни принесло Великобританії розширення її колоніальної імперії, репарації з переможеної Німеччини, усунення в особі Німеччини найважливішого європейського конкурента. Після війни Великобританія впевнено посідає друге місце в світовому економічному змаганні, відразу ж за Сполученими Штатами Америки. Разом з тим демілітаризація економіки, зовнішній борг, воєнні втрати зумовили ту обставину, що в 1924 р. обсяг промислового виробництва країни становив 90% від довоєнного 1913 р. Значно скоротився експорт. Різко збільшилися втрати робочого часу внаслідок страйків та інших акцій протесту (35 млн робочих днів у 1919 р. проти 2,5 млн у 1917 р.). Загострення протистояння між працею і капіталом потягнуло за собою посилення позицій лейбористської партії.

Останнім ліберальним прем'єр-міністром Англії був Ллойд-Джордж (1916-1921), після чого звичне протистояння між лібералами і консерваторами змінюється політичною конкуренцією між консерваторами і лейбористами. В 1923 р. уперше був сформований лейбористський уряд Д. Макдональда, щоправда, прийшов він до влади лише через те, що консерватори потерпіли поразку на дострокових виборах (258 місць замість 344 в 1921 р.). Якщо взяти до уваги, що лейбористи мали в палаті общин лише 191 місце (майже стільки ж мали ліберали - 159), то стане зрозумілим, що партія трималася при владі лише з милості своїх суперників. Лейбористи ввели допомогу по безробіттю, 7-го-динний робочий день для гірняків, знизили акцизи на цукор і чай. їх кабінет провів через парламент дипломатичне визнання СРСР.

У листопаді 1924 р. кабінет Макдональда пішов у відставку, по суті добровільно, використавши незначний привід для свого самоусунення. Як пояснював экс-прем'єр: «Ми були в уряді, але не при владі». Наступний кабінет консерватора С. Болдуїна протримався 5 років. Консерваторам вдалося перемогти найпотужніший в історії країни страйк 3 млн армії шахтарів (травень - грудень 1926 р.). Як наслідок, Закон 1927 р. забороняв загальні страйки під загрозою судового переслідування.

У вересні того ж року була створена *Національна промислова рада* (НПР), що об'єднувала представників Генеральної ради тред-юніонів та підприємців. Примусове примирення робітників з підприємцями дістало назву політики *мондизму* від прізвища А. Монді, лідера групи промисловців, ініціатора створення НПР. У 1929-1931 рр. при владі перебував другий лейбористський уряд Макдональда, в основному бездіяльний.

Найважливішими змінами в державотворенні цього періоду слід вважати виборчі реформи 1918 та 1928 рр. плюс посилення ролі уряду, присвоєння ним ряду функцій, які традиційно вважалися прерогативою парламенту. Виборча реформа 1918 р. вводила загальне виборче право для чоловіків віком від 21 року. Жінки отримували право голосу з 30 років за умови наявності річного доходу, не меншого за 5 фунтів стерлінгів. Причому право голосу надавалося навіть тим жінкам, які не мали самостійних джерел фінансування, але були заможними за чоловіками з доходом 5 ф. ст. (50 крб. золотом у цінах того часу). Число виборців зросло з 8 млн до 21 млн чол. Була проведена реформа виборчих округів - вони стали рівними, по 70 тис. виборців у кожному. В такому окрузі обирався лише один депутат до палати общин, а не 1-2-3, як це було раніше. В 1928 р. жіноче виборче право перестало відрізнятися від чоловічого, це принесло ще 4-5 млн додаткових виборців.

Єдиний ценз, який ще зберігався, - це ценз осідлості у 3 місяці. Посилення ролі уряду у внутрішньополітичному житті було закріплено не лише психологічно, у традиції, але й законодавчо. Так, у 1920 р. був прийнятий Закон про надзвичайні повноваження уряду, який дозволяв виконавчій владі оголошувати надзвичайний стан в країні, здійснювати арешти, оминаючи звичну процедуру, провадити довільні обшуки, вводити попередню цензуру. З часу прийняття Habeas Corpus Act (травень 1679 р.) скасовувати гарантії прав особи міг лише парламент своїм особливим рішенням у кожному конкретному випадку. Уперше Закон 1920 р. був застосований проти загального шахтарського страйку, коли було заарештовано 6 тис. чоловік. З 1933 р. були розширені права поліції на проведення обшуків, в 1935 р. вона отримала право розганяти будь-який політичний мітинг, вдиратися в приватне житло для «припинення безпорядків».

Уряд активно втручається в законодавчу діяльність, пропонуючи депутатам власні законопроекти для наступного затвердження їх парламентом. А. Дженнінгс, відомий юрист першої половини ХХ ст., навіть стверджував: «Функції парламенту - не управляти, а критикувати. Його критицизм спрямований не так на фундаментальну зміну урядової політики, як на виховання суспільної думки». Як не дивно, така переоцінка цінностей не викликає опору самих депутатів.

У міжвоєнний період надзвичайного поширення набуває практика т. зв. делегованого законодавства, тобто наступного видання урядового акта за дорученням парламенту. Як правило, таке розв'язання рук уряду веде до появи абсолютно самостійного документа, часто далекого від побажань депутатів щодо його конкретного змісту. На один прийнятий парламентом акт припадає 15-20 урядових розпоряджень, що мають силу закону. Підраховано, що у 1920-1937 рр. парламент річно приймає до 70 статутів, урядові органи видають їх приблизно у 20 раз більше. Тим самим де-факто уряд додав сам собі до виконавчої влади законодавчу, а, враховуючи Закон 1920 р., частково - і судову владу.

Стрімко зріс державний апарат. Якщо у 1914 р. Англія мала 21 міністерство, то у 1924 р. - 35. До речі, цей процес особливо пришвидчився за роки Другої світової війни, коли на додаток до вже існуючих з'явилися міністерства інформації, економічної війни, паливної й енергетичної промисловості, цивільної авіації тощо. Чиновницький апарат економічних міністерств поповнюється вихідцями з буржуазії, значно менше ця тенденція поширюється на армію та зовнішньополітичне відомство.

Відбуваються зміни у стосунках з домініонами, що веде до переродження колишньої Британської імперії. В 1926 р. Австралія ставить вимогу про призначення губернаторів штатів урядами самих штатів з числа місцевих громадян. Того ж року Канада самовільно встановлює дипломатичні відносини з США, ставлячи решту суб'єктів Британської імперії перед доконаним фактом. Намагаючись згладити виникаючі протиріччя між метрополією і домініонами, запобігти розпаду імперії, міністр у справах колоній Емері висунув гасло: «Співдружності заради спільної експлуатації колоній». Домініони прийняли активну участь у виробленні нового документа, що встановлював принципи їх взаємовідносин з Лондоном. 11 грудня 1931 р. парламент Великобританії схвалює Вестмінстерський акт, згідно з яким на майбутнє генерал-губернатор домініону почав призначатися з місцевих уродженців.

Хоча саме призначення виходило від англійської корони, губернатор був зобов'язаний дотримуватися рекомендацій уряду домініону. По суті, його функції зводяться до

представницьких, губернатора становище аналогічне становищу англійського монарха в його власній державі. Домініони «суть автономні одиниці Британської імперії», рівні за статусом, в жодному випадку не підпорядковані одна одній у будь-якому розумінні в їх внутрішніх та міжнародних справах, хоча й об'єднані спільним підданством і вільно об'єднані як члени *Британської співдружності націй*.

Вестмінстерський акт 1931 р. скасовував дію Акта про дійсність колоніальних законів 1865 р. Парламенти домініонів отримали права відмінити будь-який акт британського уряду, навіть спеціально прийнятий для цього домініону. Основною з'єднувальною ланкою метрополії з домініонами стало спільне громадянство Британської співдружності націй (British Commonwealth). Кожний домініон самостійно визначає умови набуття громадянства домініону, але громадянин домініону є одночасно громадянином Співдружності. Тим самим австралієць має у Канаді чи Англії ті ж права, що й місцевий підданий, і навпаки. Щорічно скликалися імперські конференції. В домініони призначалися послы Великобританії, що іменувалися високими комісарами.

За договором 1921 р. Англія визнала державну самостійність Ірландії в межах Об'єднаного Королівства (за винятком Ольстеру). Ірландія у 1937 р. офіційно відмовилася від статусу домініону. Нова конституція проголосила її республікою. Такий цивілізований розвід теж був ознакою часу.

2. Еволюція двопартійної системи. Лейбористська націоналізація.

3 червня 1940 р. по червень 1941 р. Великобританія фактично наодинці протистояла Гітлеру, в чиєму розпорядженні опинилися ресурси практично усієї Європи. 16 липня 1940 р. фашистський диктатор підписав директиву «Морський лев» (вторгнення на Британські острови), а 15 серпня відбувся перший масований наліт гітлерівських «Люфтваффе» на Англію. 7 вересня 625 бомбардувальників бомбили Лондон. Як відомо, вторгнення сухопутних сил так і не відбулося. Однак навіть після 22 червня 1941 р. становище Англії залишалося винятково складним. Для мобілізації усіх ресурсів уряд консерватора У. Черчілля узяв під *державний контроль виробництво і розподіл 75% вироблюваної в Англії продукції та 90% фінансових ресурсів країни*.

Державне регулювання економіки визнавалося населенням як цілком необхідне і єдино вірне в умовах війни. Успіхи СРСР у боротьбі з фашистським агресором пробуджували у рядових англійців симпатії до соціалізму. Уже в 1942 р. Черчілль був вимушений зважати на можливість падіння свого кабінету і заміни його прорадянським урядом Стаффорда Кріппса, лівого лейбориста, колишнього посла Англії в СРСР.

У травні 1942 р. Великобританія підписала з СРСР договір про дружбу і взаємодопомогу. В роки війни фактор симпатій населення до свого східного союзника змушував переконаного антикомуніста Черчілля йти на усе нові поступки СРСР, зокрема в питаннях післявоєнних кордонів у Східній Європі. Влітку 1945 р., саме під час роботи Потсдамської конференції країн-переможниць, в Англії відбулися парламентські вибори. Мало хто, включаючи Трумена і Сталіна, сумнівався в їх формальному характері. Перемога Черчілля була, здавалось би, запланована. Однак на продовження переговорів прибув уже новий прем'єр - К. Еттлі, лейборист. Із загального числа 640 депутатських місць його партія здобула 393 і сформувала стійкий уряд, який протримався до 1951 р.

Третє (після двох міжвоєнних) перебування лейбористів при владі ознаменувалося здійсненням масштабної *націоналізації промисловості і фінансової сфери*. Держава націоналізувала Англійський банк, вугільну і газову промисловість, енергетику, цивільну авіацію, залізничний транспорт. Дещо пізніше, уже в 50-х роках, було націоналізовано сталеливарну промисловість і, тим самим, доведено частку державного сектора в промисловому виробництві країни до 20%.

Зі сторони це виглядало як спроба переходу до «соціалізму» мирним шляхом, через викуп промислових та транспортних підприємств, а також фінансових структур у попередніх приватних власників. Причому самі власники не виявляли найменшого занепокоєння. Викупувалися ті галузі, які вимагали значних постійних капіталовкладень, а приносили далеко не найвищий дохід (прикладом може служити вуглевидобування, яке сьогодні у всьому світі збиткове і перебуває на державних дотаціях). Капіталісти, отримуючи високу компенсацію, як правило, вкладали отримані кошти у розвиток тих галузей, де прогнозований прибуток очікувався вищим, - у новітні технології, у виробництво побутової телерадіотехніки, модного одягу чи навіть у шоу-бізнес. Це дозволяло створювати нові робочі місця, а отже, зменшувати безробіття.

Найбільш організовані загони робітничого класу (ті ж шахтарі) раптом опинилися ніби поза класовою боротьбою - тепер вони працювали не на капіталіста-експлуататора (чим завжди залякували пролетаріат марксистки), а на державу (як це було в СРСР та інших «соціалістичних» країнах). Отже, різко скорочувалася кількість страйків та інших акцій протесту, а також економічні втрати від таких акцій.

Зосередивши в своїх руках 30-40 відсотків національного доходу, держава була вимушена різко збільшити чисельність управлінських структур. Зокрема, з'явилися нові міністерства - праці, постачання, енергетики тощо. Відповідно виросла армія чиновників - у шість разів за період з 1914 по 1954 рр. Кошти на викуп підприємств та утримання розбухлого чиновницького апарату держава мусила вишукувати шляхом різкого збільшення податкового тиску на усі категорії населення, включаючи пролетаріат. У лейбористській Англії робітники опинилися у великому програші. їхня заробітна плата була заморожена, а ріст податків (на націоналізацію) та інфляція призвели до того, що фактичні доходи робітників у 1951 р. скоротилися на 20 відсотків порівняно з періодом, коли при владі перебували консерватори.

На виборах 1951 р. перемогли консерватори, після чого обидві провідні політичні партії поперемінно перемагали на виборах 50-70-х років. Програма лейбористської націоналізації, активно розпочата у другій половині 40-х років, була спершу згорнута, а згодом, уже за прем'єрства М. Тетчер, розпочалася денационалізація.

Цікаво, що подібний феномен пережили більшою чи меншою мірою й інші європейські країни, зокрема Франція, Португалія (після т. зв. «революції гвоздик») тощо. Держава, здійснюючи націоналізацію промисловості, несподівано замість очікуваних прибутків починала зазнавати збитків, протягом лічених років втрачалися позиції на світовому ринку продукції націоналізованих галузей. Так, Англія в 70-х роках ввозила 50% автомобілів, майже 80% холодильників, 70% ЕОМ тощо. Середньо-душові доходи населення вперше за останні сотні років упали нижче від середньоєвропейських.

Причин було три. По-перше, капіталісти тих країн, де уряди надто ревно починали націоналізацію, намагалися не ризикувати і починали вивозити капітал туди, де їх власності поки що нічого не загрожувало. По-друге, високі прямі та непрямі податки не стимулювали розвиток виробництва і споживання всередині самої країни, відбивалися на рівні зайнятості. Нарешті, по-третє, державний сектор капіталістичної економіки не витримував конкуренції з приватним. Ситуація в мініатюрі нагадувала світове змагання двох систем - капіталістичної і соціалістичної. Державним підприємством управляє чиновник, чие го ловне завдання - зберегти посаду. Приватним - менеджер, чий репутація і доходи прямо залежать від успіху і прибутку. Прорахунки капіталістичного підприємства, його розорення ведуть до поглинання банкрута більш конкурентоспроможною фірмою з ефективнішим управлінням. Втрати державного лягають тягарем на державний бюджет. Стимулювання праці робітника також суттєво відрізняється, причому це стосується як позитивних (преміювання, службовий ріст тощо), так і негативних (загроза безробіття, зниження заробітної плати, неповний робочий день) стимулів.

У перші роки після націоналізації ця різниця, за інерцією, ще незначна, але згодом, коли вимагається модернізація матеріальної бази, часткове чи повне перепрофілювання виробництва, пошук нових джерел сировини та ринків збуту тощо, ситуація починає відрізнятися уже кардинально.

Консервативні уряди, зокрема в 1971-1974 рр., намагалися стримувати вказану загрозливу тенденцію втрати світових позицій колишньої «майстерні світу» з допомогою паліативів. Так, у 1971 р. був прийнятий закон про обов'язкову реєстрацію профспілок, заборону політичних страйків та страйків, не санкціонованих профспілковими центрами, під загрозою великих штрафів. Тим самим англійським капіталістам пропонувалися дещо сприятливіші умови для розвитку виробництва. Лейбористи пропонували свої, не менш надумані, рецепти оздоровлення економіки. Наприклад, встановлювали «стелю» для росту заробітної плати осіб найманої праці.

Окрім згаданої реформи управління економікою, держава і право післявоєнної Англії зазнали ряду інших важливих змін. Так, у 1948— 1949 рр. лейбористи провели дві реформи конституційного права. Спершу було скасовано подвійний вотум для осіб з університетською освітою (до цього традиційно могли подавати два голоси на виборах до парламенту). В 1949 р. термін дії відкладального вето палати лордів було скорочено з двох років до одного. У 1955 р. число виборчих округів по виборах в палату общин збільшилося з 625 до 630 за рахунок сільських місцевостей. У 1969 р. було надано виборчі права особам у віці від 18 років, тобто знижено віковий ценз виборців. Закон 1963 р. дозволив спадковим перам зрікатися титулу (і місця в палаті

лордів) для того, щоб мати змогу взяти участь у виборах до палати общин. Тут бралися до уваги не лише вищі можливості «коммонера» в розробці та прийнятті законів країни у порівнянні з «пером», а й те, що лише депутат нижньої палати міг у перспективі очолити уряд країни.

Не вдалося лейбористам у 1968-1969 рр. реформувати палату лордів, позбавивши представництва в ній тримачів спадкових титулів (крім спадкових лордів в ній були представлені вищі сановники англіканської церкви, а також особи, яким це право надане довічно - але не спадково - королівською владою на знак визнання якихось заслуг перед державою разом з титулом, як, наприклад, Маргарет Тетчер).

Вдруге лейбористи повернулися до цієї ідеї у листопаді 1998 р.

Великобританія у післявоєнні роки стала однією з провідних країн НАТО. Договір про дружбу і співробітництво з СРСР був денонсований Радянським урядом у 1955 р. Англія була і продовжує залишатися ядерною державою. У післявоєнний період її збройні сили були кілька разів задіяні у масштабних військових конфліктах, зокрема в англо-франко-ізраїльській інтервенції проти Єгипту в 1956 р., фолклендській кризі, бомбардуваннях Сербії тощо. Намагання зберегти роль світової держави у післявоєнні роки оберталися для Англії необхідністю підтримання і нарощування військового потенціалу, що лягало додатковим тягарем на її і без того напружений бюджет.

70-ті роки XX ст. стали для Великобританії часом нелегких випробувань, роками пошуку виходу з кризи. Виправляти помилки післявоєнних лейбористських урядів випало прем'єру Маргарет Тетчер (Робіне), внучці шевця і дочці власника бакалійної ятки. Ідеолог «нового торізму» стала прем'єром у віці 54 роки.

У кінці 70-х років за Англією закріпилася репутація «хворої людини Європи». Найнебезпечнішою з хвороб була інфляція, яка сягнула двозначної цифри в річному обчисленні. Лейбористські уряди в 1974-1979 рр. намагалися вирішити проблему двома шляхами: домовитися з профспілками про заморожування заробітної плати та обкласти найбагатших громадян максимально високими податками (82,7 відсотка доходів). Профспілки, які перебували в зеніті своєї могутності, на компроміс не йшли. В свою чергу, підприємці, задурені податками, почали вивіз капіталу за кордон. Довелося брати кредити у МВФ на умовах останнього, що стало відчутним ударом для почуття національної гордості британців.

У 1979 р. консерватори перемогли на виборах до парламенту і сформували власний кабінет міністрів. Спочатку в його складі переважали аристократи (для прикладу, сім міністрів були випускниками престижної приватної школи в Ітоні), але дуже швидко «залізна леді» замінила міністрів-лордів людьми з більш скромним родоводом. Членами кабінету стали син залізничника Сесіл Паркінсон, син дрібного торговця Норман Теббіт, син годинникаря Кеннет Кларк і така інша публіка. Цьому було своє пояснення - лорди ніби «соромилися» про водити в життя ті пункти програми уряду, які вели до погіршення становища народних мас, побоюючись опинитися під вогнем критики охлосу.

3. Політика консервативних кабінетів М. Тетчер та Дж. Мейджора. Т. Блер

Стиль управління нового прем'єра в Англії відразу дістав оцінку «революції місіс Тетчер»: приблизно удвічі було скорочено число засідань кабінету, міністри не наважувалися просити аудієнції у прем'єра, щоб не наварватися на прискіпливий рознос. Основні кроки своєї політики Тетчер здійснювала з допомогою численних спеціальних комітетів, у складі яких працювали особисто віддані їй люди. Тим самим, міністри втратили частину своїх звичних прерогатив та реального впливу в країні. За перші десять років її правління у відставку подали 25 міністрів, причому далеко не всі з власної волі. Програми «старих консерваторів» завжди орієнтувалися на «золоту середину», на поміркованість, на проблеми т. зв. критичних груп населення - безробітних, пенсіонерів, дрібних торговців під загрозою розорення тощо. Тетчер зробила спробу зупинити хронічну кризу економіки з допомогою *монетаризму*, скорочення державних витрат, ефективнішого податкообкладання, припинення державного фінансування «хворих качок» (так в Англії називали збиткові підприємства), приватизації раніше націоналізованих галузей промисловості.

«Залізна леді» була переконана, що інфляція становить більшу небезпеку, ніж безробіття, що держава повинна відмовитися від спроб державного регулювання цін і доходів. Уряд не повинен виступати посередником у взаємовідносинах підприємців і профспілок, усе повинно вирішуватися вільним ринком. Держава зводить до мінімуму свої зобов'язання у галузі соціальних програм, освіти, охорони здоров'я.

У перші роки правління «нових торі» безробіття в країні зростало темпами 1,5 тис. чоловік на день, і, врешті, досягнуло 3 (за даними профспілок, навіть 4) млн чол. Були підірвані ті галузі економіки, які колись дали Англії право називатися «майстернею світу», - сталеливарна, машинобудівна, кораблебудівельна. Цей процес, в окремих випадках, мав незворотний характер. У приватні руки були передані усі державні корпорації: «Брітш телеком» (зв'язок), «Брітш гес» (газова промисловість), «Брітш петролеум» (нафта), сталь, електроенергія, водопостачання, вугільна промисловість. Уперше за свою історію Англія стала більше ввозити, ніж вивозити, а дефіцит зовнішньої торгівлі в 1988 р. склав 13 млрд фунтів стерлінгів.

Ситуація була настільки драматичною, що її можна сміливо порівнювати з країнами СНД 90-х років. Щоправда, на уряд консерваторів спрацювали три позитивні обставини. Перша - успішно виграний конфлікт з Аргентиною навколо Фолклендських (Мальвінських) островів. 440 британських десантників розправилися з 1200 аргентинських командос. Спалах патріотичних настроїв у країні дозволив М. Тетчер виграти вибори і продовжити своє перебування при владі. Друга - віднайдення величезних запасів нафти в Північному морі (річний видобуток вийшов на 90 млн тонн), що дозволило з імпортера перетворитися на експортера, державні прибутки від нафти сягнули 10 млрд ф. ст. на рік. Третя - незворушність і витримка прем'єра в затяжному конфлікті 1984-1985 рр. із страйкуючими шахтарями. Уряд свідомо йшов на цей конфлікт, тричі - у 1980, 1982, 1984 рр.-приймаючи закони, що суттєво урізали права профспілок. Так, були оголошені незаконними страйки солідарності, за проведення яких загрожували мільйонні штрафи. Рік боротьби з страйкуючими шахтарями, що принесло навіть людські жертви, завершився перемогою Тетчер. Відтак уряд зумів добитися того, що енергетики, комунальні службовці та інші профспілки відмовилися від страйків як засобів досягнення поставлених цілей. Страйковий рух перестав бути глобальною загрозою для економіки, як тільки профспілки переконалися в безплідності страйків. Вдалося збити інфляцію, щоправда, не до нуля, як передбачалося. Але 4-6 відсотків річних порівняно з колишніми 10-16 були успіхом.

Починаючи з 1981 р. темпи економічного росту були вищими, ніж у європейських сусідів.

Електорат Тетчер становили власники. За 80-ті роки відсоток домовласників в країні виріс з 52 до 66. З мільйона тих, хто викупив муніципальні будинки, 44 відсотки становили кваліфіковані робітники. Якщо в 1979 р. тримачами акцій були 7 відсотків виборців, то в 1987 р. - усі 19.

Ідеалізувати роки правління Тетчер не доводиться. Так, в 1987 р. за межею бідності проживали 8 млн чол., або 17 відсотків населення - на третину більше, ніж в 1979 р. В особливо складному становищі опинилися 7 млн англійських пенсіонерів. Цікаво, що витрати на урядовий апарат не лише не скоротилися, але й зросли - до 4,9 млн ф. ст. в рік. Уперше в історії країни утримання глави уряду обходилося дорожче, ніж королівська сім'я з її палацами і замками. Коли прем'єра почали звинувачувати, що вона добилася близькосхідних підрядів на будівельні роботи для компанії, де її син Марк володіє крупним пакетом акцій, «залізна леді» заявила, що ... пишається своєю допомогою вітчизняній економіці. Тетчер не приховувала свого прохолодного ставлення до об'єднання Німеччини, не виключала можливості застоювання ядерної зброї у конфлікті з Аргентиною, скептично ставилася до ідеї спільної європейської валюти - ЕКЮ. Доходи середнього англійця, хоч і вирости за роки її правління, усе ж залишалися удвічі меншими, ніж доходи «бундеснімця».

Врешті настав момент, коли Маргарет Тетчер змусили піти у відставку, її наступник Джон Мейджор був компромісною фігурою, яка мала продовжити лінію консерваторів уже без «залізної леді».

У нове, третє тисячоліття Англія входить з новим лейбористським урядом Тоні Блера. Наприкінці 1998 р. лейбористи оприлюднили програму *модернізації* суспільства. Найбільш сенсаційною стала спроба реорганізувати палату лордів. Сьогодні вона складається з носіїв титулів перів та 500 пожиттєвих членів. Після реформи в палаті лордів мають залишитися лише призначені члени, місце у спадок передаватися уже не буде. Виконали лейбористи й іншу передвиборну обіцянку - скликати представницькі законодавчі органи Шотландії та Уельсу. У відання цих органів народного представництва передаються питання судочинства, освіти, охорони здоров'я та збору податків, хоча загальне визначення напрямів економічної, військової та зовнішньої політики залишається прерогативою парламенту, який засідає у Вест-мінстері.

У травні 1999 р. вперше з 1707 р. відбулося скликання шотландського парламенту. Тоді ж відбулися вибори до парламенту Уельсу, який раніше взагалі ніколи не скликався. І якщо на виборах до уельського парламенту впевнену перемогу здобули лейбористи, то в шотландському

парламенті другу за чисельністю фракцію склала Національна партія Шотландії (37 мандатів із загального числа 129 місць), яка виступає за відокремлення і утворення самостійної держави.

Основні аргументи сепаратистів базуються на можливості відокремленого користування нафтовими родовищами Північного моря, що має відразу різко підвищити рівень життя населення незалежної Шотландії порівняно із загальнобританським. В уельському парламенті націоналістична партія «Плед Симру» має 17 місць з 60, що також може служити ознакою популярності сепаратистських настроїв. Починає зсуватися з мертвої точки питання про Ольстер. У 1998 р. була підписана низка угод з представниками ірландської католицької опозиції, випущені з в'язниць бойовики терористичної Ірландської Республіканської Армії (ІРА).

Лауреатами Нобелівської премії миру того року стали лідери північноірландських католиків Джон Х'юм та тамтешніх протестантів Девід Трімбл.

Песимісти сьогодні стверджують, що можливий розпад Великої Британії на кілька дрібних держав за зразком колишнього СРСР. Нарешті, після трагічної загибелі леді Ді (розведеної дружини на-слідного принца Чарльза) якийсь час точилися розмови про ліквідацію інституту монархії чи, принаймні, про дуже серйозне скорочення державних витрат на утримання королівського дому.

Цікавим видається і той факт, що Тоні Блер здобував освіту в аристократичних приватних навчальних закладах. Тим самим, услід за прикладом дочки бакалійника Тетчер, лейбористський прем'єр сам ніби руйнує традиційні уявлення про соціальну базу двох провідних партій Великої Британії.

ЛЕКЦІЯ 8.

ТЕМА: Франція.

Навчальна мета: розкрити особливості розвитку державності і права Франції нового і новітнього часу.

Час: 160 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 40 хв.
2. 30 хв.
3. 40 хв.
4. 30 хв.
5. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 3
2. 11
3. 16
4. 52
5. 59
6. 60
7. 64
8. 79

ПЛАН

1. Народний фронт у Франції.
2. Соціально-економічні реформи.
3. Четверта та П'ята республіки у Франції.
4. Суспільно-політичні перетворення у Франції кінця 1970-х – початку 1980-х років.

1. Народний фронт у Франції.

У результаті Першої світової війни Франція разом із союзниками по Антанті здобула перемогу над країнами Четверного союзу. В січні 1919 р. в Парижі була скликана міжнародна конференція, на якій було представлено 27 держав. Конференція виробила умови миру. Французьку делегацію очолював прем'єр-міністр Ж. Клемансо. Претензії Франції на провідну роль у післявоєнному світі наštтовхнулися на опір з боку США та Англії. Замість встановлення франко-німецького кордону по р. Рейн (чого домагався Клемансо) Франції була нав'язана західніша лінія кордону. Щоправда, Англія та США запропонували як компенсацію пакт, який би гарантував Франції безпеку її східного кордону.

Оскільки пізніше парламенти цих країн пакт не ратифікували, усі «гарантії» виявилися насправді лише засобом змусити Францію відмовитися від своїх претензій на Рур. За умовами Версальського миру (28 червня 1919 р.) Ельзас та Лотарингія поверталися Франції, в її користування на 15 років переходили копалини Саарського басейну. До Франції відійшли німецькі колонії в Африці (Того і Камерун) та провінції колишньої Османської імперії (Сирія і Ліван). їй же належала і левова частка *репарацій* - 52% від загальної суми.

Перемога обійшлася надто дорого. Близько 1,4 млн убитих та тих, що втратили працездатність (11% самодіяльного населення), 23 тис. зруйнованих промислових підприємств та 742 тис. будинків. Загальні матеріальні втрати Франції у першій світовій війні становили понад 200 млрд франків, борг Сполученим Штатам зріс до 4 млрд доларів. Наплив німецьких товарів, що надходили у рахунок погашення репарацій, гальмував відродження національної промисловості. Внаслідок Жовтневої революції в Росії були втрачені капіталовкладення на загальну суму 13 млрд франків.

16 листопада 1919 р. у Франції були проведені перші післявоєнні вибори до палати депутатів. На них переміг Національний блок (консерватори, прогресисти, ліберали та ін.), що

зібрав понад 60% місць у новому парламенті. На початку січня 1920 р. відбулися вибори президента; радикал Клемансо був змушений поступитися поміркованому республіканцю Дешанелю. Програвши президентські вибори, Клемансо пішов у відставку і з посади прем'єр-міністра, кабінет очолив А. Мільєран. Праві міністерства Національного блоку чергувалися з тією ж інтенсивністю, що була характерна для довоєнної Третьої республіки: А. Мільєрана (1920) замінив Ж. Лейг (1920-1921), того, в свою чергу, - А. Бріан (1921-1922), далі - Р. Пуанкаре (1922-1924).

У травні 1921 р. відбувся перший з'їзд Французької комуністичної партії. Наступного року через кризу в профспілковому русі виокремилася т. зв. Унітарна конфедерація праці, близька до ФКП та Профінтерну, що перебував під контролем Москви. Консолідація і зміцнення лівих мали свої причини. Стабілізація економіки проходила мляво. Довоєнний рівень промислового виробництва, незважаючи на приєднання Ельзасу і Лотарингії, був досягнутий аж у 1925 р. Того ж року виробництво зернових у Франції досягло лише 83% довоєнного рівня.

На виборах 1924 р. переміг Лівий блок у складі радикалів, радикал-соціалістів і соціалістів. Уряд очолив лідер радикал-соціалістичної партії Е. Еррію. Були проведені деякі політичні реформи, як-от звільнення політв'язнів, визнання права державних службовців на об'єднання у професійні спілки, формально надано право участі у муніципальних виборах жінкам. 28 жовтня 1924 р. уряд Еррію, услід за Англією, Італією, Норвегією, Австрією та іншими державами, визнав СРСР.

Кабінет Еррію проіснував до 10 квітня 1925 р., тобто менше року. 17 квітня новий уряд Лівого блоку очолив радикал Пенлеве. Цей уряд вів колоніальні війни в Марокко (1925-1926) та Сирії (1925-1927), уклав т. зв. Локарнські угоди, політично спрямовані проти СРСР. Уже 22 листопада 1925 р. кабінет Пенлеве був замінений урядом Бріана, а в липні 1926 р. був створений уряд національної єдності на чолі з Пуанкаре.

Підтримку цьому уряду надали і партії, що входили до Лівого блоку, включаючи соціалістичну партію. Були проведені непопулярні заходи з метою стабілізації національної валюти - різко збільшено (на 9 млрд франків) прямі і непрямі податки, скорочено фонди заробітної плати для державних службовців і пенсії для інвалідів війни тощо. У підсумку це дозволило добитися стабілізації франка та відчутного приросту промислового виробництва (до початку кризи 1929-1933 рр.-у півтора рази), збільшення золотого запасу країни (у чотири рази у порівнянні з 1913 р.).

З ініціативи французького та американського урядів 27 серпня 1928 р. в Парижі була підписана багатостороння угода про відмову від війни як знаряддя національної політики. Ця угода дістала назву пакта Бріана-Келлога, за іменами відповідно міністра іноземних справ Франції та державного секретаря США. Уряд Пуанкаре перебував при владі порівняно довго - до липня 1929 р. (з врахуванням реорганізації в листопаді 1928 р.). Наступний прем'єр - Бріан пішов у відставку уже за кілька місяців. Причиною падіння стала світова економічна криза.

Велика депресія 1929-1933 рр. зачепила Францію дещо пізніше, ніж інші країни, проходила менш гостро, але була більш тривалою. Промислове виробництво упало на чверть, імпорту скоротився вдвічі, експорт - у 2,5 рази. В 1934 р. повністю безробітних було 368 тис, а часткове безробіття охоплювало близько половини осіб найманої праці.

Деяке піднесення промисловості Франції розпочалося аж у 1936 р., але навіть у передвоєнному 1938 р. обсяг промислового виробництва складав усього 70% від докризового 1929 р. Жодна капіталістична країна не мала гірших показників. У міжвоєнний період населення Франції, незважаючи на механічний приріст за рахунок територіальних надбань, в цілому скоротилося на 400 тис. чоловік. Франція мала найнижчий в Європі відсоток молоді в загальній структурі населення і найвищий - пенсіонерів та осіб пенсійного віку.

У травні 1932 р. в умовах кризи, яка тривала, та загострення класової боротьби пройшли чергові парламентські вибори. В результаті Лівий блок здобув у палаті депутатів 335 місць проти 254 місць правих партій. Ще 10 місць отримала ФКП. Був сформований уже третій уряд Еррію. 23 листопада 1932 р. цей уряд підписав з СРСР пакт про ненапад, що знаменувало собою поворот у зовнішній політиці. Калейдоскопічна зміна кабінетів між тим продовжувала тривати - за 1932-1933 рр. у Франції змінилося 7 урядів.

Ця політична нестабільність на фоні економічної кризи сприяла поживленню діяльності фашистських організацій. Такі фашистські угруповання, як Ліга патріотичної молоді, Французька дія, Французька солідарність, Королівські рицарі, Бойові хрести (до складу цієї останньої входили А. Петен і Ш. де Голль) та інші розгорнули відкриту підготовку для приходу до влади. На початку

1934 р., скориставшись фінансовим скандалом, фашисти здійснили спробу путчу. 6 лютого 1934 р. 20 тис. озброєних фашистів з Бойових хрестів організували маніфестацію у Парижі з метою приведення до влади свого лідера - полковника де ля Рока.

У відповідь 12 лютого 1934 р. у Франції розпочався загальний антифашистський страйк, найбільший за всю історію країни. У ньому брали участь 4,5 млн чол. Фашизм не пройшов. Один із правих урядів П. Фландена (1934-1935) навіть підписав Договір про взаємодопомогу з СРСР 2 травня 1935 р. Однак уже наступник Фландена - П. Ла-валь (1935-1936) узяв курс на зближення з фашистською Німеччиною, посилив репресії проти ФКП, пішов на зниження заробітної плати робітникам і службовцям, скасував пенсії окремим категоріям інвалідів. Подібно до Італії в 1924 р. та Німеччини в 1933 р., Франція, переслідувана внутрішніми негараздами, стояла на порозі фашизму. Безперечні економічні успіхи тоталітарних режимів (Німеччина в 1936 р. уже перевищила рівень 1929 р., а СРСР узагалі мав більш ніж чотирикратний приріст) вигідно відізнялися на фоні політичної й економічної нестабільності Третьої республіки.

У цій ситуації уже влітку 1934 р. генеральний секретар ФКП Мо-ріс Торез (1930-1964) висунув ідею створення «перед загрозою фронту реакції і фашизму Народного фронту свободи, праці і миру». Французькі комуністи, незважаючи на невисоке представництво в парламенті, обумовлене мажоритарною системою, мали доволі відчутну підтримку виборців (1007 тис. на виборах 1928 р.). Тривалий час ФКП, дотримуючись вказівок Комінтерну, відмовлялася від співробітництва з іншими лівими партіями, розглядаючи фашизм як «праве крило соціал-демократії». Внутрішній конфлікт між лівими став важливою передумовою приходу Гітлера до влади в Німеччині. Німецькі соціал-демократи в березні 1933 р. фактично підтримали репресивні заходи щодо КПН, звинуваченої у підпалі рейхстагу. У травні цього року вони самі стали жертвою тієї ж brutalної політики Гітлера.

Саркастичне припущення, що «ліві об'єднуються аж перед розстрілом», справедливе для Італії і Німеччини, було з великим запізненням осмислене в Москві. VII Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу (липень 1935 р.) проголосив курс на співробітництво усіх лівих і демократичних сил перед обличчям фашистської загрози. Практичне здійснення цієї політики в Європі випало проводити іспанським та французьким комуністам.

Ще 27 липня 1934 р. між комуністичною і соціалістичною партіями Франції була підписана угода про спільну боротьбу проти загрози фашизму і війни. В травні 1935 р. відбулася конференція усіх лівих партій і груп, яка поклала початок фактичному існуванню у Франції єдиного Народного фронту. У січні 1936 р. Народний фронт опублікував свою програму. В ній містилися вимоги роззброєння та розпуску усіх фашистських організацій, загальної політичної амністії, скасування законодавчих обмежень свободи преси, скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати робітникам і службовцям, проведення демократичної грошової реформи, перегляду податкової системи з метою залучення до пропорційної сплати податків заможних верств населення, націоналізації військової промисловості, поглиблення співробітництва з СРСР для створення системи європейської колективної безпеки тощо.

Навесні 1936 р. Народний фронт дістав на виборах 375 мандатів з 610, в т. ч. ФКП - 72 мандати. Сформований на початку червня кабінет соціаліста Леона Блюма складався із соціалістів, радикалів та представників соціалістичного і радикального позапартійних союзів. Комуністи до уряду не увійшли, але оголосили про його повну підтримку.

2. Соціально-економічні реформи.

7 червня 1936 р. делегаціями підприємців і профспілок були підписані Матіньйонські угоди, що передбачали підвищення заробітної плати в середньому на 12%, визнання прав професійних союзів, створення на підприємствах інституту виборних делегатів. 11-12 червня Палата депутатів схвалила законопроекти про 2-тижневі оплачувані відпустки, колективні договори, 40-годинний робочий тиждень та ін. Формально були заборонені та розпущені фашистські організації, фактично ж справа звелася до заміни вивісок: Бойові хрести були перейменовані на Французьку соціальну партію, Ліга патріотичної молоді - на Національно-соціальну партію тощо.

У відповідь на популістські кроки кабінету Блюма фінансова олігархія пішла на прямий саботаж економіки. Лише за 1936-1937 рр. за кордон було переведено 100 млрд франків. Уже у вересні 1936 р. уряд вимушено провів девальвацію франка, що по суті означало повернення збільшених у червні зарплат на попередній рівень. Вже у лютому 1937 р. Блюм був вимушений заявити про необхідність «паузи» у проведенні в життя програми Національного фронту. Це

викликало протести комуністів. 21 червня 1937 р. під ударами справа і зліва уряд Л. Блюма пішов у відставку.

Наступники Блюма радикали Шотан (червень 1937 - березень 1938) та Е. Даладьє (квітень 1937 - березень 1940) до жовтня 1938 р. формально опиралися на Народний фронт. Радикали відкрито порвали з Народним фронтом у жовтні - листопаді 1938 р. Соціалісти оголосили про свій розрив з ФКП та про вихід з Народного фронту у травні 1939 р. Формально приводом для розриву радикалів зі своїми недавніми союзниками послужили масштабні протести ФКП проти Мюнхенської угоди про розчленування Чехословаччини і передачу Судетів фашистській Німеччині. Підпис Даладьє під документом стояв поруч з підписами Гітлера, Муссоліні та британського прем'єра Галіфакса.

В найближчому часі французький прем'єр завдасть дошкулих ударів по ФКП: 25 березня 1939 р. уряд заборонить видання комуністичної «Юманіте», а 26 вересня того ж року комуністична партія буде оголошена поза законом. 5 жовтня 1939 р. комуністів-депутатів Національних зборів позбавляють депутатських мандатів і віддають під суд військового трибуналу - Франція вступила у другу світову війну і після вступу радянських військ на територію Польщі комуністи розглядалися як ворожа агентура.

1 вересня 1939 р. фашистська Німеччина здійснила напад на Польщу. Остання ще в квітні отримала гарантії цілісності своєї території від Англії та Франції. У відповідь на німецьку агресію країни-гаранти 3 вересня 1939 р. оголосили війну Гітлеру. Це фактично перетворило німецько-польський конфлікт у світову війну. Армія Франції перейшла у наступ на своїй ділянці фронту між Люксембургом і Карлсруе, вклинившись на кілька кілометрів на німецьку територію. 130 англо-французьким дивізіям протистояли лише 23 німецькі, до того ж укомплектовані учорашніми резервістами. Однак уже через кілька днів сили вторгнення були несподівано відведені на французьку територію, після чого на Західному фронті розпочалася «дивна війна». Мільйонні армії за наспіх поставленими дерев'яними щитами зводили польові укріплення, відкрито на очах у ворога приймали прибулі поповнення, сушили білизну і навіть грали у волейбол. Для прикладу, перший британський солдат (капрал) загинув у цій війні в ході розвідувальної операції аж у грудні місяці! Саму війну уряд використав для відміни усіх соціальних завоювань 1936 року. Під приводом введення воєнного стану був запроваджений 72-годинний робочий тиждень, відмінено недільний день відпочинку, введено відрахування у фонд держави 40% заробітної плати робітників, у селян реквізували хліб та мобілізували тяглову силу. Значно виросли усі прямі і непрямі податки.

10 травня 1940 р. німецька армія вторглася у межі Голландії, Бельгії та Люксембургу. 12 травня ця армія, як і в роки Першої світової війни, з території Бельгії увірвалася до Франції. 14 червня гітлерівські війська без бою увійшли в Париж. Уряд Франції утік спочатку в Тур, а потім у Бордо. 21 червня 1940 р. у Комп'єнському лісі в тому самому вагоні, на тому самому місці, де у 1918 р. французький маршал Фош диктував умови миру переможеній Німеччині, фашистський маршал Кейтель продиктував умови капітуляції Франції.

За умовами миру Франція була поділена на дві зони - окуповану, куди увійшли дві третини території з Парижем включно, та неокуповану з центром у курортному містечку Віші. Цією зоною управляв уряд маршала Петена, який співпрацював з Гітлером. Така комбінація була потрібна Німеччині з огляду на французькі колонії та розміщені там частини армії і флоту. Франція з колишнього союзника Англії перетворилася на недружню державу, а її армія та флот формально могли вважатися ворожими Англії. Уряд Англії оголосив про свій розрив з урядом Петена ще 23 червня 1940 р.

У зоні дії петенівського уряду скасовувалися конституційні закони 1875 р. Тим самим у червні 1940 р. Третя республіка де-факто припинила своє існування.

У сфері національного законодавства міжвоєнного періоду найпомітнішими змінами стало введення 8-годинного робочого дня та визнання колективних договорів. У 1938 р. була визнана повна дієздатність жінок. Дещо обмежувалося право приватної власності на землю - без дозволу держави власник приватної ділянки більше не міг вільно користуватися гідроресурсами, він позбавлявся можливості скажитися на порушення повітряного простору будь-якими літальними апаратами.

У 1928 р. вийшов закон, що дозволяв вільно розривати раніше укладений трудовий договір кожній зі сторін-учасниць. На практиці від цього виграли працедавці. Загалом же, за винятком нетривалого періоду перебування при владі уряду Народного фронту, право Франції суттєвих змін не зазнавало.

3. Четверта та П'ята республіки у Франції

6 червня 1944 р. розпочалася операція вторгнення армії союзників в окуповану гітлерівцями Францію. Був сформований тимчасовий уряд країни на чолі з генералом де Голлем. До цього уряду вперше в історії Франції увійшли комуністи. Сам де Голль наприкінці 1944 р. відвідав з офіційним візитом Москву, намагаючись знайти порозуміння з радянським диктатором Сталіним. Ганебна поразка Франції у 1940 р., кількарічне вимушене перебування де Голля та інших політичних емігрантів у Лондоні під крилом британського уряду змушували нові власті країни дещо ревниво ставитися до своїх західних союзників, протистояти посиленню англо-американських впливів у зовнішній та внутрішній політиці післявоєнної Франції. Окрім цього, лівим тенденціям у розвитку країни певний час сприяв авторитет ФКП - «партії розстріляних», яка винесла на своїх плечах організацію антифашистського опору в найтяжчі перші роки гітлерівської окупації.

У жовтні 1945 р. відбувся референдум з приводу подальшої долі країни. 18 млн виборців (з 19) висловилися за скликання установчих зборів та прийняття нової конституції. Вибори 1946 р. принесли комуністам 5 млн голосів і найбільшу кількість депутатських мандатів -151. Народно-республіканський рух та соціалісти зібрали по 4,5 млн. В результаті компромісу цих трьох партій був складений остаточний проект конституції (після того, як перший, складений самими комуністами, був відхилений голосуванням в Установчих зборах).

Конституцію затвердив референдум 13 жовтня 1946 р. Це - дата народження т. зв. Четвертої республіки (1946-1958 рр.). «Декларація прав людини і громадянина» увійшла в текст Конституції з доповненнями, продиктованими часом: право на організацію професійних спілок та на проведення страйків, право на працю, рівноправ'я чоловіків і жінок, безоплатна світська освіта, державне регулювання монополістичної економіки, заборона дискримінації за расовими, політичними та релігійними ознаками тощо. Конституція проголосила відмову від наступальної війни та допустимість націоналізації підприємств, що мають суспільне значення.

Виборчий закон вводив пропорційне представництво (депутатські місця, відведені на виборчий округ, ділилися між політичними партіями відповідно до числа поданих голосів). Парламент був двопалатний. Верхня палата - Рада республіки з правом рекомендації поправок до схваленого законопроекту, та нижня - Національні збори. У компетенції нижньої палати перебувало прийняття поправок до Конституції і законів Франції, затвердження бюджету, оголошення стану війни, ратифікація найважливіших міждержавних договорів. Уряд був відповідальний лише перед Національними зборами.

Вводилася посада президента, якого обирали на 7 років. Влада його була обмежена контрасигнатурою прем'єра чи відповідного міністра, аналогічно дублювалися відповідними відомствами його рішення з питань помилування, кадрових призначень тощо. Такі обмеження були введені з огляду на фігуру де Голля, найавторитетнішого на той час політика країни. Амбітний генерал з погордою відкинув пропозиції балотуватися на цей чисто номінальний пост.

Під тиском комуністів у Франції розпочалася націоналізація промисловості, зокрема заводів «Рено», авіакомпаній, електроенергетики, найкрупніших банків - тобто процеси, дуже схожі на ті, що мали місце в цей час на Британських островах.

У 1947 р. комуністи були виключені з уряду, оскільки їхня партія, всупереч позиції інших партій урядової коаліції, підтримала страйк робітників «Рено». Того ж року був прийнятий закон «Про захист республіки і свободи праці», який дозволяв за певних умов ув'язнювати організаторів і активних учасників страйків. Тим самим розпочався наступ на Конституцію 1946 р., яка, зокрема, гарантувала право на страйк. 26 липня 1948 р. Франція увійшла до НАТО (395 депутатів Національних зборів - за, 189 - проти).

В 1951 р. була введена мажоритарна система виборів до Національних зборів. Партія або блок, які зібрали більше половини голосів виборців округу, отримували усі мандати, відведені на цей округ. Комуністи відразу ж втратили близько 80 місць у Національних зборах та левову частку свого впливу на політику країни. І навпаки - гол-лістська РПФ опинилася у виграві. Так, на виборах 1951 р. комуністи зібрали 5038 тис. голосів і отримали 103 місця в Національних зборах, РПФ з 4134 тис. голосів мала 118 мандатів.

Економічне піднесення 1952-1957 рр. супроводжувалося невдачами на міжнародній арені. В 1954 р. Франція була вимушена вивести свої війська з В'єтнаму. Того ж року розпочалася війна в Алжирі проти місцевих повстанців-арабів. Суспільство ніби розкололося на тих, хто наполягав на необхідності за будь-яку ціну вберегти колоніальну імперію, та на прихильників демократичного

вирішення національного питання. Дане протистояння поставило Францію на грань громадянської війни. До речі, Франція була єдиною світовою державою, яка не припиняла воювати протягом 23 років (1939-1962 рр.). Збройні сили країни зросли у 1950-1957 рр. з 242 тис. до 1044 тис. чол. Армія, перетворившись на самостійну політичну силу, почала виходити з-під контролю.

В цій ситуації буржуазні партії висловилися за скасування Конституції 1946 р. 1 липня 1958 р. генералу де Голлю парламентом були надані надзвичайні повноваження. А уже 28 вересня того ж року референдум схвалив Конституцію П'ятої республіки. В метрополії «за» висловилися 17,7 млн чол. або 79,2% учасників.

Згідно з цією Конституцією, президент республіки зосереджує в своїх руках найважливіші важелі влади. Він невідповідальний ні перед виборцями, ні перед парламентом (йому неможливо оголосити імпичмент). Президент може на свій розсуд розпустити Національні збори та Сенат. Президент головує на засіданнях уряду, призначає та звільнює міністрів. Двопалатний парламент обирається на основі мажоритарної системи (нижня палата) на 5 років. 283 члени верхньої палати (Сенату) обираються колегією виборців з числа генеральних та муніципальних радників та з 490 депутатів Національних зборів. Згідно з Конституцією Національні збори можуть відмовити у довірі уряду лише абсолютною більшістю голосів. Голоси відсутніх та тих, хто утримувався, додаються до тих, що голосують за довіру.

Після заколоту генералів в Алжирі (квітень - вересень 1961 р.) референдум 28 жовтня 1962 р. вніс у конституцію держави нову поправку. Відтепер, згідно зі ст. 16, президент отримував змогу узяти в свої руки усю повноту влади, якщо під загрозою опинилися «незалежність нації, цілісність її території чи виконання міжнародних зобов'язань». Єдине обмеження - неможливість розпуску за таких умов Національних зборів.

Конституція 1958 р. дозволила заморським територіям і колоніям самостійно вирішити питання свого державного статусу. Схвалення населенням Конституції означало збереження даної колонії у складі Франції на правах «заморської території», несхвалення - відповідно вихід з імперії з перспективою проголошення незалежності. Наданою можливістю майже негайно скористалися усі африканські колонії.

Так, у Гвінеї за незалежність висловилися 97 відсотків виборців. В 1960 р. незалежними стали Того, Камерун, Конго, Центральнаафриканська Республіка, Чад, Габон, Мавританія. Алжир, де з 9 млн населення 1 млн становили французи, став незалежним після референдуму 1962 р. Метрополія першою визнала результати референдуму.

Франція за де Голля проводила більш самостійну зовнішню політику. Країна, зокрема, вийшла з військової організації блоку НАТО, у 1963 р. відмовилася приєднатися до тристороннього американо-радянсько-англійського договору про заборону випробувань ядерної зброї у трьох сферах. Франція в січні 1969 р. першою серед капіталістичних держав визнала уряд комуністичного Китаю (інші ще кілька років визнавали лише чанкайшістський уряд Тайваню як представника усього Китаю). У галузі внутрішньої політики уряд де Голля орієнтувався на модернізацію економіки та встановлення класового співробітництва засобами державного регулювання. Життєвий рівень французів у 1958-1968 рр. зріс на 38%. Щоправда, за цей же час прямі податки і акцизи виросли на 220 млрд франків, було скасовано бюджетні дотації на хліб, молоко, вино, тютюн, підвищилися тарифи на газ, електроенергію, вугілля. Антистрайковий закон 17 червня 1963 р. зобов'язував організаторів страйку повідомляти підприємців за п'ять днів до його початку.

Відносно спокійне правління де Голля було перерване раптовою кризою в травні - червні 1968 р. Ще в березні студенти почали вимагати підвищення стипендій на 15%. 6 травня поліція почала приступом брати студентські барикади, цього дня з обох сторін було близько тисячі поранених. 13 травня розпочався загальний страйк, того ж дня відбулася 600-тисячна демонстрація в Парижі. Де Голль передав на розгляд загальнонародного референдуму свій проект реформи державного управління, але 53,17% виборців висловилися проти. Президент пішов у відставку і невдовзі помер.

Після добровільної відставки де Голля президентами країни обиралися праві Ж. Помпиду (помер у 1974 р.) та Ж. д'Естен. Вони відійшли від де голлівської ідеї «третього шляху», тобто розвитку Франції дещо у розріз із США та його союзниками по НАТО,- з одного боку, та СРСР і країнами народної демократії,- з іншого. У 1972 р. Франція вступила до ЄЕС, поліпшилися відносини з Англією.

4. Суспільно-політичні перетворення у Франції кінця 1970-х – початку 1980-х років.

У 1981 р. на пост президента Франції був обраний 65-річний представник Французької соціалістичної партії (ФСП) Франсуа Міттеран. Цікаво, що сама ФСП була створена тільки в 1971 р. на з'їзді кількох лівих груп. А уже в 1972 р. лідер цієї партії Міттеран став головою Соціалістичного Інтернаціоналу. На виборах 1974 р. він зібрав 49% голосів виборців за рахунок блоку з комуністами. Друга спроба виявилася більш вдалою. Міттеран добровільно ділив владу з прем'єр-міністром, з парламентом та з Державною Радою, а при де Голлі ці три інститути влади майже не мали самостійного значення. Журналісти навіть назвали його президентство П'ятою з половиною республікою, натякаючи на принципову відмінність державного управління від де голлівської схеми.

Вперше в історії П'ятої республіки до уряду увійшли комуністи (4 міністерських пости). Курс зовнішньої і внутрішньої політики цього президента був розрахований на побудову міцної держави засобами масштабних суспільних реформ, а також розвитку самоуправління і децентралізації (закон про децентралізацію місцевого управління, прийнятий у січні 1982 р., скасував створену ще Наполеоном систему).

Підтримував президент-соціаліст і курс на європейську інтеграцію - економічну і політичну.

В перші місяці своєї діяльності президент активно підтримував етатистів - прихильників націоналізації великих монополій та розвитку державного сектора економіки. Етатисти отримали ключові міністерські пости і змогу реалізації своїх концепцій через апарат держави. Зокрема, закон про встановлення державного контролю над певними галузями економіки (1982 р.) передбачав націоналізацію п'яти промислових корпорацій, двох фінансово-промислових угруповань та 39 приватних банків. На націоналізованих підприємствах Франції було зайнято близько чверті усіх промислових робітників.

Ці кроки президента не пройшли непоміченими в СРСР, обрання лівого кандидата на найвищий пост Французької республіки розцінювалося як черговий доказ реалізації «марксистсько-ленінської програми революційного оновлення світу». Однак політика націоналізації економіки, здійснювана у 1981-1982 рр., одразу наštовхнулася на різку протидію з боку транснаціональних корпорацій (ТНК). Одночасно виявилися слабкі сторони функціонування держсектора економіки, особливо в тому, що стосувалося опанування і запровадження у виробництво новітніх технологій. Франція почала стрімко втрачати зовнішні ринки, а націоналізовані підприємства - заплановані прибутки. З причини недостатності потрібних коштів загальмували соціальні програми, сповільнився ріст зайнятості. У опозицію до президента почали переходити профспілки.

Уже в березні - червні 1984 р. (тобто на третьому році свого перебування при владі) президент Міттеран здійснює кардинальний поворот в галузі внутрішньої політики. Він відмовляється від ідеї націоналізації промисловості та усіх спроб створення монопольно-державної системи освіти і охорони здоров'я. У відповідь з його уряду виходять комуністи, а в самій ФСП наростає протистояння між правими і лівими.

Проводити денаціоналізацію руками ФСП президент не міг і не хотів. Уряд очолили праві, що також було незвичним для П'ятої республіки, де, згідно з Конституцією, саме президент призначає і звільнює міністрів. У жовтні 1984 р. в приватній розмові з другом Міттеран песимістично заявив: «Через пару місяців зі мною буде покінче-но». Проводив президент й інші історичні паралелі: ліві у Франції з 1789 р. перебували при владі усього чотири рази - в 1848 р. чотири місяці, в 1871 р. два місяці і тільки в Парижі, в 1936 р. один рік, і з 1981 р. - «так довго».

Однак президентські вибори 1988 р. 71-річний Міттеран зумів виграти, не в останню чергу завдяки переходу на більш помірковані центристські позиції. До свого активу президент відносив і роботу по створенню нової Єдиної Європи, особисту участь у процесі розрядки (контакти з М. Горбачовим), зменшення соціальної напруженості у суспільстві. На початку 90-х років стала очевидною серйозна хвороба президента - рак простати. Президент уникав широких контактів, часто лікувався. Семирічний термін правління наділеного широкими повноваженнями глави держави був з часів де Голля найважливішою особливістю політичної системи Франції, гарантією сильної державної влади. Приклад Міттерана продемонстрував дошкульність цієї, здавалось би, абсолютно виграшної системи. Особливо хвороба президента позначилася на зовнішній політиці Франції. Зокрема, після розвалу СРСР та Варшавського договору Франція продовжувала орієнтуватися на своїх традиційних східноєвропейських союзників - Польщу, Румунію, Росію. Україна з цієї схеми випадала. Міттеран єдиний з тогочасних глав держав Великої Сімки, хто не мав контактів на найвищому рівні з нашою державою.

На виборах 1995 р. переміг правий кандидат Жан Шірак. Говорити про якісь особливі зміни у внутрішньому житті країни не доводиться, що й не дивно - ще за часів Міттерана Шірак був правим прем'єр-міністром при лівому президенті. Щоправда, з ініціативи Шірака в другій половині 2000 р. відбувся референдум, на якому французи висловилися за скорочення терміну президентських повноважень з 7 до 5 років.

Найважливішим завданням нового президента Франції стала боротьба з безробіттям. В другій половині 1998 р. 11,7% самодіяльного населення країни були офіційно зареєстровані як безробітні. Для зменшення їх числа державою було впроваджено план скорочення робочого часу при одночасному збільшенні числа зайнятих. Робочий тиждень був офіційно скорочений до 35 годин, а вивільнені години пішли на створення нових робочих місць. Цікаво, що основним опонентом урядового плану виступили профспілки, особливо ліві, контрольовані комуністами. Скорочення робочого часу, на думку профспілкових лідерів, не повинно відбиватися на зменшенні заробітної плати. Число новоприйнятих на роботу, за тією ж логікою, мало б на 20-30% перевищувати урядові цифри.

У 1998 р. відбувся очікуваний перелом у відносинах Франції з Україною. Остання починає сприйматися як важливий і самостійний політичний та торговельний партнер.

ЛЕКЦІЯ 9.

ТЕМА: ФРН.

Навчальна мета: розкрити особливості розвитку державності і права Німеччини нового і новітнього часу.

Час: 160 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 30 хв.
2. 60 хв.
3. 50 хв.
4. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 3
2. 11
3. 16
4. 52
5. 59
6. 60
7. 64
8. 79

ПЛАН

- 1. Повоєнний розвиток Німеччини.**
- 2. Боннська конституція 1949 р.**
- 3. Возз'єднання ФРН та НДР**

1. Повоєнний розвиток Німеччини.

Післявоєнний устрій Німеччини був темою обговорення на Тегеранській (1943 р.), Ялтинській (лютий, 1945 р.) та Потсдамській (літо, 1945 р.) конференціях США, СРСР та Великобританії. Президент США Ф. Рузвельт якийсь час навіть відстоював ідею розчленування переможеної Німеччини на п'ять територіальних утворень, жодне з яких не могло б самостійно вести агресивну політику в майбутньому. Проти був Й. Сталін, оскільки Кремль серйозно розраховував на те, що післявоєнна Німеччина обере «соціалістичний шлях розвитку». Зрештою, на Потсдамській конференції був узгоджений поділ німецької території на чотири окупаційні зони: радянську, американську, англійську та французьку. Після завершення денацифікації та процесу демократизації суспільного життя передбачалося відновлення німецької державності. Але в 1946 р. між колишніми союзниками з антигітлерівської коаліції розпочалася «холодна війна» і поступатися «своєю» Німеччиною на користь супротивника не побажали ні західні демократії, ні тим більше прокомуністична Москва.

Вже в грудні 1946 р. створюється об'єднане англо-американське управління т. зв. Бізонія - зона окупації цих двох держав, згодом до неї приєднується і французька зона окупації. В 1949 р. в західних секторах була проголошена Федеративна Республіка Німеччини. Вона отримала конституцію, названу Боннською – від назви першої столиці ФРН.

2. Боннська конституція 1949 р.

Основний закон Німеччини містить 146 статей. Окрім традиційного набору буржуазних свобод німецькі законодавці включили до переліку основних прав статтю, необхідність появи якої диктувалася гірким досвідом Веймарської конституції (як відомо, у 1933 р. А. Гітлер прийшов до влади, не порушивши жодного з її положень). Конституція ФРН проголошує: той, хто скористається основними правами, аби зліквідувати ці основні права, буде позбавлений їх. Тим самим заборонено право вільного висловлювання політичних поглядів для закликів щодо скасування конституційних прав.

* Це не означає принципової неможливості внесення змін до Основного закону (вони відбуваються шляхом голосування в бундестазі більшістю - у дві третини голосів). Але ліквідація чи звуження основних конституційних прав громадян стали неможливими. Громадяни ФРН отримали також конституційне право на опір у випадку, якщо котрийсь із можновладців спробує обійти конституцію.

Законодавчу владу представляє двопалатний парламент.

* Право голосу надано кожному громадянину ФРН, котрому виповнилося 18 років і котрий не менше трьох місяців проживає на території, де проводяться вибори, тобто на території ФРН. Він має право не лише обирати, але й бути обраним. Позбавлення виборчих прав можливе у разі судового рішення, коли порушника закону суд позбавляє почесних громадянських прав; тривалого перебування у психіатричній клініці; а також при переїзді на постійне місце проживання до іншої країни (крім випадків, пов'язаних з державною службою). Право делегування депутатів до парламенту має партія, яка збрала не менше 5% голосів виборців. Партії отримують державні субсидії, розмір яких залежить від набраної кількості голосів виборців.

Більшість законопроектів надходить від федерального уряду, але з законодавчою ініціативою можуть виступати, звичайно ж, і *бундестаг* (нижня палата) та *бундесрат* (орган представництва федеральних земель). Свої проекти законів уряд спершу направляє в бундесрат, щоб ознайомитися з точкою зору земель. Після цього відбувається перше читання у бундестазі, обговорення в парламентських фракціях, друге і третє читання. Приймається рішення, як правило, простою більшістю голосів депутатів нижньої палати (крім внесення змін до Конституції, де вимагається дві третини поданих голосів). Бундесрат може опротестувати прийняття закону перед Федеральним конституційним судом. Необхідна також згода бундесрату на введення в країні надзвичайного стану.

Основний закон Німеччини не передбачає ні всенародного опитування, ні референдуму, ні всенародних виборів президента (далися взнаки побоювання переростання сильної президентської влади в авторитарну).

* Виняток становить ст. 29, п. 2. Вона надавала можливість організації народних ініціатив на тих територіях, які після капітуляції 1945 р. були без референдуму включені до складу інших держав. Тим самим, наприклад, мешканці Калінінградської обл. РФ мають конституційну можливість у будь-яку мить «попроситися» у ФРН. Всенародне опитування допускається також в разі виявлення ініціативи щодо повторної зміни земельно-територіального поділу (всенародне опитування у Бадені про вихід з новоутвореної землі Баден-Вюртемберг завершилося безрезультатно).

Федеральний президент, перш за все, репрезентує державу, як на внутрішньо-, так і на міждержавному рівні. Враховуючи співвідношення сил у парламенті, він пропонує законодавцям кандидатуру на посаду глави уряду. Президент призначає і звільняє (за поданням канцлера) федеральних міністрів, підписує закони і обнародує їх. Йому ж належить виключне право на помилування. Федеральний президент юридично не має жодної можливості впливати на перебіг політичних подій, але на практиці саме президент негласно діє як посередник, компетентно і делікатно допомагає політикам порадами, політично обґрунтовує внутрішній і зовнішній курс держави. Це - своєрідний символ нації, подібно до конституційного монарха - англійської королеви чи шведського короля.

Конституція посилює повноваження глави уряду, котрий шляхом голосування у парламенті може бути звільнений зі своєї посади.

* У такому разі парламентська опозиція повинна запропонувати свою кандидатуру канцлера (ст. 67). Конструктивний вотум недовіри за півстоліття історії ФРН застосовувався лише двічі: у 1972 р., коли ХДС/ХСС зробили невдалу спробу скинути В. Брандта, і у 1982 р., коли Г. Коль успішно змінив Г. Шмідта.

Канцлер обирається депутатами бундестагу і бундесрату без обговорення кандидатури. Він може бути переобраний - щоправда, лише один раз - на новий термін, як зрештою, й президенти США чи Франції. Міністр канцлерського уряду не може бути відправлений у відставку парламентом, хоча депутати можуть поставити питання про відставку перед канцлером. В уряді діє принцип колегіальності. Незважаючи на розбіжності у позиціях міністерств, рішення ухвалюються від імені всього уряду. Уряд має право виступати з власними законодавчими ініціативами. Німецькі політологи вважають, що у ФРН «уряд має значно більшу вагу, ніж парламент».

Для гарантування прав і свобод громадян створено *Федеральний конституційний суд*, незалежний від законодавчої та виконавчої влади. Окрім цього, до повноважень Федерального конституційного суду входить: вирішення суперечок між вищими федеральними органами у тлумаченні окремих положень конституції; розгляд правових конфліктів між федерацією і землями; перевірка того, як кожний новоприйнятий закон узгоджується з правовими нормами. На практиці склалося так, що коли політики ФРН не можуть або не хочуть прийняти якесь непопулярне політичне рішення (політик мусить думати про наступні вибори), вони апелюють до Федерального конституційного суду, перекладаючи тим самим на нього обов'язок запасного законодавця.

Саме Федеральний конституційний суд ухвалив цілу низку надзвичайно важливих рішень, зокрема, про фінансування партій, Договір про основи відносин між обома німецькими державами (1974), про захист даних, що не підлягають розголошенню, та про штучне переривання вагітності.

Конституція розмежувала *повноваження федерального уряду і земель* (Сьогодні налічується 11 «старих» і 5 «нових земель», отже, 16 урядів і парламентів). Землі були наділені «культурним суверенітетом». Вони отримали право самостійно регулювати систему освіти, розробляти закони про організацію служби преси, радіо і телебачення. Не менш важливо й те, що землі виконують федеральні закони. Адже федерація не має власних федеральних органів, які б забезпечували виконання федеральних законів, скажімо, власної федеральної поліції, зате в кожній землі є земельна поліція. Великого значення у цій ситуації набувають вказівки місцевої виконавчої влади (для прикладу, в питанні про розгін поліцією несанкціонованих демонстрацій).

Демократична конституція зумовила швидкий поступальний розвиток країни.

У країні в 1945-1949 рр. була проведена денацифікація. Першим канцлером ФРН став Конрад Аденауер, колишній бургомістр Кельна, вигнаний гітлерівцями зі своєї посади після 1933 р. Аденауер був особистим другом президента Франції Шарля де Голля, і уже одним цим сказано майже усе. Але на середніх та нижніх щаблях державного управління, в армії, в міністерстві зовнішніх справ, у правоохоронних та судових структурах відчувався настільки гострий брак кадрів поза нацистським минулим, що доводилося буквально закривати очі на «гріхи молодості» багатьох посадовців. Так, генеральним прокурором ФРН став колишній гітлерівський прокурор у Лейпцігу Френкель, розвідку держави очолив абверівський генерал Гелен тощо. Ситуація дещо нагадувала пострадянські республіки, де після 1991 р. на багатьох ключових постах перебувають люди з компартійним минулим і навіть колишні члени Політбюро ЦК КПРС (Сльцин, Шеварднадзе, Алієв) та співробітники КДБ (Путін).

* Зрозуміло, що такий кадровий підбір у подальшому вплинув на певну зміну основ внутрішньої і зовнішньої політики, зафіксованих у Конституції 1949 р. Для прикладу, навіть перший федеральний президент ФРН Теодор Гойсс уже виявляв свою незгоду з деякими основними положеннями Конституції 1949 р., зокрема у питанні про загальну військову повинність: «Ми збираємося створити механізм демократії. А загальна військова повинність є законною дитиною демократії».

У перше десятиріччя прийняття конституції (1950 р.) при владі перебувала партія *Християнсько-демократичного Союзу* (ХДС). У 1956 р. з ініціативи уряду була внесена перша суттєва зміна до конституції 1949 р. - скасована ст. 4, яка забороняла примус щодо несення військової служби. В країні була відновлена військова повинність. Починаючи з 1957 р. у бундесвері відбули службу понад 6 мільйонів молодих чоловіків, що становить могутню потугу резервістів на випадок виникнення воєнної загрози. Канцлер Людвіг Ерхард ще у 60-ті роки вважав, що прийшов кінець повоєнному періоду: «Ми знову ті, хто ми є». Разом з тим, не можна не зазначити й того, що лідер баварського Християнсько-соціального союзу (ХСС) (1945 р.) Й. Штраус (в СРСР він мав репутацію найбільшого західнонімецького «яструба») вже 1966 р. не вірив у можливість «відродження німецької національної держави» у кордонах 1934 р.

3. Возз'єднання ФРН та НДР.

На виборах до бундестагу 1969 р. перемогла коаліція *соціал- демократичної* (СДПН) (1946 р.) та *Вільної демократичної партій* (1948 р.) (остання називає себе партією інтелігенції). Канцлером країни став соціал-демократ В. Брандт. Були нормалізовані відносини з СРСР, Чехословаччиною та Польщею (країнами, які після другої світової війни розширили свої території за рахунок переможеної Німеччини), в 1974 р. був укладений Договір про відносини між ФРН та НДР. Обидві німецькі країни одночасно (1973 р.) стали членами ООН. У країні були закладені міцні *застави системи соціального забезпечення*. В 1970 р. видатки на соціальну допомогу

становили 3,3 млрд німецьких марок, але з того часу почався їх стрімкий ріст, продовжений і за правління християнських демократів. У 1988 р. ці видатки складали уже 27 млрд німецьких марок, тобто зросли у 8 разів.

* Для прикладу, в сучасній ФРН побудовано близько 3 млн соціальних квартир для квартиронаймачів з низькими доходами. Для тих, хто мало заробляє, але мусить багато платити за житло, щороку виплачується близько 4 млрд марок допомоги. Право на дотацію мають передусім пенсіонери, безробітні або сім'ї з низькими доходами.

Восени 1982 р. вільні демократи вийшли з коаліції з СДПН та приєдналися в бундестазі до блоку ХДС/ХСС. Тим самим соціал-демократи були змушені перейти в опозицію, а канцлером став християнський демократ Г. Коль. Довгий час майбутньому канцлеру доводилося боротися за впливи і владу зі своїм найближчим союзником по коаліції- лідером Християнсько-соціального союзу (ХСС) та головою земельного уряду Баварії Ф. Штраусом. Останній одразу після виборів 1976 р. оголосив про вихід ХСС з коаліції, намагаючись добитися від ХДС як плати за відновлення партнерства значних політичних поступок. Коль, у свою чергу, заявив про поширення діяльності ХДС на Баварію, і тепер уже на поступки і поновлення коаліції був змушений піти Штраус.

Уже на цьому прикладі німецькі виборці переконалися в тому, що Г. Коль є політиком з нестандартним мисленням, готовим піти до кінця у відстоюванні власної політичної лінії. Цікаво, що за роки перебування Г. Коля при владі чисельність ХДС більш ніж подвоїлася. Саме Німеччина у цей час стає головним рушієм ідеї *Об'єднаної Європи* - без внутрішніх кордонів і мит, з вільним рухом товарів та робочої сили та спільною валютою євро (цікаво, що майбутній канцлер, за його ж власними спогадами, в молоді роки «виривав прикордонні стовпи» на західнонімецько-французькому кордоні).

* 14 червня 1985 р. була підписана Шенгенська угода, учасниками якої стали Бельгія, Франція, Німеччина, Люксембург, Нідерланди. З 1990 р. до Шенгенської групи приєдналися Іспанія та Португалія, з 1998 р.- Італія, Греція та Австрія. Суть угоди полягає у тому, що між країнами-учасниками існує домовленість з питань вільного безвізового пересування - як туристів, так і найманої робочої сили.

У 1985 р. канцлер Німеччини вперше виступив на одному із з'їздів «Союзу вигнаних» (тобто колишніх жителів німецьких земель, у післявоєнні роки захоплених СРСР, ПНР та ЧССР). В листопаді 1988 р. голова бундестагу і близький друг канцлера Філіпп Єннінгер виступив у парламенті з промовою з приводу 50-річчя «імперської кришталевої ночі», коли по всій Німеччині були розгромлені тисячі єврейських магазинів та убиті десятки євреїв. Ф. Єннінгер, зокрема, сказав: «Хіба не Гітлер втілював у життя те, що тільки обіцяв Вільгельм II, а саме повести німців назустріч прекрасним часам? Чи не був він справді обраний волею провидіння - вождь, якого дарують народу раз на тисячоліття?». Вибухнув гучний скандал. Голова бундестагу був вимушений подати у відставку, а у світі заговорили про загрозу з боку Західної Німеччини, яка зуміла за чотири повоєнні десятиріччя подолати свою колишню слабкість.

Ось чому майбутнє возз'єднання ФРН та НДР (3 жовтня 1990 р.) не викликало особливого захвату у Вашингтоні, а британський прем'єр М. Тетчер виступила його фактичним противником. Американський посол з особливих доручень Пол Нітце навіть заявив: Сьогодні «німецьке питання» зветься «об'єднана наддержава». Ще відвертіше висловлювання «Тіме»: «Не виключено, що Німеччина буде змушена перебрати на себе ту керівну роль у Східній Європі, яку раніше грав Радянський Союз».

Об'єднання двох Німеччин відбулося відносно спокійно і без особливих емоцій (щоправда, Михайлу Горбачову присвоїли пустий титул «найкращого німця», тим самим відзначивши його найбільший серед ненімецьких політиків внесок у об'єднання ФРН з НДР). Столицю об'єднаної держави знову перенесли до Берліна. Дуже швидко виявилось, що економіка НДР вимагає на модернізацію багатомільярдних капіталовкладень (називалася цифра у півтрильйона марок).

Політологи почали із занепокоєнням фіксувати спалах неонацистських проявів на землях колишньої НДР. Це знаходило свій вияв у погромах місць проживання «гастрарбайтерів», особливо турецьких, в актах антисемітизму, в успіху неонацистів на виборах. Своєрідним лакмусовим папірцем настроїв Берліна, як вважають, стала позиція країни в югославському питанні. З одного боку, ФРН поспішила визнати незалежність Хорватії (в роки другої світової війни - союзника Гітлера у його війні проти сербів), що в значній мірі відбилося на процесах розпаду СФРЮ. З іншої сторони, Берлін відмовився надати свої сухопутні сили для використання за межами країни під час спільної акції країн НАТО проти Белграда у 1999 р. Очевидно, можна го-

ворити про бажання ФРН відігравати більш значну роль у світових і особливо європейських справах при бажанні дотримуватися миролюбного зовнішньополітичного курсу.

Об'єднання Німеччини, яке стало, як вважають, «зоряним часом» канцлера Г. Коля, згодом було однією з причин втрати влади ХДС. Західні німці не змогли «пробачити» надто великих, як на думку рядового виборця, федеральних капіталовкладень в економіку східних земель, «осі» у свою чергу вважали, що їх у чомусь навіть «обманули», якщо виходити із настроїв і сподівань 1990 р.

Сьогодні при владі у ФРН знову соціал-демократи.

ЛЕКЦІЯ 10.

ТЕМА: Держава і право СРСР.

Навчальна мета: розкрити особливості розвитку державності і права СРСР нового і новітнього часу.

Час: 160 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 45 хв.
2. 45 хв.
3. 50 хв.
4. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 14
2. 27
3. 32
4. 33
5. 45
6. 75
7. 76
8. 78

ПЛАН

1. Поняття «загальної кризи капіталізму».
2. Жовтневий переворот 1917 р.
3. Радянська державність і право.

1. Поняття «загальної кризи капіталізму».

У 1918 - на поч. 1921 рр. у Радянській Росії був проведений грандіозний (додамо, і дуже кривавий) державно-правовий експеримент. З допомогою законів т. зв. «воєнного комунізму» була здійснена спроба залізною рукою загнати людство до щастя. Відмінивши гроші і ринок, запровадивши трудову повинність і прямий розподіл матеріальних благ державними структурами, «кремлівські мрійники» намагалися побудувати комунізм. Не вийшло. На X з'їзді РКП (б) бажаючих продовжувати політику «воєнного комунізму» уже не виявилось.

Водночас, саме радянський «експеримент» вимусив владні структури розвинутих буржуазних країн піти на такі зміни у законодавстві, які ще донедавна видавалися неможливими. Аби уберегти власні держави від комуністичної небезпеки, потрібно було запропонувати свій - кращий - план розв'язання соціальних, колоніальних, національних, расових та інших проблем, дати жінкам рівні права з чоловіками, гарантувати права релігійних меншин і т. д.

У середині XIX ст. виникає *марксизм* - вчення, узятє на озброєння лівими партіями. На думку В. І. Леніна, «наріжним каменем теорії Маркса є вчення про *додаткову вартість*». Згідно з цією доктриною, власність капіталіста - це не винагорода за його організаторські здібності, ризик, ощадливість, як вважали попередні покоління економістів, а лише результат безоплатного присвоєння частини робочого часу найманих працівників. За такою логікою, «експропріація експропріаторів», тобто позбавлення капіталістів їхніх фабрик, заводів, банків тощо, є справою справедливою, а отже, й законною.

Робітники повинні здійснити *соціалістичну революцію* в світовому масштабі. Саме підготовці цього всесвітнього перевороту мав послужити так званий Інтернаціонал - створена Марксом і Енгельсом міжнародна організація лідерів марксистських гуртків, груп і партій.

На початку XX ст. В. Ленін обґрунтував неодноразовість початку соціалістичних перетворень у різних країнах світу (своєрідна ревізія марксового вчення про світову революцію), а з початку 20-х років Ленін, а згодом Сталін та інші теоретики марксизму розробляють положення про можливість перемоги соціалізму навіть «в одній, окремо взятій, країні».

Звичайно, така постановка питання не означала відмови від ідеї відновлення справедливості, за Марксом, в масштабах усієї земної кулі. Навіть спроба М. Хрущова на XX з'їзді КПРС обґрунтувати мирне співіснування країн з різним суспільним ладом як особливу форму класової боротьби викликала шалені нападки з боку китайського та албанського комуністичного керівництва. Відмова від ставки на збройне протистояння з капіталістичним світом була потрактована як «ревізіонізм», тобто відмова від «революційного вчення Маркса -Енгельса - Леніна - Сталіна».

Зрозуміло, що керівництво СРСР, принаймні до середини 80-х років, не збиралося відмовлятися від ортодоксального марксизму в тому, що стосується майбутнього людства. Воно бачилося виключно комуністичним, йшлося тільки про конкретні терміни і допустимі засоби для прискорення процесу *комуністичної перебудови* недосконалого, експлуаторського, повного внутрішніх суперечностей капіталістичного суспільства. Для обслуговування комуністичної доктрини було розроблене вчення про «загальну кризу капіталізму», тобто процес, який носить необоротний характер, і в остаточному підсумку веде до загибелі капіталістичного суспільства. Конкретизувалися навіть етапи цієї кризи.

Перший розпочався після жовтня 1917 р., коли виникла поки що єдина країна переможного пролетаріату - СРСР. Другий - після світової війни 1939-1945 рр., коли були утворені т. зв. *країни народної демократії*. Розпад *колоніальної системи* імперіалізму, *демократичні революції* 60-70-х років оголошувалися новою ланкою загального процесу.

Зрозуміло, що на всіх етапах цих перетворень роль СРСР, ВКП(б) - КПРС і марксистської теорії в цілому (до речі, доволі значна- *Авт.*) гіперболізувалися надмірно. Оголошувалося, що увесь суспільний прогрес, досягнутий людством у XX ст., не лише блискуче підтверджував геніальність передбачень марксистських класиків, але й був досягнутий зрештою внаслідок того, що все ширші народні маси творчо опановували марксизм.

Насправді ж у багатьох випадках перша в світі *соціалістична держава* та її вожді не стільки стимулювали суспільний прогрес, скільки стримували його. Позаяк неможливо заперечити визначну роль СРСР у подоланні німецького націонал-соціалізму і фашизму, досягнення радянської науки в галузі освоєння космосу, опанування енергією атома, в медицині тощо. З іншого ж боку, саме радянські політичні доктринери оголошували *генетику* і *кібернетику* буржуазними лженауками, насаджували «мічурінське вчення» народного академіка Т. Лисенка, травили поетів Єсеніна і Стуса, академіка Сахарова і генерала Григоренка.

За різними підрахунками, кількість репресованих (читай: розстріляних і знищених в таборах ГУЛАГу) громадян СРСР становить від 600 тисяч до 10 мільйонів чоловік. Голодомор 1932-1933 рр., що охопив Україну, Поволжя, Північний Кавказ, Казахстан, приніс ще від 3 до 11 мільйонів жертв. Втрати у війні з фашизмом, спричинені передусім невмілим чи надто жорстоким керівництвом, були уп'ятеро (!) вищі від німецьких. Згадаймо угорські події 1956 р. та чехословацькі 1968 р. Навіть у відносно благополучні 70-80-ті роки СРСР підтримував авторитарні недемократичні режими в Сомалі, Афганістані, Нікарагуа, Іраку, Лівії тощо. Відтак озброєні радянською зброєю і марксистською доктриною комуністичні повстанці сіяли терор по усьому світу (справедливості ради зазначимо, що й опоненти з НАТО не надто добирали засобів у «холодній війні»).

Так як же в цілому розцінювати вплив радянської держави і права на хід історії? Відповідь - діалектично. З іншого боку, сьогодні, після фактичного краху *світового комунізму*, нас має більше цікавити питання, поставлене в іншій площині, а саме: *що* з цього розрекламованого «впливу» залишилося дотепер - на кінець II - початок III тисячоліття? Безперечно, лубок «країни без експлуаторів і експлуатованих» мав величезну притягувальну силу, особливо в 20-50-ті і навіть пізніші роки. Безперечно, що політичні лідери розвинутих і не дуже некомуністичних країн повинні були зважати на небезпеку гасла «Зробимо, як в Росії». Це першочергово стимулювало серйозні зміни в державному будівництві і праві цих країн.

Боротися з привабливістю комуністичних гасел лише з допомогою репресій, як з'ясувалося уже на початку 20-х років, було трагічним абсурдом. Потрібно забезпечити своїм громадянам (усім без винятку!) кращі умови життя, ніж в комуністичному раю: вищий ступінь демократії, краще вирішення расової проблеми, досконалішу соціальну політику тощо. Іншими словами, створити умови, щоб з СРСР емігрували до США чи Ізраїлю, а не навпаки. За вісім десятиріч буржуазна держава і право зробили гігантський стрибок уперед, відбулись такі зміни в державному устрої, правотворенні і правоохоронній діяльності, що це дозволило остаточно «поховати» комунізм.

Парадоксально, але саме у цьому і полягає головний вплив більшовицької держави і права на світовий суспільний прогрес.

2. Жовтневий переворот 1917 р.

У лютому 1917 р., коли у Росії розпочалася друга буржуазна революція, чисельність більшовицької партії не перевищувала, згідно з уточненими даними, 20 тис. чоловік. Партія була буквально наспігована провокаторами, лідери її не були широко відомими. Коли в квітні 1917 р. Ленін висунув гасло «жодної підтримки *Тимчасовому уряду*», це зустріло непорозуміння в самій партії. Загострення внутрішньополітичної кризи в країні стимулювало радикалізацію суспільства. На VI з'їзді РСДРП(б) (літо 1917 р.) були представлені уже 240 тис. більшовиків. Цікаво, що з 171 делегата 150 мали досвід арешту, а 110 - ув'язнення, ще 10 - каторги. Коли в листопаді 1917 р. ця партія узяла владу, вона, як показали вибори до *Установчих зборів*, користувалася підтримкою лише 20% населення Росії. В національних окраїнах її вплив був ще меншим - скажімо, на Україні 10% симпатиків.

Серед перших декретів контрольованого більшовиками 2-го Всеросійського з'їзду Рад 1917 р.- «Декрет про мир» і «Декрет про землю». Перший містив заклик до негайного миру без анексій і контрибуцій, відмову від практики таємних міждержавних угод. По суті, цей односторонній крок був зрадою союзників по Антанті, які вступили у війну влітку 1914 р. тому, що в Австро-Сербському конфлікті Росія підтримувала Сербію «Декрет про землю» був створений на основі 242 селянських наказів. Понад 150 мільйонів десятин поміщицької та церковної землі оголошувалися всенародною власністю і без викупу передавалися у безплатне користування селян. Власне, це була есерівська вимога, оскільки В. Ленін у квітні 1917 р. наполягав на державному землекористуванні та створенні великих державних виробництв у сільському господарстві. Було сформовано чисто більшовицький уряд, який у грудні того ж року поповнився за рахунок лівих есерів (7 членів цієї партії очолили наркомати землеробства, юстиції, пошти і телеграфу, місцевого самоуправління, державного майна).

До середини лютого 1918 р. радянська влада була встановлена в 97 губернських центрах та інших великих містах, у 17 випадках це відбувалося внаслідок збройних повстань. 1 листопада було припинено видачу заробітної плати чиновникам, які не виходили на роботу, бойкотуючи самозваний Раднарком. 7 грудня 1917 р. на пропозицію Ф. Дзержинського було створено ВЧК - *Всеросійську надзвичайну комісію* по боротьбі із саботажем і контрреволюцією.

В кінці листопада для керівництва народним господарством країни була створена *Вища Рада Народного господарства* (ВРНГ), перед якою постало завдання підготувати перехід від робітничого контролю до безпосереднього управління господарством на основі націоналізації промисловості, транспорту, банків. До березня 1918 р. в 31 губернії було націоналізовано 836 найпотужніших підприємств.

На виборах до Установчих зборів (грудень - початок січня) меншовики і есери зібрали 62% голосів. Ці збори відмовилися затвердити декрети ленінського уряду і уже 6 січня були розігнані військовою силою. Раднарком чітко продемонстрував свою відразу до «буржуазної» демократії.

Навесні 1917 р. Ленін в «Чергових завданнях Радянської влади» сформулював нові цілі «пролетарської держави». До них були віднесені: організація обліку і контролю на виробництві, підвищення трудової дисципліни і організація змагання в промисловості, соціалістична кооперація селянства. Показово, що в діяльності сільських *Рад* Ленін закликав «поголівно притягати бідноту до практичної участі в управлінні».

В найближчі місяці *комбіди* (комітети бідноти) фактично замінять сільські ради на контрольованій комуністичною владою території. *Основною відмінністю радянської влади від буржуазної демократії, принаймні теоретично, був принцип недопущення у політику цетрудящих*. Ради так і називалися - робітничих, селянських і солдатських депутатів. Комбідівський переворот на селі означав відсторонення від управління і трудящих - селян, якщо вони (навіть після земельної реформи!) не потрапляли у категорію бідняків. Навесні 1918 р. основна маса селян (понад 60%) були середняками, ще 5% становили заможні, т. зв. куркулі.

13 травня ВЦВК та РНК надали народному комісарові по продовольству Цюрупі надзвичайні повноваження. Вводилася *продрозклад-ка*, згідно з якою селяни мусили здавати державі за твердими цінами усі «надлишки» продовольства. За приховування хліба застосовувалися найжорстокіші заходи. Це було оголошення війни селянству. За офіційними радянськими джерелами, у цій війні загинув кожний п'ятий боєць продовольчих загонів. У червні 1918 р. були

запроваджені вже згадані комбіді, члени яких допомагали вилучати хліб у заможних сільчан. 20 відсотків конфіскованого становила винагорода для цих добровільних помічників.

Влітку 1918 р. добровільний принцип комплектування Червоної Армії був замінений загальною військовою повинністю. Це дозволило довести армію на кінець 1918 р. до одного мільйона чоловік. Було створено центральний апарат управління військовими силами – *Революційну Військову Рад*у, введена посада головнокомандувача та польовий штаб, створено військові школи і академії для підготовки кадрів. Тим самим більшовики прощалися з колишніми власними догмами про те, що регулярна армія виступає інструментом антинародної експлуататорської держави.

VIII з'їзд РКП(б) у березні 1919 р. прийняв нову програму партії. Це була програма побудови соціалістичного суспільства. З'їзд поставив питання про перехід до «союзу з середнім селянством при опорі на бідноту і збереженням в цьому союзі керівної ролі пролетаріату». Вказувалося, що партія «повинна керувати роботою Рад, але не підміняти їх». З'їзд рішуче висловився проти створення федерації самостійних комуністичних партій, наполягаючи на збереженні централізованої РКП(б) з єдиним ЦК. По суті з такою постановкою питання визначалися орієнтири у національно-державному будівництві – унітарна Росія з єдиним урядом без огляду на інтереси і прагнення населення національних окраїн. 1 червня 1919 р. вийшов Декрет ВЦВК про об'єднання радянських республік Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії. Поворот комуністичних лідерів до *російського шовінізму*, фактична відмова від раніше декларованого принципу вільного самовизначення (аж до відокремлення!) націй пояснюються просто – росіяни становили основу *Червоної Армії*. Так, у військах Київського і Харківського військових округів, що охоплювали всю Україну, росіяни складали відповідно 57,1 та 62,3%, а українці – 32,5 і 25,3%. На одного україномовного комуніста в Україні припадало 8 російськомовних.

3. Радянська державність і право.

За 1914–1922 рр. населення Радянської Росії скоротилося на 13 мільйонів чоловік, з них 2 млн були емігранти. Збитки від іноземної інтервенції перевищили 39 млрд крб. Потрошена промисловість лежала в руїнах, чисельно зменшився робітничий клас. Селянство систематично піднімалося на антикомуністичні заклоти, викликані постійними реквізиціями продовольства.

Корінний поворот у політиці радянської держави здійснив X з'їзд РКП(б) в березні 1921 р. Резолюція «Про заміну розверстки податком» означала відмову від здійснюваної протягом трьох років політики *воєнного комунізму*. Остання зводилася до:

а) продрозкладки. Для кожного селянського господарства, общини, повіту доводили кількість зерна, м'яса, молока, картоплі, яку в обов'язковому порядку треба було здати державі. Лише після цього селяни одержували товари промисловості в обмеженому асортименті. Зрозуміло, що про еквівалентний обмін не йшлося, заможніші селяни, як правило, взагалі не отримували нічого;

б) карткової системи для населення міст. За картками для третьої категорії (приватні власники, інтелігенція) денна норма хліба становила аж 50 г, робітники забезпечувалися дещо краще;

в) трудової повинності, проголошеної *Конституцією РРФСР* в липні 1918 р. Залучені до неї розчищали колії від снігу, рубали ліс і т. д. під наглядом загонів кінної міліції, регулярної армії і ВЧК. Наприклад, у 1920 р. на лісозаготівлях працювали близько 10 млн чол. Причому таке примусове залучення до праці поширювалося і на робітників. Підприємства і галузі оголошувалися на воєнному становищі, після чого з них неможливо було звільнитися чи відлучитися у своїх потребах;

г) глобальної ліквідації товарно-грошових відносин – заборона ринкової торгівлі, безплатне житло, відміна плати за транспорт тощо. Пізніші покоління істориків КНР будуть пояснювати цю політику складними політико-економічними умовами громадянської війни. Насправді це була перша, дещо наївна, але надзвичайно жорстока спроба загнати населення країни у комунізм в максимально стислі строки.

Провал цієї спроби був, хоча й з тривалим запізненням у часі, усвідомлений ленінським керівництвом країни. *Нова економічна політика (НЕП)* встановлювала тверді розміри продовольчого податку, надлишки продукції можна було вільно реалізувати на ринку. В містах уцілілим «представникам експлуататорських класів» дозволили оренду дрібних і середніх підприємств, приватну практику в медицині та юриспруденції тощо. Уряд широко пропагував залучення іноземного капіталу у вигляді концесій на розробку природних багатств. З іншого боку,

рішуче оголошувалося, що командні висоти в економіці (банки, великі заводи і фабрики, залізничний і водний транспорт) держава зберігає за собою. Дуже симптоматичною була відмова від «сухого закону» в 1925 р. Більшовицькі депутати російської державної *Думи* списали відра чорнил, проклинаючи «п'яний бюджет». З початком світової війни царський уряд заборонив виробництво спирту, горілчаних виробів. Сталін оголосив, що горілчана монополія дасть кошти для *соціалістичного виробництва*, під цим приводом сухий закон було скасовано.

Поступка націоналам у державному будівництві була здійснена за наполяганням В. Леніна. Сталінському плану «автономізації» вмираючий вождь протиставив свою ідею *союзу рівноправних республік*. 30 грудня 1922 р. був створений *СРСР*. У 1923 р. XII з'їзд оголосив про початок політики «коренізації».

Лібералізація в економіці і національному питанні майже не зачепила політичного життя. *Партія кадетів* була поставлена поза законом уже в листопаді 1917 р., далі настала черга *лівих есерів* (після заколоту в липні 1918 р.) та *анархістів*. Розгром меншовиків навесні 1921р. (заарештовано 2 тис. чоловік, включаючи ЦК) завершив справу. З самої більшовицької партії за 1917-1922 рр. було «вичищено» 219 500 чоловік (в 1922 р. РКГІ(б) налічувала 401 тис. членів.- *Авт.*).

Поворот до НЕПу сприяв швидкій відбудові народного господарства. Щорічний приріст сільськогосподарської продукції (у цінових показниках) в 1921-1928 рр. становив 10%. Після грошової реформи 1924 р. червінець став однією з найміцніших валют світу. Натомість у тисячах ресторанів гуляли нові доморощені буржуйчики, сотні тисяч безробітних реєструвалися на біржах праці, а на судові процеси усе частіше виносилися справи високопоставлених комуністів, винних у мільйонних розтратах. Здавалося, усе вернулося «на круги своя».

І все-таки перша червоногвардійська атака на капітал не пройшла без сліду. Вона мала колосальний вплив не лише на майбутню долю СРСР, але й на суспільний розвиток, державне і правове будівництво практично усіх країн світу.

ЛЕКЦІЯ 11.

ТЕМА: Держава і право Південно-західних держав.

Навчальна мета: розкрити особливості розвитку державності і права Південно-західних держав нового і новітнього часу.

Час: 80 хв.

Метод: Лекція

Місце: Навчальна аудиторія

Організаційний момент – 5 хв.

Вступ – 5 хв.

Навчальні питання:

1. 45 хв.
2. 45 хв.
3. 50 хв.
4. Заключна частина – 10 хв. (підсумок лекції, відповіді на запитання).

Матеріально-технічне забезпечення: навчальні карти, хрестоматії, схеми, збірники документів і матеріалів, першоджерела.

Джерела і література:

1. 1
2. 5
3. 25
4. 41
5. 61
6. 78
7. 79

ПЛАН

1. Утворення незалежних держав у Європі.
2. Формування органів влади та управління.
3. Комуністична експансія. Комінтерн

1. Утворення незалежних національних держав у Європі.

На початку 1918 р. чеські депутати австрійського парламенту прийняли декларацію, в якій висували вимогу створення суверенної держави. У Празі утворився *Національний комітет*, до складу якого увійшли представники усіх політичних партій, що на той час діяли у Чехії (липень 1918 р.). Перебіг подій прискорила поразка блоку центральних європейських держав у першій світовій війні. 28 жовтня того ж року Національний комітет проголосив утворення Чехословацької держави. 30 жовтня *Словацька національна рада* оголосила про відокремлення Словаччини від Угорщини і про її приєднання до чеських земель.

14 листопада 1918 р. *Національні збори*, сформовані шляхом розширення Національного комітету, проголосили Чехословаччину республікою та обрали Т. Масарика її президентом. Уряд було сформовано на основі «всенародної коаліції» чеських та словацьких буржуазних партій, а також соціал-демократів. У квітні 1919 р. Національні збори прийняли закон про аграрну реформу, який установив максимальний розмір земельного володіння у 250 га або 150 га орної площі.

16 червня 1919р. у Словаччині була проголошена *Радянська республіка*, яка проіснувала до 7 липня того ж року. Уряд чеського комуніста А. Яноушека розпочав *націоналізацію* промислових підприємств та банків, конфіскацію поміщицьких та церковних земель, увів 8-го-динний робочий день. Після падіння цієї Радянської республіки становище в Словаччині відновилося, попередні реформи скасовувалися.

У червні 1920 р. на зміну уряду «всенародної коаліції» прийшов уряд «червоно-зеленої коаліції» в складі представників соціал-демократичної, націонал-соціалістичної та аграрної партій. Очолив його правий соціал-демократ В. Тусар. Уряд оголосив про здійснення часткового викупу поміщицьких земель, обіцяв у «зручний момент» провести «соціалізацію промисловості».

20 лютого 1920 р. Національні збори прийняли Конституцію Чехословацької республіки. Цією конституцією гарантувалися основні буржуазно-демократичні свободи. Президент, якого обирали на 7 років, був наділений широкими повноваженнями, виконавчу владу він здійснював спільно з урядом. Законодавча влада належала двопалатному Національному зібранню.

До складу Чехословаччини входила Закарпатська Україна (де, за визнанням одного з президентів ЧСР Едварда Бенеша, у 1935 р. «власне чеське і словацьке населення становить 5 відсотків»). Ще однією складовою частиною держави була Тешинська Сілезія, на яку претендувала Польща. Найрозвиненішим економічним районом були Судети, де компактною групою проживала німецька меншина. Загалом же з 13,5 млн населення країни чехи становили 7 млн, німці- 3 млн, словаки- 2млн, угорці - 750тис, українці - 500тис, поляки- 100тис. Формально усі вони користувалися однаковими правами, але у конституцію було включено положення про «єдину чехословацьку націю».

2. Формування органів влади та управління.

У вересні - листопаді 1917 р. західні держави Антанти визнали офіційним представником польського народу *Польський Національний комітет*, сформований з політичних емігрантів у Парижі. У січні 1918 р. президент США В. Вільсон включив у свою відому програму повоєнного перетворення Європи пункт про створення *Польської держави* з «доступом до моря». Місяцем раніше уряд Леніна задекларував право поляків на створення власної держави, а 29 серпня 1918 р. він же анулював усі договори про поділи Польщі, укладені царизмом після 1772 р.

Після військової поразки Німеччини та Австро-Угорщини в світовій війні в ніч з 6 на 7 листопада 1918 р. в Любліні було сформовано уряд незалежної Польщі під проводом галицького соціал-демократа Ігнаці Дашинського. Цей уряд проголосив *Польщу народною республікою*, та проіснував він недовго. Повернення 10 листопада у Варшаву з німецької в'язниці в Магдебурзі Юзефа Пілсудського змінило розстановку політичних сил. Уже 11 листопада *Регентська рада* у Варшаві передала цьому найавторитетнішому з тогочасних польських політиків усю повноту влади «з метою збереження порядку в країні».

На вимогу Пілсудського уряд Дашинського пішов у відставку та був сформований новий уряд, очолений правим соціалістом Е. Морачевським. Уряд Морачевського називав себе «робітничо-селянським», що мало дещо заспокоїти широкі народні маси. В січні 1919 р. Пілсудський провів заміну прем'єра. На чолі польського уряду став формально безпартійний І. Падеревський - всесвітньо відомий ... піаніст. Того ж місяця відбулися вибори до установчого сейму, на яких більшість виборола партія народної демократії (ендеки). Пілсудський зберіг пост «начальника держави».

Новий уряд Польщі визнав встановлений де-факто 8-годинний робочий день та інші завоювання мас. У липні 1919 р. *сейм* прийняв постанову про принципи земельної реформи, яка передбачала максимум земельного володіння у 180 га на господарство.

Новостворена Польська держава вела бойові дії практично проти всіх сусідів з метою максимального розширення своєї території. Підтримку цій агресивній політиці надавала Франція. Ця держава бажала у післявоєнній Європі мати такого союзника на сході, який би міг замінити їй царську Росію. Жертвами польської агресії стали ЗУНР (окупована 16 липня 1919 р.), Білорусь, Литва (Вільнюс до 1939 р. входив до складу Польщі), німецьке та чеське населення західних та південно-західних рубежів.

Кордони міжвоєнної Польської держави остаточно були встановлені аж у 1923 р. За межами Польщі залишалися Вармія і Мазури, де під час проведення плебісциту прихильники приєднання потерпіли поразку. Однак загалом близько 40% населення міжвоєнної Польської держави становили представники національних меншин. Більшість з них (за винятком євреїв) мали сусідами власні національні держави -УРСР, БРСР, Литву, Чехословаччину, Німеччину.

У березні 1921 р. Сейм прийняв конституцію Польської республіки. Законодавчі права надавалися двопалатному парламенту. Повноваження президента, якого депутати сейму і сенату обирали на 7 років, були конституцією суттєво обмежені - ендеки обґрунтовано побоювалися обрання на цей пост Ю. Пілсудського. Конституція проголошувала основні буржуазно-демократичні свободи, офіційну рівність усіх віросповідань. Право приватної власності оголошувалося «однією з важливіших основ соціального ладу та правового порядку».

Після парламентських виборів у листопаді 1922 р. до влади прийшов блок ендеків та християнських демократів. Президентом країни став проф. Г. Нарutowич, підтриманий лівими та партіями національних меншин. Уже 16 грудня він був убитий фанатиком. Новим президентом став С. Войцеховський, представник партії заможного селянства «П'яст». Проте в країні продовжувало наростати протистояння між правими і лівими, загострене протиріччями у відносинах з національними меншинами та очевидною слабкістю виконавчої влади.

12-14 травня 1926 р. Ю. Пілсудський провів в державі антиурядовий переворот. Однак зайняти посаду президента демонстративно відмовився - незважаючи на те, що був обраний абсолютною більшістю голосів депутатів сейму і сенату. Пілсудський оголосив, що займатиме лише посади військового міністра та головного інспектора армії. Підтримали Пілсудського не тільки військові, але й ліві сили, зокрема соціалістична (ППС) та комуністична (КПП) партії. Проголошений Пілсудський режим «*санації*» (дослівно - оздоровлення) в загальних своїх рисах був близьким до італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму, хоча й не таким жорстким за своєю суттю.

5 жовтня 1918 р. в Загребі (Хорватія) виникло Народне віче словенців, хорватів і сербів. 29 жовтня воно оголосило про перехід в його руки влади в населених південними слов'янами районах колишньої Австро-Угорської імперії та про утворення держави словенців, сербів і хорватів на цих землях. У результаті переговорів Народного віча з урядом суверенної Сербії 1 грудня 1918 р. в Белграді відбулося створення об'єднаного Королівства сербів, хорватів і словенців (КСХС) на чолі з сербською династією Карагеоргієвичів. У маніфесті принца-регента Олександра, виданому при створенні Королівства СХС, проголошувалися демократичні свободи. На практиці їх здійснення всіляко гальмувалося.

У лютому 1919 р. почалося проведення аграрної реформи. Землі Габсбургів, а також крупних австрійських та угорських поміщиків були конфісковані. Для всіх інших поміщиків встановлювався максимум - у Хорватії 150-200 га, у Воеводині навіть 300-500 га. Надлишки відчужувалися та передавалися у фонд реформи з виплатою компенсації поміщикам. При перерозподілі землі перевагу отримували селяни-сербі. Здійснення реформи затягнулося на 20 років.

На виборах до Установчих зборів об'єднаної держави в листопаді 1920 р. перемогу отримали сербські буржуазні партії. 28 червня 1921 р. у день святого Віда (річниця втрати незалежності після поразки від турків на Косовому полі у 1389 р.) Установчі збори прийняли конституцію, що дістала назву Відовданської. Ст. 1 проголошувала державу конституційною, парламентською і спадковою монархією.

Великі права надавалися королю, особа якого оголошувалася недоторканою. Разом із скупщиною він здійснював законодавчу владу, а через раду міністрів - і виконавчу. Король був верховним головнокомандуючим та представляв державу у зовнішніх зносинах. Королівство СХС розподілялося на 33 області-жупи. Керівників цих областей - жупанів теж призначав король. Тим самим конституція закріплювала *унітарну державу*. Депутат скупщини мав обов'язково уміти вільно говорити і писати «державною сербсько-хорватсько-словенською мовою».

Після закінчення світової війни здобули незалежність також Фінляндія, Латвія, Литва, Естонія. Ряд держав, що було утворилися на руїнах Російської імперії (УНР, Грузія, Вірменія та ін.), утримати свою національно-демократичну державність не змогли, їх народам були нав'язані радянські республіки у тісному воєнному, політичному та економічному союзі з Російською Федерацією у рамках СРСР.

Загалом же закінчення світової війни викликало небачений раніше спалах національно-визвольного руху. Боротьба народів за своє національне визволення збігалася у часі з широкими демократичними реформами та соціальними перетвореннями. Ці зміни, певною мірою, стимулювалися російською соціалістичною революцією у тому розумінні, що остання підштовхувала правлячі класи європейських держав до масштабних поступок з метою запобігання подібному розвитку подій у власних країнах.

У свою чергу уряд РРФСР, опинившись у міжнародній ізоляції, намагався стимулювати світовий комуністичний рух і провести «світову революцію». Загалом на цьому базувалися усі розрахунки нових володарів Кремля аж до другої половини 20-х років. Ще у праці «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» Ленін прийшов до висновку, що передбачена Марксом світова соціалістична революція має розпочатися у країні не з вищим, а середнім ступенем розвитку капіталізму, де зберігаються численні пережитки феодалізму, суперечності не згладжені, становище робітничого класу залишається максимально погіршеним порівняно з розвинутими капіталістичними державами. Згодом ця революція має обов'язково перекинутися на найрозвинутіші країни, інакше її перемога стане виключно тимчасовою. Ці постулати Леніна після його хвороби і смерті з особливою послідовністю відстоював Л. Троцький.

Зрозуміла заінтересованість Москви у пришвидченні революційних процесів на Заході оберталася всілякою підтримкою відносно слабких комуністичних партій за межами Росії, особливо у країнах розвинутого капіталу з міцними традиціями соціал-демократичного

реформізму. Протягом 1918р. комуністичні партії виникли в Австрії, Угорщині. Польщі, Німеччині, Литві, Латвії, Естонії, Аргентині, розпочалася підготовка до їх створення в Англії, Франції та США.

3. Комуністична експансія. Комінтерн

2 березня 1919 р з ініціативи В. Леніна в Москві зібралися представники комуністичних партій та лівих соціалістичних груп 30 країн Європи, Азії і Америки. 4 березня вони проголосили створення Комуністичного Інтернаціоналу та обрали постійно діючий керівний орган цього утворення - Виконавчий Комітет (ВККІ). Завданням ВККІ стала безпосередня підготовка соціалістичних революцій у тих країнах світу, де діяли компартії.

У багатьох випадках РРФСР намагалася небезуспішно нав'язувати комуністичні режими, що називається, на багнетах своєї Червоної Армії. Зокрема це стосувалося України, Середньої Азії, Закавказзя. В інших випадках (Прибалтика, Фінляндія, Польща) спроби створення таких режимів не дали очікуваних наслідків. Так, у відповідь на відоме звернення лорда Керзона від імені *Версальської конференції* припинити радянську агресію проти Польщі улітку 1920 р. радянський уряд «відповів» не менш відомим наказом Тухачевського: «Вперед, на Варшаву, на Берлін!»

30 липня 1920 р. після вступу Червоної Армії у Білосток тут був сформований *Польський революційний комітет* (Польревком), до складу якого увійшли Ю. Мархлевський, Ф. Дзержинський та Ф. Кон. Польревком оголосив, що ставить своїм завданням «аж до створення постійного робітничо-селянського уряду в Польщі закласти основи майбутнього ладу Польської радянської соціалістичної республіки». негайно проводилася націоналізація промислових підприємств та поміщицьких земель, причому конфіскована у поміщиків земля селянам не передавалася. Польревком відразу ж почав створювати державні сільські господарства.

Але вже у серпні того ж року розпочався контрнаступ польських військ, що поклало край радянському втручання у внутрішні справи цієї країни.

Цікаво, що V Конгрес Комінтерну (літо 1924 р.) зобов'язав комуністів Румунії, Чехословаччини і Польщі боротися за возз'єднання українських земель з Українською РСР. Якщо відкинути у бік національні емоції, доводиться визнати, що керований Кремлем Комінтерн тим самим брутально втручався у внутрішні справи держав, з якими СРСР підтримував дипломатичні відносини, визнавав їх державні кордони та навіть укладав пакти про військову взаємодопомогу (як, наприклад, з Чехословаччиною).

Ще одним прикладом брутальної експансії під прапором соціалістичної революції може служити конфлікт СРСР з Фінляндією. 30 листопада 1939 р. під надуманим приводом артилерійського обстрілу радянської території Червона Армія перейшла кордон з Фінляндією, а уже в перших числах грудня на радянській території був сформований «робітничо-селянський уряд» ще незавойованої країни на чолі з О. Куусіненем. Тим самим Комінтерн зарекомендував себе як справжня «кузня національних кадрів» для майбутніх комуністичних урядів країн мало не усього світу. Справа була в малому - скинути буржуазні уряди цих країн силами місцевих комуністів та радянських добровольців чи навіть й кадрових частин РСЧА.

У Фінляндії ця спроба не пройшла - далися взнаки величезні радянські втрати під час бездарного штурму добре укріпленої «лінії Маннергейма», підтримка фінів з боку Англії, Франції і, навіть, фашистської Німеччини, з якою СРСР тільки у серпні - вересні 1939 р. розмежував «сфери впливу в Європі». Довелося задовольнитися незначними територіальними поступками. Фінляндія стала прикладом того, що в сучасних умовах навіть відносно невелика країна може відстоювати свій національний суверенітет, демократичну форму правління та право на самостійну зовнішню політику.

Сталін розпустив Комінтерн без зайвого галасу в 1943 р.- цього вимагали інтереси зміцнення антигітлерівської коаліції з Англією та США. Однак кадри комінтернівської кузні в швидкому часі знадобилися для нав'язаних народам післявоєнної Східної та Південно-Східної Європи «народно-демократичних» урядів.

Рекомендована література з курсу

1. Авторханов А. Технология власти. – М., 1991. – С. 339–346, 449–458, 569–638.
2. Английская буржуазная революция. – М.: Политиздат, 1954.
3. Ачехсандрович В. Новейшая история стран Европы и Америки. – М.: Высшая школа, 1986.
4. Бальсон Я. М., Ливанцев К. Е. История государства и права США. – Ленинград: Изд-во ЛенГУ, 1982.
5. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пистирчак М. История государства и права Польши. – М.: Юридич. литература, 1980 (вибірково).
6. Батыр К. И. История государства и права Франции периода буржуазной революции 1789–1794 гг. – М., 1984.
7. Беляев Е. А. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. – М.: Наука, 1966.
8. Бельсон Я. М., Ливанцев К. Е. История государства и права США. – Ленинград: Изд-во ЛенГУ, 1982. – С. 7–57.
9. Бостан Л. М., Бостан С. К. Держава і право епохи станово-кастового суспільства. Навчальний посібник. – Запоріжжя, 2000.
10. Бродський Р. М., Енольський З. А. Нова історія країн Азії та Африки. – К., 1979.
11. Буржуазное государство и право (Эпоха монополистического капитализма). – РнД, 1995.
12. Васильев Л. С. История религий Востока. – М.: Высшая школа, 1988.
13. Ванечек В. – История государства и права в Чехословакии. – М.: Юридич. лит., 1981 (вибірково).
14. Всемирная история в 10 т. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 3. – С. 140–165.
15. Гапанза П. Н. Феодалное государство и право. – М., 1963.
16. Громаков Б. С. Основные изменения в государстве и праве империалистических государств в период общего кризиса капитализма. – М., 1976.
17. Гроссман Ю. М., Лісовий І. А. Історія Стародавнього світу. Практикум. – Львів, 1985.
18. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М.: Т-во Клышников, Комаров и К, 1988.
19. Джеджула К. О. Історія Франції. – К.: Радянська школа, 1954.
20. Документы по истории зарубежного права. – М., 1987.
21. Драбкин Я. С. Революция в Германии в 1918–1919 гг. – М.: Соцэкгиз, 1958 (вибірково).
22. Древние цивилизации / Под ред. Г. М. Бонгард-Левина. – М.: Мысль, 1989.
23. Жидков О. А. История государства и права стран Латинской Америки. – М., 1967.
24. Історія країн зарубіжного Сходу в середні віки. – К.: Радянська школа, 1959.
25. Історія південних слов'ян. Підручник для іст. фак. вузів. – К.: Вища школа, 1987.
26. Історія стародавнього світу / За ред. Крушкол Ю. С. – К.: Вища школа, 1976. – С. 12–41, 47–58, 78–99.
27. Исаев И. А. История государства и права России. – М., 1993.
28. История государства и права зарубежных стран: Рабовладельческое и феодальное государство и право / Под. ред. П. Н. Галанзы и Б. С. Громакова. – М., 1980.
29. История государства и права зарубежных стран: Рабовладельческое и феодальное государство и право. – М., 1988.
30. История государства и права зарубежных стран. Ч. 1. – М., 1988.
31. История государства и права зарубежных стран. Ч. 2. – М., 1991.
32. История государства и права СССР. Ч. 1. – М., 1985.
33. История государства и права СССР. Ч. 2. – М., 1986.
34. История Древнего Рима. – М.: Высшая школа, 1981.
35. История Древней Греции. – М.: Высшая школа, 1986.
36. История Польши. В 3-х томах. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. Т. 1.
37. История США. В 4-х томах. Т. 1. – М.: Наука, 1985.
38. История средних веков. В 2-х т. – М.: Высшая школа, 1990–1991.
39. История средних веков. Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1952.
40. История Франции. – М.: Изд-во АН СССР, 1973. Т. 2.
41. История Чехословакии. В 3-х томах. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. Т. 1.
42. Катрич В. М. Держава і право Стародавнього Риму. – К., 1974.
43. Катрич В. М. Історія держави та права Стародавньої Греції. – К., 1969.
44. Кечекъян С. Ф. Государство и право Древней Греции. Учеб. пособие. – М.: Юридическая литература, 1963.

45. Краткая Всемирная история. Книга первая. – М.: Наука, 1967.
46. Карлейл Т. Французская революция: История. – М., 1991.
47. Конституции буржуазных государств. – М., 1982.
48. Косарев А. И. Римское право. – М.: Юридическая литература, 1986.
49. Краткая всемирная история / Под ред. А. З. Манфреда. – М.: Наука, 1967.
50. Кривонос В. П. Практикум з історії середніх віків. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999.
51. Крылова Н. С. Английское государство. – М.: Наука, 1981.
52. Ливанцев К. Е. История буржуазного государства и права. – М., 1987.
53. Макаrchук В. С. Основы римського приватного права. – К., 2000.
54. Манфред А. З. Великая французская революция. – М.: Наука, 1983.
55. Машкин Н. А. История Древнего Рима. – М.: Госполитиздат, 1956.
56. Михайлов М. И. Проблемы Германской революции 1848 г. – М., 1985.
57. Мишин А. А., Власихин В. А. Конституция США (политико-правовой комментарий). – М.: Международные отношения, 1985.
58. Мортон А. Л. История Англии. – М.: Иностранная литература, 1950.
59. Новейшая история зарубежных стран: Европа и Америка, 1917–1945–М.: Просвещение, 1985.
60. Новейшая история 1939–1975. Ред. кол. И. С. Галкин и др. – М.: Высшая школа, 1975.
61. Подвиги таборитов. – М., 1961.
62. Политические системы, государство и право в буржуазных и развивающихся странах: Тенденции и проблемы. – М., 1988.
63. Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки. – Харьков, 1981.
64. Ратмани Г. М. Франция: судьба двух республик. – М.: Мысль, 1980.
65. Салическая правда (Под. ред. В. Семенова). – М., 1950.
66. Сивачёв К. В., Язков Е. Ф. Новейшая история США. – М.: Высшая школа, 1980.
67. Сергеев В. С. История Древней Греции. Изд. 3-е. – М., 1963, гл. 5–7.
68. Страхов М. М. Всесвітня історія держави та права. Вип. 1. Держава та право Стародавнього Світу. – Харків, 1994.
69. Страхов М. М. Основні закономірності становлення буржуазної держави і права у провідних країнах Європи і в Північній Америці. – К., 1991.
70. Тишик Б. Й., Орач Е. М. Основы римського приватного права. – Львів: Світ, 1994.
71. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. – М.: Изд-во политической литературы, 1986.
72. Хрестоматия по истории Древнего мира. – М., 1956.
73. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. – М.: Юридическая литература, 1994. – С. 152–164.
74. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. – М.: Юридическая литература, 1984. – С. 34–43.
75. Федоров К. Г. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994.
76. Федоров К. Г. История государства и права зарубежных стран. – Л., 1977.
77. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. – М., 1995.
78. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994.
79. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. – К.: Вентурі, 1995.